

रामरत्नमुकुट

नरसिंहराव जोषानाथ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૨૭૬૮ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ૨૪૨૫૧૩૬૨

વિષય ૭૨

સ્મરણમુકુર

લેખક :

નરસિંહરાવ બોળાનાથ

બી. એ.

(બ્લ્યુ બ્રાન્સો, વાંદરા.)

પ્રકાશક :

ધી સાહિત્ય પ્રકાશક કંપની, લીમીટેડ,

૫૩, મેડોઝ રફ્રીટ, કોટ, મુંબઈ

મૂલ્ય: રૂ. ૩-૦-૦

પ્રકાશક :

બી સ્વાહિત્ય પ્રકાશક કંપની, લી.

૫૩, મેડોલ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ નં. ૧

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ

મુદ્રણસ્થાન: સર્વહિત પ્રેસ, ૧૦-૧૪, બેકડાઉસ લાન. મેડોલ સ્ટ્રીટ, કાલ-મુંબઈ. ૧

મુદ્રક: લાલચંકર પ્રભુશામ બહુ.

અર્પણ

મ્હારા પ્રમુખ મિત્રોને

આભાર સાથે

નિવેદન

“ ગુજરાત ” માસિકની ઉત્પત્તિ સાથે ‘ રમરણમુકુર ’ના જન્મ છે. તન્વી રા. કન્હયાલાલ મુનશીએ મૂળે કહ્યું: ગુજરાતના પાછલા પાંચ છ દસકાની રસમય મૂર્તિયોનો પરિચય કરાવનારી લેખમાળા હમને આપો. કદપના મૂળે જમી. હું સંમત થયો. એ લેખમાળાનો જથ્થો એક લઘુ ગ્રન્થ જેટલો થવાની સાથે પુસ્તકરૂપમાં મહારા. બલ્લુભાઈને ચરણે સમર્પું છું.

આ પ્રકારના લેખો આપણા પ્રાન્તમાં અપરિચિત વસ્તુ હોવાથી મહારા. લેખોએ કિલ્લ કિલ્લ અભિપ્રાયોને જન્મ આપ્યો છે. અરુચિ જેને થઈ હોય ત્હેને એટલું જ હું કહીશ કે અટરસની સામગ્રીના બધા રસની કદર કરવા માટે વિશિષ્ટ ઇન્દ્રિયની જરૂર છે. આ દૃષ્ટિ બાળુ ઉપર રાખીને કહું છું કે આ ચિત્રોનાં દર્શન કરવા કરાવવામાં કોઈ પણ વ્યક્તિને કે વર્ગને આઘાત કરવાનો ઉદ્દેશ મારો. અણ્યમાત્ર હતો નહિ. છતાં કોઈને ક્ષોભ થયો હોય તો હું નિરુપાય છું.

“ ગુજરાત ”ના અંકોમાં આ લેખો જેવા હતા ત્હેવા ને ત્હેવા જ આ પુસ્તકમાં બહુ ભાગે આપ્યા છે. અપવાદ માત્ર એ સ્થળે છે: (૧) ભા.૧૩૨૨કર વિશેના લેખમાં કૃષ્ણાજી બ્રહ્મચારી નૂળકરનો પ્રસંગ (પૃષ્ઠ ૧૮૭ મે); (૨) હલપતરામ અને નર્મદ વિશેના લેખમાં પૃષ્ઠ ૧૦૩ જામાંની ટૂટનોટ:- આ બે ઉમેરા પાછળથી કર્યા છે.

આ લેખમાળાને પુસ્તકરૂપે પ્રગટ કરવામાં 'સાહિત્ય પ્રેસ'ની અસાધારણ મદદ મળે મળી છે. આવડું પુસ્તક જે માસની અંદર તૈયાર કરીને પ્રેસમાંથી બહાર પાડવું એ રમતની વાત નહોતી. રાત્રિદિવસ છાપવા કરવાનું કામ ચાલુ રાખીને આ સિદ્ધિ આણવા માટે પ્રેસના પ્રિન્ટર તથા કંપોઝિટરોનો આભાર માનું છું. અને એ સવ કાર્યની પછાડી પ્રેરકબળની સખળશક્તિ અને બુદ્ધિની યોજના કરનારા પ્રેસના વ્યવસ્થાપક રા. લાલશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટની અથાગ મહેનત તથા સહકારિતાનું મૂલ્ય આંકવું અશક્ય છે. માત્ર ઉપકાર માનીને જ વિરમું છું.

વાંદરા,
તા. ૨૫ મી માર્ચ ૧૯૨૬. } નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ.
૧ પ્રસ્તાવના ...	૧
૨ ભોળાનાથ અને મિત્રમંડળ ...	૮
૩ ભોળાનાથ સારાભાઈ ...	૧૬
૪ રણછોડલાલ છોટાલાલ ...	૨૩
૫ મહીપતરામ રૂપરામ ...	૩૬
૬ ગોપાળનાથ હરિ દેરામુખ ...	૪૭
૭ લાલરાંકર જીમયારાંકર ...	૫૬
૮ અડધા સૈકામાં ગુજરાતની સ્ત્રી જાતિમાં રૂપાંતર ...	૬૦
૯ નવલરામ અને અંખાલાલ ...	૭૪
૧૦ સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર... ...	૮૭
૧૧ કવિ દેવપતરામ અને નર્મદ કવિ ...	૯૭
૧૨ નંદરાકર તુળસરાંકર તથા દુર્ગારામ મંછારામ ...	૧૦૭
૧૩ મનસુખરામ સૂર્યરામ ...	૧૧૫
૧૪ રણછોડભાઈ ઉદયરામ ...	૧૨૩
૧૫ મણિભાઈ જસભાઈ... ...	૧૩૦
૧૬ છોટાલાલ રોહામ, હરિદાસ વિહારીદાસ, મોતીલાલ લાલભાઈ, જવેરીલાલ ઉ. ચાક્ષિક...	૧૩૮
૧૭ મ.જી.રાંકર રતનજી બહુ ...	૧૪૮

વિષય	પૃષ્ઠ
૧૮ શાસ્ત્રી પ્રજ્જલાલ કાલેદાસ ...	૧૬૧
૧૯ હરદેવરામ માસ્તર...	૧૬૫
૨૦ યાંકર પાંડુરંગ પંડિત ...	૧૭૩
૨૧ રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકર ..	૧૮૨
૨૨ અણેય ગોપાળ પંડિત ...	૧૮૨
૨૩ રોઠ વીરચંદ દીપચંદ ...	૧૯૮
૨૪ હરિલાલ હર્ષદરાય તથા ભીમરાવ ભોળાનાથ ...	૨૦૩
૨૫ મણિલાલ નબુઆઇ દ્વિવેલી ...	૨૧૭
૨૬ જીનમલાલ કેરાવલાલ ...	૨૨૪
૨૭ ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી...	૨૩૩
૨૮ નારાયણ હેમચન્દ્ર...	૨૪૪
૨૯ કેટલાક સંગીતાચાર્યો ...	૨૫૭
૩૦ હાજી મહમ્મદ ...	૨૮૫
૩૧ નસિનકાન્ત તથા મો. જર્મિલા ...	૨૯૭

સ્મરણ મુકુર

(પ્રસ્તાવના.)

“ આ મુકુર માંદિં અનન્ત દીગે રૂપની સંસૃત્ય.”

ગુજરાતનાં પાછલાં પચાસ વર્ષમાં જે જે પ્રતિબિમ્બ મહારા સ્મરણ ઉપર પડ્યાં છે તે ચિત્રો વાચકવર્ગ આગળ ખડાં કરવાની આજ્ઞા થવાથી આ પ્રયાસ આરમ્ભાલું. આમ આજ્ઞાને અનુસરીને થનારી કૃતિમાં સ્વયંજ દૃતિનાં ગુણલક્ષણ ના આવે તો દોષ મહારો નહિં. આજ્ઞા કરનારનો.

મુકુર અર્થાત્ આરંગા અમુક કોણુ રાખીને ધરવાથી પોતાનું પ્રતિબિમ્બ યાળી સકાય. અન્ય જનોનાં. પદાર્થોનાં, પ્રતિબિમ્બો ઝીલી સકાય. આ પ્રકારની કલા હું બનતા લગી સાધીશ. પણ આ પ્રસંગ અને જરૂર પ્રગટ થતાં દર્પણકોણુ હું જરા ફેરવીશ અને મહારું પ્રતિબિમ્બ પણ અન્યસંપર્ક-માં પ્રગટ થશે,—તો તે માટે વાચક ક્ષમા કરશે એમ આશા છે. વસ્તુતઃ કોઈ

પણ મનુષ્ય આત્મસંપર્કની છાયાથી વિમુક્ત ચિત્ત ઉપરિચિત કરી સંકે એ આધ્યા અસંભવનીય છે. પરલક્ષી કૃતિની વાત જુદી છે, પણ આ પ્રકારનાં સ્મરણપ્રતિબિમ્બોમાં આત્મ એક સ્વરૂપે રહેજે. આ જગત્તા સર્વ અનુભવો, હેમાંનું સર્વ પરામર્શરૂપ જ્ઞાન, આત્મલક્ષ્મી જ હોય એ તત્ત્વ-દર્શનની વાત આજ્ઞાએ મૂકીયું. પરંતુ પરલક્ષી ચિત્ત ચીતરવામાં પણ આત્મલક્ષક ઉપર પડેલા બિમ્બનું જ પ્રદર્શન થાય, એટલે આત્મલક્ષી દર્શનથી છૂટવું જ અશક્યવત્ છે.

દર્પણની સ્થાને દર્પણ ગોઠવીને એકમાં નજર નાંખીયું તો એકની પાછળ બીજું એમ અનેકાનેક પ્રતિબિમ્બોની પરંપરા જણાશે—એ અનુભવ ઘણો થયો હશે. અપ્પા ભગતે આ દૃષ્ટાન્ત આપી માયામાં પ્રતિબિમ્બ-પરંપરા પ્રગટ થાય છે તે માટે નીચેની પંક્તિયો કવીછે:—

“ન્યમ દર્પણ મૂકીએ સહાંમસહામાં તે પ્રતિબિમ્બે એક એકમાં.
તે અન્યોઅન્યે અનંત થાયે ને દૃષ્ટ પોહોયે છેકમાં:
અનંત ભારે સહાંમ સાહાંમાં એકના ઉદયમાં એક,
સિદ્ધાન્તને તે હંમ જાણે કહું વસ્તુવિવેક:
આદર્શ નિર્મલ આત્મધણું પરબ્રહ્મ સ્થાની તેહ,
ત્યાંહાં અજ્ઞ આજી અજ્ઞાનની બાઈ આવી ભારી તેહ.
અજ્ઞ મધ્યે કપાળ્ય બોહોલી તેહ જાણે અહંકૃત્ય,
ન્યમ મુકુર માંહે અનંત દીપ્તે રૂપની સંપ્રત્ય.”

(અખેગીતા; કંઠનું ૨૨, કડી ૬, ૮, ૯, ૧૦.)

આ દૃષ્ટાન્તમાંનાં મુકુર તથા હેમાંની પ્રતિબિમ્બમાલા અને હું જે, સ્મરણમુકુરમાં દર્શન કરી કરાવવાને પ્રવૃત્ત થયોયું તે એની વચ્ચે કેટલોક ભેદ છે. અજ્ઞ (અર્થાત્ માયા)ના મુકુરમાં તો એક બિમ્બરૂપ જ્ઞાનનાં અનેક વિવિધ પ્રકારનાં રૂપો પ્રગટ થતાં કહ્યાંછે. સ્થામસ્થામા ગોઠવેલા મુકુરમાં એક જ બિમ્બનાં અને એક જ પ્રકારનાં પ્રતિબિમ્બોની પરંપરા પ્રગટ થાયછે; મદ્ધારા સ્મરણમુકુરમાં અનેક બિમ્બોની અનેક પ્રતિબિમ્બ વડે “અનંત થાશે રૂપની સંસલ.” આ વૈલક્ષણ્ય ધ્યાનમાં રાખીને રૂપકની મર્યાદા ભૂલતી નહિ, એટલી વિનંતિ વાચકઅનુભુને કરુંછું.

(૨)

પાછલાં પચાસ વર્ષનું ગુજરાત! અર્થાત્ મહારા બાલપણથી માંડીને આજ સુધીના સમયમાં મહારા સંપર્કમાં આવેલી મૂર્તિયોતી ચિત્રમાલા આલેખવાનું માથે લઉં છું તે વખતે એ કામના મહત્વનો અને મહારા સામર્થ્યની મર્યાદાનો વિચાર કરતાં સહજ ઉદ્ભવ થાય છે કે

તિતીર્થુર્દુસ્તરં મોહાદુઃકુપેનાસ્મિ સાગરમ્.

વળી, હું ગુજરાતની બહાર ઘણાં વર્ષ બટક્યો છું; હજી પણ તળ ગુજરાતથી દૂર વસું છું, તો ગુજરાતનું ચિત્ર આપવાનો અધિકાર મને ખરો કે નહિં ?

ગમે તેમ હો, પણ એ કારણો આ શંકાને દૂર કરવાને બસ ગણું છું. હું ગુજરાતની બહાર રહ્યો તે સમયમાં પણ ગુજરાતી મટ્યો નથી; ગુજરાતનાં સંચલનો, જાણવાજ્ઞેગ વ્યક્તિયો, સર્વ સાથે સંપર્ક રાખી સક્યો છું. તેમ જ ગુજરાતની બહાર “ બ્રહ્મ હ ગુજરાત ” પણ છે એમ મહારા મિત્ર રા. બ. ક. ઠાકોર કહે છે. તો તે બ્રહ્મ હ ગુજરાતમાં ગુજરાતી તેમ જ ગુજરાતને અસર કરનારી મૂર્તિયોતી પણ “ ગુજરાત ” માં સમાવેશ કરવાને બાધ નથી. મહારા હૃદયમાં ગુજરાતને લઈને હું ફર્યો છું તેમ મહારા સંપર્કમાં આવનારાને કેટલાકને ગુજરાતી અપૂર્વ અર્થમાં બતાવવાનો ચમત્કાર કરી સક્યો છું. આમ ગુજરાત શબ્દનો કાંઈક અર્થવિચાર કરવા માટે પ્રગલ્ભ વચ્ચે બોલું છું.

આ ચિત્રમાલામાં કેટલાંક ચિત્રો ભૂતકાલની દૂર, દૂર, સુદૂર પશ્ચાદ્બુક્ષિમાં પડવાથી વખતે જાંખાં પડશે; કેટલાંક અર્ધરૂપે રૂપાવાળાં ઊધડશે, કેટલાંક રૂપરૂપે પ્રગટશે. એ સર્વ વાત ગુણરૂપે કે દોષરૂપે વાચકને સદન કરી લેવાની વિનંતિ છે.

(૩)

એક દીનવર્ગનું ચિત્ર પ્રથમ સ્મરણમુકુરમાં પ્રગટ થાય છે;—જેને હમે કુટુમ્બમાં “ મા ” કહીને બોલાવતા હોઈએ ચિત્ર. એ ‘ મા ’ તે સ્ત્રી નહિં, પુરુષ

હતા. પ્રભુરામ નામે વીસનગરા નાગર હતા. મહારા પિતાનો પણ આલ્યકાળ
 હોયે જોયેલો, હેવા એ કુટુંબના જૂના આશ્રિત, કુટુંબમંડળના અંતરંગ
 વ્યૂહમાંના એ હતા. મહેં તો હેમને વૃદ્ધ જ દીડેલા; ધોળી પાધડી, સફે
 ખારેક જેવું મુખ, શરીર, લાકડીથી દઢ ઊભા રહી સફે ને ચાલી સફે
 એટલા, જર્જર; એ વૃદ્ધની છબી મહારી નજર આગળ સજીવ ઊભી છે.
 મહારા આલ્યકાળમાં ગુજરાતી નિશાળે હું જતો ત્યારે મહારી જોડે રોજ
 આવે, નિશાળનો ઘંટ વાગે ને હું પચાસ કદમ દૂર હોઈ તે વખતે દફતર
 “મા” ના હાથમાં મૂકીને હું ગળરડી મારીને ઘંટ પૂરો થતા પ્હેલાં કલાસ-
 માં દાખલ થઈને પ્રયુક્ત થાઉં; ઠ્યૂક, ઠ્યૂક, કરતા “મા” આવીને દફતર
 આપે, પછી નિશાળના એટલા ઉપર દ્રષ્ટિયું વાળીને “મા” બેસી રહે.
 મહાર સુધી એ મહારા અંગરક્ષક રહ્યા તે સ્મરણમાંથી ભૂસાર્મ ગયું છે. એક
 પ્રકાર સ્પુરણ પામે છે. સાંજે મહારા દાદાએ આંધેલી હવેલીની આગલી
 મેડીમાં કાચ ઉપર હું પહું, કાચની નજીકની જ બારીના ઉબરા
 ઉપર ‘મા’ લાકડી પકડીને કે આડી નાંખીને બેઠેલા હોય, એકાં
 પણ ખાતા હોય; કાચ અને બારીની વચ્ચેના કમાડને હું રમતમાં લાત
 મારું, કમાડ વાગે ને “મા” જાગે, હું શરમાઉં; બાલક ગતિયે ક્ષમા માગું
 તે પ્હેલાં તો ક્ષમા મળી પણ ચૂકી હોય.

“મા”નું એક બીજું ચિત્ર પ્રગટે છે. મહારાથી ચાર વર્ષ ન્હાના મહારા
 બન્ધુ કૃષ્ણરાવ ઘોડિયામાં જૂલતા હતા, ત્યારે ‘મા’ ઘૂમરડી ધાલે અને
 હાલરડાં ગાય નહિં, પુકારે; સ્ત્રીજનોચિત્ત હાલરડાં નહિં, પુરુષયોગ્ય હાલરડાં:
 “અળો...જો...જો...જો: હાલો; બાળુડા બાઈને હાલો !”

“મા”ને માટે મહારા પિતામદના વખતથી સ્વતંત્ર ઘર હતું; ઘરમાં
 “મા” અને (એ પ્રભુરામ મહેતાનાં પત્ની) ‘મહેતી’, અને હેમનાં એક ગાય
 એટલાં રહેતાં. મહેતી આરમ્ભથી જ સન્તાનહીન હતાં. ગાય સાથે એક
 ઘોડી પણ ઘરના પાછલા ભાગમાં બંધાતી. એ ઘોડી ઉપર બેસીને “મા”
 હમારા ધનામી ગામ નિકાલ સુધી—તથા ગાઉની—મુસાફરી કરતા; ગામની
 ક્ષીમમાંના આંબાવાડિયાંમાંથી જે આળો સરસમાં સરસ ફળ્યો હોય તે

भारती मा

“આ મ્હારો વાવેલો આંખો” કહીને હેનાં ફળ પોતે વેડાવી લે. એમ દરસાવ
“મા”નો આંખો બદલાય અને હેના સ્વામિત્વનું legal fiction નહિં પણ
moral fiction પ્રબળ બને. એ સ્વામિત્વ વિશે કોઈ પણ શંકા કાઢતું જ
નહિં; છતાં ‘મા’ ખોખારા કરીને કહેતા—“આ મ્હારો આંખો !” આ
ચિત્ર હવે મુકુર ફરવીને ખરોડી દઉં છું.

(૪)

હવે જરાક ખૂણો બદલીને મુકુર ધડું છું; તો કોણ પ્રગટ થાયછે. મા !
મ્હારી મા ! મ્હારી જનની ! મ્હને છ વર્ષનો મૂકીને જે પ્રભુના દરબારમાં
હાજર થઈ તે મ્હારી જનની ! હેની સ્મરણમુકુરમાં છપ્પી જાંખી તો નહિં
પડે; પરંતુ પ્રસંગો અલ્પસંખ્ય હોઈ એ ચિત્રમાં વિવિધતા નહિં પ્રગટે.
હેમાં મ્હારો દોષ નથી, તેમ મ્હારી માતાનો પણ દોષ નથી. “નમેરા કાળ”ને
જ દોષ દઉં ?

જ વર્ષની મ્હારી ઉમર હતી તે વખતે હું નમાયો થયો, એટલે મુખ્ય
ચિત્રરેખા એ ગણીગાંઠી આવશે. માનવપ્રાણીની સ્મરણઘટના વિલક્ષણ છે:
બાલ્યકાળ પછીના પ્રસંગો સ્મૃતિપટમાંથી લુપ્ત થાય અને શૈશવાવસ્થાના,
તે ત્હેના પણ આરમ્ભના પ્રસંગોની છાપ દૃઢ પડે—હેતું બહુવાર બનેછે. આ
રીતે મ્હારી દોઢ એ વર્ષની, બહુ તો ત્રણ વર્ષની, ઉમરનું ચિત્ર સ્પષ્ટરેખા હું
જોઉં છું. હમારા ઘરના ચોડમાં હમે બાળકો રમતાં હોઈએ, સન્ધ્યાકાળનો
અર્ધાન્ધકાર પ્રબળ થવા માંડ્યો હોય, ઘરની ખડકીમાં પગલાં સંભળાય,
તરત હું દોડતો ખડકી અને ચોકની પડાળી વચ્ચેના આરણ્યમાં જઈને ઊભો
રહું, મ્હારી “મંમા”ની પ્રિય, રમ્ય, મૂર્તિ ખડકીના અન્ધકારમાં પણ
સુદૃશ્ય ઉભી થાય, અને વસલતાભર્યા સ્મિતમય વદનથી નિદાળતી “મંમા”
ની કોટે હું ઉઘાસભર વળગી પડું ! આ પ્રકારનો પ્રસંગ નિત્યનો બતાવ
હતો; છતાં એ અનુપમ સુખપ્રસંગમાં નિત્ય નવીનતા જ વિકસતી. શાથી ?
પ્રભુ જાણે ! પ્રભુ એકલો શું કામ જાણે ? માતાના પુત્રો સર્વ કોઈ જાણી
સકે. ના જાણી સકે તે ભાગ્યહીન !

મ્હારી માતા શરીરના બાંધમાં કાંઈક નાબૂક હતી, જીંઘાઈમાં વચલા

વડની; મુખશોભામાં માધુર્ય, સૌન્દર્ય, અને સસંયમ ઉદ્ધાસ વિલક્ષણ આકર્ષણ પુરતાં હતાં. આ ચિત્ર મ્હારી કલ્પનાનું નથી, પ્રેમના પક્ષપાતનું નથી, પણ રનેદાળ પુત્રના સાચા સ્મરણમુકુરમાં સ્થપાયેલા પ્રતિબિમ્બરૂપે પ્રગટ થયેલું છે. કાને મોતીના કાંટા, નાકે કામતી, પાણીદાર મોતીનો કાંટો (હાલ તો નવી દુશનની જડ પેરનારીઓ જાણતી પણ નહિં હોય, હૂવે કાંટો). કાંઈક ન્હાના કપાળ ઉપર નીચા હોળેલા વાળથી દેખાવમાં વિનિતતા દીપાવનારી રચના. ગળામાં મોતીની સેર, હાથમાં મોતીની તેમ જ સુનાની ચીપોથી મટેલી ચૂડીઓ, ઘેરા કાથિયા રંગનું કસબી ધારનું લૂગડું;—આ સર્વ અશોધી સજ્જ થયેલી મધુર મુનિ સ્મરણમુકુરમાં પ્રગટ થાય છે તે સાથે જ ત્રણ વર્ષનો બાળક બની જાઉં છું, અને “મંમા! ” કરીને હુંને કંઈ લટકી પડું છું! ચિત્રકાર! તું કુશલ હોય તો મેંખાચિત્ર દોરી લે; રંગ પછી પૂરજે; મ્હારી માતા મુખની દીપ્તિ અને મ્હારા મુખ ઉપરનો આલોક્ષાસ ત્હારી પાંછી વડે હિંમરીને સજ્જ ચિત્ર રચજે. હું તો મ્હારી અસમર્થ લેખની નીચે મૂકી દઉં છું.

મુકુરમાં બે એક અદ્વય પ્રતિબિમ્બો ધરી આવે છે.

મ્હારી મ્હોટી બહેન અને એક હમારી એવડી જ ફાઈની દીકરી. મ્હને આગળ કરીને મંમા કને મોકલે છે; ‘મંમા! ઉઠ!’ ‘મંમા! ઉઠ!’ એટલુંજ હું ઠણકતો બોલું છું, મંમા સમજે છે; ત્રીજા પ્હોરનો વખત થવાથી હમ્માં બિઘાડીને બધાંને ખાવાનો મગજનો લાડ આવે છે; હું દરેક હાથમાં અકકેકી લાડુડી લઈ વારાફરતી એક આખીને આખી મંદાંમાં, એમ બંને સ્વાદા કરી જાઉં છું!—આ ચિત્ર ખશી જાય છે. વળી એક દિવસ અમદાવાદમાં નગરશેઠનો અંગેસો સગાંવ્હાલાને અતાવવા ગયાં ત્યાં મ્હારી મ્હોટી બહેનનો બાળક પુત્ર એકાએક અન્તકાળની સમીપ આવ્યો, અને ઉતાવળાં પાછાં ઘેર આવિયે છિયે; મેનામાં મંમા જોડે હું એકલો બેઠો છું;—બીજા બધાં ગાડીઓમાં બેઠેલાં; મંમાના મુખમાંથી “શ્રી રણછોડરાય!” “શ્રી હકિરનાથ!” એટલુંજ નામોચ્ચારણ નિઃશ્વાસે સાથે થવા કરે છે. હું ત્રણ ચાર વર્ષનો બાળક કશું સમજતો નથી. હવે સમજું છું; પ્રભુ! મ્હને શા માટે સમજણો થવા દીધા?

વળી ચિત્ર બદલાયછે. એક કુટુંબનો નોકર દુર રહીને મદને રમાડવાના હંતુથી પણ અનિષ્ટ ચર્ચા કરેછે; મંમા શાન્ત રીતે મહારું ધ્યાન અન્યત્ર ખેંચેછે; કુમાર્ગ તરફ વિમુખ કરી સન્માર્ગ તરફ સંમુખ કરનારી—‘ધ્ધર-કરણા ખરે! મદને એ માડીસ્વરૂપે રિમત કરી પ્રીતિભરે ભરે આસિંગન શું એ!’

અને, ખરે, મહારાથી અત્તણી રહીનેજ, મહારા અખંડ જીવનમાં મંમાનો આત્મા મદને સદા વીંટી લેતો, અલૌકિક વાતાવરણમાં દોર્યે જતો, આજ જણાયછે. હું મહારું વ્યક્ત સ્વરૂપ બૂલી જાઉં છું; કલોરોદ્દામ જેવી, પણ આધ્યાત્મિક કોષ શક્તિને ‘જો આતરફ વીંટાઈ વળતા કોષ અવશ્ય સાગરજળમાં ડૂબી જાઉં છું’. મંમા દિવ્ય લોકમાં રહેલી મદને ઉત્સંગમાં લઈને ‘આથમાં પકડી રાખેછે; અને અવ્યક્ત દશામાં વ્યક્ત સ્વરૂપો પ્રગટ થાયછે. એકાએક મહારી જનની મટી જઈ અહ્ભુત પરિવર્તન—દિવ્ય પરિવર્તન—ને ‘જો સદસા જગજગનની પ્રગટ થઈને મદને સંકેલી લેછે; અમૃતસ્વરૂપને આત્માના જિંડાણમાં અનુભવું છું’. “જગજગનની!” એમ પુકારું છું, ને પાછી મંમા પ્રગટ થાય છે. મંમા! મદને ત્હારા ઉછંગમાં સદા રાખ્ય! આતું? “ત્હારે જગજગનની આરા કરે ત્હારે”!—અરે! હું શું કામ જાગ્યો!

—છતિ પ્રસ્તાવના—

વાંદરા. ૫-૪-૨૨.

(૨)

સ્વ. ભોળાનાથ અને ભિત્રમંડળ

ભગોને જોઈ તો જગત ગણું સહી
સ્વખલીલા બધી સત્ય લોપી.

હું શું કામ જાગ્યો?—આ ઉદ્વિગાર મ્હેં કર્યો ખરો. પણ જે આદેશને મ્હારે પૂર્ણ કરવાનો છે, તે માટે સત્ય સ્વમંસૂષ્ટિ છોડીને પણ જગતની દૃઢ ભૂમિમાં પ્રવેશ કર્યા વિના છૂટકો નથી. સ્મરણમુકુરની રૂપસંસ્કૃતિ વાયકની સમક્ષ, તે વિના, મૂકાય એમ નથી. વાયકબન્ધુ! ત્વને હાઝરાત ભરનાર કદી કોઈ મળ્યો હતો? એકાદ દર્પણમાં સ્થિર નયને જોઈ રહેવાની એ ત્હને આરા કરે પછી પૂછે—“શું દેખાયછે?”; “કાંઈ નહિં.” “કાંઈ નહિં?” જો, જો, પેણું શું આવેછે? જટાધારી બાવો?” —એટલે ખરે, જટાધારી બાવો દેખાશે. દર્પણને બદલે સફેદ કાગળ ઉપર શાહીની ચતુષ્કોણ આકૃતિમાં શાહી ભરી દર્દને એ કાળા પ્રવાહી ચારસમાં સ્થિર જોવાનું પણ કરાવાયછે. અને એ ખેલાડીની પ્રધાન ઇચ્છાશક્તિના બળથી અને સચક્તાની કળથી જોનારની આગળ વિવિધ મૂર્તિયો, જ્ઞાન્તો, એ ખડાં કરાવેછે; જોનારનું ઇચ્છાશક્તિનું બળ બતાવનારના એ બળ કરતાં એણું હોવું જોઈએ. મ્હારી ઇચ્છાશક્તિનું બળ વાયકના એ બળ કરતાં વધારે પ્રભુત્વવાળું હશે, તો હું પણ આ સ્મરણમુકુરમાં એ રીતે અનેક મૂર્તિયો, જ્ઞાન્તો, પ્રસક્ષ કરાવી સફીશ; અને

કંઈ ભૂતાવળ કારમી મુકુરમાં ભરી કહું

મહીપત્તનામ કુમરનામ

૧૪૨

રત્નકુમારનામ કુમારનામ

गोपागरीन दशमूख

सातशेडर इभियाशेडर

એમ દૃઢ પ્રતિજ્ઞા સફળ કરીશ; જૂતકાળમાં વર્તમાન હતા હેવા જૂત જનોની આવલી; વર્તમાનકાળમાં જે વ્યક્તિયો છે તેમનામાં જૂતકાળમાં સ્થાપી રખાય હેવાં લક્ષણોનાં અનેલાં જૂત શરીરોની આવલી;—હેવી જૂતાવળ બિભી કરીશ.

(૨)

આપણી ગુજરાતની રંગભૂમિ ઉપર એક રિવાજ રમૂજ જોવામાં આવે છે; નાટકને અતિ નાટકનાં બધાં પાત્રોનું ‘અપ’ રંગભૂમિ ઉપર બેશું કરવામાં આવેછે; આમ બધી વાનીઓની થાળ ભિન્નરચિત્ર પ્રેક્ષક મંડળમાંની બધી વ્યક્તિયોની તૃપ્તિને અર્થે ધરાવવામાં આવેછે. એથી કાંઈક ઉલટો ક્રમ આદરીને આ ‘રમંગભૂમિકર’નાં પાત્રોનું સમગ્ર અપ,—સમગ્ર નહિં તે! મુખ્ય પાત્રોનું અપ—મુદ્રમાં પ્રગટ કરવાનું મન મૂકેને થાયછે. એ ‘અપ’ની મધ્યમૂર્તિ, મદારા પક્ષપાતને બળે, ભક્તિભાવને પ્રભાવે એકજ સાંભવેછે:

ગુજ પૂજ્ય પિતાતળી મૂર્તિ ફરે
ધરી નિલ ફરે હું પદેજ પદે

એ વચન—આજથી પાંત્રીસ વર્ષ ઉપર ઉચ્ચારેલું વચન—જે સત્ય હોય, —અને સત્ય છે જ,—તો એ મૂર્તિ જ આ અપના કેન્દ્રસ્થાને આવશે. પ્રિય વાચક! જો, મુદ્રમાં એ ભવ્ય મૂર્તિ ખડી થઈ. તું એ મુખાકૃતિમાં શું જુવે-છે? કરણરત્નનું ચિહ્ન, છતાં દિવ્ય શુદ્ધિનું પ્રતિબિમ્બ.—હેવી સફેદ પાઘડી, અને અન્ય સાદાં પણ ઉચ્ચ વર્ગનાં વસ્ત્રોથી સાદાઈની સાથે ઉદાત્ત ગુણ દર્શાવનાર પરિસ્થિતિમાં મુખમુદ્રા ઉપર પ્રગટ થતું અલંકારિક, ધાર્મિક જીવનનું, દીર્ઘ તપથી સચિત થયેલું તેજ ત્વને નથી જણાતું? જીવનના અપરમ્ભ-સમયમાં જે ક્રોધરિપુને વશ હતા; તે ઉત્તર કાળમાં અકોપેન જિને કોણ એ જુદા મહાત્માના ઉપદેશને અક્ષરશઃ અનુસરનાર આ સમર્થ વ્યક્તિની મુખરેખાઓમાં શાન્તિની દીપ્તિમાં એ ક્રોધરિપુની કાળી રેખાઓ કેવી વિહ્વલ થઈ ગઈ! એ રિપુની શ્યામ પદપંક્તિ આ મુખરેખાઓમાં કહિં પણ જણાયછે? નિપુણ સામુદ્રિકશાસ્ત્રીને એ પદપંક્તિ જાંખી જાંખી જણાય તો કોણ જાણે.

પત્નીનું, જીવનના કઠણ પ્રસંગમાં, દીર્ઘ પરિચયમાંથી જીવનયુગ્મનો સંબંધ દૃઢ થવાથી એ સંબંધનો વિચ્છેદ દુઃખમય વિશેષ બને હોવા પ્રસંગમાં, અવસાન: તે આઘાત ખમવાનું સામર્થ્ય ધર્મબળથી મળીને જીવનપ્રયાણમાં થોડોક સમય આગળ વધ્યા ના વધ્યા અને તરુણ પુત્રનું અકાલ મરણ, દુઃસહ એ આઘાત; વળી ધર્મભાવનાની સતત સક્રિય સેવાના સાધનથી સંપાદન કરેલી દિવ્ય શાન્તિને ફરી ક્ષુબ્ધ કરાવનારો બીજો પ્રસંગ—જ્યેષ્ઠ પુત્રનું મરણ;—આ વિષમ આઘાતોએ આ દિવ્ય શ્રદ્ધાપૂર્ણ મુખમુદ્રા ઉપર કાંઈક ગમ્ભીર રેખાઓ આંકેલી પ્રિય વાચક! ત્હને શું જાણાતી નથી? જતાં એ ગમ્ભીર રેખાઓને ઢાંકી દેતી બીજી રેખાઓ બતાવું: નિરંતરનો ધીર આનંદી સ્વભાવ, માનવગણનાં સ્વભાવલક્ષણોમાંથી રમુજ અંશે ખેંચી કાઢી તે રમુજથી જોવાની અને દેખાડવાની શક્તિ, બાલક સાથે બાલક, તરુણ સાથે તરુણ, આનંદી સાથે આનંદી, બનવાની અસાધારણ નટકલા,—નટકલા નહિ. સમભાવજનિત શુદ્ધ તદ્દપતાની શક્તિ;—આ શક્તિએ એ મુખમુદ્રા ઉપર દિવ્ય સ્મિતમય રેખાઓ અંકિત કરેલી જે: હંમાં પ્રભુની કૃપાનો, આનન્દસ્વરૂપ પિતાનો, વિજય જાગ્યાયછે: પ્રિયજનોનાં શય ઉપર પગ મૂકીને જીવનસંઘ્રામમાં પ્રયાણ કરીને દુર્ગમઠણ કરવાની શક્તિ પ્રગટ કરનારી રેખાઓ એ લલ્ય મુખમુદ્રામાં હું દેખું છું તે ત્હને દેખાડું છું;—[હું હવે સમઝું છું કે મ્હારામાં એ શક્તિ, મ્હારા જીવનના વિષમ પ્રસંગોમાં ટકાવનારી શક્તિ, મ્હને ક્યાંથી મળી;—વડવાનલ જોડા ધરી સિન્ધુલહરી દસવવી—એ કળા પણ મ્હને ક્યાંથી પ્રાપ્ત થઈ તે હવે સમઝું છું.]

આ અસાધારણ ધર્મબળ ધારણ કરનાર ભોળાનાથ સારાભાઈની મૂર્તિનું દર્શન મ્હારા મુકુરમાં આજે વિશેષ રીતે કરાવું. હું કહી મથો છું કે મ્હારી છ વર્ષની ઉંમર હતી ત્યારે મ્હારી માતા પ્રભુના દરબારમાં ઢાળર થઈ. ગુજરાતી નિશાળમાં હું બાણવા જતો હતો. ત્યાં એક વાણિયા શેઠિયા કુટુંબના મ્હારા સહાધ્યાયીએ મ્હને પૂછ્યું: “ત્હમારા બાપા ફરીથી પયણશે કની?”—આ હેની દુઃખમાં ભાગ લેવાની પદ્ધતિથી મ્હારા બાલક

હૃદયને જે આઘાત થયો તે શી રીતે દર્શાવું? મહેને ક્રોધ ચઢ્યો તે મહે પદરાજી સમાવ્યો નહતે તે વખતે ખખર નહિં કે મરણથી ના દારતાં એક પછી બીજી એમ પત્નીઓ કરવી એ અમુક વાણિયા વર્ગમાં રૂઢ માર્ગ થઈ ગયેલાં છે. કેટલાંક વર્ષ પછી અન્ય પ્રસંગે મ્હારા પિતાએ, ખ્દાર દૂરવા ગયેલા પાછા આવ્યા ન્હારે, વાત કરી કે આજ ફલાણા શેઠ રસ્તામાં મળ્યા; હુંમની સ્ત્રી ગુજરી ગઈ, અને નવી સ્ત્રી ક્યાં આવત પછયું: “શેઠ! આ બીજી કે ત્રીજી?” એટલે શેઠ, કાંઈક પરાક્રમ અને કૃપાના ગૌરવના અભિમાનથી જોરથી બોલ્યા: “અરે, શેઠ! આ તો સાતમી—સાતમી!” આ જે વર્ગની ભાવના તે વર્ગનો બાલક મ્હારો બોલિયો ઉપરની પેઠે મહેને મ્હારી માતાના મરણ માટે આશ્વાસન આપે એ સ્વાભાવિક જ હતું. પણ મ્હારું નિર્દોષ હૃદય એ ખમી સકયું નહિં. મ્હારા પિતા, મ્હારી માતાના સ્વર્ગવાસ પછી, લગભગ ત્રીસ વરસ વિધુર જીવન ગાળીને સ્વર્ગવાસી થયા. એ જીવનમાં હુંમને ધર્મજો, અને કત્તગત્તર વધતી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિયો વડે, જે સરલતા મળી છે તે વિચારતાં એ જીવન તરફ માન અને આશ્ચર્યના ભાવ સ્ફુરે છે.

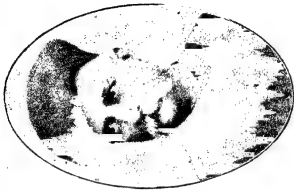
(૩)

એ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિનો આરંભ અમદાવાદમાં ‘ધર્મસભા’ નામની ન્હાની સરખી સંસ્થા ગિબી કરવાની સાથે દેતા. એ સભાની કાર્યધુરા ધારણ કરવામાં મ્હારા પિતાને હુંમના બાળમિત્ર સ્વ. રણુછોડલાલ છોટાલાલ સહકારી દેતા. એ વિરલ ગુણુવાળી વ્યક્તિની મૂર્તિ એકાએક મુકુરમાં પ્રગટ થાયછે. આરંભમાં કહ્યું તે ‘સૂપ’ દવે મુકુરમાં અંકિત થતું જુવો; જોષાનાથ રારાભાઈ—ધર્મની મૂર્તિ; પછી તીક્ષ્ણ નયનો,—ઝીણાં, બૂરાં, ગૂઢ અગ્નિ જેવાં ચળકતાં નયનો; સ્થૂલ, મન્દ, શરીર; અવ્યવસ્થિત, અણુવડ, વસ્ત્રોની કાંઈક ક્ષુદ્રતાને ઢાંકી નાંખનારી પ્રતાપી મુખચર્યા; વખતો-વખત દર જોવાનાં ચસમાં અથવા આંધળા કાચનાં goggles આંખો ઉપરથી, નાક ઉપર કે કપાળ ઉપર ખસેડીને ઠેરવતા; વાદવિવાદની ઉશ્કેર-છીના જોસમાં ઘાંટા પાડતા રસ્તાના લોકોના કાન વીંધનારા, ધર્મસભામાં બેઠેલા રણુછોડલાલનું સ્વરૂપ પ્રથમ આલેખાયછે. વળી બીજી મૂર્તિ,

મુકુરમાં અંકિત થઈ; મહીપતરામ રૂપરામ; પ્રાર્થનાસમાજના ઉત્પત્તિકાળ-
થી મહારા પિતાને સતત અને સમર્થ, ઉત્સાહભેર અને અંતઃકરણથી મદદ
કરનારા હેમના જમણા હાથ જેવા એ મહીપતરામ; આંધી દડીનું શરીર,
મુખમુદ્રા ચૂંચળી આંખો અને રેખાઓની વિચિત્ર રચનાને લીધે પ્રથમ
દર્શને નજવા માણસનો ભાસ આપતી, પણ ખારીકીથી જેતાં દઢતા, આગ્રહ,
તીવ્ર હુદ્દિ, ઇલાદ બળોની રેખાઓ પ્રગટ થતાં વ્યક્તિત્વના સામર્થ્યવાળી;—
હેવા મહીપતરામની છબી જુવો. આ ત્રણ મૂર્તિયોની પાછળ કોણ કોણ
છે?—લાલશંકર ઉમિયાશંકર; ચંચલ સંચલનવાળા, અસ્થિર જણાતા આમ-
થી તેમ ને તેમથી આમ ધૂમનારા; ગણિતશાસ્ત્રની પ્રવીણતા જે હુદ્દિશક્તિથી
મળેલી તે શક્તિ જીવનમાં અનેક રૂપે સહાયતામાં લેઈ પ્રવૃત્ત થનારા; ઉત્સાહ-
થી, બેભાનતા ઉત્સાદથી, નિરંતર કાર્યપ્રવૃત્તિ કરનારા, જોખાનાથની
પ્રાર્થનાસમાજના ખીંગ સ્તંભરૂપ, લાલશંકરની છબી પ્રગટ થઈ. વળી
જુઓ; પેલા કોણુ દેખાયછે? ગોપાળરાવ હુરિ દેશમુખ: ગુજરાતમાં અમલ-
દારી જીવન લગભગ આખું ગાળીને વેસમાં અને કિચ્ચારમાં નહિ, બાકી
ભાષામાં તથા જીવનના વ્યાસંગમાં ગુજરાતી બની ગયેલા એ ગદ્યરચનું મુખ-
અભિનય જુદો જ જાત્યની વ્યક્તિતા બતાવેછે: ગૌરવર્ણ અને માંજરી આંખો.
—કાકણુરથ જાણનાં વિદેશી ખીજ સૂચક એ લક્ષણો મુખમુદ્રામાં પ્રગટ
થાયછે; અસાધારણ હુદ્દિપ્રભાવ અને આત્મપ્રયાસની દઢતા એ મુખમુદ્રા-
માં મુદ્રિત જણાય છે; એ ઝોઠ ખીરેલા છતાં હેની એક ખૂણાની સહજ
વક્તતામાં રમજનો રસ સમજવાની અને ભોગવવાની શક્તિ લક્ષ્યાલક્ષ્ય રિમત
વડે દીપે છે. અને આ મુખ્ય મંડળ—જોખાનાથ, રણછોડલાલ, મહીપતરામ,
લાલશંકર, ગોપાળરાવ, એ મુખ્ય મંડળ—ના પડખામાં એ મૂર્તિયો પાછળ-
થી પ્રગટેછે; અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ અને નવલરામ લક્ષ્મીરામ; અને
વિદ્યાખાતામાં કાયમ છાપ મૂકી ગયેલા, વિદ્યાદેવીની ભિન્ન ભિન્ન રીતે સેવા
કરનારા; એક સમયે માંમારિક સુધારાના પ્રચારમાં પૂર ઉત્સાહથી સક્રિય
ભાગ લઈ ઉપરના મંડળને ખરા સહાયક બનેલા; એ એમાંથી એકની
પ્રકૃતિ—નવલરામની—ચિન્તકની ગમ્મીરતાવાળી, હેમની એક ઉત્પત્તિ અને
એક નીચી રહેલી ભરમમાં સળંગરૂપે છપાયેલી છે; ખીજ અંબાલાલમાં જુદા

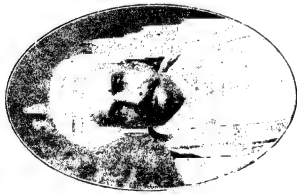

नवलराम लक्ष्मीराम

नन्दाशंकर कुलकर्णीशंकर

१४८

अ. आलाल साहूलाल

પ્રકારની, કાંઈક સખત નિયમસંયમના પગલે ને પ્રવર્તકનાં લક્ષણ દર્શાવતી, Stoicના જેવી પ્રકૃતિ હલ રેખાઓમાં જણાયછે; હોઠના ખૂણાનું અર્ધ-પ્રકટ સ્મિત પણ રમૂજનું નહિ પણ કંઈક જગતને ઉપહાસથી જોનારું હોય એમ જણાયછે; છતાં હૃદયના ઉદાર ગુણો એ રેખાઓમાંથી વખતે-વખતે ડોકિયાં કરતા હું દેખુંછું; વાચકવૃન્દને પણ, સમભાવથી જોશે તો, આ ગુણો પ્રત્યક્ષ થશે.

(૪)

આ મિત્ર—આ મૃપ—વિલુપ થાયછે, અને વળી, હાઝરાતની કળાથી, ખીચું ન્હાનું મૃપ બતાવુંછું: વચમાં મ્હારા પિતા અને આજુબાજુ નંદશંકર તુલજીશંકર, દુર્ગારામ મેંઘારામ, પાછળ ઝાંખી ઝાંખી અંકાયલી મૂર્તિવાળો કવિ નર્મદ, અને સૂરતમાં જે વર્ષો મ્હારા પિતાએ નોકરીને પ્રસંગે ગાળ્યાં તે સમયમાં ખાવાપીવાનું શોકીત સૂરતનું નાગર અને કાયસ્થ વર્ગનું કાંઈક મંડળ; કાંઈક ગમ્મીર જીવનવ્યવહારથી વિમુખ, આનન્દી એ મંડળ જણાયછે.—એક પ્રસંગ યાદ આવેછે. મ્હારા ન્હાના બન્ધુની વર્ષગાંઠ નિમિત્તે સૂરતના મિત્રમંડળને જ્યાંકૂત આપીછે. બધા આવ્યા. એક મિત્ર (નામની જરૂર નથી, એક મિત્ર) નથી આવ્યો, શોકનું કારણ બતાવ્યું; મ્હારા પિતાએ ખાસ તેડી લાવવાને એક ઘરના અંગત સગાને મોકલ્યો; મહા મહેનતે 'અમથા તો મ્હો બતાવી જાઓ, મ્હોએ ના કહેજો'—એમ સમજાવીને એ સૂરતી મિત્રને આણ્યા; મ્હારા પિતાએ અને બીજાએ બહુ આચ્છ કર્યો; એટલે નિરુપાય થયા, અને અમથા આવી જનાર મિત્ર બગલમાં સંતાડેલું સોળું (પીતામ્બર) જમવા બેસતે પેઢવાને કાઢ્યું અને ન્હાવાને ગયા. ખાવાપીવાનું શોકીત મંડળ તે આ!

દુર્ગારામ અને નંદશંકરનાં સ્વરૂપો જુદા જ પ્રકારનાં હતાં. તે સર્વે ચિત્રોનું છૂટક દર્શન કરીશું ત્હારે જોવાશે. હવે તો મુકુર ઉપર ફૂંક મારું-છું; પ્રથમનું મૃપ તો લુપ થયું હતું, આ ન્હાનું 'મૃપ' પણ જીડી જાયછે, અને જુવો, માત્ર મ્હારા પિતાની જખી મુકુરમાં ધિમ્મિત થઈ રહેછે. હું

દર્શન કરું છું અને અનેકાનેક વૃત્તાન્તો ઉપસ્થિત થાયછે; મુકુરમાં, દર દરના પ્રતિમુકુરમાં, મૂર્તિપૂજક ભોજાનાથ સારાભાઈ દેખાયછે; ભસ્મ, ત્રિપુંદ્ર, રુદ્રાક્ષની માળા, આયમની પવાલું ત્રાંબટ સાથે મહાદેવની પૂજા કરવાને ખેડેલી એ મૂર્તિ જોઉં છું, ત્યારે અન્ધશ્રદ્ધાની નહિં, પણ વિલક્ષણ ગિડી, ઊંધી છતાં ગિડી, શ્રદ્ધાની દીપ્તિ એ સુખમુદ્રા ઉપર દેખું છું:

“મન પત્ર, ને શ્રદ્ધાની લેખણી;

ભક્તિરંગે લખે ત્યારે દાસ,

રાખી વિશ્વાસ;

પધારો આ અવસરે.”

એમ અંબામાતાને લક્ષ્મપ્રસંગે કંકાત્રી મોકલનાર ભોજાનાથની શ્રદ્ધા તે અન્ધ શ્રદ્ધા કેમ હોય? કેમકે

‘દીનદાસ ત્યારે હું છું માણ,

હેતું કહેતાં આવ્યાં અકસ્માત,

અંબ સાક્ષાત,

પધાર્યાં આ અવસરે.”

એમ અંબાજીને પ્રત્યક્ષવત્ દેખનાર ભક્તકવિના હૃદયના ગિડાણમાં ઊતરીને જીવો; એ અન્ધ શ્રદ્ધા તો નહિં જ. ‘અંબે અખિલ બ્રહ્માણ્ડ વિરાજેછો’—એમ નિમંત્રણનો આરંભ કરનાર જડ મૂર્તિનો પૂજક સંભવે જ નહિં.

(૫)

એ જ ભોજાનાથ દસકા એ દસકામાં મૂર્તિપૂજાને અજ્ઞાન વર્ગનો અધમ માર્ગ માનનારા, “પરા ભક્તિની લેહ મુને લાગી” એમ લાગણીવાળા, ઊંચા ક્રમે ચઢેલા ભોજાનાથનું દર્શન આપણને જુદા જ પ્રદેશમાં લઈ જાયછે. શ્રાવણ માસમાં રોજ રાત્રે પાર્થિવેશ્વરની પૂજા બ્રાહ્મણોની ગર્વના વચ્ચે થતી, જેમાં હું પણ મ્હારા બાલ્યકાળમાં મ્હારો વારો આવતાં બામ લેતો, અને પૂજાને અતે મોદકનું ભોજન લેવામાં બ્રાહ્મણો જેટલો જ આનંદ હું મેળવતો;—એ ચિત્રો બધાં સરી જાયછે; અને ઘરમાં એકાન્ત

સ્થળમાં સ્નાનશુદ્ધ, સ્વેત વસ્ત્રધારી મહારા પિતા, આરસની પાલ્લ સ્થાપી મૂકેલી તે ઉપર અગરબત્તી, પુષ્પ વગેરે સામગ્રી-કેવળ સૌન્દર્યદ્વારા આત્મા-ને વિશુદ્ધ વાતાવરણમાં વીંટનારી સામગ્રી-વચ્ચે, નિરાકાર પ્રભુનાં વિલક્ષણ ભક્તિયુગ્મે ધ્યાનદર્શનમાં નિમગ્ન જોઈએ; પ્રાર્થનામાળાનાં પોતાનાં ભક્તો ગમ્ભીર પણ સંગીતબદ્ધ સ્વરે ગાતા સાંભળું છું; છેવટે કુટુંબના જૂના ગૌરવ, કુતુંબલાલ, ગાંધર્વ લોકની વ્યક્તિ વ્યક્તિની જુદી તરેહની બાંધેલી પણ સર્વમાં એક ચપટો આકાર રાખનારી પાધડી પ્હેરેલા, થોભિયાથી અધર્મિકરાણ બનેલા, હાથમાં તંબૂરો લઈને સ્થામે બેઠાછે ને પ્રાર્થનાનાં ગીતો હેમના જુલંદ અવાજે ગાયછે. આ યુગ, પવિત્ર સ્થળમાં, પેશીને દર્શન કરવાની ધન્ય દશા મળે મળી તે વાચકપત્રુ! સ્મરણમુકુરમાં એ ચિત્ર ઝાંલીને ત્હને પણ પ્રાપ્ત કરાવું તો હું સહભાગ્ય ગણીશ.

આરમ્ભમાં દૈવ મૂર્તિપૂજક અને અતે શુદ્ધ અમૂર્ત પૂજના આગ્રહી એ એ એકાએક ક્રમાન્તર ન્હોતાં; મહારા પિતાના બાળમિત્ર રણુછોડલાલ છોટાલાલ-ની ભલામણથી Blair's Sermonsનું પુસ્તક મહારા પિતાએ વાંચ્યું; અને ક્રિશ્ચન ધર્મ ઉપર તો આજુમાત્ર એ ના વળ્યા; પરંતુ ઈશ્વરના સત્ય સ્વરૂપ તરફ હેમની જ્ઞાનદષ્ટિ ઊઘડી; અને રણુછોડલાલ છેવટ સુધી મૂર્તિપૂજના હિમાયતી રહ્યા, ત્યારે ભોળાનાથ અમૂર્ત ઈશ્વરની ઉપાસનાના દૈવ સેવક થઈ એ માર્ગેનું સત્ય સ્વરૂપ લોકોમાં પ્રચરિત કરનારી પ્રાર્થનાસમાજના સ્થાપક, ચાલક, અને અંતકાળ સુધી એ સંસ્થાના પ્રાણરૂપ બનીને રહ્યા. આ અંતિમ ઉચ્ચ ક્રમે આવવાની પૂર્વે, સ્થૂલ મૂર્તિપૂજનો ત્યાગ કરી, માત્ર વૈશ્વદેવ ઇત્યાદિ વૈદિક ક્રિયાઓનો વચલો ક્રમ સ્ત્રીકારીને અતે નિરાકાર ઈશ્વરની શુદ્ધ પૂજા તરફ એઓ આવ્યા. જે સત્યદર્શન ધાર્મિક વિષયમાં થયું, તે જ દર્શન, અને ત્હેવા જ ક્રમેએ, સામાજિક સુધારામાં પણ મહારા પિતાની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થતી ગઈ. આ સર્વ વાતના વીગતવાર વર્ણનનો અહિં પ્રસંગ નથી. આજ તો મહારા પિતાનું દર્શન આ રીતે જ અને આટલું જ બસ છે. હેમના જીવનના છૂટક પ્રસંગોનું, જીવનચરિત્રમાં ના આવેલા ન્હાના પ્રસંગોનું, દર્શન હવે પછી કરીશ ને કરાવીશ.

(૩)

સ્વ. ભોળાનાથ સારાભાઈ

‘ ભોળાનાથ સારાભાઈનું જીવન ચરિત ’ પ્રસિદ્ધ થયે ત્રણ દસકા થઈ ગયાછે. એ પુસ્તકમાં એઓનું સ્વરૂપચિત્ર જેટલું આપ્યું છે તહેનો સ્પષ્ટ કરીને અહિં પુનરુક્તિ હું નહિં કરું. અર્થાત્ તે એ વ્યક્તિના ચિત્રની આજ સગી અજ્ઞાત રહીને ગૂઢ રહેલી સ્વરૂપરેખા હું આંકીશ અને જ્ઞાતાન્તે કહીશ.

મહારા બાલ્યકાળનું એક સ્મરણુ: મહારા પિતા ખેડાના પ્રિન્સિપાલ સદર અમીન હતા તે વખતે આગાડીનો ‘ અનિષ્ટ ’ સંપર્ક અમદાવાદને થયેલો નહોતો. દર રવિવાર મહારા પિતા અમદાવાદમાં ગાળતા; અમદાવાદથી ખેડા બાર માઉ; શનીવારની સાંજે એક લાંબા ‘ પેરેઅયુલેટર ’માં મ્હને એસાંડેલો હું પોતાને જોઈ છું; અમદાવાદના રાયપુરા દરવાજા બહાર કામેશ્વર મહાદેવના ઓટલા આગળ એ ‘ બાબાગાડી ’ ઊભી છે; સન્ધ્યાકાળની અર્ધસંદિગ્ધ શાન્તિમાં, દિવસ અને રાત્રિના જયપરાજયની સંદિગ્ધ દશામાં. દૂરથી. દૂરથી, પેલો હૃદયને—મહારા બાલક હૃદયને—ઉલ્લાસ પ્રેરતો ધ—ધ—ધ—નાદ સંભળાયછે; સગરામમાં મહારા પિતા ખેડેથી આવેછે, તે સગરામના ગંબીર, ઉમદા, બજાદની ફાટમાં લટકતાં ચંગ (ધંટ) નો એ નાદ. (એ નાદ હજી હું સાંભળું છું અને હૃદય પ્રવૃલ્લ બનેછે.) સગરામ મહારી ‘ બાબાગાડી ’ પાસે ઊભું રહેછે; અને તરત મ્હને કોઈ અંદર એસાડી દેજે: આઠ દહાડે પિતાના દર્શનથી અસાધારણ આનન્દ અનુભવું છું; આટલી મહારી ન્હાની મુસાફરીથી પણ એ આનન્દ પુષ્ટ થાયછે; સગરામમાં પિતાની સાથે ઘેર જાઉં છું. દરેક સનિવારે આ દરય બજવાનું હતું.

બોગનાથ સારાભાઈ

હવે હું મ્હેટો થયો છું. આર અને ઝોળ વર્ષની ઉમરનો ગાળો હવે છે; મ્હને મ્હારા પિતાએ પિગળનું જ્ઞાન આપ્યું છે; હેનો વિનિયોગ હેમને જ સહાયજીત થવામાં હું કરું છું; ‘પ્રાર્થનામાળા’ મ્હારા પિતાની છાયા છે; રોજ જમવા બેઠા હોય તો વખતે રહામે ખડ્ડીના બારણામાં ‘સુનાઇડેડ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ’માંથી એક વાણિયો મુક શીટ લઈને આવેલો અંડલ દાથમાં લાઈ ધરીને જોવા રહ્યો છે; હું ચીકાઉં છું; મુક તપાસવાનું કામ મ્હારે માથે છે, નિરાંતે જમવા પણ નથી દેતો એ ‘જંગલી!’ આ ‘પ્રાર્થનામાળા’નાં પછોમાં કવાયત્ત પિરલ પ્રસંગે—છન્દમાં દોષ જણાતાં મ્હારા પિતાને બતાવું છું; સાંજન્યથી, આતન્દથી, બ્રહ્મ સુધારે છે; શિષ્ય આટલે જ અંગે ગુરુ અને છે તેથી એઓને આનન્દ જ થાય છે; તે કહું છે—પ્રાપ્તે તુ ષોઢશે વર્ષે પુત્ર મિત્ર-વદાચંગત ॥

હવે હું ખેડમાં ગામ ખ્દારના એક ટેકરી ઉપર આવેલા અંગલામાં મ્હારા પિતાની સાથે રહેતાં, મુકરમાં, પ્રગટ થાઉં છું. મ્હારા પિતા રોજ મ્હેરોડમાં જીડીને મ્હને અને મ્હારી ખંડનને જગાડીને અંગલાના વિશાળ ‘કોમ્પાઉડ’માં જાંપા સુધી દસ બાર વખત આંટા ફરવે છે, હમને સાથે લઈને ચાલે છે. પ્રાતઃકાળમાં જીડીને તાજબી મેળવવાનું સુખ ચોડાક જ જણતા હશે. આ અબ્યાસ આલ્પકાળમાંથી જ મ્હને પાંડેલો તેથી મ્હને અનેકાનેક લાભ થયા છે, તનને, મનને,—ધનને તો પગેક્ષરીને ગણાય તો ગણાય. પિતા અંગલામાં જાય છે; હમે કાઠીનાં જાડ કોમ્પાઉડમાં જોભલાંની નીચે પંડેલી કોહની સામે લઈને આઈયે ઈયે; પ્રાતઃ જોનું તો નથી?—મુકરમાંથી આ ચિત્ર લુપ્ત કરું છું.

મુંબાઈનું ‘હન્ડુપ્રકાશ’ પત્ર ટપાલવાળાની ટપાલમાં આવ્યું; જિઘાડીને મ્હને મ્હારા પિતા આપે છે; મરાઠી આવડે ના આવડે તો પણ મ્હારે એ વાંચવું અને હમણે સાંભળવું; આમ મરાઠીના શિક્ષણનો આરમ્ભ કર્યો. લાલ આગળ જતાં અણધાર્યો થયો. દક્ષિણમાં સરકારી નોકરીને અંગે હું ગયો ત્હારે મરાઠીનો અબ્યાસ સુગમ થયો; તેમ જ મુંબાઈમાં હું આવીને રહ્યો તે વખતે ધારીને કે મરાઠા શાક વેચનારને કે હેવાને “ના” નો ઉત્તર

દેવા માટે બરાહી જાણનારા મિત્રને હું બોલાવીને ન્હોતો કહેતો કે—“ભાઈ! આ માણસને ના કહો ને.”

ફારસીનો અભ્યાસ હમારા કુટુંબમાંથી નાખૂદ ના થાય એમ મ્હારા પિતાને ઉત્કટ ઇચ્છા હતી. હેમના પિતા તો ફારસીના ઉત્તમ અભ્યાસી હતા, ફારસી કવિતા કરતા; મ્હારા પિતા ફારસીમાં પ્રવીણ સારી પેઠે હતા. આ બાપાનું જ્ઞાન વંશમાં પ્રવાહિત રહે એ ઇચ્છાથી મ્હને—સ્કૂલમાં સંસ્કૃત હું શીખતો હતો તે ઉપરાંત—ધેર ખાનગી સમયમાં ફારસી શીખવવાને એક મુનશી આવતા, મુનશી ગોદરઅલી કુટુંબના જૂતા મિત્ર,—અધઃઆશ્રિત જેવા—હતા એટલે હેમનો વક્કર હમે રાખતા નહિં તેથી કાંઈક, કાંઈક ફારસીની લિપિમાં અવાચ્યતાના દૂષણને પોષક અંશે સિદ્ધ છે તેથી, કાંઈક મુનશીની શીખવવાની પદ્ધતિ અસલી આખુંદજીની રીલની નીરસ હતી તેથી, ‘આમદન’, ‘કરીમા’ (થોડક સુધીજ) અને ‘દિકાયાત-ઇ-હતીફ’ (થોડીક વાર્તાઓ સુધી) એટલેથી જ અટકીને મ્હારો અભ્યાસ બંધ પડ્યો, મ્હારા પિતાનો આશ્રય કમી ના થયો; મ્હારા એક બે ભત્રીજાએ અને એક બાણેજે, એ બાપાનો સાધારણ અભ્યાસ કર્યો. મ્હારો બાણેજ ‘કરીમા’ શીખતો હતો તે વખતે મ્હારા પિતાએ પૂછ્યું ‘મકુન તકિયે યર હિમરે નાપાયદાર’ (‘અસ્થિર જીવન ઉપર આધાર ના રાખીશ’)) આ પંક્તિનો અર્થ શો ? તરત ઉત્તર મળ્યો:— ‘ઉપર ઉપર અશીકું કરીને સુધ્ધ જવું નહિં.’ આ દૃશ્ય અત્યારે મ્હારી નજર સમક્ષ ખડું થાયછે; મ્હારા પિતા બધાંની સાથે પેટ ભરીને હસવામાં શામિલ થાયછે.

મ્હારા પિતા કનેથી મળેલી અનેક રમૂજ વાતો—બધીખરી સાચી બંનેલી વાતો, anecdotes ના દુયકારપ વાતો—બધી એકઠી કરું તો રસમય સંગ્રહ થાય એટલો જથ્થો બને. અહિં ત્હેને માટે સ્થાન નથી. એ એક કહેવાનું મન થાયછે. હેમણે આપેલા વર્ણનનેજ ચિત્રમાં મૂકું. ખેડામાં મ્હારા પિતા મુનસફ હતા તે વખતમાં અમદાવાદમાં પ્રથમ વર્તમાનપત્ર પ્રગટ થયું,—‘અમદાવાદ સમાચાર’ કે એ નામ હતું; યુધવારે પ્રગટ

તેથી એ પત્રનું નામ “બુધવારિયું” પડ્યું હતું.—એ એટલે સુધી કે તે પછી જે કોઈ વતમાનપત્ર પ્રગટ થયાં તે બધાંને માટે ‘વર્તમાનપત્ર’ ના સાધારણ અર્થમાં ‘બુધવારિયું’ એ સામાન્ય નામનો શબ્દ થઈ ગયો હતો. મહારા પિતાની કોર્ટમાં એ કારકૂનો ટપાલની રાહ જોતા બેઠા હો; ટપાલ આવી, દરેકનાં પોતપોતાનાં ‘બુધવારિયાં’ આવ્યાં (એકજ પત્રની પ્રત); પાણી પીવાની ઓયડીમાં બંને ઉત્સાહભરે જાયછે; અને એક વાંચે છે તે બીજો પોતાની પ્રત તપાસેછે; અને “વાહ! શબ્દ શબ્દ બરોબર છે; ભગારે બૂલ્ય નથી, ત્હારી ને મહારી નકલ બરોબર છે.”—એમ આશ્ચર્ય તથા માનનો ભાવ દર્શાવતા બંને પાછા જાયછે; બુધવારિયાં મેળતી જોયાથી આમ સંતોષ અપૂર્વ મેળવનારા આ કારકૂનોનાં પ્રતિરૂપ આ જમાનામાં નહિં મળે.

એ બનાવ પછી ધણે વર્ષે મહારા પિતા કોર્ટમાં એક કામનો ફેંસલો આપવાને તૈયાર થયા તે વખતે સ્કામે એ પક્ષના વકીલોની તકરારો સાંભળાઈ રહીછે; આખર ફેંસલો આપ્યો; એક વકીલ જીત્યો, બીજો હાર્યો; એમ જ બંને કની? હાર્યો ને વકીલ મહારા પિતાના આશ્રયથી શી કારકૂનીમાંથી ચઢતે ચઢતે—અસલ ગુજરાતીમાં વકીલની પરીક્ષાઓ અપાતી હતી તે આપીને—વકીલ થયેલો; તે જરાક ધરના માણસ જેવો પરિચયવાળો એટલે કોર્ટમાં ઉચિત વર્તણૂકે બૂલી જઈને બોલેછે:—“અરે સાહેબ! આમ ફેંસલો આપોછો! શું ગાંડા બાંડા થયા?” મહારા પિતા શાન્ત મન રાખી, આ બનાવમાંના હાસ્યરસના સ્વરૂપનું જ દર્શન કરી, હંડા રહીને, જરાક રિમત કરીને કહેછે: “ના; હું ગાંડો નથી થયો.”

એક ધોળકાના ફોજદારની—સાચી બનેલી વાત—મહારા પિતાને મુખે સાંભળેલી અમર થવા લાયક છે; મહારા બ્રહ્માણુથી તેમ થશે કે નહિં તે પ્રશ્ન નથી; પરંતુ મુખપરંપરાથી થાય તે કરતાં લેખમાં સ્થપાયથી જેટલી વિશેષ સ્થિરતા મળે તેટલી તો સાધીશું. અસલના વખતમાં ધોળકામાં એક મુસલમાન ફોજદાર સાહેબ પોતાના ધરના એટલા ઉપર બેઠા બેઠા હુકકો

પીએછે; લોકાનાં ટોળાં—વાણિયાઓનાં—અખોટિયાં પ્હેરેલા, ઉપર કંઠોરાથી અખોટિયાં કળજે રાખેલાં હેવા, હાથમાં પતરાળાં, પાણીના કળશિયા, લઈ જનારા, વાણિયાનાં ટોળાં રસ્તે થઈને જાયછે; ફોજદાર સાહેબનું કુતૂહલ જાયું; “અમે જમાલ! એ સળસોડે ક્યાં જિમનેકું જાતે હૈ?” જમાલ:— “ઓ તો. હુઝૂર, ગિરધર શેઠકે વહાં બડા “વરા” હૈ વહાં ખાનેકું જાતે હૈ.”—“હાં! જળ તો વહાં “પાટ” હોગી; નહિં?” (પાટ=નાલ જામે ત્યારે સંભાવિત મૃદસ્થો. જોવાને મહોટી પાટય ઉપર બેસવાનો રિવાજ જાણનારા આ શબ્દનો પૂર્ણ અર્થ સમજશે.)—“લેકિન, અપનકું ઇઝન કયું નહિં દિયા બલા?—સાચ બૂલ મયા હોગા. લેકિન અપન ઉસકું ઇઝત દેનેકું જાના ચાહિય. ચલો.” ફોજદાર સાહેબ અને એ એક સિપાઈયો આવતા જોઈ ગિરધરશેઠ માન આપવાને ગ્રહ્યા; આવો આવો. ફોજદાર સાહેબ! “. કહી ગાદી તકિયે—પાટય ઉપર—બેસાડ્યા. એ વર્ગના રિવાજ પ્રમુખે નાલમાં પીરસવાનાં પકવાનની ટોપલીઓ, પાંદે બેઠેલાને બતાવવાને માટે લાવવામાં આવી. નાંતીલાઓએ જોઈને પકવાન વખાણ્યાં ફોજદાર સાહેબ કને ટોપલી આવી એટલે—“અમે જમાલ! જા; મકાનકું એ મીઠાઈકા ટોપલી લે જા; આર બીબીકું બોલના કે હમ તો જિમનેકું વહાં ઈ બેઠ જાઈગે.”—બિચારા ગિરધરશેઠ! પકવાનની ટોપલી ફોજદાર સાહેબને ઘેર રવાના કરી અને તે ઉપર ફોજદાર સાહેબ માટે હામ મંડાવીને હેમને જમાડ્યા.

‘મનેારંગક દુચકા’ લખવાને હું બેઠા નથી, એટલે આટલેથી બસ.— પછુ એક બનાવ યાદ આવેછે; હુંગરપરા નામની નાગરની શાખા છે; એ વર્ગ અસલ અમદાવાદમાં નાગરોને ઘેર રસોઈ કરવાને આવેલો; તે એટલે સુધી કે ‘હુંગરપરા’ શબ્દનો વાંચ્યાર્થ જ ‘રસોઈયો’ એમ થઈ ગયેલું. કાલક્રમે એ વર્ગમાંના કેટલાક સારી પદવીએ, ધંધામાં, ચઢ્યા, તે પછી પછુ એ વર્ગની ગંધ છૂટી નહોતી. જોકારનો ઉચ્ચાર રકાર કરવાની એ વર્ગની એક ખાસિયત હતી; ‘થાળી,’ ‘પાળી,’ ઇત્યાદિ હુંગરપરાના મુખમાં ‘થારી,’ ‘પારી.’ ઇત્યાદિ રૂપે પ્રગટ થાય. આ જોકારનો રકાર

ટાળવો એ કુંગરાપરા મટીને વડનગરા થવાનું ચિહ્ન મનાતું. એક ઊંચી પહાડીએ પહોંચેલો કુંગરપરા મિત્ર મહારા પિતા કને મળવા આવેલો, તેને મુખે આ વડનગરા બનવાના પ્રયાસનું રમૂજ સ્વરૂપ સાંભળીને, બીજે દહાડે એ મિત્રને બોલાવીને કુટુંબનાં પુત્રપુત્રીઓ પાત્રપાત્રીઓ—એ મંડળમાં મહારા પિતા એ મિત્રને લાવ્યા; પણ પૂછ્યું:—“ભાઈ ત્હમને મળામાં ફરદ થયેલું ત્હેની હકીકત કહો ને; સાથી મર્યું?”—મિત્ર:—એ તો સાહેબ ત્હને મળામાં ‘ચોળિયા’ થયા હતા. તે હેવા દૂખતા હતા”—છ. છ. ‘ચોરિયા’ કહે તો કુંગરપરા ગણાય—માટે આ વિપરીત શબ્દસંસ્કાર! હમે બધાં ખરાણે હસવું રોકી રાખનાં બેઠાં—પછી એ મિત્ર વદાય થયા.

ઘણીવાર સામાન્ય અશિક્ષિત—અર્થાત્ અર્ધશિક્ષિત—વાણિયા મહારા પિતા કને આવતા ત્હારે અનેક રમૂજ બનાવ બનતા; એક હેવા આવ્યો: “સાહેબ! મ્હારે એક ફરમાવવાનું છે.” (બિચારો નમ્રતાનો વાચક ગણીને એ શબ્દ બોલ્યો). મહારા પિતા ઠાવકું મ્હો રાખીને, માલિંથી ગૂઢ સ્મિત હમેજ નેઈ સકિયે તેમ, બોલ્યા:—“ફરમાવો; શું છે?”

એક દિવસ એક શેઠ—કુટુંબના જૂના પરિચિત મિત્ર—મળવા આવ્યા. વાતે વાતે પોતાની ગૃહવ્યવસ્થાની એક વાત બોલ્યા:—“ભોળાનાથભાઈ! હું રોજ બે કેળાં લાવું છું. એક હું ખાઉં છું, અડધું મ્હારી માને આપું છું; ને અડધું વધે છે તે દાન્યમાં નંખાવું છું, એટલે છોકરાં ને રડો બધાં મળે.”—(રડો=પોતાની બી તથા છોકરાઓની વહૂઓ; એ કહેવાની જરૂર છે?)—આ શેઠ લક્ષાધિપતિ હતા એ કહેવાની જરૂર તો છે ન.

મહારા પિતાનો સ્વભાવ અત્યંત restless સારીરિક ચપલવૃત્તિવાળો હતો. ઘરમાં કદી એક સ્થાને પાંચ તો શું, બે મિનિટ પણ, બેસી રહેતા નહિં; આ ખંડમાંથી આ ખંડમાં;—લખવાની પેટી પણ જતે ઊંચકી લાવીને—આવે; ખુરશી ઉપરથી હીંચકે ને હીંચકા ઉપરથી ખાટલા ઉપર, કોચ ઉપર, અનેક સ્થળે બેસે, અને કુટુંબ મંડળી જોડે સુખવાર્તા કરે. હીંચકા હેમને બહુ જ પ્રિય હતો. હીંચકા પ્રત્યે પ્રેમ મ્હારો પણ એટલો જ હતો. એ

કારણથી હોંચકાની સ્પર્ધાનું ચિત્ર ‘મુકુર’માં દેખું છું: મહેતાભાઈ (મહારા પિતાને હમે મહેતાભાઈ કહેતા; મહેતાભાઈ) ખાટય, હોંચકા, ઉપરથી હેમની ચંચલવૃત્તિને અનુરોધે ઊઠ્યા; ફરવા લાગ્યા; તરત હું ફૂદીને ખાત્ય ઉપર ચઢ્યો ને હોંચકા ખાવા લાગ્યો. મહેતાભાઈ પાછા આવ્યા; મહને ઊઠાડ્યો; હું ઊઠ્યો; એ ઝેઠા; એ પાછા ઊઠ્યા; હું પાછો ચઢી ઝેઠો; વળી મહને ઊઠાડ્યો; આ ‘સિનેમા’ ચિત્ર મુકુરમાં પ્રત્યક્ષ થાયછે અને હું આનન્દથી, પિતાની સાદાઈ તરફ પૂજ્યભાવથી, પૂર્ણ ચાઉં છું.

રજીષ્ઠલાલ ડાહ્યાલાલ

[પૃષ્ઠ ૨૩]

(૪)

સ્વ. રણછોડલાલ ઊટાલાલ

કેટલાક વાચકો અધીરા થયાછે: કુટુંબનાં ચિત્રો તો બહુ થયાં; હવે “સાક્ષરો” નું ચિત્રદર્શન કયારે કરાવશે? એમ ફરિયાદ સાંભળું છું. આ સર્જનને એટલું જ સ્મરણ આપું છું કે પાંછલાં પચાસ વર્ષની ચિત્રાવલિ ઉદ્દિષ્ટ હોય, ત્યાં આ ઉતાવળભરી અધીરાઈ ન્યાયયુક્ત ના ગણાય; તેમ જ મહારી આરમ્ભની પ્રતિષ્ઠા જોશે તો જણાશે કે “સાક્ષરો” જ મહારા આલેખનવિષય ગણ્યા નહોતા; અને આ મુકુરદર્શનમાં પરલક્ષીઅંશ અને આત્મલક્ષી અંશનું મિશ્રણ અનિવાર્ય છે. બસ; હવે પ્રસ્તુત ચર્ચામાં આવું. માત્ર એક સામાન્ય ચેતવણી આપી મૂકું: મુકુરમાં દર્શન થયાનાં જ પ્રતિ-
બિમ્બોનું આલેખન આવવાનું છે એટલે મુકુરમાં આ ચિત્ર આવ્યું, પેહું દર્શન થયું, એમ વારંવાર હવે પુનરુક્તિ નહિં કરું; વ્યાકરણાદિ શાસ્ત્રોમાં જેમ એક સૂત્ર તે પછીનાં સૂત્રોમાં સર્વાંશે લાગૂ પડેછે તહેને અધિકારસૂત્ર કહેછે, તેમ આ “સ્મરણમુકુર”માં “મુકુરમાં દીહું” એ વચન અધિકાર-
સૂત્રરૂપે વાચકે સમજી લેવું.

સમય—આજથી ૫૦ વર્ષ પૂર્વની લગભગ;

સ્થળ—લાખા પટેલની પોલ; લોખાનાથ સારાભાઈનું ઘર; આગલી મેડી. (લોખાનાથ કુટુંબમંડળમાં બેઠાછે; પોતે હાંચકા ઉપર છે.)

“ નજીમિયા—(નીચે દેવડી ઉપરથી જૂના રસ્તે ચઢીને, મેડીના બારણા આગળ ઊભા રહી, વાંકા વળી, લાંબો હાથ કરી, મુખ બનાવડી ગમ્બીર રાખી, ભોળાનાથને કહેછે). ગભરાશો નહિ; પેલો આવ્યોછે.”

પેલો=રણછોડલાલ છોટાલાલ; અમદાવાદને સુતરની મિલનો ઉદ્યોગ પ્રથમ સ્થાપીને, મ્યુનિસિપાલિટીમાં પ્રેસિડન્ટની પદવી લેઈને અનેક આરોગ્યાદિકને પૌષક સુધારા દાખલ કરી, નાગરોમાં ઉચ્ચ પદવી આપનાર રણછોડલાલ છોટાલાલ; ભોળાનાથના બાળમિત્ર; પાછળથી સી. આર્ચ. ઈ. પદ પામેલા; પુત્રપૌત્રને અદળતક ધન આપનારા; જેને પરિણામે હેમના પૌત્ર સર ચીનુભાઈ બારોનેટની અસાધારણ પદવી મેળવી સકયા; તે રણછોડલાલ છોટાલાલ. રોજ સાંજ થતા પહેલાં રણછોડભાઈને આવવા બેસવાનું સ્થાન ભોળાનાથનું ઘર. કલાકના કલાક સુધી અનેક તકરારો, ચર્ચાઓમાં, ઘાંટાઘાંટ પાડી, નોકરો વગેરેને કંટાળો આવેછે તે રણછોડભાઈ કદી જાણતા નહિ. હેમને તેડવા આવનાર ફાનસ લઈને નીચે ઓટલા ઉપર નીરાંતે જઈ, નજીમિયાં અરીણીની હેરમાં આવી ઉપર દિવાનખાનામાં થતી ઘાંટાઘાંટમાં પોકાર બેળે: “એ તો આવ્યો તે ગૂંદ ને ગૂંચળ લઈને ચઢાવતો.” ઇ. ઇ. .

નજીમિયાં જૂના નોકરનું ઉપર કહેલું વિનોદવચન સાંભળી હસતા હસતા ભોળાનાથ આગલી મેડીમાંથી દિવાનખાનાની મેડીમાં જાયછે, ત્યાં ફૂનાળામાં બપોરથી આવી ગાદી તકિયે અડિંગી બેઠેલા એક જોશી, સ્વાંકજેશ્વર આશારામ, વૃદ્ધ, કાળાવર્ણની કરચોલાયલી ચાંબડીવાળું મુખ ધારણ કરનારા, ધોળી પાંચડી (દક્ષણી ઘાટની) બાજુ ઉપર મૂકી કલાક બે ત્રણની જાંઘ બેઠે બેઠે લઈને તાળ ચયેલા હાજર છે; રણછોડભાઈને તકિયે સ્થાન આપેછે; બીજા કેટલાક મિત્રો ક્રમે ક્રમે આવેછે. મહીપતરામ વિલાયત જઈ પાછા આવ્યા હોયને નાસમાં લેવા કે એ પાતકીનો નિતાન્ત બહિષ્કાર કરવો એ ચર્ચા નાસજાલમાં ચાલ્યાથી પ્રશ્ન સમુદ્રગમનનો બહુ જોસબેર મંડળમાં ચર્ચાયછે; રણછોડભાઈ હેમની ઠાવકી વાણી અને શૈલીથી કહેછે: “જુઓ! ત્યાં (=વિલાયતમાં) થઈ મળેછે, ચોખ્ખા મળેછે, દૂધ

મળેછે; શા માટે હિન્દુ પોતાનો ખાવાપીવાનો ધર્મ સાચવી ના સકે ?” આ સામાન્ય સલતને વસ્તુસ્થિતિની કસોટીથી તપાસવાનો સંભવ ઉઠાવીને જ દલીલો ચલાવાયછે. કાષ્ટવાર વળી ધર્મનાં વિવિધ તત્ત્વોની ચર્ચા થાયછે. હેમાં પણ રણછોડભાઈ પોતાની તીક્ષ્ણ શુદ્ધિનો ઉપયોગ, સાચી તેમજ ખોટી દલીલોમાં કરીને સ્વામાનાં મન ઉપર વિલક્ષણ છાપ પાડેછે.

વળી દૈન્ય બદલાયછે. એ જ દીવાનખાનામાં બપોરને વખતે મહારાજાના બાઈની જોડે મહારાજે કદ દૂરના મામા કૂતરાં બસાવવાની રમત કરેછે અને સાંકળેશ્વર જોશી જાંઘમાં ખસેલ થવાથી જાંઘી ચીઢથી, અંબળાઈને, મહારાજા મામાને ખીજેછે; “આ શી છોકરવાદ !” એમ કહી પાછા નિદ્રાદેવીને શરણુ થાયછે. ઠીંચણુ જાંઘમાં રાખી બેઠા બેઠા જાંઘતા જોશી સાંકળેશ્વરની જાંઘ પાડી લીધી હોત તો ઠીક થાત. આ સાંકળેશ્વર જોશીનું આળખાણ વાચકને કરાવું: ગણિતમાં, ન્યોતિષનાં, સારા પ્રવીણુ; ઘરમાં સ્ત્રીના કંકાસથી કંટાળીને હમારે ઘેર આવતા: એકવાર પત્નીએ હેમને ઓરડામાં પૂરી મૂક્યા તે વ્રત્તાન્ત પણુ નિખાલસ રીતે કહેતા: “પછી હમને તો પૂર્યા.” (પોતાના વિશે એ માનાર્થે बहुवचनનો નિયમ પાળતા હતા). હેમણે એક બહુ ચાતુર્યવાળી રચનાનું ધડિયાળ બનાવ્યું હતું; હેમાં કલાક, મિનિટ, સેકન્ડ ઉપરાંત, નિશિ, વાર, ઘડી, નક્ષત્ર, ઇલાહિ દર્શાવાતાં હતાં. આ ધડિયાળ ઈ. સ. ૧૮૬૭-૬૮ ના શુભાગમાં ભરચમાં એક પ્રદર્શન થયેલું ત્હેમાં મૂકાયું હતું. ગુજરાત વરનાકુલર સોસાયટી તરફથી તે સમયની સ્થિતિ પ્રમાણે લોકોનાં અજ્ઞાન ટાળવાને પ્રયાસ થતા ત્હેમાં “કામિયાકપટ” નામનું ન્હાનું પુસ્તક સાંકળેશ્વર જોશીએ રચેલું હતું; હેમાં કામિયાગરની કપટયુક્તિયો ઉધાડી પાડી હતી.—પરંતુ, ખાનગીમાં સાંકળેશ્વર કોષ્ટ વાર કહેતા કે ખરી રીતનો કામિયો જાણનાર સનું બનાવી સકે ખરે. અમદાવાદથી સૂરત સુધી રેલવે લાઈન પ્રથમ થઈ ત્યારે મહારાજા પિતા, બન્ધુઓ વગેરે મંડળમાં સાંકળેશ્વર જોશી અમદાવાદથી બેઠા. અંકલેશ્વરને સ્ટેશને પોર્ટરે ખૂમ પાડી: “અંકલેશ્વર! અંકલેશ્વર!”. જોશી મહારાજા નિત્યના અભ્યાસ પ્રમાણે બેઠા બેઠા જાંઘતા હતા તે અબકી ઉઠ્યા. “હાં!”—

સાંકળેશ્વર નામ જોડે અંકળેશ્વર નામના ધ્વનિસાગીધ ઉપરથી. કોઇયે આ વાત જોડી કાઢી હશે કે સાચી હશે તે હું કહી સકતો નથી; પરંતુ વાત કુટુંબમંડળમાં ચાલી આવી છે; અને સાચી ના હોય તો પણ સાચી હોવી જોઇયે હોવી એ વાત છે.

સાંકળેશ્વર જોશી શેતરંજ રમવામાં કુશળ હતા. નિયમિત પ્રમાણે ઊંધી ઊડીને બેઠા છે;—એ જ દીવાનખાનામાં. ત્યાં હમારા કુટુંબના જૂના મુનશી ગોહરઅલી—સૈયદ વંશના, મહેને દારસી શીખવવાનો પ્રયાસ જોણે કરેલા તે—આવી પહોંચે છે. શેતરંજ રમવામાં એ મુનશી પણ હોંસીલા. જોશી અને મુનશી રમવા બેઠા. ગોહરઅલીએ ખુદલા દિલથી પ્રતિજ્ઞા કરી; “દેખો ભાઈ! હમ જૂઠું તો બોલિંગે!”—આ અસાધારણ પ્રમાણિકતાવાળી પ્રતિજ્ઞા પછી રમત શરૂ થાય છે; મહારા પેલા દુરના મામા, જે જોશીને મિત્રવવામાં આનન્દ માનતા ને, મહારા માશીના દીકરા રતનલાલ (આપણા ભોગીન્દ્રરાવ દીવટિયાના પિતા), બધા શેતરંજની રમતના રસિયા આસપાસ જોવા બેઠા છે. જોશી જોડે કરાર એ કે જે મહારાને આંગળી અડકાડી તે ચાલવું જ જોઇયે. આ નિયમ પાળતાં જોશીને વસમું પડે છે. પેલા મામા અને રતનલાલ જોશીને અડાવે છે; ત્હમે આંગળી અડકાડી, ચાલવું જ પડશે. ગોહરઅલીને તો “જૂઠું બોલિંગે” એ જ સત્ત્વ પૂર્ણ એટલે ફરી જાય છે; અને અંતે હારવા ઉપર બાળ આવે છે એટલે બાળ ઉછાળી નાંખીને હો, હો, હો, હો ઘાંટા પાડીને ઊડી જાય છે. સાંકળેશ્વર મનમાં ચીંઠાય છે, અંબળાઈને કાંઈક બોલે છે. બાળ બંધ થાય છે.

ત્યાં આપણા રણછોડભાઈ આવે છે. અને શેતરંજ રમવાને કોઈવાર સાંકળેશ્વર જોડે, તો કોઈવાર ગોહરઅલી જોડે, કે કોઈવાર રતનલાલ જોડે એમ બાળ રમવા શાન્તિથી બેસે છે. તીક્ષ્ણ દષ્ટિથી રણછોડભાઈ બહુવાર જોતે છે. પણ વખતે રતનલાલની બુદ્ધિશક્તિથી હારે છે, તો “આ હમારી જૂલ થઈ; આ ચાલ નહોતી ચાલવી;” વગેરે બચાવ કરે છે, અને મૂછો દાંત વડે ચાવતા ચાવતા, શબ્દો અડધા મળતા, અડધા ઉદ્ગારમાં કાઢતા, તકિયે પાછા બેસે છે.

હવે સ્થળકાળ બદલાય છે. રણુછોડભાઈએ મિલનો ઉદ્યોગ આરંભ્યો. ત્યારથી નગરમાં હેમને “રણુછોડ રૂઢંટિયો” એ નામથી લોકો ઓળખતા હતા. ગાંધીજીનો રૂઢંટિયો એ નહિ; પણ અગ્નિબળથી ચાલતો વિદેશી ચન્ન સામગ્રીનો રૂઢંટિયો. રણુછોડભાઈ આ વખતે હયાત હોત તો એ કિયે રૂઢંટિયો સ્વીકારત? (એક પ્રસંગપ્રાપ્ત, પણ અપ્રાસંગિક ભાસતી વાત નોંધું? રણુછોડલાલ કપૂરચંદ નામના એક ગૃહસ્થને લોકો રણુછોડ કપૂરિયો કહેતા, એકવાર બીજાપુરમાં આવેલા ‘ગોલ ગુમજ’માં મહારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવ અને એક મિત્ર વરજરાય સંતોકરાય એ સ્થળની અળયખી ભરેલી નાદબદ્ધતા જોવા ગયા; વિશાળ ધુમ્મટને એક છેડે ઊભા રહી ઝીણું સ્વરે બોલે તે બીજો છેડે સ્પષ્ટ સંભળાય એમ થતના છે. કૃષ્ણરાવ એક છેડે ઊભા, વરજભાઈ બીજો છેડે ઊભા; વરજભાઈને કહ્યું કાંઈ બોલો; વરજભાઈ બોલ્યા: “રણુછોડ રૂઢંટિયો;—રણુછોડ કપૂરિયો;—ને રણુછોડ રંગીલો; * ત્રણ રણુછોડ છે!” નામની રૂઢતા માટે સહજ આ વાત કરી). મિલનો ઉદ્યોગ શરૂ કરતા પહેલાં રણુછોડભાઈ અંગ્રેજ સરકારની નોકરીમાં પોલિટિકલ ખાતામાં અમલદાર હતા. નોકરીમાં પણ પોતાની શક્તિથી છાપ પાડી. પણ “ભાવિતણા જ પ્રભાવે” લાંચના આરોપને લીધે નોકરી ખોઈ. એ પ્રસંગે જ્યારે આ આરોપની તપાસ ચાલતી હતી ત્યારે રણુછોડભાઈના મન ઉપર અત્યંત ગ્લાનિ, વિચારમાં જ લીન રાખે હેવી મૂદાવસ્થા વગેરે બાવોએ હેવું જોર કરેલું કે ખેડામાં મહારા પિતાને ઘેર આવેલા તે નહાવા બેઠે તે વખતે ફૂંડીમાં લોટો બોળીને પાણી શરીર ઉપર નાંખતે નાંખતે અધવચ અટકે, લોટો વાંકો ને વાંકો રહે, અને રણુછોડભાઈ શૂન્ય મનથી જોવા કરે. હૃદયના અન્તર્યામીનું અને વ્યવહારનાં કૃત્યોનું યુદ્ધ કેવું ચાલતું હશે તે કહી શકાશે. બાકી મહારા પિતા કહેતા કે રણુછોડભાઈ એમ દલીલ બતાવતા કે રાજ રજવાડામાં મૂર્ખ અરાન રાજાઓ કને ધન પડી નહિ, હેનો સદુપયોગ એ કરી પણ ના જાણે, ત્હેના કરતાં આપણી કને એ ધન હોય તો વધારે સારું.

* “આખા હીમડામાં એક ડાળ મીઠું કે રણુછોડ રંગીલો” એ કહોરના રણુછોડરાય વિશેની પંક્તિ લોકશ્રુત છે.

મને તેમ હો. પણ આ અનિષ્ટ બાસતા બનાવનાં પરિણામ અત્યંત રીતે ગુજરાતને લાભકારી નીવડ્યાં. રણછોડભાઈએ મિલને ઉદ્યોગ સ્થાપ્યો અને આજ અમદાવાદ જે એ ઉદ્યોગમાં ધસમસતું ચાલે છે તે એ રણછોડભાઈના અન્નણુતાં થયેલા સ્પર્શનનું શુભ પરિણામ છે. “Out of evil cometh good; અશુભમાંથી શુભ ફળે છે.” રણછોડભાઈની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ, દૂર-દર્શિતા, ઝીણામાં ઝીણી વીગતનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ, ઇત્યાદિ અસાધારણ શક્તિનાં લક્ષણો આ સમયથી હેમના અંતકાળ સુધી પ્રગટ થતાં આવ્યાં. મિલનું સાંચાકામ, ક્રિયા, સર્વની વીગત આરમ્ભથી તે અંત સુધી એઓ મિલ જોવા આવનારને હેવી રીતે સમજાવતા કે હેમની ઝીણવટ અને શક્તિથી બધા છક થતા. યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ તરીકે અમદાવાદની અપૂર્વ સેવા રણછોડભાઈની હતી એ નિર્વિવાદ છે, પરંતુ એ સંવામાં હેમણે વાપરેલાં બુદ્ધિશક્તિ, ધૈર્ય, ઇત્યાદિ ગુણો બધાના બાણુવામાં નહિં હોય. અમદાવાદમાં અગાઉ દરસાલ કોલેરાનો રોગ આવતો જ. સ્વચ્છ પાણી રણછોડભાઈની દૂરદર્શિતાથી આવ્યું ત્હારથી એ રોગ નાબૂદ થયો. એ પાણીની યોજના તેમજ મટરોની યોજના બંનેનો નિકટ સંબંધ હોઈ તે માટે એક expert (શાસ્ત્રાનુપ્રણ પંડિત) ને બોલાવ્યો હતો; પરંતુ એ પંડિત પોતાનો રિપોર્ટ તૈયાર કરે તે પૂર્વે હેની જોડે હેના જ વિષયની ચર્ચા કરવામાં, હેની બૂલ્યો બતાવવામાં, હેનો મત ફેરવવામાં, એ વિષયની પોતાની, સૂક્ષ્મ અભ્યાસ અને બુદ્ધિશક્તિને યોગે, પ્રવીણતા આશ્ચર્યકારક પ્રગટ થઈ હતી. દરેક વિષયમાં આ ગુણબળથી રણછોડભાઈ દીપતા હતા.

આ યોજનાઓ સહાયે આરમ્ભમાં અમદાવાદના નગરજનો બહુ જ વિરોધવૃત્તિ દર્શાવતા હતા; ભોકાને ચઢાવનારા ખાનગી શત્રુઓ પણ હતા. નગરવાસીઓનાં મન પોતાની યોજના તરફ વળે એ હેતુથી અમદાવાદમાં કાળુપુરના રસ્તા ઉપર આવેલા ટંકજાળના કોમ્પાઉન્ડમાં મ્હોટી બહેર સભા બરી તેમાં બાષણ કરવાને રણછોડભાઈએ શરૂ કર્યું ન ક્યું અને ઉશ્કેરી મૂકેલા લોકોએ રમખાણ મચાવ્યું, બાષણમાં ભંગ પાડ્યો, હોહા કરી મૂકી, અને રણછોડભાઈને માર પડશે એમ ભય જણાતાં હેમને હેમના

જુહામમાં ખેસાડીને, જળયામાં પોલીસની મદદથી, ઘેર વદાય કરી દીધા. પણ ઉદ્દેશયલા લોકોએ કાંકરા, પથરા, જુહામ ઉપર પણ ફેંક્યા; રણછોડભાઈને જાન ના થઈ; માત્ર જનમંડળ કે'ણું ઉદ્દેશયલું હતું તે આ પુષ્પટ્ટિયે બતાવી આપ્યું. અને આખરે પાણી સ્વચ્છ આણવા માટે એ જ લોકો કેટલાંક વર્ષ પછી રણછોડભાઈને આશીર્વાદ દેવા લાગ્યા. “ઝીણો ખરો;” એ હેમની શુદ્ધિશક્તિ માટે અમદાવાદના વાણિયાઓનું એ શબ્દમાં પૂરેલું પ્રમાણપત્ર અનેકવાર સાંભળેલું છે.

આ ઝીણવટ જીવનના નિત્યવ્યવહારમાં બહુ વાર અતિ ચીકાશથી વપરાતી હતી. ઘરમાં કોઈ માંદું પડે અને દાકતર આવી તપાસી દવા લખવા માટે એટલે ભોગ એ બિચારા દાકતરના ! આ દવાથી આ અસર થશે તે તે દવાથી તે અસર થશે. આ દવાનો આટલો તોડલ નાંખશે તે ઠીક નહિં, ઇલાદિ ચીકણા પાદવિવાદ રણછોડભાઈ કરતા; અલબત્ત, હેમાં પણ હેમનું જ્ઞાન, શુદ્ધિ ઇલાદિ જણાઈ આવતાં. કાચેપોચે દાકતર દવાઈ જતો; જગરદસ્ત દાકતર હેમને ચૂપ રાખતો. “દમારા કામમાં ત્દમે શું જણે ?” એ શબ્દો વપરાયા એટલે દલીલનાં દાર બંધ થતાં. માણસ માંદું પડે છે. મરી જાય છે, તે પણ પોતાની ખાવાપીવા વગેરેમાં બુદ્ધથી જ એ સિદ્ધાન્ત રણછોડભાઈનો હતો; અને એ માન્યતાને અનિશ્ચયમાં એઓ ખેંચી જતા હતા. લોકો હેમને આ માટે દસતા હતા.

આ ચતુર એકવાર ચૂક્યા હતા. શુદ્ધિને હૃદયચત્તિયે જીતી હતી હેવો સમય એ હતો. ઉપર સરકારી નોકરીમાંથી દૂર કર્યાની વાત કહી; તે પ્રસંગે એક ધૂતારાએ રણછોડભાઈને કહ્યું ત્દમને પાછી નોકરી આપવાને સરકારે હુકમ કર્યો છે; એમ કહીને એક બતાવડી સરકારદારાવ બતાવ્યો. રણછોડભાઈ છેતરાયા. ધૂતારાને ઇનામ આપ્યું. અને પાછળથી જણાયું કે આ તૂત હતું.

બાલ્ય દેખાવમાં રણછોડભાઈ ગમ્બીર, જીવનનાં ન્હાનાં સ્રોતમાં પગ ના ભોળનારા, જણાતા હતા; તેથી કોઈને એમ લાગે કે હેમનામાં રમૂજની વૃત્તિ હશે નહિં અથવા ફેળવાઈ નહિં હોય. પણ તેમ નહોતું. માત્ર જીવનનું

મમપંથુ જે કામમાં કરેલું તહેમાં એ હેવા વિલીન થતા કે રમૂજના પ્રસંગજ હેમની આડે આવતા નહોતા. બાકી એક પ્રસંગ નોંધવા જેવો યાદ આવેછે. અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીની મીટિંગ ભરાઈ હતી; પ્રમુખસ્થાને રણુછોડભાઈ, પોતાની પદવીને યોગે, બેઠા હતા; એ મેમ્બરો હેમની કને આવ્યા; એક કહે—“જીવો સાહેબ! આ શખ્સે મને Looter (લોઢર) કહ્યો!” બીજાએ ઉત્કેરાઈને કહ્યું—“સાહેબ! હેણે મને લોઢર કહ્યો!” શાન્ત, ગમ્ભીર, મુખચર્યા રાખી રણુછોડભાઈ બોલ્યા: ‘શું કામ લઢી મરો-છો? હમારે મન તહેમે બંને સરખા છે.’ આ વચનમાં ઝીણી રમૂજટકોર ડિદિષ્ટ નહિં હોય એમ કહેવાને હું તૈયાર નથી.

બુદ્ધિની કળવણી રણુછોડભાઈએ હેવી તો સૂક્ષ્મરૂપે કરી હતી કે નિત્યવ્યવહાર, વાર્તાલાપ, ઇત્યાદિમાં બોલવા કરવાની ચોકસાઈમાં એ કદી ચૂકતા નહીં.† એકવાર દમારે ઘેરથી સાંજે છૂટા પડતે હેમણે પૂછ્યું: “આબારાવભાઈ હાલ કિયે ગામ છે?” હમારામાંથી કાઈકે કહ્યું: આણસા છે; ત્યાંથી સગરામમાં બેશીને કાલે આવશે.” ઝેટલે કહે: “સગરામમાં શેના? આગગાડી છે ને?” તે તો મેસાણા, આણસા નહિં એ હેમનું રખલન થયું હતું. સબ્યતારથી મહેં કહ્યું: “રેલવે સ્ટેશન તો મેસાણા છે કની?” તરત રણુછોડભાઈનો હાથ પોતાના ગાલ ઉપર પડ્યો; “આ શું હું બુલ્યો?” એમ ચોકસાઈના બક્તને પોતાને ક્ષમા ના કરવાની વૃત્તિ પ્રગટ થવાની સાથે પોતાને સગ્ન પોતે કરી.

મહારા પિતાની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં રણુછોડભાઈ આલસહકારી હતા. ધર્મ-સભા નામની સંસ્થા સ્થાપવામાં એ બંને મુખ્ય ચાલક હતા. ખાડિયામાં એક ન્હાના ડહેલાના બાંયતળિયામાં એ ન્હાની સભા મળતી; ધર્મના વિષયના વાદવિવાદ થતા; હેમાં રણુછોડભાઈનો ધાંટો બહુ બળથી બહાર પડતો.

† મહારા પિતા કહેતા કે: રણુછોડભાઈને પૂછ્યે કે: “કેમ બાઈ સાહેબ! ઘેરથી આવ્યા?”—તો તરત જવાબ ના દે; ફાણબર થોભે, પછી કહે: “હેં?—હા;—ઘેરથી આવ્યા,” એ ફાણબર અવકાશમાં ગુપ્ત મનન કરી લે કે શા હેતુથી આ પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો.

હતો; ઉત્તરકાળમાં જે અતિમન્દ સ્વરે બોલતા, જાહેર સભામાં બિલા થઈ બાપણુ કરે ત્હારે જે'નું બોલવું છેક પાસે બેઠેલા શિવાય કોઈ સાંભળી ના સકે, તે આરમ્ભકાળમાં ઘાંટા પાડનારા હશે તે કોઈ માની પણ ના સકે. એ ધર્મસભા મરી ગઈ; મરી ના ગઈ; શુષ્ક ચર્ચાથી સતોષ ભોજાનાથને ના થયો; પ્રભુ જોડે નિકટ સંબંધ સ્થાપનારી ભક્તિની ભૂખ પ્રગટ થઈ; અને ધર્મસભાની ચિંતાની રાખમાંથી “પ્રાર્થના સમાજ” પ્રગટ થઈ, સજીવરૂપે આવી. એ પ્રવૃત્તિમાં પણ રણુછોડલાલએ આરમ્ભનાં વર્ષોમાં બહુ ઉત્સાહથી સહાયતા આપી હતી. પરંતુ મૂર્તિપૂજા વિશે રણુછોડલાલ અને ભોજાનાથ એ બેની વચ્ચે સખળ મતભેદ હોવાને પરિણામે ખરું એક્ય એ બેનું એ કામમાં જામ્યું નહિ. એક મોસમ હેવી ગઈ કે પ્રાર્થનામંદિરની વેદી ઉપરથી એક રવિવારે રણુછોડલાલ મૂર્તિપૂજાપક્ષનું મંડન કરે, તો બીજે રવિવારે ભોજાનાથ મંડન કરે; એમ દ્વંદ્વુદ્ધ લાંબો વખત ચાલ્યું. છેવટે ક્રમે ક્રમે, રણુછોડલાલની સહાયકવૃત્તિ શિથિલ થઈ, અને પ્રાર્થના-સમાજની ઉપાસનાઓમાં આવવાનું એણે થઈ ગયું; ના, આવે ખરા; પણ આરતિ ગવાતી હોય તે વખતે ઉપાસનાના કાર્યક્રમને અંતે, પધારે; એટલે સૂઝી કે કોઈક વાર તો “જયદેવ ! જયદેવ !” જાહેરચાર છેલ્લી કડીને અંતે થાય અને સ્કામે દ્વારમાં રણુછોડલાલની સ્થૂલ આકૃતિ આલેખાય : “ભાઈ સાહેબ !” “હમે મોડા પડ્યા !” એ શબ્દો ઉચ્ચારતી, જે હાથ વડે પ્રથમ અર્ધવર્તુલની રેખા આંકી, અંતે તાબોટા પાડવાનો અવાજ લગભગ થાય હેવી રીતે હાથેલીઓ જોડાય, અને એ રીતે નમસ્કાર કરતી, સુખડના બિલા ટીલાથી અંકિત કપાળવાળી, ખભા ઉપર જાલ નાંખેલી, કરમજી પાંચડી પહેરેલી, કાચિયા રંગનો ડગલો પહેરેલી, એ મૂર્તિ નયનસમક્ષ અભ્યારે જેઉં છું.

થયું. ઉપાસનામાં આટલી પુલની પાંખડી અર્પાને રણુછોડલાલ ત્હારા પિતાની સાથે પ્રાર્થનામંદિરમાંથી નીકળે; હમારો બંગલો નજીક જ એ મિનિટને છેટે છે તે તરફ નહાનું સરખું મંડલ (હમારું કુટુંબમંડળ, કોઈક મિત્રો—એટલે મંડળ) ધીમે ધીમે ચાલે છે. રણુછોડલાલ વાતના રસિયા વાતોએ ચાલે છે; (કોઈક ચર્ચામાં ચીકણી દલીલો રણુછોડલાલ ચૂંથે જાય છે);

બંગલાની બહાર સડક ઉપર મંડળ બિલુંછે; ન્હાનાં બાળક કંટાળીને બંગલા-માં જતાં રહ્યાંછે; મ્હારા પિતાને પણ ભૂખ લાગીછે અને વાતમાં શિથિલ ભાવ લેને લેતે આખરે “પ...ણ, પ...ણ—” એ રણછોડભાઈના લંબાવેલા શબ્દથી હેમને તોડી પાડીને એકદમ જ “વારું: બાઈ સાહેબ!” કહી નમસ્કાર કરી રણછોડભાઈને રૂકસત આપેછે. “ગાડી! ગાડી!” એમ દીન કરેણુ સ્વરે રણછોડભાઈ પાછળ આવતી ગાડીને સંધેછે, ને આમ મિત્રભાવના રત્નેહબળે રમૂજ અપમાન ખમીને ચાલ્યા જાયછે; એ ચિત્ર પણ અત્યારે નયનસમક્ષ હતું જોઈછું.

રણછોડભાઈની કંજુસાઈ હેમના મિત્રવર્ગમાં પ્રખ્યાત હતી. લક્ષ્યાધિપતિ થયા છતાં લાંબા સમય સુધી જૂનું સગરામ, સરનો થોડો. અને અંદર લાથ ખોસવાની લાંબી આરામપટ્ટીઓમાં એ લાથ ભરવીને જલ્પનું રંદણ કરતા બહાવરા જેવા બેઠેલા, સાદાઈ ખેડે ઉમદાઈ નહિ પણ મૂજબણનો ભાસ આવતાં વસ્ત્રોમાંથી તીક્ષ્ણ નયનદારમાંથી બુદ્ધિતેજ ઝરતા રણછોડભાઈનું ચિત્ર જૂનો પરિચય ખટું કરેછે. ડયુક આર્મ્સ કોનીટ અમદાવાદ આવ્યા તે વખતે હેના ઇસ્તેફાલ માટે રેલવે સ્ટેશન ઉપર આવેલા મંડળમાં રણછોડભાઈ હતા. હેમનો મેલા જેવો, ઉપડી ગયેલા રંગનો, જૂની કાચિયા બનાતનો કોટ બેઈતિ તે તરફ આગળી કરીને કલેક્ટરે (જાણ્યામાં મિસ્તર ર્ફીડ) કહ્યું: “Ranchhodlal! what wretched coat you have come in!” ચૂંચચાલ્યા, મજરાયલા, સ્વરે રણછોડભાઈ બોલ્યા: “It is not mine; er—er—it is Chinu's.” (હેમના પૌત્રનો કોટ પણ હેમને બેનતો હતો). જૂના આજ્ઞમિત્રની સાથે પણ કદી બોજનસંબન્ધ રાખી મિત્રતા પ્રગવવાનું હેમને સૂઝતું નહોતું. મુક્તે મેંજયતે સૈવ એ અન્યાન્યતાસંબન્ધને સંતીને મ્હારા પિતા પુરોણાગતમાં અલ્પત પ્રખ્યાત હતા છતાં રણછોડભાઈને કદી નિમન્ત્રણ કરી બોજન માટે બોલાવતા નહોતા. એક અપવાદનો પ્રસંગ યાદ આવેછે. મ્હારા પિતા પેનશન ઉપર આવ્યા પછી કેટલોક વખત રોજ રાત્રે રણછોડભાઈને બંગલે નદીકિનારાની સારી હવાનો લાભ લેવાને સૂતા હતા. (બંગલો એકાદ બાંડે

લેવાનો હતો તે મળતા સુધી); રાત્રે દશમી રણછોડભાઈને ઘેર જન્મતા; મહારા પિતા, મહારો કનિષ્ઠ બન્ધુ કૃષ્ણરાવ અને “મકુન તકિયે બર ઉમરે નાપાયદાર” વાળો મહારો ભાણેજ, એ ત્રણ જણ જન્મતા અને સૂતા. પણ મહારો જડો ભાણેજ તો જાણે એ બાજરીની ચાનકી, વાડકી દૂધ, તે ચાર કારેલાંના કડકાની બૂમ પાડતો બૂખ્યો જ રહેતો; પણ મહારા નિયતાહારી પિતા પણ એ તપશ્ચર્યા ભોગવના હતા.

પરંતુ મહારે મ્હરોણાગતની ગિમિ ખરા અન્નઃકરણમાંથી પ્રગટી હતી ત્યારે રણછોડભાઈએ અર્ધાં વર્ષની કંજૂસાઈધોઈ વાળી હતી; હેવે પ્રસંગ એક જ વાર બન્ધો એ ખરું. મ્હને ઈ. સ. ૧૮૮૪ માં સ્ટેચ્યુટરી સિવિલ સર્વિસમાં પ્રવેશ મળ્યો. મ્હારે આપોઆપ આનન્દના જોસમાં રણછોડભાઈએ નદીકિનારાને બંગલે મ્હોટી જ્યાફત આપી; મોં બસેનું મંડળ જન્મવા બેઠું હતું; ભાજનસામગ્રી વગેરે સર્વ રચના અમીરાઈ દર્શાવનારી હતી. કંજૂસાઈની જમી નો કહિં જતી રહી.

રણછોડભાઈની કંજૂસાઈમાં દલકાઈ નહોતી; પણ કાંઈક એકલસરા-પણુતો અને સ્વાર્થની પડનાનો ગન્ધ લાગતો હતો. છતાં, કંજૂસાઈ અને સ્વાર્થનાં લક્ષણો જોડે વિરોધ ના આવતો હોય હેવા પ્રસંગોમાં હેમનું હૃદય કોમળભાવ, સાર્થકા કોમળભાવ, દ્રવનું હતું. મહારા પિતાની અન્નકાળની ભારે માંદગી. એકાએક રુધિરચાન્નિ થઈને, શરૂ થઈ તે વખતે હું એ અબુધાર્યા સમાચારનો નાર મળતાં સોલાપુર જિલ્લાના દૂર ભાગમાંથી તત્કાળ નીકળી તે મુંબાઈથી અમદાવાદ આવ્યા; સહવારે ત્રણ વાગે મેલ ટ્રેનમાંથી ગતર્યા; સ્ટેશન ઉપર મહારો એક મિત્ર મ્હને લેવાને આવેલો તહેણે કહેલી દડીકતથી આશ્વાસન કાંઈક મ્હને મળ્યું હતું, અને તત્કાળ ભયમાંથી મહાટાભાઈ અચ્ચાણે, માત્ર પથારીવશ થોડોક વખત રહેવું પડશે એમ જાણ્યું હતું; છતાં હું ઘેર આવ્યો, દાદરામાંથી ઉપરના ખંડમાં ગિભો, તો એ ખંડમાં અનેક સગાંબહાલાં, કુટુંબમંડળ, વેરાઈને મેઠેલાં દીકાં; સર્વનાં મુખ ઉપર ગ્લાનિની છાયા હતી; હું ખંડમાં પેઠો ના પેઠો,

ઉપરનું દૃશ્ય જોતો ક્ષણવાર જિભો; તરત જ સ્થામેના કોચ ઉપરથી જીડીને રણુછોડભાઈ મ્હારી પાસે આવ્યા; લંબાવેલા બે હાથ, સ્નેહવાત્સલ્ય ઝરતું વદન, અને “ હવે સા...રું છે; હવે સા...રું છે” એ હેમનું આદર્તાબધું વચન;—આ જોઈને હું એકદમ મળગજો થઈ જઈ, મનને સંયમમાં ના રાખી સફી, પાસેના કોચ ઉપર અસહાય જેવો બેસી ગયો. રણુછોડભાઈની આ હૃદયની આદર્તાનું સ્વરૂપ અમૂલ્ય લાગ્યું.

સમભાવ, sympathy નો આદર્ ગુણ રણુછોડભાઈમાં સર્વ લોકો જોઈ સકતા નહિં. હેમનું જીવનકાર્ય, મિલનો ધંધો એક બાજુ અને મ્યુનિ-સિપાલિટીનો તન્ત્ર બીજી બાજુ, એ બંનેથી પૂર્ણ જીવનકાર્ય એ ગુણને વિરોધી તો નહિં, પણ અપોષક થયું હતું. તેથી એ ગુણ ઢંકાઈ ગયો હતો. એ જ સમભાવ બુદ્ધિવિષયક ક્ષેત્રમાં કવિતાના પ્રદેશને આદર્ બનાવી સકે છે તે સ્મરણમાં રાખતાં, કવિતાનો વિષય પણ રણુછોડભાઈને અપ્રિય હશે એમ કોઈને ભાસ થવા જેવું હતું; કેવળ જ્ઞાનવિષયક ચર્ચામાં જ હેમને રસ પડતો હતો. એક પ્રસંગે હેમની કવિત્વ તરફની સૂક્ષ્મ અને ભાવભરી દૃષ્ટિ અદ્ભુત રૂપે પ્રગટ થઈ હતી. પ્રાર્થનામંદિરમાં ઉપાસના ચલાવતાં ઉપદેશનો વિભાગ શરૂ કરતે રણુછોડભાઈએ પ્રાર્થનામાળાના ૩૦ મા અંકમાંની ગીતિ વિષયરૂપે હાથમાં લીધી; (રણુછોડભાઈ જૂના જમાનાની અપૂર્ણ ભાસતી, પણ આત્મબળથી પ્રાપ્ત કરેલી ધરગથ્ય કેળવણીનો પાક હતા; સંસ્કૃત, ફારસી, અંગ્રેજી જાતે જ સંપાદન કરેલાં હતાં).

અદ્ભુત આ બ્રહ્મરૂઢે વિપુલ કાર્તિ બ્યાર્પો જેહ એકતણી;

મહાન તે મહુચરણે આવી બકતો જિભા સુઝીન બની.

એમ આરંભ થતું સ્તુતિ અને પ્રાર્થનાનું પણ રણુછોડભાઈએ સમજાવી વિવેચન કરવાનું શરૂ કર્યું. હેમાં રહેલા કવિતારસ, ભક્તિસ્વરૂપ,—વગેરે સર્વનું હેવું તો સૂક્ષ્મદૃષ્ટી અવલોકન હેમણે કર્યું કે રણુછોડભાઈની બુદ્ધિ, હૃદયગુણ, અને ભક્તિપરાયણતા એ ગુણો નવે જ સ્વરૂપે ઓળખાના-ને પ્રતીત થયા.

ગઢન ગગન કુહર વિશે અમઝી રહોઃ ગણુ અસંખ્ય તારાનો,
ગંબીરભાવભરિયાં તુજ કીર્તિતણાં કરે સ્તવનગાનોઃ
સ્તવનગાન વર્ણી ગાતાં વિવિધ સ્વરે પંખીડાં ઉપાકાળે,
સન્ધ્યાસમયે સિન્ધુ ઉપહાર ગભીર ગાનનો ઢાળે.

આ સ્તુતિગાનોનું સુંદર દૃશ્ય રણુછોડલાલે કલાદર્શી ગુણથી ભક્તજન-
ની સમક્ષ ખડું કર્યું તે વખતે એમજ થયું કે આ સ્તુતિગાન કરનારા તારા,
પંખીગણુ, અને સાન્ધ્ય સિન્ધુ, એ દિવ્ય સ્વરૂપોમાંની જ કાષ્ઠકે વ્યક્તિ
“ઉપહાર ગભીર ગાનનો ઢાળે” છે. અને સ્તુતિનો ભાગ બાળુ ઉપર ખસતાં

સ્તુતિવિધિ નવ કંઈ નહ્યું, નહ્યું હું ભક્તિ એક પ્રેમભરી.

એ ભક્તિનું અંગ પ્રગટ કર્યું તે વખતે “હો ભક્તિસુધા ભવાગ્નિ-
બલશમની” એ અન્તિમ પ્રાર્થનમાં ભક્તસમાજનાં હૃદય લીન થયાં. એ
અદ્ભુત ઉપાસના સાંભળનારાના હૃદયમાં અને બહાર એક જ સ્થિતિ થઈ:

“સાનન્દાર્થભર્યા ધરી રહિયે મૌન હે કલાસિન્ધુ”

રણુછોડલાલને સંબોધીને હું પણ કહું છું;

“સાનન્દાર્થભર્યા ધરી રહું હું મૌન હે કલાસિન્ધુ!”

(૫)

સ્વ. મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ

રણછોડલાલ છોરાલાલ પ્રાર્થનાસમાજના કાર્યમાં જોગાનાથને સહકારી હતા તે માત્ર આરમ્ભકાળમાં જ, અને હૃદયનાં ઊંડાણમાંથી નહિ, પણ ઉપર ઉપરથી જ હતા. જોગાનાથના બાળમિત્ર તરીકેના સંબંધને લીધે જ એ કાર્યમાં કેટલોક સમય સાથે વળગી રહ્યા; અને એ કાર્ય જોડેના સંબંધ શિથિલ કર્યો. કારણ કહી ચૂક્યો જ છું; એઓ હૃદયથી મૂનિપૂજક હોવાને લીધે પ્રાર્થનાસમાજના મૂળ પાયારૂપ સિદ્ધાન્ત-અમૃત ધ્વિરતી ઉપાસના-હેમને અમાન્ય જ હોય. ધાર્મિક સુધારાના મહાકાર્યમાં ખરી સહાયતા તો જોગાનાથનાં જોડે કાંઈક મોડા સમયમાં સંપર્કમાં એક દહ આગલી વીર તરફથી મળી હતી. એ પૂરવ તે મહીપતરામ રૂપરામ. મહીપતરામનું જોગાખાણ ત્હમને શી રીતે કરાવું? એક જૂનાગઢી નાગર ગૃહસ્થે પાતાના દાદિયાવાડી બન્ધુને એઓનું જોગાખાણ કરાવ્યું હતું તે રીતે કરાવું? વડોદરામાં એક પ્રસંગે મહીપતરામ મ્હારા વડીલ બન્ધુ લીમરાવને ઘેર ખેડણા હતા; સાંઝે ઘરના ઓટલા ઉપર લીમરાવ, મહીપતરામ અને બીજા એક એ મિત્રા બેઠા હતા; હેમાં પેલા જૂનાગઢી ગૃહસ્થ પણ હતા. એઓને લીમરાવે મહીપતરામનું જોગાખાણ કરાવ્યું, તરત જ એ ગૃહસ્થ બોલી કહ્યા: “આ મહીપતરામ કે? આપણી નાલમાં ધોળ ઘાંચો હતો તેજ આ મહીપતરામ?—ઓ—શંકરભાઈ! આમ આવો, મહીપતરામ જોવા હોય તો, આપણી નાલમાં ધોળ ઘાંચો તો તે મહીપતરામ જોવા હોય તો.”

મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ

[પૃષ્ઠ ૩૬]

મહીપતરામ એક શબ્દ પણ બોલ્યા નહિં અને આ ગૃહસ્થની દાવી ધૃષ્ટ વર્તણૂકથી અક્ષુબ્ધ રહ્યા. મુવાન વયમાંના કોઈ સ્વભાવને ધાર્મિક ભાવનાના સેવનથી મહીપતરામ એ સમયમાં જીતી સક્ક્યા હતા. ભોળાનાથના જીવનવિકાસમાં પણ કોઈ ઉપર વિજય મેળવ્યાનું દર્શન આપણે પાછળ કરી ગયા છિયે. આ મિત્રોની જ્ઞાન્તિસંપત્તિ કરતાં વિલક્ષણ સ્વરૂપની શાન્તિ ત્રીજા મિત્ર રણછોડભાઈમાં સ્વભાવલક્ષણ રૂપે સ્થપાઈ હતી; એકવાર ભરૂચમાં એક ખલાસીએ પુષ્કળ અપમાનવચનો કહ્યાં હતાં, તે વખતે ‘મૂખ’ છે’ એટલું જ વચન શાન્ત ભાવે બોલીને એઓ બેસી રહ્યા. બીજી એક વાર અમદાવાદમાં બેસતા વર્ગને દ્રઢાડે એક વણિક શેઠિયો મુખારકબાદીની મુલાકાત માટે આવ્યો; મિલની વ્યવસ્થાને સંબંધે એ શેઠિયો રણછોડભાઈનો કટ્ટો વિરોધી હતો; હુંછોતો આવતાં વાંત રણછોડભાઈ ઉપર અસંખ્ય ગાળોનો વરસાદ વરસાવ્યો; રણછોડભાઈ શબ્દ પણ બોલ્યા વિના શાન્ત બેસી રહ્યા. ભોળાનાથ, મહીપતરામ, અને રણછોડભાઈની શાન્તિ જુદા જુદા સ્વરૂપની હતી; પ્રથમના બેની જ્ઞાન્તિ આરમ્ભકાળના કોમરિપુને જીતીને સંપાદન કરેલી હતી; ત્દેમાં ભોળાનાથની શાન્તિનું બીજ કાંઈક વિશાળ હૃદયપ્રતિધી પોષાર્ધને વિકસિત થયું હતું; મહીપતરામની જ્ઞાન્તિ સંયમના માનસિક બળથી પ્રાપ્ત થયેલી દોષ, દહતાના ગુણથી સચવાયલી હતી; ભોળાનાથની હૃદયની આદ્રેતાને સ્થાને મહીપતરામનામાં હૃદ માનસિક વ્યાપારે શાન્તિનું ફળ પ્રાપ્ત કર્યું હતું; રણછોડભાઈની શાન્તિ આ બેથી જુદા જ લક્ષણબધારણથી ફલિત થઈ હતી; હૃદયની ઉદાર ભાવના અથવા હૃદ માનસિક વ્યાપાર એ બળ કાંઈક અપ્રધાન રહીને રણછોડભાઈની શાન્તિમાં નિગૂઢ રૂપે વ્યવહારદૃષ્ટિની લાભાલાભતુલના—જે શરતાના ગુણની વિરોધિની છે હેવી તુલના—પ્રવર્તતી રશે એમ ભાસ થતો હતો.

પણ આપણે જરાક બહુ આડા ગયા. પેલા જૂનાગઢી ગૃહસ્થે ઉચ્ચારેલા વચનમાંથી મહીપતરામને જોળખાવવાનું સાધન, એ ગૃહસ્થની ધૃષ્ટતા આદર્યા વિના જ, આપણે કાઢી સકીશું. સામાજિક સુધારાનું એક અંગ સમુદ્રપ્રયાણ હતું. તે સાહસ નાગરી નાલમાં સહુથી પ્રથમ મહીપતરામે

ઈ. સ. ૧૮૬૦ માં આદ્યું અને વિલાયતથી કાથૈસિદ્ધિ કરીને મહીપતરામ પાછા આ દેશમાં આવ્યા પછી ઈ. સ. ૧૮૬૫-૬૬ માં ભોજાનાથે સૂરતના કેટલાક નાગર મિત્રોને સાથે લઈને મહીપતરામ જોડે ભોજનવ્યવહાર કર્યો, અને પરિણામે સૂરત અને અમદાવાદની નાગરી નાલ્યમાં ભારે ઝગડો શરૂ થયો. મહીપતરામ સાથેની મિત્રતા ભોજાનાથની સાથે આ 'નાલ્યમાં ઘોળ ધલાયો' તે વખતથી આરંભ પામી, ઝગડો સાત વર્ષ સુધી ચાલ્યો તે વર્ષોમાં ૬૬ મિત્રતા વિશેષ જામી, અને ઈ. સ. ૧૮૭૫ માં પ્રાથૈના-સમાજની સ્થાપનાથી માંડીને ભોજાનાથનું ઈ. સ. ૧૮૮૬ માં અવસાન થયું ત્યાં સુધી ધાર્મિક તેમજ સામાજિક સુધારાના કાર્યમાં અને જાણના સહકારને યોગે એ મિત્રતા પરિપક્વ થઈ.

ઈ. સ. ૧૮૬૦ માં મહીપતરામના સમુદ્રપ્રયાણની નોંધ લેતાં ભોજાનાથે પોતાની રાજનીતીમાં મહીપતરામને 'હિમત બહાદુર' એમ વિશેષણ આપ્યું. એ જ વર્ષમાં એપ્રિલ માસના 'બુદ્ધિપ્રકાશમાં એ બહાદુરીના કામની પ્રશંસા કરનારી કવિતામાં કવિ હલપતરામે ગાયું કે

નાગર નર હાર નહીં, હારે હોય હબમ
કહેવત તેં સાચી કરી રાખી મહીપતરામ.

વિલાયતથી મહીપતરામ પાછા આવ્યા તે પ્રસંગ વિશેની કવિતામાં

મોઢું એણે કીધું કામ, મોઢે દેશે મોઢું માન;
મોઢા મોઢા મહીપત મહીપતરામને.

એ ધ્રુવ પંકિતયોવડે મહીપતરામનો મહિમા અને વીરતા કવિ હલપતરામે યથાર્થ રીતે વખાણ્યાં.

એ વીરતાની કંસાર્ટા દૂર નહોતી. વિલાયતથી પાછા આવ્યા પછી, હાલ કમ્પનામાં પહોં ના આવે એટલી કનડગત નાલવળાઓ તરફથી મહીપતરામને થવા માંડી; અને આખરે એ એક વર્ષ પછી હેમણે દેહશુદ્ધિ-પ્રાપ્તિ કયું અને સૂરતની નાલ્યે હેમનો સંમદ કર્યો. આ બનાવની

સાથે જ સુધાપક્ષનાં પત્રોએ હો હા કરી મૂકી અને મહીપતરામના ઉપર ફિટકારનાં વચનો વરસાવ્યાં. ઈ. સ. ૧૮૬૭ ના “ડાંડિયા” પત્રમાં (૧૫ મી નોવેમ્બરના અંકમાં) દલપતરામની રચેલી ૧૮૬૦ ની સ્તુતિની પંક્તિયોને ઉદ્દેશીને નમ્ર દાશાંકરે દોહરો છાપ્યો:

નાગર નર હારે નહિં હારે હોય હનમ;
ઇત્યાદિક ફેરવ હવે ડાહ્યા દલપતરામ.

આ સર્વ હોહાના ઉત્તરમાં મહીપતરામે છપાવ્યું કે મહેં કાંઈ મહારા મનની માન્યતા બદલીને પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું નથી, ઇત્યાદિ; એટલે પાછા હેમને નાન્યે હાથમાં લીધા; મનની માન્યતા વિનાનું પ્રાયશ્ચિત્ત વ્યથા, માટે હેમને નાલખ્દાર મૂક્યા. તેથી વળી બીજી વાર પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડ્યું. હાલ રમરજી કાંઈક શિથિલ છે, પરંતુ એમ કાંઈક યાદ આવે છે કે આ બીજું પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વીકાર્યું નહિ અને મહીપતરામ નાલખ્દાર જ રહ્યા; તે છેવટે ઈ. સ. ૧૮૭૧-૭૨ ના શુભારમાં છેવટનું પ્રાયશ્ચિત્ત થઈ નાલખાં હેમના કુટુંબનો અને અમુક મર્યાદામાં હેમનો સંબંધ થયો, વીરવ્રતમાં આ ભંગ પડ્યો તે પડ્યો. હેમને જ માટે આમ્રહથી સત્યપક્ષને વળગી રહેનારા ભોળાનાથે પ્રાયશ્ચિત્ત છેવટ સુધી ના કર્યું અને અમદાવાદની નાલ જોડે ઈ. સ. ૧૮૮૨ માં સમાધાન થયું તે વખતે ભોળાનાથને જાણ ના કરતાં હેમના જ્યેષ્ઠ પુત્રે અને હેમના પક્ષના બીજા મિત્રોએ હાટકેશ્વરને પગે લાગવાની શરત પણ માન્ય કરી તે પ્રમાણે કૃતિ કરી તે વાતની ભોળાનાથને મોટેથી ખબર પડી ત્યારે એ અસંતુષ્ટ થયા અને મનને ગ્લાનિ ઉપજી. મહીપતરામ સૂરતમાં પોતાની તકરારનો નિર્ણય કરાવી આવ્યા તે પ્રસંગે ભોળાનાથને સૂરતથી પત્ર લખ્યો કે મહારું અહિં પતિ જાય છે માટે તેમ કરવાનો છું. તે જાણીને ભોળાનાથે મહીપતરામને નાલમાં જવાની છૂટ આપી પણ પોતે અચલ રહ્યા. સાત સાત વર્ષ સુધી વળગી રહેલા ભોળાનાથને મહીપતરામે આમ બેઠો મૂક્યા—એમ ભોળાનાથના મન ઉપર વિરુદ્ધભાવ ઉપજવનાર મિત્રો વિજય ના પામ્યા; મહીપતરામ તરફ ભોળાનાથનું હૃદય મિત્રભાવથી દબા રહ્યું.

મહીપતરામની આકૃતિઓમાં વીરતાનો ભાગ જણાય છે, તે એ સમયની સુધારાના પક્ષની ઉત્સાહપૂરની સ્થિતિ જોતાં આશ્ચર્ય આપે એમ નથી. હાલ પણ સુધારાની ભાવનાના દૃઢ પૂજકો એજ દષ્ટિ રાખશે. પ્રાયશ્ચિત્ત તરફ દેવળ સાટા (bargain) જેવી દષ્ટિ રાખનારા હાલના કેટલાક સંસ્કૃતો એ ભાવનાનું સ્વરૂપ જોઈ નહિ જ સકે; તે માટે ખેદ થાય, આશ્ચર્ય પણ થાય; પણ ઉપાય નથી. અસ્તુ. આટલો એકો જ દોષો ગુણસંનિષાતે નિમજ્જનીન્દોઃ કિરણેષ્વિવાહકઃ એમ સંતોષ માટે સ્થાન છે. કેમકે તે પછી મહીપતરામની સામાજિક તથા ધાર્મિક સુધારા વિશે પ્રવૃત્તિ, ભક્તિ અને આચરણબળથી, પૂર જોસથી વધતી ગઈ: ઈ. સ. ૧૮૬૫ માં પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું; ૧૮૭૧ માં હેવટનું કર્યું; પણ પ્રાથનાસમાજની સ્થાપના ઈ. સ. ૧૮૭૧ ના ડીસેમ્બર માસમાં થઈ ત્યારથી ૧૮૯૦-૯૧ સુધી મહીપતરામની પ્રગતિ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિગત થઈ. ઈ. સ. ૧૮૮૬ ના મે માસમાં બોળાનાથનું અવસાન થયું, તે પછી પ્રાથનાસમાજના કાર્યોના દ્વિગુણ ભાર મહીપતરામે પૂર્ણ બળથી વહ્યો; પણ તે પાંચ વર્ષ સુધીજ; ૧૮૯૧ ના મે માસમાં આ ભક્તવર્ગની સર્વમાળામાંના મુખ્ય અંદોમાંનો એક એ અદ્ધ પણ અસ્ત પામ્યા: “અસ્ત થયો અદ્ધ આદિ” જોયો પણ બીજાં દામે,” એમ આશ્વાસન ભક્તવર્ગને લીધું.

અવસાન સમીપ હતું તેથી કે કોણ જાણે કેમ, મહીપતરામની વીરતામાં એક વધારે મોટાટી ક્ષતિ ઈ. સ. ૧૮૬૦ માં થઈ. ૧૮૮૯-૯૦ ના નાનાલમાં મુંબાઈમાં ધાર્મિક કોનફરન્સને પ્રસંગે ડા. આનંદરામ પાંડુરંગને ઘેર એ મંડળના સર્વ પુરુષોને પ્રીતિભાજનમાં નિમન્ત્રણ થયું; અંધા સાથે બેશાંતે વેદમી, દૂધ, શાક, ખાત, વગેરે સર્વ સ્નેહ સામગ્રી આરોગ્યા. આ ‘શંભુમેળા’ને પરિણામે અમદાવાદ અને સુરતની નાગરી નાલમાં તકરાર ઊડી. સુરતની નાગરી નાલે મહીપતરામનો ખુલાસો પૂછ્યો; જેખી ખુલાસો આપ્યો, ત્હેમાં એમ બચાવ હતો કે મ્હારે નો હાકતરને ત્હાં જતું હતું, અને જમવાને વાર હતી, તેથી “માત્ર દૂધ પીને” હું નો ચાલ્યો ગયો. વસ્તુસ્થિતિથી વિરુદ્ધ આ વચન હતું. યુધિષ્ઠિરે અશ્વત્થામા દણ્ડાયા વિશે

કરેલા સત્યવ્રતના બંગ જોડે આ પ્રસંગને સરખાવાશે ? યુધિષ્ઠિરને સંબન્ધે જે પરિસ્થિતિ હતી તે અહિં હતી ? તેટલે કિમ રૂપે હતી ? આ બંને કરુણ પ્રસંગની સરખામણી સુજ્ઞાને જ સોંપીશુ. અવ્યક્તમન્ત્રવીશાજન્ હતઃ કુંજર ક્ત્યુત જેમ અરુપણ વાણીમાં પણ યુધિષ્ઠિર અસલ યોદ્ધા, અને 'પોતાને વિશ્વાસથી વાળેલા અસંખ્ય બન્ધુઓ-સ્વજનો અને અકારણ મિત્રો-ના જીવ બચાવવા' એ હૃદયની લાગણી, અને સત્યનિષ્ઠા એ બુદ્ધિનો નિશ્ચય. એ બે બળોની વચ્ચે આવેલા ધર્મરાજની કરુણદશાનું ચિત્ર મહાભારતના મહાકવિએ અનુપમ કૌશલથી આલેખ્યું છે અને એ ચિત્રનું પ્રતિબિમ્બ રા. આર્જુન દશકર દ્રુવે પોતાની મધુર કલામય વાણીવડે પ્રગટ કર્યું છે; હૃદયનું ચિત્ર-કરુણદશામાં હૃદયની લાગણીના પક્ષનું સમર્થન કરાવનારું ચિત્ર-આ "માત્ર દૂધ"ના પ્રસંગને સંબન્ધે અલેખી સકાશે કે કેમ ? યુધિષ્ઠિરના અસલકથનના પ્રત્યક્ષ પરિણામ-સચક ચિત્ર તરીકે અત્યાર સુધી જમીનથી ચાર આંગળાં ઉંચિા ચાલતો ધર્મરાજનો રથ જમીનને અડક્યો-એ બનાવને પ્રાનરૂપ આ "માત્ર દૂધ"ના પ્રસંગને અંગે શો બનાવ જડશે ?

આ પ્રસંગે કિપરથી મહીપતરામને અન્યાય આપવાનો નથી. દેમના જીવનમાં નિર્ભયતા પોતાને હાર્ન થાય છતાં નિર્ભય રીતે, સત્ય કહેવાની ટેવ, ત્યાં જ શુદ્ધો સામાન્ય રીતે પ્રવ્રત થયેલા ગણવા છે. સરકારી નોકરીમાં છતાં મ્યુનિસિપાલિટીમાં પોતે મેન્બર હતા તે વખતમાં દેમની નિર્ભય અને સત્યપ્રિય કૃતિ અને વાણી તે સમયના લોકોથી અગ્રણી નથી. સ્ત્રીઓની ટ્રેનિંગ કોલેજની એક લેડી સુપરિન્ટેન્ડન્ટની જીલમી વર્તણૂક સંબન્ધે તપાસનું કામ મહીપતરામને સોંપાયું હતું તે વખતે એ બાઈને "તું જૂહું ખોલી ?" એમ હપકો દેનાર મહીપતરામનામાં આવલાપણું કાણ જોશે ?

વિલાયત ગયા અને પાછા આવ્યા પછી તરત મ્હારા પિતાને મહીપતરામ જોડે પરિચય શરૂ થયો હતો. પરંતુ મ્હારું સર્વથી પ્રથમનું સ્મરણ તો મ્હારી પાંચેક વર્ષની ઉંમર વખતનું અત્યારે નયન આગળ પ્રગટ થાય છે. હમે અજ્ઞાન બાળકો મહીપતરામની અનાકર્ષક આજી આકૃતિ અને વિલાયત જઈ

આવેલા એ કૃતિ બેનો સયોગ કરીને હેમને નિર્દોષભાવે “વિલાયતી વાંદરું” કહેતાં. આ સ્મરણથી હવે હસવા સાથે લાજ પણ આવેછે. અત્યારે હેમના અનેક ઉમદા ગુણોથી—લાંબા કાળના નિકટ પરિચયથી—મહારા હૃદયમાં તેમને વિશે સંમાનયુક્તા પ્રીતિની લાગણી સ્થપાઈ છે તે લાગણી એ આલ્યકાળના બ્રાહ્મણ વિનોદવચનને ઠપકો આપેછે. પણ એ જ સમયમાં ખેલબહેલો હું મહારા પિતાની સાથે ડાહ્યાબાઈની વાડીમાં નોર્મલ સ્કૂલ અને એ સ્કૂલના અધ્યક્ષ મહીપતરામનો નિવાસ હતો ત્યાં ગયો ત્યારે એ મૂર્તિ દીડી; અને હેમણે મ્હને એક લાકડાની બંદૂક આપી, હેમાંની ચાંપ દાખીને અંદરની સોટી દૂર ફેંકાતી બતાવી, તે પ્રસંગ સ્મરણમાં આલેખાયલો પ્રગટ થતાં અપૂર્વ ભાવ પ્રગટ થાયછે. હું આનંદથી બંદૂક ઘેર લાવ્યો, અને તે વખતે તો હું એમ જ જાણતો હતો કે મહીપતરામ હેવી રમકડાંની બંદૂક વેચનારા કેકે હશે.

મહીપતરામના કેટલાક અતિ—આમહી અંગત અભિપ્રાયોનો દોષ પ્રાથમિક સમાજના મંડળના બધા મૂલ્યો ઉપર ચઢાવી દેવાની ટેવ લોકમતને હતી. સરકારી શુક કમિટીના સેક્રેટરી તરીકેની લાંબી કારકિર્દીમાં મહીપતરામ અનીતિમય પુસ્તકાદિ સ્થામે ચાલુ વાંધા દર્શાવતાં બહુ વાર અતિશુદ્ધિના દાસ થઈ જઈને બીજો છેડે જતા હતા. લોકોમાં માન્યતા હેવી હતી કે ‘પ્રેમ’ શબ્દથી એઓ ભડકતા હતા અને એ શબ્દ આપ્યો તો તે પુસ્તક નામંજૂર કરતા હતા. આ વાત જો કે સર્વાંગે સત્ય નહોતી તથાપિ મૂળ પાયે ખોટી નહોતી. ભોળાનાથ શુક કમિટીમાં મેમ્બર હતા, અને એઓ મહીપતરામની હારી વૃત્તિથી તદ્દન બિજા, રસદર્શનની યોગ્ય સમતોલતા સાચવનારી, વૃત્તિને અનુસરીને હમેશાં મત નોંધતા હતા. આ સ્થિતિને પરિણામે એ બે મિત્રો વચ્ચે થયેલાં અભિપ્રાયનાં યુદ્ધ શુકકમિટીની જૂની દ્વાર્ષલોમાં જોઈ સકાય તો રમૂજ સાથે બોધ મળે એમ છે. આ મતયુદ્ધને પરિણામે, ભોળાનાથના મત પ્રમાણે બીજા મેમ્બરો મત આપે એ અનિષ્ટ યોગ ટાળવાના હેતુથી મહીપતરામે સરકાયલરથી અનુક્રમે મત મેળવવાની પદ્ધતિ બંધ કરીને પ્રત્યેક મેમ્બર કને છૂટો છૂટો અભિપ્રાય મેળવવાનો ક્રમ દાખલ

કર્ચો. ભોળાનાથ એ યુક્તિ સમજી ગયા, પણ મહીપતરામની કૃતિ પોતાના દક્ષની મર્યાદાની અંદર હોવાથી વાંધો કશો લીધો નહિં.

મહીપતરામને સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન નહોતું; પરંતુ પ્રાર્થનાસમાજની પ્રવૃત્તિને યોગે ભોળાનાથના સંસર્ગથી એ દિશામાં પણ સંસ્કાર હેમને સારા પ્રાપ્ત થયા હતા. [સંસ્કૃતમય ગુજરાતીના અભ્યાસ્યારી મન:સુખરામ સૂર્યરામ મહીપતરામના સંસ્કૃતના અજ્ઞાનને ઉપહાસ કરવાને કહેતા કે—વિદ્યાયતથી આવ્યા પછી મહીપતરામને ‘સન્ધ્યા’ એ શબ્દનો ઉચ્ચાર પણ આવડતો નહોતો અને ‘સંજા’ એમ બોલતા હતા;—આ ઉપહાસ કરનાર એ પંડિતને ખબર નહોતી કે ‘સન્ધ્યા’ શબ્દનું પ્રાકૃત રૂપ ‘સંજા’ એ કાશીના નાગરોમાં તેમ જ સૂરતના નાગરોમાં (ખાસ કરીને બ્રાહ્મણોમાં) અતિ પ્રચલિત હતું.] આમ છતાં સંસ્કૃત ભાષાના મર્યાદિત જ્ઞાનને પરિણામે કેટલાક રમુજી પ્રસંગો ઉત્પન્ન થતા હતા. પ્રથના મંદિરનીવેદી ઉપરયા ગાયત્રી મંત્રોના શબ્દો વાંચતાં મર્મો દેવસ્ય ધીમહિ એ વાક્યમાં મર્મોને બદલે નિયમસર મર્મો એમ મહીપતરામ ઉચ્ચારતા હતા, અને ભોળાનાથ રમૂજથી સાંભળતા હતા. ખીજો દાખલો: ‘પ્રાર્થનાસમાજ’ તરફથી પ્રગટ થતી કેટલીક પ્રસિદ્ધિમાં સિદ્ધાન્તવાક્ય તરીકે મૂકેલા પ્રાર્થનામાળાના એક શ્લોકમાં નીતિ સ્વર્ગમ્ નિયમો સર્વઘ્ન પઞ્ચ એ પંક્તિ ભોળાનાથની રચેલી ફેરવીને સ્વર્ગમ્ ને બદલે સદ્ગમ્ એમ મહીપતરામ મૂકયે જતા હતા; ‘સ્વધર્મ’ એટલે તો, અનંત-પ્રસાદે તો એક કીર્તનમાં ઉપદેશસ્ત્ર તરીકે લીધેલું વચન ‘પાળો નિજ નિજ ધર્મ’, એમ પોતપોતાનો દરેક પંથ યઈ જાય, એમ મહીપતરામના મનમાં વાંધો હતો; પ્રસ્તુત પંક્તિમાં એ શબ્દને સ્થાને ‘સદ્ધર્મ’ શબ્દ મૂક્યાથી થતો છંદોલંગ મહીપતરામને અદસ્ય હતો, પણ ભોળાનાથના પદવિધાયક શ્રવણને ખૂંચતો હતો તેથી ભોળાનાથના પ્રુદ્ધશીટમાં ‘સ્વધર્મ’ એમ સુધરે અને મહીપતરામ પાછા ‘સદ્ધર્મ’ એમ ફેરવે; આખરે થાકીને ભોળાનાથે નીતિ સ્વર્ગમ્ ને બદલે સદ્ગમ્ નીતિ એમ ઝાહવી બનેના વાંધા ટાળ્યા. ત્રીજો દાખલો સામાન્ય રૂપનો છે: સંસ્કૃત શબ્દોને સમ્બન્ધે હસ્વ દીર્ઘાદિકની શુદ્ધાશુદ્ધિમાં મહીપતરામને હાથે વિચિત્ર ગડગડોટા થઈ

મયેલા હેમના હસ્તલેખોમાં દેખાવ દેતા; ઉદાહરણ તરીકે ‘નીયમ’ એમ અશુદ્ધ પ્રથમ લખેલું હોય ત્હેમાં દીર્ઘ ‘ની’ છેકી નાંખી હ્રસ્વ ‘નિ’ મૂકે અને વળી પાછો તે છેકી પ્રથમનો અશુદ્ધ અક્ષર જ લખે.

સાદી, સરલ, ગુજરાતી ભાષાશૈલીની દ્વિમાયત ‘મહીપતરામ પૂર્ણબળ’ થી કરતા હતા, અને પોતાના મતનો વિનિયોગ કરવામાં ‘કેડે’ ઇલાહિ અનાગરિક શબ્દો હેમની શૈલીના ચિન્હરૂપ બન્યા હતા. ભાષણો, વ્યાખ્યાનો, વગેરેમાં દૃષ્ટાન્તાદિકમાં સંસ્કૃત સાહિત્ય વગેરેનો આશ્રય કરવાને બદલે સામાન્ય, સાદા, નિત્ય જીવનમાંથી સામગ્રી મહીપતરામ હંમેશાં લેતા હતા. હેમનાં પ્રાર્થનામંદિરમાં થતાં વ્યાખ્યાનો વિશે એક જણે એમ કહેલું કે “કાંછ્યા, ડોશી વાણિયા, સુદાર, સુદાર. વગેરેનો ઉલ્લેખ આવે નહિ તેો મહીપતરામનું વ્યાખ્યાન નહિ.” આ વિનોદવચનમાં કાંઈક અત્યુક્તિ હશે, નિરાધારતા છેક નહોતી. સાદી શૈલી તરફની મહીપતરામની ભક્તિને અંગે આવતાં દૂપણો હેમને વિચારશૈલીમાં રહેલા આવેશ અને જોસને ક્ષણે વ્રણી વાર દબાઈ જતાં. મ્હને બરોબર યાદ છે; સ્થાનિક સ્વરાજ્ય પ્રજાને મળવા સંબંધી કાવદો થવાના સંચલનને પ્રસંગે અમદાવાદમાં શેઠ પ્રેમાભાઈના વંડાના વિશાળ કોમ્પાઉન્ડમાં એક ગંગવર ગાંધેર સભા મળી હતી (હાલના સમયની દસ દસ વીસ વીસ હજાર માણસોના જેવી ગંગવર નો નહિ, પરંતુ તે સમયના પ્રમાણમાં એ ભારે મ્હોટી સભા હતી.) તે સભામાં મેદાનમાં લોકોના ટોળા વચ્ચે ચારે બાજુ ફરીને ઉત્સાહના સખળ આવેશથી, ભાષાની લોકોના મન ઉપર સખળ છાપ પાડનારી છટાથી, ભાષણ કરતી મહીપતરામની ધ્યાન ખેંચનારી મૂર્તિ મ્હારી નજર આગળ તદ્દપ ખડી થયેલી અત્યારે જેઉં છું.

સાદી શૈલીના ભક્ત છતાં અતિ સંસ્કૃતમય અને ત્રયામ્બકી ના હોય હેવી સંસ્કારી શૈલી તરફ મહીપતરામ વૈરભાવ રાખતા નહોતા. હાના પ્રમાણમાં ત્રણ પ્રસંગો મ્હને યાદ આવેછે: પ્હેલો પ્રસંગ:—ઈ. સ. ૧૮૮૨ માં સીમરાવના મેઘદૂત ઉપર અવલોકન ‘ભુદ્ધિપ્રકાશ’ માં પ્રગટ કરવાના

ઉદ્દેશથી હું મહીપતરામને હેમની ઓફિસની રૂમમાં મળ્યો: મહારા લેખ હેમના હાથમાં આપ્યો; આરમ્ભનાં ધણાંએક પાનાં ખ્યાન દર્શને એ વાંચી ગયા; શેા ઉત્તર મળશે તે માટે મહારું હૃદય ધડકતું હતું; “હાવાં જ લખાણો હમારે જોઈયે છિયે,” એમ ઉત્સાહથી બોલીને પોતાનો અસાધારણ આનન્દ એએએ જણાવ્યો; અવલોકન સ્વીકાર્યું, વિશેષ લંબાણવાળું હોવાથી ‘શુદ્ધિપ્રકાશ’ના વધારા તરીકે કડકે કડકે પ્રગટ કરવાની યોજના પસંદ કરી અને આ લખાણના બદલામાં વર્નાકુલર સોસાઇટીનો મદને લાઇફ મેમ્બર બનાવ્યો. બીજો પ્રસંગ: ઈ. સ. ૧૮૮૭-૮૮ માં અમદાવાદ પ્રાર્થનામંદિરમાં ‘અદ્વૈત’ વિશે વ્યાખ્યાન મહેં કર્યું; પોતાની શૈલીથી તદ્દન ભિન્ન શૈલીનું એ વ્યાખ્યાન એકાગ્ર ચિત્તે, આનન્દભાવે, મહીપતરામ સાંભળી રહ્યા; અને ઉપાસના વિસર્જન થવાની માથે જ, વેદી ઉપરથી, હું ઝીનરુંછું એટલામાં મહારા હાથમાંથી વ્યાખ્યાનનાં કાગળિયાં મહીપતરામે, ‘જ્ઞાન સુધા’ માં પ્રગટ કરવા માટે, ઝડપી લીધાં, અને અસાધારણ સતોષ બતાવ્યો. બીજો પ્રસંગ: ઈ. સ. ૧૮૯૦ માં હરિલાલ હૃષીકૃષ્ણ કુવ તરફથી પ્રગટ થયેલું ‘મુખ્યાવબોધ ઔક્રિતિક’ મહારા ઉપર મોકલીને ‘ગુજરાત શાળાપત્ર’ માટે એ પુસ્તકનું અવલોકન લેમણે માગ્યું તે સંબંધના પત્રમાં હેમણે મહારા કર્યો દત્તો કે—આ પુસ્તક ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ નહિં પણ સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણની પ્રવેશિકા જેવું જણાયછે. આ ઇશારાને આધારે એ પુસ્તકનું સ્વરૂપ મેં તપાસ્યું અને એએના મનને મળતા આવીને તે મનનું સમર્થન કરનારું અવલોકન સર્વિસ્તર જાપાને મોકલ્યું (શાળાપત્રના એ ત્રણ અંકમાં એ પ્રગટ થયેલું છે) એ અવલોકનનો સ્વીકાર કરતાં લખેલા મહીપતરામના પત્રમાં મદને મુબારકબાદી આપવાની સાથે પોતાનાથી ભિન્ન શૈલીના લેખકની કદર કરનારી ઉદારભાવના પ્રગટ થતી હતી.

સરકારી નાક’ને સંબંધ મહીપતરામની ફગવણી ખાતાની સેવા અપ્રતિમ હતી; કર્તવ્યનિષ્ઠા અને પોતાના વ્યવનાય તરફ ઉદ્ધાસભર્યો મોહ એ બે બળને પરિણામે એ સેવા અપૂર્ણ બની. પરંતુ એટલેથી જ હેમની જીવનપ્રવૃત્તિ અટકી હોત તો ગુજરાતની પ્રગતિના ઇતિહાસમાં હેમનું નામ

કાંઈક ઓછા દીક્ષિથી નોંધાત. એ ઇતિહાસમાં વિશેષ પ્રકાશથી હેમની કીર્તિ ટકશે તે ધર્મ ને સમાજને અંગે હેમણે અપેલા જીવનને લીધે જ. ભોળાનાથ અને મહીપતરામ એ બે પ્રાર્થનાસમાજના મુખ્ય સ્તંભ હતા; તે સમયમાં પ્રવર્તતી મૂર્તિપૂજાદિક અધોગતિમાંથી દેખાતુઓને જોયે ચઢાવવા એ લક્ષ્ય આ બંને સમયનાયકોએ દૃષ્ટિમાં અચલ રાખ્યું હતું. તથાપિ મૂર્તિપૂજાને વિશે એ બે સહકારીઓની વૃત્તિરીતિ બિજા બિજા હોઈ, લોકો ઉપર અસર બિજા બિજા થઈ હતી. “નથી ધરતા અવતાર નથી પ્રભુની પ્રતિમા,” “અસાની અવિચારી રે પ્રભુની પ્રતિમા માને,” ઇત્યાદિ સ્પષ્ટ વચનો કહેનાર ભોળાનાથની પ્રાર્થનામાળાને ઉપયોગ કેટલાક મૂર્તિપૂજકો પણ પોતાની નિત્યોપાસનાને અંગે કરતા હતા, અને ભોળાનાથની લોકરૂઢિ વિરુદ્ધ મૃત્યો માટે “મહીપતરામ ભોળાનાથને બચાડેછે” એમ લોકો દોષ પરભાર્યો ઢોળી દેતા; ત્યારે મહીપતરામનાં વચનાદિક એ લોકોને મૂર્તિપૂજાની અયોગ્ય નિંદારૂપે જ ભાસતાં; જો કે મૂર્તિપૂજા નિન્દા ગણવા છતાં મૂર્તિપૂજકો તરફ બંધુભાવ અને પ્રેમ શિથિલ ના કરવો એ ભાવના પ્રાર્થનાસમાજોએ કદી તજી નથી. આ સ્થિતિમાં મહીપતરામને લોકસંઘ તરફથી મળેલા અનેક અન્યાયોમાંના એક પ્રસંગ રમૂજ હોવાથી નોંધું છું. પ્રાર્થનામંદિરમાં વ્યાખ્યાન કરતી વખતે એક વેળા મૂર્તિપૂજાને વિષય સ્વર્થતાં પોતાના બાપના વખતમાં ધરમાં મૂર્તિની પૂજા થતી હતી તે વાતને સ્પર્શ કરીને મહીપતરામે ડગલાના ગૂંઝામાંથી લાલજીની મૂર્તિ કાઢી; શ્રોતાજનની સમક્ષ એ મૂર્તિ હાથમાં ધરીને, આમતેમ ફેરવીને, બોલ્યા કે આ લાલજીને હમે સ્નાન કરાવતા, ગંધપુષ્પાદિક અર્પતા, નૈવેદ્ય ધરાવતા, ઇત્યાદિક અસાનજન જેવાં કૃત્સ કરતા હતા. આ બનાવથી શ્રોતાજનોમાંના કેટલાક ભાગને કાંઈક અરુચિ ઉત્પન્ન થઈ હશે પરંતુ મંદિરની બહારના જગતમાં આ વાત અત્યુક્તિના અલંકારોથી અલંકૃત થઈને વિચિત્રરૂપે ફેલાઈ: “મહીપતરામે પ્રાર્થનામંદિરમાં લાલજીને લટકાવ્યા! માર માર્યો!”

આ ઉપર કાંઈપણ ટીકાની જરૂર નથી. એટલું જ કહીશું કે “જમતની રીતિ છે હેવી!”

गोपालराव हरि दशमुख

[पृष्ठ ४७]

(૬)

સ્વ. ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ

ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ ભોજાનાથની સાથે પ્રાર્થનાસમાજમાં જોડાયેલા હતા. છતાં છૂટા હતા. પ્રાર્થનાસમાજમાં વ્યાખ્યાનો પણ આપતા, અને ઘેર મૂર્તિપૂજા પણ કરતા હતા. આ બાબતમાં રણછોડલાલ છોટાલાલની સાથે ગોપાળરાવની સમાનતા હતી; છતાં ફરક મ્હોટો એ હતો કે રણછોડલાલ મૂર્તિપૂજા ઉપર હૃદયથી શ્રદ્ધા રાખતા હતા, ત્યારે ગોપાળરાવને મૂર્તિપૂજા ઉપર અથવા કશા ઉપર પણ શ્રદ્ધા હતી કે કેમ એ અગમ્ય હતું. નડિયાદમાં પોતાના સરકારી કામને સંબંધે ગોપાળરાવ મહિનામાં એકવાર જતા હતા; હેવા એક પ્રસંગે નડિયાદમાં પોતાને ઊતારે ગોપાળરાવ પૂજા કરવા બેઠા હતા, તે વખતે ધી વેચનારો આવ્યો; ધી તોળવા માંડ્યું; ખાલી તપેલીની ધડી બાંધવા માટે રહામાં કાટલાં વેચનારે મૂક્યાં ત્યેમાં અમુક વજનના કાટલાંની ખોટય પડી: વેચનારો આમ તેમ કાંકરો પથરો સોધવા માટે ફાંફાં મારવા લાગ્યો; તરત ગોપાળરાવે પૂજના દેવોમાંથી શાલિગ્રામ ઉપાડીને ધડીનાં કાટલાં ભેગો મૂક્યો ! ગોપાળરાવને મન મૂર્તિ અને પથરા સરવે સરખાં જ હતાં. હેમને મન આખો વિશ્વયંત્ર એક રમૂજ આપનાર રમકડું જ હોય એમ હેમની મનની વૃત્તિસ્થિતિ લાગતી હતી. મનુજસમૂહનાં વિચાર, વર્તન, પ્રયાસ, સફળતા, નિષ્ફળતા, સુખ, દુઃખ, સર્વ બનાવો હેમના પગતળે ચર્ધ ને ચાલ્યા જતા પ્રવાહ રૂપ હોઈ એ પ્રવાહથી પોતે અરપૃષ્ટ હોય, છતાં એ સર્વ તમાશામાં રમૂજ સાથે સમભાવનું પણ મિશ્રણ પોતે કરતા હોય એમ હેમના હોઠના વાંકા વળેલા એક ખૂણા-

માં રમી રહેલું સ્મિત બતાવી દેતું હતું. મહીપતરામે ‘લાલજીને લટકાવ્યા’ તેથી હાહાકાર થયો; ગોપાળરાવે શાલિગ્રામને ત્રાજવામાં લટકાવ્યા છતાં કોઈયે પણ ચર્ચા કરી નહિં. પેલો બનાવ જાહેર મંડળમાં બન્યો હતો, અને આ બનાવ ખાનગીમાં, ઘરના ખૂણામાં, બન્યો હતો. એ એક કારણ હતું ખરું; પરંતુ મ્હોટું કારણ બીલું હતું. મહીપતરામ કોઈ પણ સાથે ધરછોડ કરે હેવા નહોતા, જે‘ણું’ મનમાં ત્હેવું મુખમાં—એ વર્ગના સીધા માણસ મહીપતરામ હતા; ત્હારે ગોપાળરાવ બધા ભિન્ન ભિન્ન વિચારના માણસોને અનુકૂળ થઈ જાય, અને સર્વને પ્રસન્ન કરે હેવી જનરંજની પદ્ધતિ મંવતારા હતા.

ગોપાળરાવના નામથી આ જમાનાના ઘણા લોકો અજાણ્યા જ હશે. માટે કાંઈક હેમનું ઓળખાણ કરાવવાની જરૂર છે. એ દક્ષણી હતા છતાં ગુજરાતી હતા. દક્ષિણમાં આરમ્ભકાળમાં જીવન ગાળી કિત્તરકાળમાં અમદાવાદની સ્મોલકોઝ ફાર્મના જર્જર તરીકે ગોપાળરાવે લાંબી અને લોકપ્રિયતા સંપાદન કરનારી કારકિર્દી બોગવી હતી. દક્ષિણમાં ઇનામ-કમિશનખતામાં ઊંચા ફરજોએ હેમણે બોગવ્યો હતો. તે સમયમાં દક્ષિણના લોકોમાં એ ઘણા અપ્રિય થયા હતા; ઇનામદારોના દક ખોટા કરવાને માટે, પુરાવા સારું રજૂ કરેલી સનદો ગોપાળરાવે બાળી નાંખાવી એમ હેમના ઉપર લોકવાયકાનો આરોપ હતો. આ વાત સાચી હશે કે કેમ તે કહી સકાતું નથી. ખરા ન્યાયથી અસંતુષ્ટ થયેલા લોકો ઘણીવાર ખોટા આરોપો મૂકેછે એ વાત અનુભવનિદ છે.

ગમે તેમ હો. પણ ગુજરાતમાં તે ગોપાળરાવે લોકપ્રીતિ સારી સંપાદન કરી હતી. એ ગુજરાતી જ બની ગયા હતા. ગુજરાતી ભાષા પણ માતૃભાષા જેવી સરલતાથી બોલતા હતા. પ્રાચીનામંદિરમાં વ્યાખ્યાન કરવાને બિભેલા ગોપાળરાવની મૂર્તિ અત્યારે પ્રસન્ન દેખુંછું; દક્ષણી પાઘડી કાંઈક વાંકી પ્હોરેલી તે નીચે આછી રેખાઓવાળું કપાળ, કાંઈક ઊંચી જતી ભમ્મરો, વિચાર તથા વાણીને સ્વવશ રાખી સ્વેચ્છાથી રમાડવાની શક્તિ પ્રગટ કરતી મુખચર્ચા, આ સર્વ તદ્દપ મ્હારા નયન આગળ આવેખાપછે; શ્રીતામંડળ

તરફ લક્ષ્ય જ ના હોય તેમ, પોતે જાણે સ્વગત જ વાક્યો ઉચ્ચારતા હોય તેમ, અથવા તો મન્દિરના ખંડમાં મડિલી ખુરશીઓ જોડે વાતો કરતા હોય તેમ, વિચારમાળા, વાણીની કડકા કડકા ગાંઠેલી દોરીમાં મળુકા પરોવેલી માળા, ફેરવ્યે જતા ગોપાળરાવને નહોતી વિષયની ખોટ, નહોતી રચનાની કળાની જરૂર, કે નહોતી આલંકારિક વાણીની અપેક્ષા. હેમના જ્ઞાનકોશમાં ભરતખંડના ધર્મ-ઇતિહાસની સામગ્રી એટલી ભરપૂર હતી કે ગમે તે વખત વ્યાખ્યાન, વગર તૈયારીએ, ગળાડાવી સકે. “શ્રુતિકાળ ગયો પછે, પછે ઉપનિષદો, પછે બ્રાહ્મણકાળ આવ્યો, પછે સૂત્રોના સમય, પછે ઇતિહાસ પુરાણ, તંત્ર.” ઇત્યાદિક ચર્ચાઓ ગમે તેમ ગળાડાવ્યે જતા ગોપાળરાવ શ્રોતાઓને કંટાળો નહોતા આપતા તેમ આકર્ષણ પણ નહોતા કરતા. પ્રાર્થનામાળામાંની ગદ્ય પ્રાર્થના ઉપાસના ચલાવનારે વાંચવાનો સંપ્રદાય છે તે પ્રમાણે ગોપાળરાવજી પુસ્તક ઉઘાડેછે, અને ફાસ્ટ ટ્રેનની શીઘ્ર ગતિથી મદ્ય પ્રાર્થના, ભાડુતી પાઠ વાંચનાર બ્રાહ્મણોની પેઠે, ગગડાવી જતા હું અત્યારે હેમને સાંભળું છું. ઈશ્વર, ભક્તિ, ઉપાસના, એ સર્વ વસ્તુઓ તરફ, અખિલ જગત તરફ સરિમત ઉપેક્ષાથી દષ્ટિ નાંખનાર તદસ્થ દ્રષ્ટાને અનુરૂપ જ આ વૃત્તિ વાણી અને વર્તન હતાં.

ઉપાસનાદિક વિધિ તરફ આ પ્રકારની ઉપેક્ષાવૃત્તિ છતાં ગોપાળરાવને સાદો સરલ સ્વભાવ, સામાન્ય જન તરફ અનાડમ્બર સમભાવવાળું વર્તન, વગેરે ગુણો હેમને જનસમુદાયમાં અત્યંત પ્રિય બનાવનારા હતા. સ્હવારમાં રોજ એક શુક્લરવારીઆ ટૂંક ઉપર બેસીને અમઘાવાડ શેહેરની બહાર આવેલાં મહાદેવની ધર્મશાળા વગેરે સ્થાનકોમાં જઈ સાધુ, આખી, વેરાગીઓ જોડે અનેક પ્રકારની વાતો કરતા બેઠેલા ગોપાળરાવ; પાછા ઘેર આવતે ટૂંકની જોડે ચાલનારો છોડરો નોકર થાકી જાય એટલે પોતાની પાછળ ટૂંક ઉપર હેને બેસાડીને ઘેર લાવનાર ગોપાળરાવ; ખો ફાટતે નદીમાં સ્નાન કરવા ગયેલા હોય ત્યારે બ્રાહ્મણો, બૈરાં, છોકરાં, બધાં સાથે સમાન ભાવે વાતો ગપાટા મારતા ગોપાળરાવ; અને સ્મૈલકોઝ કોટમાં ન્યાયાસન ઉપર બેઠેલા, હુકમનામું લખવાને હાથમાં લીધેલી કલમ જળરસ્તીથી પકડી રાખનારા,

“અરે સાહેબ આ શો જીલ્લમ કરો છો ?” એમ બોલી ઘોંઘાટ વડે કોર્ટને શેર ખગ્ગર બનાવી દેનારા વકીલો તરફ શાન્ત અશ્રુબ્ધ વૃત્તિથી સ્મિત કરીને સ્થિર નયને જોઈ રહેતા ગોપાળરાવ; આ બધા ગોપાળરાવ અનેક છતાં એક, અને એક છતાં અનેક હતા.

એક દિવસ મહારા પિતા ‘રાવસાહેબ’ને ઓટલે પાલ્લ ઉપર બેઠા હતા,—‘રાવસાહેબ’ની સાથે હેમનું મકાન ભદ્રકાળીની પૂર્વે આવેલા મેદાનમાં હાલ મિડલ સ્કૂલ છે અને પૂર્વે હાઇ સ્કૂલ હતી તે મકાનની સહામે હતું. ‘રાવસાહેબ’ની બેઠક ઓટલા ઉપર કે બહાર પાલ્લ ઉપર બેઠેલા રહેતી. મહારા પિતાએ પીવાનું પાણી માગ્યું. નોકર ચાકર તો ઘરમાં દૂર હશે, તરત જ રાવસાહેબે રસ્તે જતી એક બાઈને ખૂમ પાડી, “વીજળી! જરા અંદર જઈને પીવાનું પાણી લોટો બરીને લાવો ને.” આ વીજળી હેમની નદીએ નિલ સ્નાન વખતની બહેનપણી હતી; ભદ્રકાળીનાં દરશણ કરીને આવતી હતી. વીજળી પાણી લાવી, ઇલાદિ થઈ ગયું. વીજળીને આમ જોઈને મહારા પિતાને નવાઈ લાગી કે આ આપણા પરિચિત પુરોહિત ગોવિન્દજી પંડ્યાની સ્ત્રી અહિં આમ પરિચિત કેવી! સારાંશ એ કે ‘રાવસાહેબ’નું મિત્રમંડળ વિવિધ, વિસ્તીર્ણ અને આપક હતું. આ રીતના હેમના સાદા જીવનમાં મેળવેલા જનસમુદાયના પરિચયથી ગોપાળરાવ માનવલક્ષણાદિના સૂક્ષ્મ અને ઊંડા અભ્યાસી થયા હતા; અને એ અભ્યાસ હેમણે ખાસ લક્ષ્ય તરીકે સ્થાપીને ન્હોતો કર્યો; એ તો હેમના જીવનમાં આસોચસ્વાસ જેવી જ, ઇચ્છાથી અપ્રેરિત, ક્રિયા હતી.

શેઠ દલપતભાઈ ભણુભાઈના અમુક ઉપકાર તથા ગોપાળરાવ હતા તેથી કાંઈક અંશે, અને કાંઈક અંશે પોતાના અક્ષોબ્ય સ્વભાવને પરિણામે, એ શેઠનાં ઉપહાસવચનો ગોપાળરાવ સ્મિત સાથે સાંભળી રહેતા. “આ વળી રાવસાહેબે નવું તૂત ઊભું કર્યું છે—સત્યમેવજયતે ક્ષુદ્ધક્ષુદ્ધ !” એમ કહી પ્રાર્થનામંદિરના શિખર ઉપરના ખ્વજમાં અંકિત કરેલા અપ્પોને ઉદ્દેશી ખ્વજના પત્રમાં થતા ફરકવાની નકલ કરીને પ્રાર્થનાસમાજનો ઉપહાસ દલપતભાઈ કરતા અને ચૈનથી, સ્મિતથી. જ્ઞાન્તિથી ગોપાળરાવને સાંભળી

રહેતા દર્શાવનારું ચિત્ર કોણુ દોરશે? પ્રાર્થનાસમાજ તરફ ગોપાળરાવનું હેતુ મમત્વ પણ ઓછું જ હતું કે હેમને આ વચનથી સ્નાનસૂતક લાગે. એ મૂર્તિ પૂજતા હતા છતાં મૂર્તિપૂજક નહોતા, પ્રાર્થનાસમાજના આઘ ચાલકોમાંના છતાં એ સંસ્થાના પણ ઉપલક્ષ્યા જ ભક્ત-હેવી એ ગૃહસ્થની સ્થિતિ હતી.

એકંદર બિન જવાબદારીથી જીવનના સર્વ પ્રસંગોને જોનારા ફિલસૂફ ગોપાળરાવ હતા. એ હેમની વૃત્તિ ન્હાના મ્હોટા અનેક પ્રસંગોમાં-ધણે અંશે ન્હાના પ્રસંગોમાં-પ્રગટ થઈને રમૂજ જ ઉત્પન્ન કરતી હતી. ડિરિફ્ટ જળ ગોપાળરાવને મળવા આવ્યા, તે હરમાં ખુરશી ના જડી એટલે એક પટારા ઉપર જળને બેસાડ્યા-અને તે જળે હેમના હૃદયને લમારે સ્પર્શ ના કરે હેવી વૃત્તિથી. મ્હારા પિતા એકવાર હેમને ઘેર ગયા, તે પોતે એકલા એકલા, જામફળ કાપીને ખાતા હતા, તે એકલા જ ખાધે ગયા! મ્હારા પિતાએ મેળે તાસકમાંથી લઈને ખાધું, તે તે ખાતે પણ આનન્દ કે વિષાદ “રાવ સાહેબ”ના હૃદયને ના મળે. એ જામફળમાં નાંખવા માટે મરી તથા મીઠું બે ડબ્બીઓમાં હતાં; મરી ભરેલી ડબ્બી ઉપર ચિટ્ટી મ્હોડેલી ત્હમાં ‘મીઠું’ એમ નામ હતું. અને મીઠાની ડબ્બી ઉપર ‘મરી;’ મ્હારા પિતા કહે-“રાવ સાહેબ! આમ કેમ?” તે માત્ર રમૂજથી સ્મિત કરીને રાવ સાહેબ ચૂપ રહ્યા. મ્હારા પિતાએ એક વાર મહીપતરામ સકુટુમ્બ, ગોપાળરાવ સકુટુમ્બ, વગેરે મિત્રોને હમારા ઇનામી ગામ નિકોલમાં જાધિયાની જાગણી આપી; જાધિયા જોડે બરશી વગેરે સામગ્રી ખરી જ. ‘રાવ સાહેબ’ને આ આતિથ્યનો બદલો વાળવાની જામિં આવી. સાબરમતી નદીને પેડે પાર પોતાના ખેતરમાં હમને બધાને જાધિયાની જાગણી ગોપાળરાવે આપી. પરંતુ વ્યવસ્થા વગેરે માટે પોતે તફાન મનને શ્રમ આપેલો જ નહિં. પરિણામ એ થયું કે પચાશેક માણસો વચ્ચે બે ચાર રૂપિયાની બરશી હેમનો કારભારી લાવ્યો તે હમારા બધાના પેટના કિમા ખૂણામાં કરચો સંતાઈ ગઈ તે બબર પણ ના પડી, બધાને પ્હોચી હોય તેા. અને સાંજ પછી અંધારું થઈ ગયું તે દીવાળતીનો બંદોબસ્ત કરો નહિં તેથી બબર પણ ના પડી કે પતરાણામાં શું છે, ને શું ખાધે જિયે.

આ બધી વાતો ‘રાવ સાહેબ’ને પોતાના ઉચ્ચ જૂથમાં વિચરતા મનની આગળ, ગિરિશુંઘ ઉપરથી તળેટીના પદાર્થો જેમ કુદ જણાયછે તેમ હતી. પરંતુ ખરી જવાબદારીના કર્તવ્ય વખતે ગોપાળરાવની સેવા અપૂર્વ હતી. અમદાવાદમાં કૉલેજ સ્થાપવા સંબન્ધે આરમ્ભકાર્યમાં હીલચાલ કરનારા મંડળમાં મહારા પિતા, ગોપાળરાવ, મહીપતરામ, મોતીલાલ લાલભાઈ, ઇત્યાદિ ગૃહસ્થો હતા; અને એ મંડળનો શ્રમ ફૂંડ માટે નાણાં ભેગાં કરાવવામાં અથાગ હતો. પરંતુ એ પ્રવૃત્તિમાં ગોપાળરાવે એક પ્રસંગે જળવેલો વેશ હેમના ધૈર્ય, આતુર્ય, કળ, ઇત્યાદિ ગુણોનો સચોટ ચીતાર આપે એમ છે. કમિટી ઘેર ઘેર ફરીને ટીપમાં આંકડા ચૂકાવતી હતી. એક વાણિયા શેઠને ઘેર કમિટી ગઈ; શેઠ રૂપિયા પાંચ માંગ્યાં ! (શેઠ હતા લક્ષાધિપતિ). ગોપાળરાવે અનેક રૂપે શેઠને સમજાવ્યા. એકના બે ના થયા. પછી શેઠ જોડે બહેપારની, નાલગલની, કુટુંબની વગેરે અનેક અનેક વાતો કરવા માંડી; વચમાં વચમાં આંકડો વધારવાને આમ્રહ કરતા ગયા; શેઠ પીગળતા ગયા; પાંચના પચીસ, પચીસના પચાસ, એમ કરતે કરતે ત્રણ ચાર કલાક માથાફાડ કર્યા પછી પાંચસેની કે હેવી ભારે રકમ ભરાવી ! ગોપારાવની ધીરજ અને યુક્તિનું જ એ ફળ થયું.

ગોપાળરાવે ગુજરાતમાં લાંબો વખત નોકરી કરી; તળ અમદાવાદમાં જ. તે સમયમાં અમદાવાદના નગરજીવન, સમાજજીવન, ઇત્યાદિમાં ચેતનાનું અસાધારણ બળ હતું; એ બળને પ્રેરનાર, વધારનાર, મંડળમાં અમર્યાન ગોપાળરાવનું હતું. “સ્વદેશી” ના સંચયનને લોકો આધુનિક, નવીન, પ્રવૃત્તિ સમજતા હશે; પરંતુ “દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન” એ ગરીબ નામથી ગોપાળરાવના સમયમાં જે પ્રવાહ ચાલ્યો હતો તે આજની પ્રવૃત્તિના મૂળ ખીજ તરીકે જ ગણવું પડશે. એ વિષયો ઉપર વ્યાખ્યાનો ઉત્સાહભરે અપાતાં હતાં, તેમાં અમર્યાને એક દક્ષણી વ્યાખ્યાનકાર હતા; અને હેને અમદાવાદ લાવવામાં સાધનશૂન્ય આપણા ‘રાવ સાહેબ’ જ હતા.

‘રાવ સાહેબ’ ની સાદાઈ ડંભજનિત નહોતી; અંતરની હતી. પરંતુ કાંઈ પણ ખૂણે ભોળપણનો દોષ હેમના સ્વભાવમાં પ્રવેશ પામ્યો નહોતો.

જમત તરફ રમૂજની દષ્ટિ નાંખનારી મૂઢ હસતી આપ્યો અને હોહનો એક ખૂણો વાંકો વળી અંદર પ્રગટ અપ્રગટ રમતું સ્થિત, એ મુખ્ય મુદ્દાઓથી અંકિત હેમની મુખરેખા જોનારને જણાય એમ હતું કે રાવ સાહેબ “પ્હાયેલી છુદી” એમ સંજ્ઞા જેને અપાય એ નમૂનાના, જમાના ખાધેલા, જમતને જીતેલા, જમતથી ના જીતાયેલા, અલૌકિક પુરુષ હતા. આ લક્ષણ ના પ્રમાણ તરીકે એક ખીના નોંધવા જેવી છે. તે માટે એક ઉપપાત્રનો રંગભૂમિ ઉપર પ્રવેશ કરાવવો પડશે: પોતાની આરંભની પ્રવૃત્તિમાં લશ્કર જેડે રહી સિપાહી લોકોને ધીરધાર કરી અનેક પ્રસંગોના લાભ મળતાં ધનવાન બનેલા, બહેચર લશ્કરી એમ નામથી ઓળખાતા બહેચરદાસ અંબાઈદાસ એ સમયમાં શેઠિયાવર્ગના મહામંડળમાં નવીન ઊગેલા મહા હતા. જાતે કડવા કણખી હોઈ એ નાલ્યમાં ખાલકોની દલ્યાનો દુષ્ટ રિવાજ બંધ કરાવનારો કાયદો સરકાર કને ધડાવવામાં બહેચરદાસનો અગ્ર ભાગ હતો. કાલક્રમે મુંબઈ સરકારની ધારાસભામાં એઓ નીમાયા ત્યારે What my friend, Mr. Rogers says is right, but I beg to differ from him એમ વચનો વડે પોતાનો સ્વતંત્ર મત દર્શાવી સકે હેવા એ હતા. જાતે માતાના ભક્ત હતા, છતાં જે અગમ્ય સયોજક બળે જોળાનાથને પ્રાર્થનાસમાજની સંસ્થા સ્થાપવામાં તથા ચલાવવામાં મદદ કરનારું બિજા બિજા મતોનું મંડળ, - મૂર્તિપૂજક, અદ્વૈતવાદી, ધર્મિય વિદ્વાંશ્રદ્ધા અશ્રદ્ધાને રમૂજનો વિષય ગણનારા તટસ્થ વૃત્તિધારી, ધણાદિ મિત્રોનું મંડળ-દૃઢ સહકારિતા આપતું બેચું આપ્યું હતું, તે બળના આકર્ષણથી બહેચરદાસ પણ આ મંડળમાં ભળેલા હતા. પ્રાર્થનામંદિરમાં ઉપદેશ એઓ કરતાં તેનું સ્વરૂપ, તાત્પર્ય, શૈલી, છટા, સર્વ—“પ્રાર્થના, ભાઈ, પ્રાર્થના જે છે, તે ભાઈ! પ્રાર્થના!” એ રીત્યનાં વચનો—હડપચી ઊઠાણી ઊઠાણીને શ્રોતાવર્ગ તરફ આમતેમ જોઈને બોલાતાં વચનો—આં સમાઈ જતાં હતાં.

આ બહેચરદાસને ગોપાળરાવ જેડે કાંઈક ગાઢ મૈત્રી—આભાસ મૈત્રી—નુ બન્ધન ઉપજ થયું હતું. એક વખત ગોપાળરાવની કોર્ટમાં

અહેચરદાસને પોતાના નાતીલાઓ સાથે કલહને અંગે વાદી તરીકે જિભા રહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો. અહેચરદાસે તો નક્કી જણેલું કે ‘રાવ સાહેબ’ મહારા મિત્ર એટલે મહને છતાંડશે જ. ‘રાવ સાહેબ’ પ્હાચેલી બુદ્ધિએ જુદો જ ખેલ રચ્યો. અહેચરદાસ હારે હેવો પ્રસંગ હતો. અપજસ પોતે લેવો નહોતો. તેથી એ કામની સુનાવણીને દિવસે ગોપાળરાવે બોળાનાથને, મહીપતરામને, વગેરે કેટલાક મિત્રોને ચિટ્ટીઓ લખી લખ્યું કે આજ કડવા કણુખીની નાલનો એક બહુ જ રસ પડે હેવો કેસ ચાલનાર છે તે જોવા આવશો. આ જળજમાં કોણુ કોણુ સપડાયા ને કોણુ બચ્યા તે આજ મહને યાદ નથી. પણ જે સપડાયા, તેમને ગોપાળરાવે કેસનો નિવેડો કરવા માટે લવાદ બનાવી દીધા; અને ઠરાવ અંતે અહેચરદાસ વિરુદ્ધ પંચનો થયો. આ વખતથી અહેચરદાસ ગોપાળરાવની તરફ પૂણું દ્વેષવૃત્તિ રાખવા લાગ્યા. ધણું વર્ષ પછી ગોપાળરાવ નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થવાના હતા તેહારે હેમનું સ્મારક ફૂંડ કરવાનું કામ હેમના એક કાળે શિરસ્તેદાર અને હેમને પ્રતાપે આગળ વધેલા લાલશંકર ઉમિયાશંકરે માથે લીધું હતું. લાલશંકર, મહારા પિતા, અને હું મુંબાઈમાં અહેચરદાસની આદિસમાં મળવા ગયા. મહારા પિતાએ તો લાલશંકરને પ્રથમથી જ વાર્યા હતા કે રાવસાહેબ માટેના ફૂંડની વાત અહેચરદાસ આગળ ના કાઢશો. છતાં લાલશંકરે વાત શરૂ કરી: આપણા ‘રાવસાહેબ’ માટે ફૂંડ કરવાનો વિચાર છે—તેમાં આપ—” આટલું બોલ્યા ના બોલ્યા કે અહેચરદાસ ધુરડી જીઠ્યા: “શું! તમે હેને માટે ફૂંડ! હેણે અમદાવાદ માટે શું કર્યું છે! હેણે તો બધાને માંહિં માંહિં લઢાવી માર્યાછે!”—લાલશંકરે તો ચૂપ જ થઈ ગયા; અને ડમલાના મુંઝામાંથી અડધા બહાર કાઢેલા કામળિયા પાછા બોશી દીધા!

આ કેવળ એક દૃષ્ટિ અને તે કેવળ સ્વાર્થદૃષ્ટિનું જ દર્શન હતું. બાકી અમદાવાદ શહેરનો મત લ્યો તો, સાદાઈ, ગરીબો ઉપર શુદ્ધ પ્રેમભાવ, નિરબિમાન વૃત્તિ, લોકહિતસાધના ઇલાદિ સાચા ગુણો માટે ‘રાવસાહેબ’ને બહુધા સર્વાનુમતે ઇનામ મળે એમ હતું. અબિમાન એ શી વસ્તુ છે, તે જ

હેમને કલ્પનામાં આવતું નહિં હોય એમ મઠને તો લાગેછે. અકૃત્રિમ નિરભિમાનપણું હેમના જીવનમાં ઓતપ્રોત હતું. એ ખરું કે ગરીબોનું હિત સાધવામાં સ્વહસ્તે કરતાં પગહસ્તે વધારે કાર્ય કરાય એમ ‘રાવસાહેબ’ને હાથે બનતું હતું. રાવસાહેબે અમદાવાદ છોડ્યું ત્યાર પછી હમારે ઘેર તેમ જ હેમના બીજા મિત્રોને ઘેર હરદાસ માટે ટીપ, કોષ દક્ષિણથી આવેલા ગરીબ બ્રાહ્મણ માટે દીકરીનું લગ્ન કરાવવા માટેની ટીપ, ઇલાદિ ટીપો આવતી ઘટી ગઈ. અલબત્ત, દરેક ટીપમાં પ્હેલું નામ રાવસાહેબનું અને નામ સ્હામે આંકડો પણ સારી રકમનો હોય. માત્ર એ આંકડો લખવામાં જ; પેલાને મળવાનું તે તો મિત્રોએ બરેલી રકમોનો શરવાળો થાય તે જ. આ યુક્તિથી બધા મિત્રો ભોમિયા થઈ ગયા હતા, અને ‘રાવસાહેબ’ના નામ સ્હામે આંકડો છે જ નહિં એમ માનીને ચાલતા હતા. આ હેમની રીતિથી મિત્રો ચીઠાતા નહિં, રમૂજ મેળવતા હતા. એ વિલક્ષણ વ્યક્તિના બીજા સ્નેહોત્પાદક ગુણો આગળ આ વાત અસ્પષ્ઠ બની જતી હતી. અત્યારે સ્મરણપટમાં એ સમર્થ મૂર્તિ, સાદાર્ઠના અવતારરૂપ, તીક્ષ્ણ બુદ્ધિના તેજથી તેજસ્વી, સદા આનંદભરી, કોરાઈ રહીછે, તે ઉપર માન, સ્નેહ, આદર, ઇલાદિ ભાવોની રંગચઢાયા પડતાં એ સજીવ થઈ હૃદયને અપૂર્વ ઉત્સાસ આપેછે. અત્યારે અમદાવાદને નગરજીવનમાં જીવતું રાખનારી એક પણ હેવી સમર્થ, વિલક્ષણ, મૂર્તિ કોઈ બતાવશો?

(૭)

સ્વ. લાલશંકર ઉમિયાશંકર

અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના ખરેખરા જીવનબલરૂપ વ્યક્તિયો—
ભોળાનાથ, મહીપતરામ, અને લાલશંકર એ ત્રણ ગણાય. લાલશંકર
ઉમિયાશંકરનું જીવનચરિત લખવાનું આ સ્થળ નથી. પરંતુ હેમના કેટલાક
જીવનપ્રસંગોનો સ્પર્શ કાંઈ કાંઈ કરવો પડશે. ગોપાળરાવ હુરિ દેશમુખના
એ કાર્ટશિરસ્તેદાર હતા, તેની પૂર્વે હાઈ સ્કૂલમાં શિક્ષક હતા. સ્કૂલમાં શિક્ષક,
સ્કોલકોલેજમાં શિરસ્તેદાર, અને ત્યાંથી સર્વોડિનેટ જજ—એમ પગથિયાં
એ ત્રણ જણ ચઢેલા હોવાના લાલશંકરનું નામ, અન્ય ગુણો તથા પ્રસંગોને
બળે, ગુજરાતના સામાજિક અને ધાર્મિક ઇતિહાસમાં કાયમનું કોરાર્પ
રહેશે. ભોળાનાથના તથા મહીપતરામના સહકારી—પ્રાર્થનાસમાજના
કાર્યમાં એઓ હતા; જે કે મહીપતરામના એઓ શિષ્ય હતા તેથી હેમનાથી
તેમ જ ભોળાનાથથી વયે બહુ ન્હાના હતા તેથી બંનેથી અસમાન હતા.
ભોળાનાથ અને મહીપતરામ બંનેના ઉત્સાહનો વારસો લાલશંકરને મળ્યો
હતો. ભોળાનાથનું પ્રતાપી સ્વરૂપ તો હેમના પછી બીજામાં પ્રગટ નહોતું.

લાલશંકરના ઉત્સાહને બળે હેમણે ઠેર ઠેર પ્રાર્થનાસમાજો સ્થાપી હતી;
જે જિલ્લામાં હેમની બદલી થાય ત્યાં પ્રાર્થનાસમાજની સ્થાપના ખરી જ.
વીરમગામના સબજજ તરીકે હેમને અમુક દિવસો ધોળકે પશુ કોર્ટ ભરવી
પડતી હતી; એ જ ઠેકાણે જય ત્યાં પ્રાર્થના મંડળ ભરાય; તેથી હેમની
જંગમ પ્રાર્થનાસમાજ, Travelling પ્રાર્થનાસમાજ, એ નામ રમૂજમાં

લાલશંકર ઉમિયાશંકર

[૫૪ ૫૬]

મિત્રમંડળમાં અપાતું હતું. દક્ષિણમાં પંદરપુર, અમહમદનગર, વગેરે સ્થળોમાં લાલશંકરના બક્ષિભાવને લીધે, એક સાધુ જેવો મામલતદાર દક્ષિણમાં “દેવમામલતદાર” કહોવાઈ ગયો હતો તે નામસાદસ્યથી લાલશંકરને પણ દક્ષિણમાં લોકો “દેવમુનસફ” કહેતા હતા. પંદરપુરનો અનાથ બાલાશ્રમ લાલશંકરને લીધે જ સ્થપાયો, ટક્યો. અને વૃદ્ધિ પામ્યો હતો. એ સંસ્થા સ્થાપવાને અગે હેમનો પરિશ્રમ અનહદ અને અનુપમ હતો.

બોલવામાં, ચાલવામાં સર્વ ક્રિયાઓમાં લાલશંકર ઉત્સાહબળને લીધે ધાંધળિયા, ગિનાવળા, લપલપિયા, જણાતા હતા. બોલતે બોલતે રમરમ્-શક્તિની તપાસ, સુધારો. રિચરતા કરવાના વ્યાપારમાં—“ના; હું?—હા.”—એ શબ્દો હેમના લક્ષણરૂપ બની ગયા હતા. જાતે મહેનત પુષ્કળ કરી, બીજા કનેથી કામ કરી કરીને લેવાની કળા હેમનામાં અજબ હતી. એમ કરવામાં જરાકે સમયને ધસારો પ્હોચે તો એઓ અચકાતા નહિં. “ભોળાનાથ લેડીઝ ઇન્ટર્યુટ” નું મકાન હેમના જ અથાગ અને અડઝ પ્રયાસથી બંધાયું,—એ માટે ભોળાનાથ સ્મારક ફંડના રૂપિયા ૩૦,૦૦૦) લાલશંકર હોય નહિં ને એકઠા થાય નહિં,—મકાન બંધાતું હતું તે દરમ્યાન રોજ સહવાર સાંઝ દેખરેખ માટે લાલશંકર આવતા; મજૂરો કારીગરો સાંઝે ગિઠવાનું કરે, નો ધડિયાળ ગૂંઝામાંથી કાઢીને. “હજી તો પાંચ પણ નથી વાગ્યા” કરીને ખોટો વખત પણ કહી દેતા. પરંતું આ લગભગ નિર્દોષ દોષ હતો. એ મકાન માટે કારવાર તરફથી ધમારતી લાકડાં મગાવવાની ઇચ્છા લાલશંકરની થઈ; હું તે વખતે કારવારમાં નોકરી ઉપર હતો; અમદાવાદમાં એકવાર રજા ઉપર હું આવેલો તે વખતે લાલશંકર કહે—“સારાં સાગનાં લાકડાં કારવારથી ચઢાવીને મોકલશે?” મ્હેં કહ્યું: “લાવવાનું ખરચ બહુ થઈ જશે.” તો કહે—“શું કામ થાય? ત્યાં લાવનગર વગેરેના બેપારીઓ છે, ત્હેમનાં વ્હાણુ માલ ભરતે આવે તે બેગાં જરાક આપણાં લાકડાં મૂકાવી દેવાં, એટલે બસ.” મ્હેં કહ્યું કે “એમ તે બને? બેપારી લોકોને એટલું ધસાવું જ પડે ને? તે શા માટે ધસાય? હું અમલદાર માટે મ્હારી શરમે જ એમ કરાવવું? એ મારાથી નહિં બને.”—“જાઓ મ્હારા

ભાઈ! ત્હમે તો કાંઈ કામના નહિં.”—કરીને હેમણે મ્હારો કાંકરો કાઢી નાંખ્યો !

લાલશંકરે દક્ષિણમાં નોકરી લાંબા વખત—વચગાળામાં કરેલી; તે પછી ગુજરાતમાં એ પાછા આવ્યા, ત્હારે સંગીતની માહિતી અને કળા પોતે લેતા આવ્યા એમ એઓ માનતા હતા; ખરું જોતાં રાગ, સૂર, તાલ—સર્વ વાતથી એઓ પ્રથમ તેમ જ પછી અસ્પૃષ્ટ જ હતા. મ્હારા પિતાએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં મરાઠી છંદ અલંગ અને દિંડીનો પ્રવેશ અને પ્રચાર કર્યો હતો; લાલશંકરે દક્ષિણમાં અલંગ ગવાતા સાંભળેલા અને આવ્યા પછી હમને કહે—“ત્હમે પીલુ રાગમાં અત્રંગ ગાઓછો ખરા ?”—મ્હારા પિતાએ કહ્યું—“ત્હમે જ ગાઈ બતાવો.”—ગાયું; ગાયું ? અવાજ કર્યો, જે’માં બાર સૂરમાંનો એકાદ રડ્યો ખડ્યો, બૂલ્યો ચૂક્યો, આવતો હતો; રાગ તો કલ્પવાનો જ. હમને રમૂજ પડી; હેમને લગારે ખોટું ન લાગ્યું.

પોતાના ઉપર આવ્ય અથવા ધૌવન કાળમાં જે મુરખ્ખીઓએ ઉપકાર કરેલા ત્હેનું ઋણ્ય સ્મરણચિહ્નની સ્થાપનાદ્વારા વાળવાના લાલશંકરના તથ્ય પ્રયાસોમાંથી પ્રથમ ગોપાળરાવ હરિના સ્મારકમાં નિષ્ફળ ગયા તે બહેચર-દાસના પ્રસંગ વિશેના ઉલ્લેખમાં હું કહી ગયો છું; બાકીના એ પ્રયાસોમાં સફળ થયા; ત્હેનાં પ્રત્યક્ષ ચિહ્ન જોણાનાથ લેડીઝ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, અને મહીપતરામ અનાયામ અમદાવાદમાં સાક્ષીરૂપ છે. લાલશંકરનું સ્મરણ તાળું રાખનારો હેમના જેવો કોઈ ખંતીલો, ઉદ્યોગી. આમહી પુરુષ હજી સુધી પ્રગટ નથી થયો એ કેવી ખેદની વાત ?

લાલશંકરની કીર્તિ હેમના “અંગમણિત” થી કાયમ રહેશે તે કરતાં વિશેષ દૃઢરૂપે હેમનાં સામાજિક અને ધાર્મિક કાર્યોથી સ્થિર રહેવાની. વિધવાઓને ન્યાય મળે, હેમની સ્વતન્ત્રતાનો નિરોધ કરનારી રહિતું બળ તોડાય, એ દિશામાં હેમનો પ્રયાસ અવિરત અને આત્મહયુક્ત હતો. જીવન-માર્ગનો અંધકાર દૂર કરી નવજીવનના પ્રકાશમાં મૂકાયલી અનેક વિધવાઓ

લાલશંકરને પિતાના જેવા પૂજતી હતી. જેણે આટલી બધી સુખી સંતતિ પોતાની પાછળ મૂકી હોતે કોણ નિઃસંતાનપણાનું દૂષણ દેશે.

મહારા પિતાના મરણ પછી, હમારા કુટુંબના સાચા અને અડગ મિત્ર એક લાલશંકર હતા. હેમની તરફથી મહેને મળેલાં અનેક આશ્વાસનો, સહાયતા, ઇત્યાદિની નોંધ અહિં થાય નહિં. એ સત્પુરુષની આકૃતિ નયન આગળ પ્રત્યક્ષ થાયછેઃ ઊંચાઈમાં ઓછા, શરીર બાંધી દડીનું, આંખો બુદ્ધિમય તીક્ષ્ણતાવાળી, મુખમુદ્રા આનન્દભરી, સમભાવ ઝરતી, એક કલાકમાં ચાર કલાક જેટલું કામ કરે હોવી ચાલાકીવાળું મન અને ચપળ શરીર—કોઈને પણ આઘાત ના કરનારી હૃદયની આર્દ્રતા,—ઇત્યાદિ ગુણો પ્રગટ કરતી મુખશોભા;—આ સર્વ રેખાઓમાં આત્માની ઉજ્જવલતાનું તેજ પૂરીને, ચિત્રકાર ! તું ચિત્ર ચીતરજે. મહેં માત્ર રેખાઓજ આપીછે.

(૮)

અડધા સૈકામાં ગુજરાતની સ્ત્રીજાતિમાં રૂપાન્તર

“ગુજરાત” કાર્યાલયે આપા કાઢી: આ વખતનો અંક “સ્ત્રી-અંક” નીકળવાનો; એટલે હેમાં કાં તો સ્ત્રીઓ જ લખે, કાં તો સ્ત્રી વિશેના લેખો આવે. આ સ્થિતિ મ્હારી આગળ મૂકાતાં એ મુશ્કેલીઓ જાબી થઈ: સ્ત્રી બનીને લખવું એ અશક્ય, “ગુજરાત” ના તન્ત્રીને શું શક્ય બનશે, અથવા તે શું કરશે ને પ્રભુ જાણે. બીજી મુશ્કેલી એ આવી કે સ્ત્રી વ્યક્તિ વિશે રમરણ્યમુકુરમાં લખવા માટે કેઈ વ્યક્તિ કાલ્પક્રમનો ભંગ થયા વિના લખવી? આ બંને અડચણો દૂર કરવાને નવો માર્ગ આજે લઉં છું. “રમરણ્યમુકુર” નો આરમ્ભ જે સમયમાંથી થયો છે મ્હારથી અત્યાર સુધીમાં ગુજરાતની સ્ત્રીજાતિમાં શાં શાં રૂપાન્તરો થયાં છે તેનું સિંહાવલોકન કરી જવું; પૂર્ણ, સુરેખ, પ્રતિબિમ્બ આપવા માટે તો વધારે સામર્થ્યવાળી લેખની જોઈયે. આ રૂપાન્તરો વિવિધ દિશામાં થયાં છે: પ્હરવેશમાં, રીતરિવાજમાં, જ્ઞાનવિકાસમાં, ધાર્મિકતામાં, હૃદયગુણમાં; અનેક દિશામાં. ટંકામાં મુખ્યમુખ્ય દિશા તરફ દૃષ્ટિપાત કરી સકાશે; સવિસ્તર દર્શન માટે તો પુસ્તક લખવું પડે. આ દૃષ્ટિસ્થેપ તળ ગુજરાત ઉપર-જ નંખાશે; કાઠીઆવાડને છોડી દેવો પડશે; મુખ્ય કારણ એ કે કાઠિઆવાડની સ્ત્રીઓનો પરિચય મ્હને પૂરોપૂરો નથી; જે કે:

“રમર કરી વાતું કરે, જરમર કરે અચાર,
પાવટો પાણી જરે. સોરઠ કરી નાર.”

એ લોકકાવ્યમાં પ્રગટ થતી રસમય મૂર્તિ, અથવા તો:

“ જ્યારે પ્રેમભક્તિનાં ગાન ભક્તજને ગાયાં,
જ્યારે રમણ રમણમાં ઇતિહાસ શૂરના સોદાયા,
એ અદ્ભુત દેશની બાજુ સ્ત્રીને વીર સતી
સૌરાષ્ટ્રતણી સન્નાર પધારા બાવવતી.”

એ સંસ્કારોદ્ધોષક સંસ્કારી કાવ્યપંક્તિઓમાં આલેખાયેલી ચિત્તા-
કર્ષક છબી મહારા હૃદયના રસખંડમાં છપાયેલી હોઈ પ્રાચીન સમયના
ધ્વનિ મૂકલાવે સંભળાવેછે; પરંતુ આ અડધા સૈકાની કાઠિયાવાડી સ્ત્રી—
જાતિસ્વરૂપે—મહારા નિકટ પરિચયની બહાર જ છે. તે તણ ગુજરાતને જ
અવલોકીશું એટલે બસ થશે.

આ અડધા સૈકાના આરમ્ભકાળમાં પણ ભૂતકાળના આદર્શ આલેખતાં
ગીતોમાં કેવાં પ્રતિબિમ્બો પ્રગટેછે ?

હોવાનો બાધરો, જુરાનપુરી ચીર,
અતલસત્તું કાપકું તે રહ્યું ઠીકઠીક,
બીણા મારુણ હો રાજ !

એ વર્ણનમાં ઘેરભરેલો, અનેક કરચલીઓ પાડેલો, ધમ્મર બાધરો
ધૂમાવતી, અને ‘ઠીકઠીક’ રહેલો અર્થાત્ તસતસતો રહેલો કમખો પ્હેરી
યૌવનવિકાસમાં આનંદ ભોગવતી, ગુજરાતની જૂના સમયની લલના નજર
આગળ ખડી થાયછે. કમખો અતલસતો, મજબૂત વણાટના રેશમી કપડાનો;
બીણા જાપાની, ચીનાઈ, વિલાયતી, ગાઝનો, કે “વાયલ” નો પોશકો
નહિ; ફૂલેલી બાંધો ને લેસની ઝાલરો લટકાવેલો નહિ, પણ ‘ઠીકઠીક,’
સજ્જડ, રહેલો કમખો.

બીજું ચિત્ર—

બીણા ઝરમર વરસે મેઢ, બીજે મેરી ચુંદલડી;
લાગ્યા નંદુવરણ નેઢ, બીજે મેરી ચુંદલડી;
લાજ ટાળી મહારી ચુંદડી, માંઢિ ટપકી બીણી અમૂલ ર,
પાંચ પટાનો બાધરો, ને ફરતાં મેઢ્યાં ફૂલ;
બીજે મેરી ચુંદલડી.

વિવેચન કરી છપી હોદી નહિં નાંખું; ધાધરો ઢંકાય, ના ઢંકાય, ફરતાં ફૂલ નાયતાં જણાય, ના જણાય, હેવી ‘ઝોઢણી’ આ ચૂંદડી શબ્દમાં સમજવાની છે એટલું કહી દઉં.

એ મારવાડ, રજપૂતસ્થાનના સંસ્કારવાળો વેશ ભૂતકાળને સોંપીશું. આજથી ૫૦—૫૫ વર્ષથી જ આરમ્ભ કરીશું. મહારી માતાની છપી જોઉં છું; જન્મ પછી જેનું મુખ પ્રથમ દીકું તે. નાકમાં, કાનમાં, કોટમાં, હાથમાં, પગમાં ધરેણાં કાંઈક આગળ પડતાં: સાડી શરીરનાં સર્વ અંગોનું સુભગ સંગોપન થાય એમ પહેરેલી; લાંબી, ફૂલૂણીને અડકતે અટકેલી બાંહોની, ગળા સુધી રક્ષણ કરનારી, કમખાચોળી; વાળ કાંઈક કપાળ ઉપર નીચા હોળેલા; કપાળમાં કંઠૂની આડ, નહિં મ્હોટી, નહિં ન્હાની; માથા ઉપર લૂગડું જરાક જ તિરકસ, વધારે ભાગે સીધું રહી એક કાનની ધારને ડોર અડકે ન અડકે એમ રહેલું;—આ છપી આજ જેવામાં કહિં નહિં આવે. એ જમાનો કમખા પહેરવાનો પણ હતો; વિશેષ ભાગે કમખા જ સ્ત્રીઓના ત્રણ વસ્ત્રમાંનું એક હતું, —ચણિયો, સાડી, અને કમખો. કળજાએ કમખાનું સ્થાન લેવાનો આરમ્ભ એ સમયમાં કમખાચોળીથી થયો લાગે છે. છતાં તે પછી લાંબા કાળ સુધી કમખાનું રાજ્ય ચાલ્યું હતું; ટાઢપના દિવસોમાં કમખાચોળી કે કળજે, બાકી કમખો જ, જેનું કાર્ય સ્તનાંશુક શબ્દમાં સમાય હેતું જ, વાંસાનું રક્ષણ બિલકુલ થવાનું નહિં, તેમ્ડોક નીચેનો ભાગ પણ અનાચ્છાદિત રહેવાનો; વાંસા ઉપર માત્ર એ કસોતી દોરીઓ આવે તે આચ્છાદન ગણાય તો જુદી વાત.

એ સમયમાં કન્યાશાળા એ વસ્તુ અસ્તિત્વમાં નહોતી; છતાં મંમાને લખતાં વાંચતાં ગૃહસંપ્રદાયથી આવડતું હતું. નાગર સ્ત્રીઓ વિશે ભવૈયાનાં એક ઉપાણ્યમાં લોતક પંક્તિયો છે:

“નાગરવાડા ક્રમ જણિયે ?”—એ પ્રશ્ન પૂછાતાં ઉત્તર મળે છે:—

“ન્હાનીશી નાર, ને નાકમાં મોતી,
પિયુ પરદેશ, ને વાઢશી મોતી,
લખે કાચળ ને જિર્મિ દહાડા,—
એણી અમાણીએ નાગરવાડા.”

શરીરની નાજુકાઈ, ધનસંપત્તિ, નાગર પુરુષની દેશાટન કરવાની સાહસશક્તિ, નાગરાણીની પતિપરાયણતા, એ લક્ષણોનું વ્યંજન કરનારા આ વર્ણુનનાં અંગે સાથે ‘લખે કાગળ’ એ લક્ષણમાં નાગરાણીની શિક્ષિત સ્થિતિ પણ વ્યંજનાથી જણાવી છે, તે, પ્રકાશ અન્ધકારને સખળ બનાવે તે ન્યાયે. નાગરલિંગ સ્ત્રીઓની અશિક્ષિત દશાને વિશેષ દૃઢતાથી પ્રદર્શિત કરે છે. નાગર, બ્રહ્મક્ષત્રી, કાયસ્થ એ ત્રણ મુખ્ય પાંદરપેશા વર્ગ ઉપરાંત, હોમની સમીપ આવતા વિરલ વર્ગમાં સ્ત્રીઓ શિક્ષિત હતી; પણ કાગળપત્ર લખે વાંચે, વિષયસહજનામનો પાઠ કરે, ગીતાણ (વખતે) વાંચી જાણે, કેટલાંક સ્તોત્રો બણી જાણે, એટલી મર્યાદા એ સમયના સ્ત્રીશિક્ષણની હતી. આ સ્થિતિમાં રહેલી જિનતાનું પૂરણ અન્ય રીતે થતું; બજનો, પદો, ઇલાદિ મુખપાઠ હોઈ, પુરાણાદિકની કથાના શ્રવણથી મળેલી બહુશ્રુતતા, જિનતા-પૂરક બનતી.

સાંસારિક અને આર્થિક સ્થિતિનું પ્રતિબિંબ દર્શાવનારી ભ્રમાદિક પ્રશ્નગોમાં ગવાતાં ગીતોમાંની એક પંક્તિ યાદ આવે છે:

“કાઠા તે ધઉની રાઠલી,
ને ગળગળિયો કંસાર,
બેગાં બેશી આરોગિયે,
એ પૂજ્યા હોય મોરાર.”

હાલના વખતમાં કાઠા ધઉને કોણ અડકશે? જૂના સમયમાં એ ઉત્તમ પદાર્થ ગણાતો જણાય છે. આ પંક્તિયોની પૂર્વે “જે’ને તે પેટ ચાર દીકરા,” “ચારે તે વહ પાયે પડે,” ઇલાદિ વચનોનો સંદર્ભ આવે છે તેથી ‘બેગાં બેશી આરોગવા’માં સંયુક્ત કુટુંબની સંસ્થાનું દર્શન થાય છે. હાલ પણ એ સંસ્થા હુમ નથી થઈ; પરંતુ વ્યક્તિવાદનાં બળોએ એ સંસ્થાનો દુર્મ ઠેર ઠેર તોડી નાંખ્યો તો છે જ. સંયુક્ત કુટુંબની દૃઢતાનો પાયો જેમ સ્ત્રીવર્ગ હતો, તેમ એ સંસ્થાને અનિષ્ટ બનાવી હેનું બળ શિથિલ કરનાર પણ ઇર્ષ્યા, કસબ, ઇલાદિ ઉત્પન્ન કરનાર સ્ત્રીવર્ગ જ હતો. પરંતુ આ અપ્રાસંગિક વિષય આટલેથી જ બસ કરીશું.

શ્રીવર્ગને એ પ્રાચીન, એટલે આજથી અડધા સૈકા ઉપરાંતના, સમયમાં સાંસારિક જીવનમાં દષ્ટિમર્યાદા કાંઈક સંકુચિત હતી; આડોશીપાડોશી, મિત્ર-વર્ગનાં કુટુંબ, વગેરેમાં મળવા કરવા જવું; જ્ઞાતિભોજન. લમાદિક પ્રસંગે ઓરિયો વીનાડવો, મરણપ્રસંગે ઉત્તમ સાડી કમખા પ્હેરીને રોવા ફૂટવા જવું, નિત્ય કાર્યમાં દેવદર્શને જવું અને ત્યાં સખીમંડળ સાથે સુખદુઃખની વાતો કરવી;—આ મર્યાદાનો વિકાસ કવચિત્ યાત્રા કરવા જવાય ત્યારે કાંઈક થતો. ધાર્મિક વૃત્તિ તરફ જોતાં, એ સમયમાં બ્હેમી વિચારને પોષક છતાં હૃદયભાવને ઊંડો સ્પર્શ કરનારી પ્રવૃત્તિ સળંગ હતી. ગળામાં રુદ્રાક્ષની માળા પ્હેરી હાથમાં ગૌમુખી લઈ, એકાગ્રભાવે પૂજા કરનારી વૃદ્ધ બાઈનું ચિત્ર અહિં મૂકેલું છે. તે એ સમયની સ્થિતિની કાંઈક કલ્પના આપશે.—એક સ્મૃતિગ્રન્થમાં જળપામાં કહ્યું છે કે પ્રત્યેક યુગમાં બાકીના ત્રણ યુગ પણ પ્રવર્તે છે; એ ન્યાયે આ મ્હારું સમયદર્શન હાલના સંસારને પણ કવચિત્ લાગૂ પડી સકે એમ છે. આજથી છ એક વર્ષ ઉપર અમદાવાદમાં એક જૂના આચાર-વિચારના ગૃહસ્થને ઘેર હું ગયો; આરણ્ય ઊઘાડ્યાં તો ચોકની પેલી મરતી પડાળી ઉપર એ વૃદ્ધ ગૃહસ્થ અને હેતી પત્ની સ્નાનશુદ્ધ ધર્મ પાટલાઓ ઉપર એઠેલાં, હાથમાં ગૌમુખી, કપાળે ભસ્મરેખાઓ, નેત્ર મીંચેલાં, આસપાસના સર્વ પદાર્થને ભૂલી ગયેલાં, ગમ્ભીર ધ્યાનમાં પડેલાં દીર્ઘ; મ્હારો પગરવ પણ હેમણે માંભળ્યો નહિં; હું ક્ષણ વાર અસાધારણ માનત્રિતિથી આ હૃદયસ્પર્શી ચિત્ર જોતો ઊભો રહ્યો, અને લગાર પણ ખખડાટ કર્યા વિના ચાલ્યો ગયો. આ દર્શનમાં જે ધાર્મિક ભાવની વિશુદ્ધિ જણાઈ તે ‘જે! જે!’ કરી મંદિર તરફ દોડના ભકતોમાં, કે કાંસીગંડા ફૂટી મંડળીઓ લઈને જનારા યાત્રાળુમાં, કે પ્રાર્થના કચ્છારે પૂરી થશે એમ વાઙ્ય જોતા પ્રાર્થનાસમાજના ઉપાસકોમાં ક્યાંથી હોય?—અસ્તુ.

(૨)

ગુજરાતના શ્રીવર્ગનાં રૂપાન્તરોનું દર્શન કરવામાં પાછલાં ૬૦—૭૦ વર્ષના કડકા શી રીતે પાડવા? જામનો તો ૩૦ વર્ષનો ગણાય છે. આ રૂપાન્તરો તો દસકા દસકામાં નજરે પડે છે. છતાં એ સમયના વિભાગ,

गंगाभां रुद्राक्षनी भाणा प्लुरी हाथभां गौमुष्पी लभ,
 ओंकाय लावे पूज्य करनारी वृद्ध जात्र.

[पृष्ठ ६४]

चित्र नं. ३

આરબ્બ અને અન્તની મર્યાદા દૃઢ સ્થપાય એમ, કરવા અશક્ય છે. ઇન્દ્ર-ધનુષના રંગ એકબીજામાં કેવા સરખા જાયછે, છાયાઓ કેવી એકમાંથી બીજામાં સરી જાયછે ! તેમ આ રૂપાંતરોનાં ક્રમણો છે. માટે દૃઢ વિભાગ મર્યાદાઓ આંક્યા વિના જ ચાલીશું. બીજા ક્રમનું પ્રતિબિમ્બ ચિત્ર નંબર ૩ માં જણાશે. યોળી-કાંઈક ક્રમખાઓળી જેવી જ અને ટૂંકી બાંજની, હાથમાં સાંકળાં, બંગડીઓ, ચૂડીઓ; જમણી ફફણી ઉપર કડું કે વાંકડું; કાનમાં કાંટા, વણા; નાકે વાળી; પગમાં જડાં કચ્છાં; સાડી માથે તિરકસ ગોઠવાતી હોડેલી;-એ નવો વિકાસ બતાવેછે. એ સમયમાં શુદ્ધ ક્રમખો હજી પ્રચારમાં હતો જ; રુચિપરવે હેનો સ્વીકાર થતો. એ જ સમયમાં ગિઢાડા પગ પથ્થુ રહેતા અને સપાટ કે સ્લિપર પથ્થુ પહેરાતાં. ચિત્ર નંબર ૪ માં આ દૃષ્ટિગોચર થશે; તેમ જ ચિત્ર નંબર ૫ માં.

આ સમયમાં કન્યાશાળાઓનાં દ્વાર ગિઢેલાં હતાં. આ સમયમાં છોકરાઓના ભેગી છોકરીઓ છૂટી છવાઈ બહુતી હતી. સ્વતન્ત્ર કન્યા-શાળાઓ પ્રગટ થતાં સ્ત્રીવર્ગની જ્ઞાનમર્યાદાને કાંઈક વિકાસનો પ્રસંગ મળ્યો. હજી બાકી બહુ હતું. પરંતુ પૃથ્વી ભરતખંડ કરતાં મ્હોટી છે, ત્હેમાં વિવિધ પ્રજાઓ વસેછે, ઇત્યાદિક જ્ઞાન થવા માંડ્યું. સંગીતનું શિક્ષણ દાખલ થયું નહોતું. પરંતુ ગરબાની સંસ્થાનું બળ ઈ. સ. ૧૮૬૦-૭૦ માં જે હતું તે સંગીતવૃત્તિને પોષક હતું એટલું જ નહિ, પણ એ સમયની ગરબા ગાવાની પદ્ધતિમાં જે આકર્ષકતા હતી, તે હાલના સમયમાં જોવામાં આવતી નથી. તાલ અને સરની સાચવણી તે સમયમાં થતી તે હું હવે કવચિત્ જ દેખું છું. હાલની રંગભૂમિ ઉપર વિકાસ પામેલી, અને અુબાઈની કન્યાશાળાઓમાં પ્રવેશ પામેલી, ગરબીમાં વિવિધતા આણવાના પ્રયાસમાં કાંઈક અતિ કૃત્રિમતામાં પડી જતી, અને તાલયોજનામાં પગ ઠોકવાના લટકાને સ્થાન આપતી, ગરબાની પદ્ધતિમાં એ જૂની પદ્ધતિનું સાદું સૌન્દર્ય મ્હને જડતું નથી. હું સાતેક વર્ષનો હોઈશ તે વખતનું એક ચિત્ર મ્હારી દૃષ્ટિ આગળ ભેલું થાયછે: સ્થળ:-અમદાવાદ શહેરની ખ્હાર, દક્ષિણ દિશામાં આવેલો નવાપરાની બહુચરાજી માતાનો ચોક; સમય:-પાછલો ખ્હાર, સન્ધ્યાકાળ

પૂર્વનો; આ સ્થળે અને આ સમયે પંદર વીસ તરુણ સ્ત્રીઓ ગરબે ગોઠવાઈને ઊભેલી, ગરબા ફરતી ફરતી અટકીને સાખી ગાયછે; એ જણીઓ ગવડાવેછે, ને બાકીનીઓ ઝીલેછે.

“ઝુમ ઝુમ વાગે ધૂધરી, લટકણિયાળી ચાલ,
ખીઠિયાળા કેરા છે, લહારાં કામણગારાં નન;”

સાખી પૂરી થતાં જ, સાખીના મન્દ પ્રવાહમાં અંતગૂંદ રહેલા તાલમાનના સૂક્ષ્મ ઝરણાની જોડે સંવાદિતાથી સંકળાઈ જતા પ્રગટ તાલ-વાળી પંક્તિયો ગવાયછે:

“હું તો ઊભો રહાછું વાટે, ઘળની નારી રે,
લહારું મુખ જોવાને માટે, રાધે ખ્યારી રે.”

આસ્થકાળના સંસ્કારે વિશેષ રંગ આ ચિત્રમાં પૂર્યાં હશે કે કેમ? પણ મ્હને એ ચિત્રમાં રહેલું સાદું સૌન્દર્ય,—સાદું છતાં વિશિષ્ટતાવાળું સૌન્દર્ય—હજી પણ મન્ત્રમુગ્ધ બનાવેછે.

ધાર્મિક દષ્ટિ આ મધ્યસમયની સ્ત્રીઓની કેવી હતી? જૂના વિચારો, સંસ્થાઓ, હજી હેમના મનને પોતાની પકડમાં રાખી રહ્યાં હતાં. પરંતુ એ પકડ કાંઈક શિથિલ થવાનાં ચિહ્ન જણાતાં હતાં. કાંઈક “ખાલું, પીલું, જોલવું,” હેમાં આ જીવનકાર્યની સમાપ્તિ હોય એમ એ સમયના સ્ત્રીવર્ગનાં મન ઉપર છાપ પડી હશે એમ લાગેછે.

હવે એક દસકો આગળ આવિયે: ચિત્ર ૬ ફું જુવો. સાડી ડાખી બગલમાંથી સર્જીડ તણાઈને જમણા ગાલ ઉપર થઈ, માથાના જમણા પાસા ઉપર થઈને, જરાક નિરકસ ગોઠવાયલી, ડાખા કાનને અડકી ના અડકી, ડાખા હાથની પાછળ દૃઢ રહેલી છે; જમણા હાથનું સંગોપન કરીને, છતાં ખભા ઉપર પાલવ તરફની કોરવવાળો છેડો જમણા ખભા ઉપર સાદા સૌન્દર્યથી રચાયોછે; ફરજી ઉપર અટકતી મ્હોળિયાવાળી કબજની બાંસ, ગળા સુધી ફેાચતો કંઠનો કાપ, હેવો વિનીત છતાં સુરેખ કબજે, શોભા અને મર્યાદા બંનેને પુષ્ટિ આપેછે; નાકમાં વાળી નથી;

चित्र नं. ४

चित्र नं. ५

કાનમાં ખાજા કાંટા છે; કપાળમાં નહિં મ્હોટો, નહિં ન્હાનો, હેવો કંકુનો ચાંલ્સો છે; માથાના વાળ, નહિં નીચા હોળેલા, નહિં ઊંચા હોળેલા, નહિં ફૂલ પાડેલા, સ્વાભાવિક પણ સુંદર, સાદી રચનામાં સુરેખ હોળેલા, સીધી સેંથીથી વિશેષ સુરચિયુક્ત બન્યાછે.

આ સમયમાં સ્ત્રીશિક્ષણ આગળ વધ્યું છે, કાંઈક અંગ્રેજીનું જ્ઞાન મળવાનાં સાધન આરંભાયાંછે. વિદ્યાભ્યાસ ઉપર અભિરુચિ વધતી જણાય છે. સંગીતશિક્ષણ ગરબીઓ દ્વારા શાળાઓમાં પ્રવિષ્ટ થયું છે. ‘નવલ ગરબાવળી’ અને ખાપાલાલની ‘સુભોધ ગરબાવળી’ અને સુરત તરફ ‘વલ્લભ ગરબાવળી’એ શરૂ કરેલી પ્રથાને ચાલુ રાખી વિશેષ રુચિકર સ્થિતિ પ્રગટ કરી છે. દયારામની ગરબીઓનો સમય ભૂતકાળમાં વિલીન થયો. આ સંગીતદષ્ટિએ ખેદજનક વાત છે.

ધર્મભાવનાનો કાંઈક વિકાસ આ સમયમાં થયો જણાય છે. પ્રાર્થના-સમાજે પ્રેરેલી ધર્મવૃત્તિ અંશતઃ ધણાં ગૃહમાં સુખશાન્તિપ્રદ થતી જણાય છે, જે કે જોડી ધર્મદષ્ટિ તો કહિં પ્રાપ્ત થઈ દેખાતી નથી.

(૩)

હવે રૂપાંતર કાંઈક ઉકટરે પે દષ્ટિગોચર થાય છે. ઉપર પછીનો દસકો નયન સમક્ષ આવતાં એ સ્થિતિ જણાય છે. એક શિષ્ટ વર્ગની સ્ત્રીએ વાંકી સેંથી પાડી, અંખોડો નવી રીતનો ગૂંથીને ખોચી ઉપર ઢળતો રાખ્યો. એક “પ્રવિનિગપાર્ટી” માં બધી બીજી સ્ત્રીઓ આ જોઈ રહી, કાંઈક ટીકા થઈ, કાંઈક અનુકરણની વૃત્તિ થઈ; પાર્ટી વિસર્જન થતાં વાંત એ સ્ત્રીની સહચારિણીઓ જોવા આવી; “અલી ! તારો અંખોડો ને વાંકી સેંથી ખતાવ્ય.” પણ પેલીએ તો વાળ બીજી રીતે હોળી નાંખી સાદો અંખોડો વાળી દીધો હતો !—જળણમાં આ સમયથી વાંકી સેંથીનો પ્રચાર શરૂ થયો. દક્ષિણની સ્ત્રીઓમાં ઊધાડું માથું રાખવાના રિવાજે કરેલી અનુકૂલતાને લીધે માથામાં ફૂલ, ગજરા (વેણી), પ્હેરવાનો રસિક પ્રચાર છે તે ગુજરાતમાં મથે લૂગડું હોડવાની રીતને લીધે ગુજરાતી સ્ત્રીઓની શૃંગારરચનામાં ઊન

અંશ રહી ખામી આણેછે. છતાં અમુક પ્રસંગે, અથવા કોઇકોઇ વ્યક્તિયોની રુચિને બળે, માથે હોડેલા લૂગડા નીચે અંબોડા ગજરાથી વીંટાયલા જોષયે છિયે. તેમ જ fancy dress—સ્વચ્છ-દશ્વજમાર—તરીકે ઊધાડા માથામાં અંબોડામાં ફૂલ રસિક રીતે ખોસવાના પ્રકાર તે અપવાદ સ્થિતિ જ છે. આ રીત્યની શૃંગારરચનાને આરમ્ભ પશુ ઉપર નોંધેલા પ્રસંગથી જ થયેલો સ્મરણમાં આવેછે.

એ જ સમયમાં એક નવી શૃંગારરચનાનો આરમ્ભ થયો: જમણા ખભા ઉપર લૂગડાનો પાલવ પો છેડો, અથવા અધવચનો સળ, રસિક રીતે ગોઠવીને Safety-pin brooch (સેફ્ટી-પિન બ્રોચ) ખોશીને માંહિ ફૂલ પાંદડાં ભટકતાં ગોઠવવાં. પ્રથમ આ રચના ઉપર ટીકાના પ્રહાર થયા. અને અતે એ પ્રહાર કરનારાંએ જ એ પદ્ધતિ સ્વીકારી. દસકો એ દસકા વીતતા પહેલાં તેા ફશનનું રાજ્ય વ્યાપી ચું; સેફ્ટી-પિનો સાડીમાં સાત ઠોકાણે; છાતીનો છેડો ડાબા બગલમાં સળગડ રહી જમણા ખભા સુધી સુપ્લિષ્ટ, તિરકસ જવાને બદલે, ઝૂલતો, વીલો, છાતીનું સંયોગન કરવાનું કર્તવ્ય તજતો, સુરુચિને તૃપ્ત કરતી સુપ્રમાણ્યતાનો અનાદર કરતો ફશનની વિજયપતાકા રૂપ ફરફરવા લાગ્યો; વાંકી સંથી; માથાના વાળનાં ફૂલ પાડી કપાળને સુરુચિને આઘાત આપે તેમ ઢાંકવાનો મોહ; દેહભતાને સુબગ રીતે છાજે કે ના છાજે પશુ ફેલેલી, ટૂંકો, ટૂંકો, ટૂંકો, બુજના અડધા ભાગથી વધારે ભાગને કુરૂપતા અર્પી પ્રગટ કરતી ટૂંકી બાંજો, ત્હેને જાલરનાં ભટકાણ્યાં; અંગયણિની સુરેખ ઘટનાને અનુકૂલ રહેતી સાડીની સુમિલિષ્ટ રચનાને દૂર ફેંકી દઈ, ધાધરા જેવા સાડીના કક્ષા—આગળ, પાછળ, આજૂ બાજૂ—ખોશી ફોળણો જેવી અરુચિકર રચના; પગની ઠોકરે સાડીની કાર્ય ફાટે, અથવા રસ્તામાં લૂગડાના ફકડાટ વડે ઝાફ વળાય એટલાં નીચાં પહેરેલાં લૂગડાં;—ધર્મ્યાદિક અતિ કૃત્રિમ,—સૌન્દર્ય, સુરુચિ ધર્મ્યાદિ ગ્રંથોને વિરોધી—વેશયોજના પ્રચારમાં આવી. ચિત્ર નંબર ૭માં આ વર્ણનનો બહુ ભાગ પ્રતિબિમ્બિત થયેલો જોશે. કપાળમાં ચાંદલાનો પશુ ત્યાગ થયેલો જેવામાં આવશે. આ ચાંદલો અસલના સમયમાં પ્રચારમાં હતો, વચમાં

चित्र नं. ३

[५४ ६६]

चित्र नं. ७

જોતો રહ્યો હતો, હવે પાછો સુભાગ્યે સૌન્દર્યદેવીની આજ્ઞા માનીને—પુનરુદ્ધ પામ્યો છે. એ ચાંદલાનાં સ્વરૂપ—ઝીણી ચાંદળી માંડીને કપાળના પ્રમાણે જોડે વિરોધ આવે એટલા મોટા ડબકા સુધી—હવે નજરે પડે છે. કપાળમાં ચોડાવાના ચાંદલા—ચળકતા, સફેદ, લીલા, લાલ,—તે તો પ્રાસંગિક શૃંગાર-રચનાના અંશ છે. પણ તે હવે કાંઈક લુપ્ત થવાનાં ચિહ્ન જણાય છે;—અને તે માટે સૌન્દર્યદેવી અશ્રુપાત જ કરશે.

રસિક વાચકને આ ચિત્રપરંપરામાં એક વાત જણાઈ આવી હશે;— નાકની વાળીનું આરમ્ભકાળમાં પ્રાધાન્ય, મધ્યકાળમાં અને છેવટના કાળમાં નહોતો ત્યાગ. પરંતુ નાકમાં જડ—એક જ નંગની છુટ્ટી—એ નાકની વાળીનું સ્થાન લેતી દાલ કવચિત્ જોવામાં આવે છે. જડથી સૌન્દર્ય કાંઈક વધારે દીપે છે હેના ના નહિ કહેવાય. પરંતુ ઇતિહાસ શું કહે છે? મુસલમાનોનો ભરતબુમિમાં પ્રવેશ થયો તે પૂર્વે નાસાબૂષણ આ બુમિમાં કદિ પણ જાણુમાં નથી—સાહિત્યમાં, કોશમાં, કદિ એ બૂષણ માટે નામ નથી. એટલું જ નહિ પણ મુળમાં નાકની વાળી તે ગુલામગિરીનું ચિહ્ન હતું. તે સ્ત્રીઓ પુરુષની ગુલામ છે એ જાણ દાંકવાને સ્ત્રીજાતિની સૌન્દર્યમોહની છુદ્ધિને જરાક ખુશ કરનારો પ્રચાર શૃંગારરૂપે વાળીને ગણાવીને થયો. આજના સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યના જમાનામાં નાકની વાળીનો ત્યાગ તે પુરુષોની નીચે ગુલામગિરી સ્થાને અણુધાર્યા બલવાનું જ ચિહ્ન ગણી શું ?

ખીજું; છંદણાં. અસલ સૌન્દર્યવર્ધક અને પ્રરુપનું ધ્યાન તે સ્થળે જડી લેઈને આકર્ષક વસ્તુ તરીકે છંદણાં—ગાલમાં, હડપચીની વચમાં ધાર ઉપર, કપાળમાં ઝીણા ટપકા જેટલાં—છંદાવવામાં લલનવર્ગને આનંદ થતો હતો. હવે એ પ્રચાર ધસાવા લાગ્યો છે. સ્વાભાવિક સૌન્દર્ય જેવું પુરુષોના નયનોને જડી લેનારું વશીકરણશક્તિ ખીજું શું છે? સૌન્દર્ય હોય તો અન્ય વશીકરણશક્તિ પુનરુક્ત છે; સૌન્દર્ય ના હોય તો તે શક્તિ નિષ્ફળ છે.

કાનનાં બૂષણમાં આ દેશનાં બહુના સમયનાં લોળિયાં, વિલાપતી દુશન-નો પ્રવેશ થતાં પ્રચારમાં આવેલાં “અરિંગ” (ear-rings), વગેરેની

મણુના કરવા નહિં જોઈએ. પણ એટલું નોંધીશું કે ‘અરિંગ’ નો પ્રવેશ ૪૦-૪૫ વર્ષ ઉપર થયો, કેટલાંક વર્ષ તે ટક્યાં, અને હવે વિરલ વ્યક્તિયો જ આ બૂપણુનો આદર કરે છે.

ચસમાં ? ચસમાં રહી ગયાં ! આજથી પચાસ વર્ષ પૂર્વે ચસમાં તે ઉત્તરાવસ્થાની દૃષ્ટિશક્તિની ક્ષીણતાનું અંગ હતું. ‘ચાળીસાં’ શબ્દ જ એ સ્થિતિસૂચક છે. હવે પુરુષને તેમ જ સ્ત્રીને તરુણવયમાં પણ ચસમાં પ્હોરવાં તે સાધારણ વાત છે. આ સ્થિતિ ફેશનની સેવાનું પરિણામ નથી; સામાન્ય રૂપે તો નથી જ. કાંઈ વ્યક્તિને સંબંધે એ મોહનું ફળ હશે તે જુદી વાત. આ સ્થિતિનાં કારણો અન્યત્ર જડશે; જૂના સમયમાં ‘બાવળિયા’ નું ભરત ભરવા જેવા કામમાં આંખની ઝીણવટનો ખપ પડતો તે માત્ર વિરલ સ્થિતિ હતી; બાકી વાંચનની બિનતા; તહેમાં હાલતા સમયનાં ઝીણાં ઝીણાં ટાઈપ અને નહારા કાગળોનો તે સમયમાં અભાવ; એ સ્થિતિને લીધે આંખોને શ્રમ ઓછો પડતો હતો. હવે યોગમયી આંખોને આઘાત કરનારાં બળ પૂર જોસમાં પ્રવર્તે છે: શિક્ષણને અંગે ઝીણાં ટાઈપ, નહારા કાગળ, — ખાસ વર્તમાનપત્રોમાં એ વિનાશક અંશોનું સાત્રાન્ય — જાળા, કોલેજ, વગેરેના અભ્યાસનો પ્રવેશ; — છતાં કારણસમૂહ ચસમાંના બ્હેપારીને મિત્રરૂપ થઈ પડ્યો છે.

વિદ્યા, જ્ઞાન, એ ક્ષેત્રમાં આ પ્રસંગ આપણને સદજ લઈ જશે. પાછલાં જો દસકામાં સ્ત્રીશિક્ષણે કાંઈક સમજાવ્યું હશે; અજ્ઞાનરૂપી અસુરગજનાં ત્રણ ફલગેમાં આક્રમણ કરનાર એ નવો ત્રિવિક્રમરૂપ વામનાવતાર થયાં છે. વ્યાપકરૂપે નહિં, પરંતુ તીવ્રરૂપે શિખર જેવી સ્થિતિ સ્ત્રીશિક્ષણની થઈ છે; તેથી જનસમૂહમાં હજી સ્ત્રીવર્ગ અશિક્ષિત છતાં, અમુક મર્યાદિતવર્ગમાં ઉચ્ચશિક્ષણ સુધી ગુજરાતની લલના ચઢી સકી છે. આ શુભ સ્થિતિની પાછળ કાંઈક હાનિની છાયા પણ જણાશે; અમુક ભાલ, તો અન્યત્ર લબ્ધ સંપત્તિનો નાશ. એ ક્રમ જીવનક્રિયામાં સતત ચાલે છે; એ નિયમની પ્રવૃત્તિ અહિં પણ જોવામાં આવશે. વ્યક્તિયુગના સારા અંશ સાથે અલ્પપણે માઠા અંશ પણ પ્રવેશ પામ્યા છે. સ્ત્રીઓમાં જ્ઞાનવિકાસની

સાથે આપળી, સ્વમાન, જીવનયુદ્ધમાં અસહાય જૂઠું પડે તો તે માટે યોગ્ય સામર્થ્ય, આવ્યાં જણાયછે, આવતાં જણાયછે, તો તે સાથે કાંઈક અતિ સ્વતંત્રતા, અતિ પ્રગલ્ભતા, ઇલાદિ શૈશ્યનીય લક્ષણો પણ દેખા દેછે. પરંતુ આ અચિરસ્થાયી છાયા છે. પરંતુ, જરાક વિશેષ શૈશ્યનીય વાત તો ધાર્મિક સ્ત્રીજાતની શુદ્ધતા—તે છે. સર્વસાધારણ વચન ના જ વપરાય. પરંતુ જ્ઞાનનું સાદૃશ્ય ધાર્મિકતાના વિકાસમાં છે તે વિચારતાં છેલ્લા બે દસકાના સ્ત્રીવર્ગના વિકાસમાં ધાર્મિકતાના તત્ત્વનું દર્શન અદ્વંપાંશે થાયછે. પરંતુ સુચિહતા—ચક્રના ઉત્તર ક્રમણનાં ચિહ્નો—ગૂઢ, અગૂઢ, જણાયછે એટલું આશ્વાસન છે. સમાજસેવાની ભાવના સ્ત્રીવર્ગમાં વિકસવા લાગીછે, અને એ ક્રમથી પેલી મેર ધાર્મિકભાવના આજી પડદામાંથી સુંદર દર્શન દેછે એમ મહેને લાગેછે. દલ વ્યાપક રૂપે આ ભાવનાઓનો વિકાસ તો, બેશક, દૂર, દૂર-સુંદર છે. તથાપિ આશ્વાને સ્થાન છે.

શ્રીશિક્ષણમાં સંગીતકલા—સૌન્દર્યદેવીની માનીતી પુત્રી સંગીતકલા—આ બે દસકામાં વિશેષ આદર પામીછે. પરંતુ જે દિશામાં કન્યાશાળાઓમાં એ શિક્ષણની પ્રવૃત્તિ જણાયછે તે તો ખેદજનક છે. હાર્મોનિયમ—ખરી સંગીતદેવીને આધાત આપનારું, વિરૂપ કરનારું હાર્મોનિયમ—આ સંસ્થાઓમાં બહુ પ્રચાર પામ્યુંછે. “મહેને હાર્મોનિયમ ઉપર ૮૦ ગીત વગાડતાં આવડેછે”—એમ આનન્દ માનનાર સંગીતના ખરા સ્વરૂપના જ્ઞાનથી દૂર જ હોય. ગૃહશિક્ષણમાં પણ હાર્મોનિયમનો આદર વિશેષ છે, અને તે હાનિકારક છે. એથી રાગનાં ખરાં સ્વરૂપમાં રખેલન થાયછે, કંઠની શક્તિનો વિકાસ થતો અટકેછે, ખરી સૂરની સાધનામાં ધસારો પ્હોંચેછે, ઇત્યાદિક અનેક દુષણો હાર્મોનિયમરૂપી સંગીતજીવનમાં છે. ગરબા વિશે હું પાછળ ઇલાદિ કરી ગયોહું. હાલના ગરબામાં વિવિધતાસાધક કેટલાક સારા ગુણ નજરે પડેછે; પરંતુ ખરું સ્વરસૌન્દર્ય, અને ગરબાને વિશેષ આવશ્યક, તાલસાધના, એ અંશમાં જીનતા હેમાં જણાયછે. આનન્દની વાત છે કે અમદાવાદમાં, તેમજ મુંબાઈ વગેરેમાં, દિલરુબા તથા સતાર જેવાં વાદ્યોનો ઉપયોગ ગુજરાતના ગૃહશિક્ષણમાં—શ્રીશિક્ષણમાં—કાંઈક પ્રવિષ્ટ થયોછે. એ તરફ

પ્રવાસ ચાલુ રહેશે તો સંગીતનું ગુજરાતી ગૃહસ્થાશ્રમમાં સ્ત્રીવર્ગને હાથે પુનરુજ્જીવન થશે. પરંતુ, એક ચેતવણી આપું ? સંગીતમાં સ્ત્રીકારાયલાં સર્વ વાદ્યો કરતાં ચઢિયાતું વાદ્ય માનવકંઠ, અને તે લલનાકંઠ, છે; એ વાદ્યની કેળવણી અને ખીલવણી હજી જોછયે તેટલી થઈ નથી, અને જ્યાં સુધી વાદ્યસંગીતના તાબામાં રહીને કંઠગાન ચાલશે ત્યાં સુધી તે ખીલવણી થવાનો સંભવ પણ નથી. પ્રાચીનકાળમાં વાદ્યનું દબાણ કંઠગાન ઉપર હાલના જેટલું નહોતું, કાંઈ પણ નહોતું; અને તેથી તે સમયમાં ગુજરાતની લલનાના ગરબાના લલકાર, સ્વતન્ત્ર, ઉલ્લાસમય, શુદ્ધરિશુદ્ધ, અને માધુર્યવાહી હતા.

(૪)

હવે હાલનો સમય બહુ નજીક આવ્યો. પાછલાં ત્રણ ચાર વર્ષમાં વિકાસ પામેલી, ગુજરાતની સ્ત્રીઓની શૃંગારસામગ્રીની યોજના જોઈશું. એ એક દિશામાં જોતી નહીંતો પ્રવાહ છે: વ્યાપક, સર્વગ્રાહી, જલપૂર નથી; છતાં બળથી જોતો એ ઓછો છે, તેથી કોપેલાને ચોચ નથી. કરેવાની જરૂર છે ? ખાદીની વેશગ્યના ઉદ્દિષ્ટ છે. સ્ત્રીઓની મૃદુ દેવી સૌન્દર્યદેવી; એ દેવીને આધાત થાય હેવી કૃતિ રમણીજનને હાથે થાય તે અનિષ્ટ છે, તેમ જ ખાદીના વેશની પાછળ રહેલી દીનતાની ભાવનાનો અનાદર થાય અને મદનું મર્દન ના થાય તો ખાદીનું સેવન બ્યથા છે એમ મહેં એક પ્રસંગે કહેલું ત્હેનું ખરું હાર્દ કેટલાક સંકુચિત દષ્ટિવાળા સમજવા ન્હોતા. પરંતુ, ખાદીના પ્રચારના જોસમાં સૌન્દર્યભાવનાને કચરી ના નાંખવી જોછયે, સ્ત્રીન્ય અને સૌન્દર્યભાવના એ એ અતૂટ જોડાયલાં છે તેથી ખાદીનો આશ્રય કરવામાં સૌન્દર્યભાવનાનો ત્યાગ કરશે તો અરુચિકર વાત થશે, એમ મહેં કહેલું તે પછી (‘ત્હેને પરિણામે’ એમ કહેવાનો દર્પ હું નહિં રાખું; માત્ર તે પછી) સ્ત્રીઓના ખાદીના પોશાકમાં વિવિધ પ્રકારના સુરચિપોષક અંશ પ્રવિષ્ટ થાય છે તે જોઈને કાંઈક આશ્વાસન મળે છે. બાકી, ખાદી પહેરેલી સ્ત્રીઓને રોમેરોમમાં કવિતા ઝરતી અથવા તો સરસ્વતીઓ જેવી દીપતી, માત્ર ખાદીને જ પ્રતાપે—આપગુણ વિના માત્ર

ખાદીધારણના ચમત્કારથી—માનવાની મોહદશાને વશ થવાને હજી મ્હારે વાર છે. (ખાદીધારણી એક હેવી “સરસ્વતી”ને એક પ્રસંગે મ્હેં પૂછેલું: “—ભાઈ છે?” ઉત્તર મળ્યો: “બેશો, હમણાં બોલાવું.” મ્હેં કહ્યું નકામાં હેમને ડિસ્ટર્બ (disturb) ના કરશો.” ઉત્તર મળ્યો: “ના ‘ડિસ્ટર્બ’ નહીં થાય”). ખાદી વિશે આટલું જ કહી એ વેશયોજના અમુક વર્ગમાં પેહીછે તે વસ્તુસ્થિતિ સ્વીકારીને ગુજરાતી લલનાને ખાદીનાં વસ્ત્રમાં આત્મછાદિત થયેલી જોવાને મ્હારે કશો વાંધા નથી: ચિત્ર નંબર ૮ માં આ દીનતા અને સાદાઈની ઢીલી નજરે પડશે; પગમાં ચંપલ છે તે પણ એ ગુણોનાં બ્યજક છે. (ખાદીનો વેશ, છતાં માયાના વાળમાં પૂલ પાડીને, સાદાઈની નાવનાનો નિતાન્ત ત્યાગ—હેવા પણ સંયોગ મ્હેં દોહા છે. કાંઈ સીકાની જરૂર નથી.). ગુજરાતનો સ્ત્રીવર્ગ વ્યાપકરૂપે આ વેશ નિરંતર સેવશે કે ક્રમ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર તો અજ્ઞાતના અન્વગતમાંથી ખેંચી કાઢવાનું સામર્થ્ય મ્હારામાં નથી. પરંતુ માનવસ્વભાવ. સ્ત્રીસ્વભાવ. મનુષ્યની સૌન્દર્યભાવનાઓ, જીવનને પ્રેરનારાં સંકુલ બળો, ત્યાગિક વસ્તુઓને સંભવાસંભવની તુલામાં મૂકી તુલના કરતાં ભારિત્વરૂપ અટકળવું બહુ વિગમ નથી. આ ગમે તેમ હો; આપણા ઇતિહાસદર્શનમાં આ છેવટનું ચિત્ર તે છેવટનું નથી; વર્તમાન સમયના વિશાળ પડદામાં એક અમુક ખૂણો જ એ રૈકા રહ્યું છે, અને નવીનતા, બળથી આક્રમણ કરવાની શક્તિ, વગેરે ગુણોને લાંબી પ્રેક્ષકની દૃષ્ટિને ક્ષણવાર આકર્ષણ કરી રહ્યું છે. આટલી એ જ વિશાળ પડદા ઉપર, એ ચિત્રની ઉપેક્ષા કરનારાં બીજાં ચિત્રો પુર્વવત્ જીવતાં બગતાં બેમાં છે.

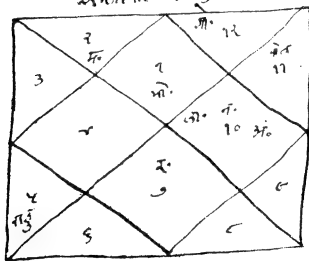
આ સર્વ ચિત્રોની ગુણદોષપરીક્ષા કરવાનો મ્હારો ઉદ્દેશ નથી, હતો પણ નહિ;

હું તો સમજ તણા દહભક્ત બનાવે રહું છું,
નિજ હૃદય સમજ સૌન્દર્યનું બિમ્બ લહું છું.

(e)

સ્વ. નવલરામ અને સ્વ. અંબાલાલ

ଅନୁମୋଦିତ ହେଉଅଛି ।

भो० = भोजानाथ;

गो० = मे. पाणराव;

म० = भूषणपतराम;

१० = इत्युत्तेजनादि;

नवलराम लक्ष्मीराम

અંબાલાલ સહરલાલ

લા૦ = લાલશંકર;

ન૦ = નવલરામ;

અં૦ = અંબાલાલ;

રાહુ = ?

કેતુ = સ્વયંન્દ્રનાથ ટાગોર

ઉપરની કુંડલીમાંનાં ધરની સમઝૂતી:—

૧—લાખા પટેલની પોળ્ય; ૨—રાયખડ; ૧૨—ભદ્ર
૭+૧૦—ખાડિયું; ૭—દેસાઈની પોળ્ય; ૧૦—અમરતલાલની પોળ્ય.

આ અહકુંડલી તે બાલચેષ્ટા નથી. પ્રાર્થનાસમાજની પ્રવૃત્તિનો આરમ્ભ, આકાશમાં પ્રગટ થયેલા અહો, એ અહોનો યોગ, હેમનાં કુંડલીમાં વાસસ્થાન, સર્વ સમગ્ર રૂપે દૃષ્ટિસંમુખ ધરનારી આ કુંડલી છે. અહીપતરામના અવસાન પ્રસંગે પ્રાર્થનામંદિરમાં સૂચમાજ્ઞાઓ એ મથાળાથી એક બ્યાખ્યાન આપતાં ભક્તજનના આત્માઓને અહોનું રૂપ આપીને, અહીપતરામના પરલોકગમનને ઉદ્દેશીને મ્હેં કહેલું વચન:

“અસ્ત થયે અહ આહિં જિગ્યે પશુ ખીજે ઠામે *

યાહ આવેછે, આજ તો એ સર્વ અહો અહિં અસ્ત થઈ અન્યત્ર જિગ્યાછે; તે સાથે ઉપર નિર્દિષ્ટ કરેલા અહમંડલમાંના ચાર ખાડિયામાં રહેતારા હતા, અને ત્રણ એક જ પોળ્યમાં—અમરતલાલની પોળ્યમાં રહેતા હતા,—એ સયોગ મનમાં સ્ફુરતાં આ કુંડલી પ્રસક્ત કરવાનું મન મ્હને થયું. આ અહયોગનો ફલાદેશ જોવાની નિપુણતા મ્હારામાં નથી. *

આ કુંડલીના દસમા ધરમાં એકત્ર થયેલા ત્રણ અહમાંના એક—લાલશંકર—નું પ્રતિબિમ્બ આપણે જોઈ ગયા, બાકીનાઓનું દર્શન આજ કરીશું. એક વિચાર સ્ફુરેછે: આ અહમંડલમાંના ગોપાળરાવ કોકણસ્થ

* કુંડલીમાં : અજ્ઞાત ઠરાવેછે તે વાળખીજ ગણુરો. સ્વયંન્દ્રનાથ ટાગોર અમદાવાદમાં આવ્યા, પ્રાર્થનાસમાજ ઉપર અસાધારણ દીપ્તિ પાડી, અને આગતુક અતિથિ ચાલ્યા ગયા, એ બનાવમાં પ્રબલ તેજસ્વી ધમદેતુનું દર્શન કરતાં અહીં કોક પ્રેરણા આપનારા એ ભક્તને સ્થાન આપવું અનુચિત નથી. હેમનું દર્શન કરીશું ત્યારે આ સમજારો.

બ્રાહ્મણ અને અંબાલાલ બ્રહ્મક્ષત્રી, એ બાદ કરતાં બાકીના બધા નાગર નાતના હતા: રણછોડભાઈ સાઠોદરા નાગર, લાલશંકર અને નવલરામ વીસનગરા નાગર, ભોળાનાથ અને મહીપતરામ વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ.

નવલરામ, સૂરતના વતની, સરકારી શિક્ષણખાતામાં નોકરીને થોડે અમદાવાદમાં લાંબો સમય રહેલા; અંબાલાલ અમદાવાદના જ વતની; (બ્રહ્મક્ષત્રી અસલ અલીણાથી આવેલા તે તો બહુ પ્રાચીન ઇતિહાસની વાત). પ્રાર્થનાસમાજની પ્રવૃત્તિમાં આ બંનેની સહકારિતા આરંભકાળમાં ઉત્સાહપૂર્વક હતી: યુદ્ધિસ્થાનથી હુમની સહકારિતાનો પ્રવાહ મૂળમાં નીકળતાં, હૃદયના સરોવરને અડકા ના અડકા ચાલેલો. પરંતુ એ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિની સહયોગી પ્રવૃત્તિ—સામાજિક સુધારાની પ્રવૃત્તિ—માં આ બંને જણાની પદવી, હૃદયબળ, ઉત્સાહબળ, અને યુદ્ધિબળના પ્રભાવથી ઉચ્ચ સ્થાન લેનારી હતી. “બાળલક્ષ્મ-બત્રીશી”ના નેજસ્વી કાવિ, ‘બાળલક્ષ્મ નિવેધક પત્રિકા’ના ઉત્સાહી તંત્રી (પ્રગટ કે અપ્રગટ તંત્રી), એ પત્રિકામાં અપૂર્વ સામર્થ્યના લેખોના લેખક, ‘વનચરનો વિવાહ’ નામના લેખમાં વાનરવર્ગમાં લક્ષ્મ વિશેનું જ્ઞાનત વર્ણન કરનારી allegory (અન્યોક્તિ) વાળા રમૂજ લેખમાં દાસ્યકટાક્ષમય રસજ્ઞિ કિલરાવનારા, નવલરામની ગમ્ભીરભાસિની છબી, ગૂઢ રમૂજની ચમક—વાદ્યોનાં ઘટામાં સંતાયલી ચાંદનીની રેખા જેવી ચમક—વડે મહારા બાલક હૃદયને માનવૃત્તિ સાથે ગૂઢ આકર્ષણથી મુગ્ધ કરનારી છબી અત્યારે પ્રત્યક્ષ જોઉં છું.

એક પ્રસંગ: લાખાપટેલની પોષ્યતા હમારા ઘરની દીવાનખાનાની મેદીમાં બાળલક્ષ્મનિવેધક મંડળીએ હરીદ્વાર માટે મંગાવેલી કવિતાઓ—બાળલક્ષ્મના દોષનું વર્ણન કરનારી કવિતાઓ—ના થોડકા મ્હેા આગળ પડ્યા છે, હું માંથી અઢોઢી કવિતા અમુક બાલતરુણ વર્ગ કેને વંચાવી ગવડાવી સાંભળતું પરીક્ષકમંડળ એકું છે: ભોળાનાથ, અંબાલાલ, નવલરામ—એ ત્રણ પરીક્ષકોની મૂર્તિઓ સ્પષ્ટરેખ ચયેલી દેખું છું; કવિતાઓ ગવાતી બળ છે તેમ તેમ ત્રણેની મુખચર્યામાં થતા ફેરફાર, આનન્દ, મુણ્મહલ્લ,

અપ્રસન્નતા, ઇલાદિ બાવેના ફેરફાર હું જોઉં છું; એક કવિતા આવી હેની શૈલીમાં જવાયલી બધાએ પારખી; ખાસ કરીને

“ઘોળી ન પાણું ગળ્યુથીમાં ઝેર જો”

એ પંક્તિ ગવાઈ એટલે નવલરામ અને અંબાલાલ બંનેના હોઠ ઉપર સ્મિતરેખા ચળકી, તે બોલ્યાં ન બોલ્યાં વચનોમાં ‘ચોર પકડાયો’ એ બાવ પ્રગટ કર્યો, પણ કવિ દ-લ-પ-ત-રા-મ—એ નામાક્ષરો કુચ્ચાર્યા નહિં, એટલુંજ. ઇનામી કવિતાઓની પરીક્ષાનું કામ ચારેક દિવસ ચાલ્યું હતું, અને હેમાં બાલકવર્ગમાં શ્રેતા તરીકે હું પણ હાજર રહેતો, એ વખતનો ઉ-સાહ, આનન્દ અપૂર્વ હતો. એ કવિતાઓનાં દફતર તાળા-કૂંચીમાં રાખવાનો ગર્વપ્રેરક અધિકાર મળેને મળ્યો હતો !

નવલરામની સાથે સાક્ષાત્ સંપર્કમાં હું આગ્યાનું સ્મરણ નથી. દૂરથી તે દૂરથી જોઈ, જાણી, પૂજેલા દેવના સ્વરૂપ જેવ. જ, અંગત સંબંધના સ્પર્શવટે ના ઝોળાએલા, એ પંડિત, કવિ, વિવેચક, ચિન્તક મ્હારે મન મ્હારી દુનિયાંની જ્ઞાર સંક્રમણ કરનાર બોમચારી ગ્રહ જેવા હતા. માત્ર એકએ વાર, પત્રદ્વારા સમાગમ (શુદ્ધિનો સમાગમ) થતાં, બોમમંડળમાંથી ઘડીલઃ ઊતરી પૃથ્વી ઉપર પણ ગિરિશંખને અડકતા એ તારકનાં દક્ષાન થયેલાં; તે વિશે છેવટે નાંધ લેવાશે.

ઉપર નાંધેલા પ્રસંગની પૂર્વે અમદાવાદમાં પ્રાર્થનાસમાજની સ્થાપના થઈ ત્હારે ગુજરાત ટ્રેનિંગ કોલેજમાં એક ખંડમાં પ્રથમ પ્રાર્થના કરવાને મંડળ ભરાયું. તે વખતે હાલનો કાર્યક્રમ ઉપાસના માટે સ્થપાયો નહોતો. પ્રાર્થનામાં મ્હારા પિતાનાં રચેલાં પદો ગવાયાં, વંચાયાં, કાંઈક ગદ્યપ્રાર્થના થઈ, આરતિ ગવાઈ,—જેઠે જેઠે જ; (આરતિ વખતે જિભા થવાની પદ્ધતિ તો કેટલાંક વર્ષ પછી, બાણુ પ્રતાપચન્દ્ર મળમુદાર અમદાવાદ આવ્યા ત્હારે હેયની સૂચનાથી શરૂ થઈ). આ સમારમ્ભની નાંધ ‘ગુજરાત શાળાપત્ર’માં નવલરામે લીધી તે લેખમાં આવેલા રસભરેલા વર્ણનમાં એ બાળકાએ જિભા ચઢીને પ્રાર્થનાનાં પદો બોલ્યાં તે વિશે બોલતાં નવલરામે એ

બાળકોની મધુર આકૃતિ, મધુર કંઠ, ઇત્યાદિનો ઉલ્લેખ મુગ્ધ થઈને કર્યો હતો. એ એ બાળક તે બાર વર્ષની વયનો નરસિંહરાવ અને આઠ વર્ષની વયનો કૃષ્ણરાવ-એ એ સંસ્થાના આદિ સ્થાપક ને ચાલક શ્રોણાનાથના પુત્રો હતા. નવલરામનો ને મ્હારો આ પ્રથમનો દૂરસ્થિત સમાગમ ! તે પછી નવલરામ અમદાવાદની ટ્રેનિંગ કોલેજના વાઇસ પ્રિન્સિપાલની જગા ઉપર રહ્યા ત્યાં સુધી રોજ હમારા લાખાપટેલની પોલ્યના ઘર આગળથી એ કોલેજમાં જતે પસાર થતા; (ખાડિયામાં હેમનું ઘર, ત્યાંથી તે વખતમાં આવવાનો ટૂંકો રસ્તો હમારી પોલ્યના પાછલા ભાગની “બારી”માંથી હતો;—અમદાવાદમાં એક પોલ્યમાંથી બીજી પોલ્યમાં, ધોરી રસ્તાનો દ્રાવિડી પ્રાણાયામ ટાળવા માટે અંદર અંદર ખાનગી ઘરમાંથી અથવા ગૃહ ગલીઓમાંથી ટૂંકા માર્ગ સાધનારી “બારી”ઓ હતી; હજી પણ છે). આ વખતે હમારા ઘરની મેદીની બારીએ જિભા રહીને એ અસાધારણ સ્વરૂપનું દર્શન હું કુતૂહલ, માન ઇત્યાદિ મિશ્ર ભાવથી કરતો: દક્ષણી આઠાણુશાહી પાઘડી વિશાળ કપાળને ઢાંકી ના દે એમ, અને એક બાળુ કાંઈક વાંકી પ્હેરેલી; ઘણે ભાગે મેલો રંગીન ડાલો; ઢીંચણથી બહુ નીચે ના જાય એમ પ્હેરેલું, બહુ જિજ્ઞાસુ નહિ હેતું ધોતિયું; રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાં પણ મન કોઈ દૂર, દૂર, સુદૂર લોકમાં ભ્રમણ કરતું હોય હેવી મુખચર્યા; ઉન્નમિતૈકબ્રૂલતમાનનમ્ હેમના ચિન્તનપરાયણ દિલસુરી સ્વરૂપના દર્પણરૂપ બનેલું;—આ લક્ષણોથી અંકિત એ મૂર્તિઅભારે સ્મરણમુકુરમાં પ્રતિબિમ્બિત થયેલી પ્રત્યક્ષ થાયછે.

(આ હેમના નિત્યક્રમણમાં એક દિવસે નવલરામે બકરી જેવી છીંક ખાધી અને મ્હારા ન્હાના ભાઈ ને હસવું આવ્યું,—એ હકીકત અહિં નોંધીને રસભંગ કરવો તે અક્ષમ્ય ગણાય ? ખરું)

હવે એક દસકા જેટલો સમય ઓળંગી જઈયું. હરિલાલ હુવંદરાય કુવનું એક વિલક્ષણ કાવ્ય—“એક ચિત્રદર્શન” નામનું—ગુજરાત શાળાપત્રે પ્રગટ કર્યું, તે ઉપર નવલરામે કાંઈક ગુણુઆહક, કાંઈક હાસ્યપ્રકાશક, લેખ

લખ્યો. આ જોઈને મહારા મનમાં ઉચ્ચ અભિલાષા થઈ: મહેં ગણુતર જ કાવ્યો રચેલાં ત્હેમાંનું એક “કાળચક્ર” નામનું કાવ્ય નવલરામને મોકલી લખ્યું કે શાળાપત્રમાં પ્રગટ કરશે અને કાંઈ અવલોકનરૂપે એ વિશે લખશે. કાવ્ય છાપ્યું; અવલોકન ના આવ્યું! હું નિરાશ થયો. પરંતુ પછીથી મહારો કાવ્યસંગ્રહ ‘કુસુમમાળા’ નામનો પ્રગટ થયો ત્હેની ટૂંકી નોંધમાં અને ‘જોડણી’ વિશેના મહારા નિબંધની નોંધ લેતાં, બંનેનાં લક્ષણદર્શી સ્વરૂપ વિશે ઉત્સાહપ્રેરક શબ્દો હેમણે વાપર્યા હતા, તે કરતાં પણ વિશેષ આનન્દ આપનારો હેમનો મહારા ઉપરનો ખાતરી પત્ર હતો.—એ પત્ર મહેં સંધરી રાખ્યોછે, પણ હાલ જડતો નથી.—એ પત્રમાં ગુજરાતના લેખકવર્ગમાં મહેને સ્વાગત સાથે આવકાર આપતાં, લેખકવર્ગની ધન સંબંધે દરિદ્રતા, પણ ઉત્સાહભેર શ્રમ, ઇત્યાદિનો હૃદયસ્પર્શી ઉલ્લેખ કર્યો હતો.

હવે છેવટનો પ્રસંગ: નવલરામ અમદાવાદ છોડીને રાજકોટ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં પ્રિન્સિપાલની પદવીએ ગયા. તે પછી જ “કાળચક્ર” નું કાવ્ય મહેં હેમને મોકલેલું. “જોડણી” નો નિબંધ તો બુદ્ધિપ્રકાશના વધારારૂપે હેમને મળેલો અને હેમણે નોંધ લીધેલી. તે નિબંધથી પ્રેરાઈને નવલરામે પોતાનું “વ્યુત્પત્તિપાઠ” નું પુસ્તક મહેને કોરાં પાનાં બંધાવીને (interleave કરાવીને) મોકલ્યું અને પત્રમાં લખ્યું કે એ પુસ્તકમાં સુધારા વગેરે સૂચવશે. એ પુસ્તકમાં સંસ્કૃત અને ગુજરાતીની વચમાં પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, વગેરે ક્રમનું દર્શન ન હોવાને લીધે જે બિનતાઓ તથા દૂષણો આવેલાં તે દર્શાવનારી એક યાદી તથા ચર્ચા મહેં હેમને મોકલ્યાં. એ ચર્ચાનો એ ઉપયોગ કરી શકે તે પૂર્વે તો હેમનું અવસાન થયું.

અંબાલાલ

નવલરામ અને અંબાલાલ એ બંને આ લેખના આરમ્ભે મૂકેલી કુંડલીમાં અમરતલાલની પોખ્યનું ઘર રોકેલા બતાવ્યા છે. એ ગ્રહયોગમાં કાંઈક વિલક્ષણ ફલસિદ્ધિ હવે હું જોઈછું. કુંડલીના પ્રથમ ઘરમાં આવેલા ભોળાનાથના પુત્ર તરીકે મહારા ઉપર આ બે ગ્રહોની અસર જુદી જુદી રીતે

થઈ; સંબંધ જુદા જુદા બંધાવાને લીધે. નવલકારને બ્યોમચારી સ્વરૂપે ગ્રહ અસર મહારી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ ઉપર કરી હશે; તો અમંબાલાલે સાક્ષાત્ ગુરુ-સંબંધમાં જોડાઈને મહારા લક્ષણદેહની ધટના કરી. એ ગુરુસંબંધનાં બે લિલ સ્વરૂપ હતાં: એક સ્કૂલમાં હેડ માસ્તર તરીકે અસાધારણ શક્તિનું શિક્ષણ આપેલું તે; અને બીજું, મહારા પિતા કને મિત્ર તરીકે દર રવિવારે અવસ્ય, અને તે ઉપરાંત પ્રસંગે પ્રસંગે બહુ વાર, આવીને ઊંચા વિચારો વગેરેથી ભરેલા વાર્તાલાપ થતા ત્યાં હું મૈનયુક્ત શ્રોતા થઈ અસાધારણ જ્ઞાનલાભ મેળવતો તે; તેમ જ મ્હેં સ્કૂલ છોડી તે પછીના સંપર્ક. આ બંને રીતના સંપર્કોનાં થોડાંક સ્મરણો મુકુરમાં પ્રગટ થતાં જોઉં:

હું અમદાવાદ હાઈ સ્કૂલમાં છઠ્ઠા ધોરણમાં લખતો હતો તે અરસામાં નવા હેડ માસ્તર એક આવનાર છે, હેમનું નામ અમંબાલાલ, એ બહુ કડક છે, સખત નિયમ અને આજ્ઞા પળાવનારા છે, છતાં હેમની ખ્યાતિ અગાઉથી આવી હતી; સ્કૂલના તોફાની છોકરાઓને આ ખ્યાતિ ચલરાવનારી થઈ; મહારા જેવા સાન્ત છોકરાઓને પણ એ સ્વભાવવર્ણન હૃદયને આકર્ષના, તો ના જ નીવડયું. “વાગી વાગી નિજાળમાં હાક, અમંબાલાલ આવ્યા રે” —એમ હેમના આગમનનું વર્ણન થઈ સકે. બળદનાં બે ગણિયાં જોડેલી જીઘાડી ડમણીમાં ખેડેલા, કરમણ ડમલો પહેરેલા, અમંબાલાલ આવ્યા. (આ ગણિયાગાડી અને ડમલો અમંબાલાલનાં નિત્યસંબંધ ચિહ્નો હતાં). આવ્યા મ્હારે—દહતાની રેખાઓવાળી તેજસ્વી મુખમુદ્રા, છતાં પ્રતાપ સાથે કાંઈક ગુમ મોહનીવાળું મુખનું તેજ એ સ્વરૂપે બધા છોકરાને અદ્ભુત વશીકરણમંત્રથી બાંધી લીધા. તોફાનીમાં તોફાની એક પારસી છોકરો બોલ્યો: “જખરો જણાયછે.” આ એ છોકરાની પરુષ ભાષામાં છતાં માનની ઉપહારવાણી હતી.

મ્હને અંગ્રજીતમાં stocks નો વિષય સમજાતો જ નહોતો; અમંબાલાલ હમારા વર્ગમાં એક જ કક્ષાક આવીને એ વિષયનાં તત્ત્વ અજબ રીતે સમજાવી મયા, અને વિષય સ્પષ્ટ સમજાયો, ચોખ્ખો ચાંદની જેવો.

સંસ્કૃતમાં પણ—કેવળ આગસ અને શ્રમ લેવાની અનિચ્છાને લીધે મ્હને કશું આવડતું નહોતું; મેટ્રિક કલાસમાં હમે આવ્યા અને,—કાણે જાણે શી રીતે?—અદ્ભુત પરિવર્તન જ સંસ્કૃત બાબતમાં મ્હારામ ! થયું. ઇતિહાસનો વિષય શુધ્ધ મટી રસમય મ્હને લાગે, તે માટે પણ હેમની અપૂર્વ રીતિ કામ આવી. લૂખા વૃત્તાન્તો અને સાલોનાં નિર્જીવ ખોખાં મ્હારી કલ્પનાશક્તિને ઉત્તેજિત કરી સકતાં નહોતાં એમ હેમની ત્વરિત નિરીક્ષણ શક્તિને જણાયું, અને Grote's History of Greece નું રસમય પુસ્તક રઝૂલની લાયઝરમાંથી કાઢીને રજામાં ઘેર વાંચવા માટે મ્હને આપ્યું. હેનો પૂરો લાભ મેં ના લીધો તેથી પસ્તાઉં છું; પરંતુ ઇતિહાસનું આકર્ષક સ્વરૂપ મ્હારાથી સમજાયું, અને એ વખતના સંસ્કાર બીજરૂપે રહેલા હજી પણ લાભકારક થાયછે.

મેટ્રિક કલાસમાં એ છોકરા હમારી જોડે દત્તા ત્હને હમે એ તથ્ય જણા મળીને બહુ ચીદવતા. આખર કંટાળીને એ જે જાણે કલાસમાં ઊભા થઈને હમારે માટે અંબાલાલને ફરિયાદ કરી: “સાહેબ! આ નરસિંહરાવ અને આ દુલ્હેરાવ હમને બહુ બતાવેછે અને ચીદવંછે.” થયું; એ કલાસ શીખવવાનો વિષય વિષયને ઠેકાણે રહ્યો; અંબાલાલભાઈનું સખત કટાક્ષપૂર્ણ, ઉપદેશ-વ્યાખ્યાન કલાક સુધી ચાલ્યું: “પ. મેથરે નરસિંહરાવને અને દુલ્હેરાવને ધજ્યા ત્હારે વિચાર્યું કે હેમને માટે રમકડાં બનાવી મૂકું, એટલે હીરાચંદ અને રતિલાલને પણ સાથે ધજ્યા ! કેમ !”—આ એ વ્યાખ્યાનનું સૂત્રવચન. પરિણામ—મૌનયુક્ત નીચું ડોકું, અને આંખોમાંથી દડદડ અશ્રુપાત.

પણ એ બતાવને થોડાંક જ અઠવાડિયાં થયાં અને એ રતિલાલનો મ્હોટો બાર્થરેલવે રેશન ઉપર નોકર હતો,—બચારો વિચિત્ર, હાસ્યજનક જ હતો,—તે મ્હારા પિતાની પાસે ફરિયાદ લઈને આવ્યો: “જુઓ સાહેબ ! આ ત્હમારા અંબાલાલ, અને ડાહ્યાબાર્થ માસ્તર, ને બધા ટોલાંના ભોકો મ્હારી મજાક કરેછે ને મ્હને બહુ જ સતાવેછે. શું સાહેબ ! મ્હારી ‘વાઈફ’ની આગલ પણ મ્હારી મજાક કરવી ! સાહેબ ! કાલે તો હદ

થઈ! બધાએ મલીને મને જાળમાં પૂરો! ”—વગેરે અપૂર્વ વીતક કહીને એ તો રોઈ જ પડ્યો.—મહારા મનમાં તે વખતે, પરમેશ્વરે અંબાલાલ માટે આ રમકડું ધણા વિશેનો વિચાર સ્ફુર્યો કે કેમ તે યાદ નથી આવતું.

પરંતુ, આ પ્રસંગ ભૂલી નાંખીશું. પાછા મૂળ માર્ગે વળીશું. મંદ્રિક કલાસમાં મહારે એ વર્ષ રહેતું પડ્યું હતું. સાળ વર્ષની ઉમરનો નિયમ તે વખતે દૃઢ હતો; છતાં અંબાલાલે યુનિવર્સિટીની સિંડિકેટને અપવાદરૂપે પરવાનગી માટે મહારી કને અરજ કરાવી; પણ તે નામંજૂર થઈ હતી. એટલે પ્રથમ વર્ષની મંદ્રિકનો અંગ્રેજ પ્રમુખને તથા એક ખીજ છોકરાને આપી, હેમાંના paraphrase માટેના પછલાગનું paraphrase હમારી કને કરાવ્યું, અને મહારા કાર્યથી એ પ્રસન્ન થયા. ખીજે વર્ષે મંદ્રિકની પરીક્ષા પછી મહારા એક હિતૈષીએ અંબાલાલને ખાનગીમાં પૂછ્યું: “નર સિંહરાવ પરીક્ષામાં પાસ થશે?” અંબાલાલભાઈએ લગભગ સાંટકા જેટલી ખાતરી આપીને કહ્યું કે થશે. આ વાત બહુ પાછળથી મ્હેં જાણી. રૂબરૂમાં કદીપણ, હું જર્વમત થાઉં હેવી પ્રશંસા હેમણે કરી નહોતી. ઉત્તેજન પુરતાં ઉત્સાહક વચનો એ બોલતા ખરા. એકવાર અંગ્રેજ પુસ્તકમાં અમુક વાક્ય આવતાં અંબાલાલે પૂછ્યું: “Heart અને mind વચ્ચે ફેર શો?” મ્હેં જરાક અચકાતે અચકાતે પણ મનમાં ખાતરી હોય એમ કહ્યું: “Heart is the seat of feeling; mind is the seat of thought.” ઉત્તર ખરો છે એમ સ્પષ્ટ વચનો બોલ્યા વિના, માત્ર સંમતિ અને પસંદગી બતાવનારું મન્દ સ્મિત.—ગુરુની મુખમુદ્રા ઉપર સંતુષ્ટતાની દીપ્તિ—એ બદલો મહારે મન અમૂલ્ય હતો.

એક વાર મંદ્રિક કલાસમાં substance શબ્દનો અર્થ સમજાવતાં અંબાલાલ માસ્તરે હોનો બ્યુટ પિત્રમૂલક અર્થ કહી, પછી idealism નું સ્વરૂપ સમર્થતાથી છતાં (‘છતાં’ નહિ, ‘માટે જ’) વિશદતાથી સમજાવ્યું; હમારી મહણ્ય શક્તિનું આપ આ રીતે લેવાનું કામ પણ શિક્ષણના ભેગભેગું લેવાની હેમની પદ્ધતિ બધાને સાધ્ય નથી. અને હાવી તત્ત્વદર્શનની ચર્ચા અસ્થાને નહિં થાય, બેકુત ખીજ વેરે તે બેતરના કોઈ જાગમાં ફજે ને

કોઈમાં વન્ય રહે—એ સંપૂર્ણ રીતે જાણીને જ એ ચર્ચા હેમણે કરી હતી એમ હું માનું છું.

એક વાર ક્લાસમાં ભાષાન્તર કે હેવો વિષય શીખવતે અંબાલાલ માસ્તરે હમારી ભૂલ્ય સુધારી: “હું ‘ખુશી થયો’”—કોકે કહ્યું કે લખ્યું; તો કહે—‘ખુશ થયો’ એમ કહેવું જોઈયે; ‘ખુશી’ એટલે તો ‘આનંદ,’ ‘ખુશ’ એટલે ‘આનંદયુક્ત’; ‘મ્હને ખુશી થઈ’ એમ કહો તો અડચણ નહિ.” આ નજીવી બાબત શા માટે અત્યારે નોંધું છું? હજી પણ લોકો આ ભૂલ્ય વારંવાર કરેછે, તે માટે? ના, પરંતુ બોલવામાં, લખવામાં—accuracy, ચોકસાઈ, વાણીની તેમ જ વિચારની, શિષ્યોનાં મનમાં ઠસાવનારી એ ગુરુની ચેવટનું સ્મરણ થાયછે તેથી. મ્હારા ઉપર લખ્યા જણી જિંદીપણીનો, અતિચોકસાઈનો દોષ મૂકેછે, અને તે માટે એ ગુરુને જવાબદાર ગણેછે. એકવાર અંબાલાલભાઈની મુલાકાતે હું ગયેલો—શિષ્યસંબન્ધ મથ્યા પછી લાંબી મુદતે—મ્હારે મ્હેં હેમને આ વાત કહેલી પણ ખરી કે મ્હાગમાં આ દૂષણો સ્થાપવા માટે ત્હમારા ઉપર લોકો જવાબદારી મૂકેછે. એ કાંઈક હસ્યા ને બોલ્યા: “એ લક્ષણ તે દોષ ગણાય તો ભલે.”

મુંબાઈમાં ‘સાહિત્યપરિષદ’ની બેઠક થઈ તે પ્રસંગે પ્રો. ગળ્જરને ઘેર અંબાલાલભાઈ, કેશવલાલ કુવ, હું વગેરે ગિતરેલા હતા. તે વખતે નિલસંપર્કમાં હમે આવતા હતા; અને સહવારે ચ્હા પીતા—એક પ્યાલો ચ્હાનો ને એક પ્યાલો દૂધનો, મ્હાના પ્યાલામાં દૂધ તો ખરું જ. તે પીને જિણો થતો જય તેમ તેમ દૂધના પ્યાલામાંથી દૂધ ઉમેરતા જવું, એ રીતે બે પ્યાલાનો બાર પેટમાં રેડવો, એ પ્રો. ગળ્જરના ધરની પદ્ધતિ પ્રમાણે હમે ચ્હા પીતા ને વખતથી તે જમવા વખત સુધી અને પાછા સાંજે વાળૂ કરતા સુધી ને પછી ઊંઘતા સુધી વિવિધ વિષયની વાતો થતી, એ સહવાસનો લાભ અત્યારે સ્મરણમાં સ્પુરેછે. જમવા હમે બેશિયે તે ફાવે તેમ બ્હેલા મોડા જમ્યે. પણ અંબાલાલભાઈ તો નિ-ય-મિ-ત્ત ! અમુક વાગ્યાને ટકારે જ બેસે, અને બોજન ચાવી ચાવી...ને ખાય તે પૂણે એક કલાક

કરે. હમને કહેતા: “ત્હમે ત્હમારા મન ઉપર ભલા કાબૂ રાખી સકોછો ! જૂખ લાગી હોય તોપણ ખેંચી કાઢોછો !” આ શબ્દોમાં હમારી આનંદમિત આહિનક પદ્ધતિનો ઉપદ્રાસ કાંઈક કટાક્ષવચનથી એઓ કરતા.— હેમનીવાતચીતમાં કટાક્ષવચનની ટેવ જ હતી, તે ‘મહેણું’ મારવા જેવી પણ બહુ વાર થઈ જતી.

અમ્યાલાલભાઈનો અમદાવાદનો સાબરમતીની પેલી પાર એકાંત ખેતરમાં બેભેલો સાધારણ ન્હાનો બંગલો અત્યારે નજર આગળ આણુંધું. એ સ્થળે મ્હું કેટલી વાર પૂજ્ય ગુરુનાં દર્શનાર્થે યાત્રા કરી હતી ! ત્હારે જાઉં ત્હારે પ્રેમભર આવકાર, કલાકિક બોધક વાર્તાલાપ, ધત્તાદિ હૃદયને અલૌકિક સૌરભથી પૂર્ણ કરનાર મુલાકાતો મ્હારા જીવનની ધન્ય ધડીએને દિવ્ય કુસુમમાળા રૂપે ગૂંચનારી લાગેછે. એ મુલાકાતોમાં ધણીવાર પોતાના દૌહિત્રીને ગણિત શીખવતા અમ્યાલાલને જોઉં ત્હારે મનમાં ઘનું: વડોદરા રાજ્યના ઉચ્ચ ન્યાયાધીશપદથી વિત્રાન્ત થયેલા, અમદાવાદ આવીને અન્ય વ્યવસાયમાં પડેલા, અમ્યાલાલ હજી હેમનું અમૂલ્ય મહેતાજીપદ પ્રેમથી પકડી રહ્યાછે.

હેવી એક મુલાકાતને પ્રસંગે મ્હારા પુત્ર નસિનકાન્તના Poverty to Power નામના ગ્રન્થનાં પ્રકરણોના બાપાન્તરના લેખ ‘વસન્ત’ માં આવતા તે વિશે હેમણે વાત કાઢી ત્હારે જાણું કે એ લેખો પોતે રસથી વાંચતા, અને મ્હારે મ્હોએ એ લેખ બહુ ઉત્સાહથી વખાણ્યા ત્હારે જાણું કે, એ વિષયના સ્વરૂપે માગી લીધેલી સંસ્કૃત-મય ભાષાશૈલી છતાં, હેવી શૈલીના પોતે જાતે વિરોધી હોઈને પણ, એ યોગ્ય કદર કરતા હતા, ઉદારભાવે અને ગુણદર્શિની વાંતથી.—અમદાવાદમાં એક પ્રસંગે મ્હું બાપણું કરેલું કે કોઈ નિગમ્મ વાંચેલો તે વખતે વિસર્જન સમયે પંદર સોળ વર્ષના નાલિનને પાસે બોલાવીને પ્રેમભાવથી પ્રશ્નો પૂછેલા ત્હારથી હેમનો ભાવ એ મ્હારા પુત્ર તરફ આદર પ્રવાહથી વહેતો હતો—એ સ્મરણ અત્યારે તાણું થતાં બંને પક્ષે મ્હારું હૃદય અકથ મૃદુસંસ્કારોમાં રમેછે.

આ ઉપરથી શુદ્ધ પ્રસંગો કેમ ઉપસ્થિત થાયછે? બાળજી, નિબન્ધ, એ વસ્તુઓ એ માટે કારણભૂત છે. તો હલે, એ શુદ્ધ બૂમિમાં જાઉં. અમદાવાદમાં ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ની પ્રથમ બેઠક; હેમાં ‘જ્યોત્સ્ની’ વિશેનો મ્હારો નિબન્ધ;—એ પ્રસંગ. નિબન્ધ વંચાઈ રહ્યો એટલે મ્હારા ગુરુ અંબાલાલે આવડે મ્હને અભિનન્દન આપ્યું; બધું વિસર્જન થતાં. મ્હેં કહ્યું: “મ્હાં કશું નથી: આપનું આપેલું આપને પાછું આપ્યું છે.” તો કહે:— “હેવી રીતે હમેશાં આપતા રહેજો.” આ હેમનો આગીવાદ આજ વિવિધરૂપે ફળ્યો લાગેછે. પણ તે વાત અદિયાં અપ્રાસંગિક ખનશે, માટે બસ.

ઈ. સ. ૧૮૯૮-૯૯ માં ગોવર્ધનભાઈએ અમદાવાદમાં એક બાળજી અંગ્રેજીમાં ગુજરાત કોલેજના એક સાહિત્યમંડળ આગળ કર્યું હતું. હેના ઉત્તરરૂપે, એ જ મંડળની માગણીથી, મ્હેં Social Dynamics એ નામ આપીને બાળજી કર્યું. બંને પ્રસંગે અંબાલાલભાઈ પ્રમુખસ્થાને હતા. એઓનું વલણ મ્હારા અભિપ્રાયોને અનુકૂલ હતું તે તો હતું જ; પરંતુ ગોવર્ધનભાઈના બાળજીને અને પણ પોતાના વિચારો અંબાલાલભાઈએ સ્પષ્ટ વાણીમાં જણાવેલા નેથી પણ જણાતું હતું કે એ વિષયમાં હેમની વૃત્તિ કેવી હતી. અસ્તુ. મ્હારા બાળજીનો આરંભ થતા પહેલાં અંબાલાલભાઈએ પ્રમુખસ્થાનેથી મ્હાં ઓળખાણ આપતાં, સ્તુતિ વસ્તુ જ હેમને અપ્રિય (સ્તુતિ કરવી કે કરાવવી તે અપ્રિય) છતાં, મ્હારે સંબંધે જે સદ્બાવયુક્ત પ્રશંસાવચનો કહ્યાં તેથી હું—ખરેખર—શરમાઈ ગયો, અને શરૂઆતમાં તો બાળજી કરતાં કાંઈક nervous—સલાક્ષોભનો અનુભવ થઈ ગયો—અન્યો. આત્મસ્તુતિનો અર્થ પ્રસંગ નથી. માટે મૌન.

ઈ. સ. ૧૯૧૩ માં અમદાવાદમાં Provincial Social Conference ની બેઠક વખતે મ્હને પ્રમુખપદ આપેલું. તે વખતનું મ્હારું પ્રમુખપદનું બાળજી સાંભળવા માટે અંબાલાલભાઈ આવ્યા હતા. માત્ર તે સાંભળીને જ બેઠીને ઘેર ચાલ્યા ગયા હતા. બેઠતી વખતે મ્હને કહે: “હું ત્હમા બાળજી સાંભળવા માટે જ આવ્યો હતો.” અને અભિપ્રાયોમાં હિષ્કેદ છતાં મ્હને અભિનન્દનના શબ્દો કહ્યા હતા. એ સમાગમનું ચિત્ર સ્મરણમુકુરમાં પ્રગટ થાયછે, અને તે સાથે લુપ્ત થાયછે.

“ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ”ની રાજકોટની એક વખતે પ્રમુખપદ માટે કેટલીક કડવાશભરી ચર્ચા વર્તમાનપત્રોમાં અને અન્યત્ર થયેલી; અમંબાલાલભાઈની અણુઘટતી નિન્દા થયેલી. મહેને બધી વાતની ખબર પડતાં મહેં ચર્ચાપત્રમાં મહારા વિચાર જણાવી અમંબાલાલભાઈની સંપૂર્ણ ચોખ્ખતા વિશે લખેલું. તે પ્રસંગે અમંબાલાલભાઈને ખાનગી પત્ર લખી મહારા હેમની તરફ ખાસ યુરુ તરીકે પૂજ્યભાવ મહેં પ્રગટ કર્યો હતો; તે પત્રના ઉત્તરમાં તેમણે એક વચન લખેલું નોંધવા જેવું છે:

“I am now sufficiently old to know that the relation of master and pupil is temporary though a necessary one; but that the fact of having been a teacher of one does not confer any superiority or privilege of any kind whatever. I for one am always ready to learn from my quondam pupils.”

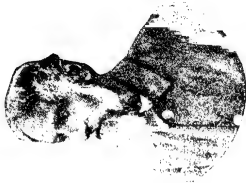
આ અભિપ્રાય અમંબાલાલે સાચા મનથી દર્શાવ્યાછે. એ હેમના ઉદાર હૃદયનું ચિહ્નનછે. બાકી હેમના જેવા યુરુ તરફના પૂજ્યભાવ, જાતે મહોટા થયા પછી, નિવૃત્ત કરવો અથવા ઘટાડવો એ મહેને ગમતું નથી.

હવે રમરણુમુકુરમાં આ યુરુનું છેવટનું દર્શન કરું: હેમની છેવટની માંદગી વખતે પેલા એકાન્ત બંગલામાં હું ગયોછું; એાટલા ઉપર ઊભો રહ્યો—તે ત્યાંથી જ સમાચાર પૂછ્યા; અંદર જઈને ઝડપડ કરવા જેવી સ્થિતિ જ નહોતી. હૃદયભાર વહી પાછો હું ઘેર જાઉંછું:—સોળ વર્ષની ઉંમરના નરસિંહરાવને માટે ઈશ્વરે લેડલાં હીરાચંદ અને રતિલાલ રૂપી રમકડાં વિશે મહેણાં મારી આખ્યમાંથી આંસુ પડાવનારા એ યુરુ; મહારા પિતાને ઘેર દર રવિવારે આવી ઉચ્ચ વિધ્યેના વાર્તાલાપથી પરાક્ષરીતે મહારા ઉત્તરણી સાધનારા મિત્ર, યુરુ; જીવનમાં લિલ લિલ પ્રસંગોએ મહારી જોડે મમતાથી વર્તી હૃદયને ખેંચનારા વડીલ જેવા પણ મિત્ર;—મહારી કીર્તિથી અભિમાન માનનારા એ યુરુ મિત્ર;—એ ચિત્ર રમરણુમુકુરમાં પ્રગટ થઈ, હું મન્દચિત્તથી, તીવ્ર હૃદયારેણથી, ઘેર જાઉંછું. આ પ્રતિબિમ્બ અસ્થાયી નહિ જ થાય.

મત્સ્યેન્દ્રનાથ ટાગોર
(બુદ્ધાવસ્થામાં)

મત્સ્યેન્દ્રનાથ ટાગોર
(પરમેશ્વરઅવસ્થાનું ચિત્ર)

(૧૦)

સ્વ. સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર

રોમના એક ઇતિહાસલેખકે કાર્થેજથી સૈન્ય લઈને ઇટલી દેશમાં આવી વિજયયાત્રા કરી પાંડો ચાલી ગયેલા વીર હૃતિર્બાહને ધૂમકેતુની ઉપમા આપી છે. કાંઈક તે રીતે જ પણ સ્વરૂપભેદથી સ્વ. સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોરના અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના બ્યોમપ્રદેશમાંના સંક્રમણને વિશે ઉપમા આપી સકાય એમ લાગ્યાથી અયા સ્મરણમુકરના પ્રતિબિંબમાં સત્યેન્દ્રનાથને કુંડલીમાં કેતુસ્થાને મૂક્યા હતા અને પછની પદ્ધિપત્રીમાં એ ઉપમાનો સદૃશ ઇશારો કર્યા હતા. આજ, એ દિપ્તિપત્રીમાં આપેલી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે, કાંઈક વિસ્તારી વૃતાન્તથી એ ઉપમાનું સ્થાપન કરવાનું ધારું છું.

ખગોળશાસ્ત્ર આપણને શીખવે છે કે પૌતાના જામણચક્રના અમુક આકારને પરિણામે, કેટલાક ધૂમકેતુઓ આપણા દર્શનપથમાં, આપણી સૂર્યમાળાના મંડલપ્રદેશમાં, એક વાર આવ્યા પછી ફરીથી એ આવતા જ નથી. અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના જીવનક્રમમાં સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોરની પણ એ પ્રકારની જ ગતિ હતી. ઈ. સ. ૧૮૮૨-૮૩ ના અરસામાં એક જાળ દીમિવાળો, વિશાળ તેજઃપુંજભરેલા શરીર તથા પુરુષવાળો, ધૂમકેતુ આપણી સૂર્યમાળાનો અતિથિ માસ એ માસ જેટલો સમય થઈને લુપ્ત થયો હતો. એ દર્શન મહારા સ્મરણમાંથી કદી લુપ્ત થયું નથી. અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના આધ્યાત્મિક જીવનવિકાસમાં સત્યેન્દ્રનાથની તરફથી જે અભિવિગ્ન મન્યું છે તેની દીમિનો વિચાર કરતાં, તેમ જ તે સિગ્નન, પ્રસંગના બળે, કાલમાનની દૃષ્ટિએ મર્યાદિત હતું તે ખ્યાનમાં લેતાં, ખાલ

ધર્મના આકાશમાં પ્રગટ થઈ, જ્યોતિનો પ્રવાહ રેડી, ચાલી ગયેલા ધૂમકેતુ એઓને કહેવામાં યથાર્થતા જોડેલું.

હું જાણક હતો તદ્દવામાં સત્યેન્દ્રનાથ અમદાવાદમાં આસિસ્ટન્ટ જજ તરીકે આવેલા. તે વખતે મદારા પિતા જોડે વિશેષ પરિચયમાં એ આવ્યા નહોતા. માત્ર એક સ્મૃણ સ્મરણ તે વખતનું નોંધવા જેવું છે. સત્યેન્દ્રનાથ પોતાનાં પત્નીને ઊઘાડી ગાડીમાં સાથે લઈને ફરતા હતા; અંગાળી સ્ત્રીઓનો તે વખતનો નવીન પોશાક ગુજરાતમાં અપરિચિત હતો. (અંગાળામાં સ્ત્રીવર્ગ પડદામાં રહેનાર હોઈ, સ્ત્રીઓનો રૂઢ પોશાક તો સાડી સાદી અને ઉપર વખતે ચાદર, અને તેથી શરીરની મર્યાદા ઢંકાવામાં ઊનતા આવે હેવું હતું. નવીન સ્ત્રીવર્ગનો તે સમયનો પોશાક તો જમણા હાથ બહાર રહે એમ પણ સભ્ય રીતે ખેંચેલી સાડી, શરીર ઉપર કપજો અને તે સર્વે રસિકનાથી ગોઠવેલાં, એમ રચના સાધનારો હતા.) આ જોઈને હમારા કુટુંબનો એક જૂનો આશ્રિત આવીને હમને બધાંને કહેવા લાગ્યો: “ પેલા નવા જજ સાહેબ તો કોઈક નાટકશાળાને જોડે એસાડીને ગાડીમાં ફરવા નીકળે છે ! ”

કેટલાક વર્ષોનો માળો ગયો. સત્યેન્દ્રનાથ જજની પદવીએ અમદાવાદમાં આવ્યા. આ વખતે મદારા પિતાને હેમની સાથે ગાંધ મેટ્રી પરિણામે થઈ હોવા પરિચય થયો. પ્રાર્થનાસમાજમાં સત્યેન્દ્રનાથે કરેલાં આખ્યાનો આકર્ષક થતાં હતાં, અને તે પ્રસંગે શ્રોતાઓનો જમાવ વિશેષ થતો હતો. કોટ પાટલૂન પહેરેલા, ઊઘાડે માથે ઊભેલા, આ અંગાળી વિદેશીને જોઈને લોકોને કાંઈક કૂતૂલ, કાંઈક આશ્ચર્યભાવ, કાંઈક પ્રશંસાવૃત્તિ, ઉત્પન્ન થતાં હતાં. હેમના પ્રથમ આખ્યાન વિશે અમદાવાદના “ હિતેચ્છુ ” નામના સાપ્તાહિક પત્રમાં મદારા મહોટા બન્ધુ સ્ત્રીમરાવે અંગ્રેજીમાં ન્હાનો લેખ લખ્યો હતો ત્હેમાં શ્રોતાજનની આ હૃદયવૃત્તિનું દર્શન ઠીક કરેલું હતું: આ વિદેશી જેવા જણાતા ઉપદેશકના મુખમાંથી ગંગાનદીને તીરે વિદ્યાભ્યસન કરેલા બ્રાહ્મણના જેવા જ સંસ્કૃત વાણીના શબ્દોનાં, વેદાદિક મંત્રોનાં, ઉચ્ચારણ થતાં સાંભળી શ્રોતાનું મંડળ વિલક્ષણ આશ્ચર્યભાવથી સાંભળી

બોઈ રહેતું હતું;—આ મતલબનું પણ સચોટ વર્ણન કરનારું વાક્ય એ લઘુ લેખમાં હતું તે અત્યારે સ્મરણમાં પ્રગટ થાયછે.

આ સમયમાં ભોળાનાથ અને સત્યેન્દ્રનાથે સાથે બેસીને બંગાળી ભજનગીતો ગુજરાતીમાં ગીતારવાનો આરમ્ભ કર્યો: સત્યેન્દ્રનાથ બંગાળી ગીતોના અર્થ કરે તે ભોળાનાથ ગીતારી લે અને પછી મૂળ ગીતો સત્યેન્દ્રનાથે ગાઈ બતાવ્યાં હોય તે આધારે તે ચાલમાં ગુજરાતીમાં રચના ભોળાનાથ કરતા હતા. “ગાછયે તહમારું નામ રચ્યુંછે જેણે વિશ્વધામ” ઇ. વાળું ભજન, “જય પરમ શુભસદન બ્રહ્મ સનાતન” ઇત્યાદિવાળું ગીત, ઇત્યાદિ પછો પ્રાર્થનામાળામાં દાખલ થયેલાંછે તે આ સહકારી પ્રયાસના પરિણામરૂપ છે. પછી હેમાં બંગાળી ભાષાફિતી છાયા કોઇ કોઇ સ્થળે પકડાઈ આવેછે તે વાત જુદી છે. એ સ્થિતિનું કારણ, એક તો સત્યેન્દ્રનાથનું ગુજરાતી ભાષા ઉપર પ્રભુત્વ ઓછું તે, અને બીજું ભોળાનાથની એ ભાષાની ત્રીણવટ તરફ કાંઈક બેદરકારી, તે હશે; મૂળે એ ક્ષતિયો તે વખતે ખૂંચતી હતી, પણ ફેરફાર કરવો કરાવવો અસાધ્ય હતો.

સત્યેન્દ્રનાથ મહારા પિતાને ત્યાં ચઢા પીવા આવતા, હમે હેમને ઘેર ચઢા પીવા જતા, એ બનાવ આજના જમાનામાં ભગરે ચમત્કાર જેવો ગણાશે નહિં. પરંતુ એ જૂના સમયમાં તો એ વાત અદ્ભુત ગણાય, ખાસ ભોળાનાથભાઈ વિશે તો કોઇ એ માને જ નહિં. આ ઉપરાંત મોટાં સાહુસ ભોળાનાથે તે વખતમાં કર્યું; તે એ કે સત્યેન્દ્રનાથને ઘેર મૂળે તથા મહારા ન્હાના બંધુ કૃષ્ણરાવને એક દિવસ જાહીબાગને હેમને બંગલે જમવાને મોકલ્યા; લોકાથી છાના પણ નહિં, અને ઢોલતાંસાં વગડાવીને પણ નહિં. એ જમણમાં હમને એક લાભ થયો. કેરીનો રસ દૂધ મેળવીને ખાતાં હમે શીખ્યા; નવાઈની સંયોજના લાગી, પણ સ્વાદ સારો લાગ્યો. મુસલમાનો કેરીનો રસ અને દૂધ મેળવીને ખાયછે તે વાત હમે જાણતા હતા, પણ એ વિલક્ષણ મિશ્રણને હમે હસતા હતા. તે હાસ્યપાત્રતા એ વાતોની તે દહાડેથી જતી રહી.

એક પ્રસંગે સ્મરણમાં પ્રગટ થાયછે: મહારા પિતાની સાથે સત્યેન્દ્રનાથ વડતાળ—સ્વામીનારાયણના પંથનું મુખ્ય સ્થાન છે ત્યાં—ગયા હતા; જોડે હું મહારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવ અને કેટલાક મિત્રો હતા. હમને ઉતારો એક ધર્મ-શાળામાં મળ્યો હતો; સત્યેન્દ્રનાથને માટે એક તાંબૂ તાપ્યો હતો. હમે વડતાળ સાંજે પહોંચ્યા; જે ગૃહસ્થે સરભરાની ગોઠવણ કરેલી તે બાઈને બંદોબસ્ત હેવો ઉત્તમ હતો કે રાત્રના નવ દસ વાગી ગયા પણ કાંઈ ખાવાની વ્યવસ્થા ના મળે. તડામાર હમે ચાંપડાં શાક કરાવી, દૂધ ચાંપડાં શાક એક મિત્ર કને લેવડાવી સત્યેન્દ્રનાથને તંબૂએ લઈ ગયા. એ બૂખ ને એ બોજન કદી બૂલાયાં નથી. પરંતુ નાંધવા જેવી વાત એ છે કે આ પ્રસંગે હમે અધા કોષથી આકળા થઈ ગયા. પણ સત્યેન્દ્રનાથની શાન્તિમાં કાંઈ પણ ભંગ ના થયો. હેમને મહેં કદી ગુસ્સે થયેલા જોયા નથી; હેમના કોષની પરિસીમા તે આપણા સામાન્ય જનની શાન્તિ. એક વાર શેલાપુરમાં મળે, મહારી પત્નીને મહારા બાઈને ને હેમની પત્નીને પોતાને ઘેર જમવા બોલાવેલાં તે વખતે બોજનસામગ્રી સારી ના થયેલી ને જોઈને પોતાના બટલર ઉપર સત્યેન્દ્રનાથ ગુસ્સે થયેલા, તે માત્ર “તુમને કયા એ ગોલમાલ કર દિયા?” એટલા શબ્દો નરમ અવાજે, બ્હીને બ્હીને બોલતા હોય તેમ, કહેલા ને જોઈને હમે તો મનમાં ખૂબ હસ્યા હતા. વાત આડી ગઈ. અમદાવાદના પરિચયપ્રસંગો નોંધતે તાગ નહિં આવે.

હવે વર્ષો કૂદી જઈશું. શેલાપુર મહારી જોડા જિલ્લામાંથી બદલી થઈ; સત્યેન્દ્રનાથ ત્યાં જજી હતા. એ પરદેશમાં મહારે તથા મહારી પત્નીને સત્યેન્દ્રનાથ અને હેમના કુટુંબને સહવાસ વધ્યો. એક દિવસ નહોતો હેવો જતો કે હમને એ મળવા આવ્યા વગર રહ્યા હોય. આરમ્ભમાં હું શેલાપુરના કલબમાં, કાંઈક અતડા સ્વભાવને લીધે, દાખલ થયો નહોતો. તે વખતે કલબમાં જતો કે ત્યાંથી ઘેર જતો સત્યેન્દ્રનાથ, હેમની પુત્રી વગેરે સાથે, હમારે ઘેર આવ્યા વગર જતા નહોતા.

બંગાલી સંગીતકલાનો પ્રથમ પરિચય આ સમયમાં હમને થયો. સત્યેન્દ્રનાથની પુત્રીની વાયોલીન ઉપરની કલા અનુપમ હતી. પરંતુ બંગાલી

પદ્ધતિનું કંઠગાન સત્યેન્દ્રનાથને ઘેર હેમના બાઈ રવીન્દ્રનાથ આવ્યા ત્યારે પ્રથમ જ સાંભળ્યું, અને સાંભળી આનન્દસાન્દ્રોભ્યઃ કેવો હોય તે અનુભવ થયો. એ ગાયક આપણા રવીન્દ્રનાથ ટાગોર હતા (હવે એ જૂનું ગાનસૌન્દર્ય હેમના કંઠમાંથી કાઢીક આણું થયાનું મૂને ત્રણ વર્ષ ઉપર લાગ્યું હતું.)

શ્રોતાપુરમાં હું, સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર, પુત્રી, પુત્ર, હેમની એક બાણેજ (મિસિસ ચરરજી નામની), તથા એક મિત્ર પ્રો. ગોવિન્દ વિદ્યલ કરકરે મોતીયાગના બગીચામાં ઉજળીએ ગયા. Swimming Bathમાં કરકરે, સત્યેન્દ્રનાથ, હેમનો પુત્ર સુરેન્દ્ર, ન્હાવાને પડ્યા કરકરેનું ધોતિયું પ્હેરતાં આવડે નહિ—ને પાણીમાં પડ્યા પછી ઘડીએ ઘડીએ સગડી જતું એટલે “ This wretched dhoti.” કરીને ઓટી પેરાણે પેરાણે ખોસવા લાગે તે જોઈને હું સત્યેન્દ્રનાથની પુત્રી (ઇન્દિરા), વગેરે રમૂજથી હસિયે; વગેરે કરકરેનું ઉપદાસપાત્ર બનાવનારા પ્રસંગો યાદ આવતાં હજી ગમ્મત પડેછે. પછી એક કનાતને આંડે હમારો ડૂંગરપરો રસાંધ્યો રાંધતો હતો ત્યાં ગયા. એ રસાંધ્યાની સુધડતા અને સ્વચ્છતા જોઈને સત્યેન્દ્રનાથની બાણેજ તો છક જ થઈઝઈ. બધા જમવા બેઠા, મંદાનમાં. કરકરેએ ખૂબ જાપટયું, પેટ નણાતા સુધી, ને થાળીમાં ખાવાનું છાંડતાં સુધી. કરકરેનું ભોજનસૂત્ર એક એ હતું—તે વખતે જ કહેલું—કે “ જો રસાઈ સારી રંધાઈ હોય તો ગમે તેટલું ખાઓ, પણ ના નડે ! ” સત્યેન્દ્રનાથ અને કરકરે ઇંગ્લાંડમાંથી ગાદ મેત્રીથી જોડાયલા હતા; અને મહારે એલફ્રિન્સ્ટન કૉલેજમાં ગણિતના પ્રોફેસર તરીકે એ મૂર્તિનો પરિચય થયેલો તે કરતાં આમ પાછળથી સત્યેન્દ્રનાથના મિત્ર તરીકે, પહોંચ્યો થઈ ને આવે કરે તે પ્રસંગોથી, વિશેષ પરિચય થયેલો. કરકરે તદ્દન આનન્દી, જવાબદારી વિનાનું જીવન ગાળનાર, તોફાની, રમતિયાળ; અને સત્યેન્દ્રનાથ ધીર, શાન્ત, મન્દરિમતથી વધારે કવચિત જ હસનાર;—એ બેની જોડી શી રીતે જોડાતી હશે તે અગમ્ય જેવું લાગતું હતું. સત્યેન્દ્રનાથની ઉદાર હૃદયની વૃત્તિનેયોગેજ આ હુજમ્મા તોફાની મિત્રનો સમાસ હૃદયમાં થતો હશે. કરકરે એક વાર

હમારા પિતાને કહેછે: “હું કલકત્તે સત્યેન્દ્રને ઘેર એકાદ મહિનો રહ્યો ત્હારે મ્હેં શું કર્યું? જાણોછો?—ભાખ્યો, ભાખીઓ, પ્હેનો બધાં કુટુંબનાં માણસોને બધુંચતું બરવીને માંદિંમાંદિં મ્હેં લદાવી માર્યાં” તાં!”

એક વાર હમારા નિકોલ નામના ધનામી ગામમાં સત્યેન્દ્રનાથ અને કરકરને ઉગ્મણી આપી; તે વખતે કરકરે સોળું પ્હેરી પાટલા ઉપર બેશીને જમને જમતે પેટ ઉપર હાથ ફેરવીને “શુદ્ધ” જ્ઞાતિજાતી નકલો કરીને બધાને હસાવતો હતો—(કરકરે મૂળ દક્ષણી જ્ઞાતિજાતી, પણ પછીથી કપડાં રીંખાત, વગેરેમાં અગ્રેજ જેવો થઈ ગયો હતો; પણ હેનો સહવાસ આપણા મંડળમાં જ બહુધા હતો) —એ ચિત્ર અભારે આખ્ય આગળ ખડું થાયછે.—આજના ચરિત્રનાયકને અંગે રંગભૂમિ ઉપર આવેલા નાયકના મિત્ર વિદ્વાકની હવે વદાય લઈશું.

શોલાપુરમાં હું ૬ વરસ રહ્યો તે બધો વખત સત્યેન્દ્રનાથ પણ એ જ સ્થળમાં હતા. (થોડાક મહિના બાદ ગયોતાં). એ અરસામાં હેમના કુટુંબ-મંડળમાંથી જુદાં જુદાં માણસો કલકત્તેથી આવી ગયેલાંને પરિચય મળે થયો; ત્હેમાં મુખ્યત્વે હેમના બન્ધુ જ્યોતિરિન્દ્રનાથ—‘અશ્રુમતી નાટક’ તથા ‘પુરુવિક્રમ નાટક’ના કર્તા (જેનાં બાપાન્તરે ગુજરાતીમાં નારાયણ હેમચન્દ્રે કર્યોછે તે); સત્યેન્દ્રનાથના પુત્ર સુરેન્દ્ર, પુત્રી મન્દિરા; અને હેમના બાણેજ જ્યોત્સ્નાનાથ ધોળાલ; બાઈ રવીન્દ્રનાથ;—વગેરે. સત્યેન્દ્રનાથનાં પત્ની બહુ થોડો વખત જ શોલાપુર આવેલાં; પણ એ અતીવ સુશીલ બાઈનો પરિચય થવાની સાથે માનવૃત્તિ જ પ્રગટ થઈ હતી. એ આવ્યાં તે પૂર્વે સત્યેન્દ્રનાથમાં એક હસવું આવે દેવી ચેષ્ટા હતી; પોતે ગાવા બિલા થાય ત્હારે કમરથી ઢાંચણ સુધીનું શરીર વિચિત્ર રીતે ધોળતા હતા; હમે “એ જાગ ધૂમેછે” કહીને માંદિંમાંદિં હસતા. મિસિસ ટાગોર આવ્યા પછી—કોણ જાણે કેમ? હેમણે ટોકીને સુધાર્યાં દશે વખતે;—પણ એ જાગ લમવાનું નાખૂદ જ થયું હતું.

સત્યેન્દ્રનાથ ધીર, શાન્ત હતા, મ્હેં કહ્યું; પરંતુ નિશ્ચય, મન્દ—હેવી જિત્તી દૂર હતા. એકવાર રાત્રે બોજન હેમને ઘેર હમે કરી રહ્યા પછી,

એક નર્તકીનું નૃત્ય યોજ્યું હતું; તદ્દન નિર્જીવ અને એકતાનતાવાળું લાગવા માંડ્યું એટલે ટાગોર સાહેબ કહે:—“ જોરસેં નાચો ! જોરસેં નાચો ! ” કહીને પોતે જ પોતાના ઉપર હમારા બધાની જોડે હાજી પડ્યા. અગ્રેજી નૃત્ય-કલાનો પરિચય હેમને હોવાથી આમ હેમને નિર્જીવ જેવા વિલાસ ઉપર કંટાળો આવ્યો હશે.

સત્યેન્દ્રનાથ મહારા પિતાના અત્યંત નિકટ રહેલી હોવાથી મ્હને શૌલાપુરમાં હેમના સહવાસથી અસાધારણ આશ્વાસન મળતું એટલું જ નહિં પણ હેમની કનેથી હું ઘણું ધન્ય જીવનયાત્રાને ઉપયોગી જ્ઞાન મેળવી સક્યો હતો. તેમ જ હેમનું હૃદય કેટલું કામળ હતું ત્હેનો અનુભવ એક પ્રસંગે શૌલાપુરમાં થયેલો મ્હને યાદ આવેછે: શૌલાપુરમાં એક કલેક્ટર પોતાના હમ્બર ડેપુટી કલેક્ટરની આંખો જ જોતો હતો અને ભમાનો હતો, તેથી મહારા વિરુદ્ધ ભમાયલો મ્હને એક સરકારી કામના પ્રસંગમાં વિના કારણ સતાવવા લાગ્યો; મ્હને બોલાવીને કહે: “ જાણો છો ? આ ત્હમારા વર્તન માટે સરકાર ત્હમને હુકમ અમાન્ય કરવા માટે સરપંડ પણ કરી સકે, —જો હું લખાણ કરું તો.” (ત્હેમાં વાત તદ્દ : નિર્જીવ હતી: અમુક જમાન રેલવે કંપનીને આપવાના કામમાં કેટલીક ઢીલ થઈ હતી, ને તે ઢીલ માટે જવાબદાર કલેક્ટરની ઓફિસ જ હતી; મ્હેં કહ્યું: “ તેમ કરતાં પ્હેલાં મ્હારો ખુલાસો તો માગશે કની ? ” એમ કહીને મ્હેં ઓફિસમાં જઈને સાંવસ્તર લકીકન લખી મોકલી, જેમાં મહારી તરફની ઢીલ થઈ નહોતી તે સાબીત કરી આપ્યું; તે પછી સાહેબ ચૂપ જ થયા હતા. પરંતુ આ વાત ટાગોર સાહેબને જઈને કુટુંબના મિત્ર તરીકે મ્હેં ખાતગીમાં જણાવી તે સાંભળીને, મ્હને હિમ્મત આપવાની તો દૂર રહી પણ, પોતે રોઈ ગયા !—શૌલાપુરમાં મ્હને હેમણે આપેલા ફોટોગ્રાફ ઉપરથી પ્રતિબિમ્બિત કરેલું ચિત્ર આ લેખમાં મથાળેછે—તે આ પૂર્ણ સુજનના સ્વભાવની કાંઈ જાણ બતાવશે.

મ્હેં શૌલાપુર છોડ્યું. સત્યેન્દ્રનાથ પણ કાલક્રમે નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા. પત્રવ્યવહાર આજે જ રાખવાની ટેવ હેમને હતી. કેટલાક મથુતર

પત્રો દ્વારે વચમાં આવ્યા ગયા. [એક પ્રસંગ નાંધું: ઈ. સ. ૧૮૯૮ ના ડીસેમ્બરમાં અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજના વાર્ષિકોત્સવને પ્રસંગે અંગ્રેજી વ્યાખ્યાન (Brahma Dharma એ મથાળાનું) મહેં કર્યું હતું. તેમાં જ્ઞાન, ભક્તિ, અને કર્મ એ ત્રણની સમતોલતા તે બ્રાહ્મધર્મની વિશિષ્ટતા છે એમ મહેં દર્શાવ્યું હતું. આ વ્યાખ્યાન છપાયા પછી પણ સત્યેન્દ્રનાથના જોવામાં આવ્યું નહોતું, એ હું નક્કી જાણું છું. એ પછી થોડાક માસને અંતરે સત્યેન્દ્રનાથે કલકત્તામાં એક વ્યાખ્યાન કરેલામાં ઉપર કહેલુંજ સ્વરૂપ દર્શન હેમણે પણ કરેલું કાંઈક વર્તમાનપત્રમાં જોઈને મહેં મહારા વ્યાખ્યાનની એક પ્રત સત્યેન્દ્રનાથને મોકલી, અને પત્રમાં આ વિચારસામ્યની સ્વચકતા તરફ લક્ષ ખેંચ્યું હતું. હેમનો ઉત્તર શો આવ્યો તે યાદ નથી.] અનેક વર્ષો પછી ઈ. સ. ૧૯૦૭ ના ડીસેમ્બરમાં સૂરતમાં હમે પાછા ભેગા થયા: થીયેટ્રિક કનિક્કન્સમાં સત્યેન્દ્રનાથ પ્રમુખ થવાના હતા તે કારણથી ખાસ હું તે પ્રસંગે ગયો. કાળાભાઈ લલ્લુભાઈને ઘેર સત્યેન્દ્રનાથ, હેમનો પુત્ર સુરેન્દ્ર, અને હું, એટલા ગિતર્યા હતા. સત્યેન્દ્રનાથની જોડે હું ફિરોઝશાહ મહેતાને ઉતારે ગયો; મને એ ખેંચી ગયા; મહારે એ મહાન્ પુરુષ જોડે પરિચય નહોતો તેથી હું અચકાતો હતો; ઠાગોર કહે: “ચાલો તો ખરા; એ કેવો સુજન છે તે જોશો.” (સત્યેન્દ્રનાથ અને ફિરોઝશાહ ઘણા જૂના મિત્રો હતા.) હું ગયો, અને, ખરે, ફિરોઝશાહના લક્ષણદેહનું જુદું જ મુદુલાવયુક્ત, સ્વરૂપ જોઈને હું મોઢ પામ્યો. એ સિંહને દૂરથી જ મહેં જોયેલો; જાહેર વ્યાખ્યાનસ્થાનોમાં હેની ગર્જના સાંભળેલી; એ ગર્જનામાં કદી મહેં જે મુદુ ધ્વનિ ના સાંભળેલો તે આજ ખાનગી વાર્તાલાપમાં પ્રગટ થયો. એ પેલા પ્રખ્યાત ‘કાંચિસના ભંગે’નો પ્રસંગ હતો; આગમગાંધર દીગક ‘કાંચિસના ગિતારાઓમાં સ્થળે સ્થળે જઈ પોતાની યોજના માટે પુષ્ટિ મેળવવાના પ્રયાસ કરતા હતા; બધું વાતાવરણ વીજળીના પ્રવાહોથી ભરપૂર હતું; દરેક ‘કાંચિસ’નો ભંગ થયો નહોતો; પણ ચારે બાજુએ નજીક આવેલા તોફાનનું દબાણ માણસોના આસને રૂંધતું હતું; સુરેન્દ્ર ખંભાણી જાવણીમાં ઉચ્છૃંખલ વર્ગમાં દરીદ્રીને લોકતા લાગણીનો ક્યાસ લાવતો હતો; પાને ઉદ્દામ પક્ષ તરફ જતાં થઈયા હતા. એ

પ્રસંગે એકાન્ત બંગલામાં ફિરોઝશાહ સ્નેહભાવની નવ્ર વાણીથી સત્યેન્દ્રનાથ-ને કહેછે: “સત્યેન્દ્ર! આ શી વાતો બધા કરેછે? Bag and baggage—ગાંસડા પોટલાં—સાથે વિદેશીઓને એકાએક હાકી કાઢવા એ શક્ય છે? કે ઇષ્ટ કે હિતકર છે?” આજના ગાંધીયુગમાં આ વાત લોકોને ધૂણા ઉપજાવે તો બલે; હું તો ઇતિહાસની પદપંક્તિ વાંચવાનું જ કરું છું.—વક્તવ્ય એ છે કે—ફિરોઝશાહના આ વચનમાં અપૂર્વ મધુરતા, મૃદુતા, જોઈને હું આશ્ચર્ય-મૂઢ થયો. આ બે જૂના મિત્રોનો સ્નેહાલાપ સાંભળ્યો, તે હું ધન્યપ્રસંગ ગણવા લાગ્યો. હું આ વાર્તાલાપમાં ઉપેક્ષિત કે નડતરરૂપ પાત્ર હોઈ એમ મ્હને લગાર પણ ન લાગ્યું; ફિરોઝશાહ જોડે ઓળખાણ ટાગોરસાહેબે કરાવ્યું તે પછી મ્હને પણ જાણે બધી વાતમાં બાગ લેઈ એમ પોતાને ઇષ્ટ હોય હેવી રીતે ફિરોઝશાહ વર્તતા ભોલતા હતા; તથ્યાયલા, જોયું આકાશ-માં ડોકું રાખતા, મદાપુરુષ જેવા એ નહોતા વર્તતા. પૂરા સુજનની સુજનતાથી વર્તતા હતા.

થીઇસ્ટિક કાનફરન્સમાં સત્યેન્દ્રનાથનું પ્રમુખપદનું આપણુ જ્ઞર થતા પહેલાં બેત્રણ બંગાળી યુવકોએ ફેટલાંક બંગાળી ભજનો ગયાં; શું સ્વર્ગીય, આત્મોલ્લાસક, એ ગાન! સત્યેન્દ્રનાથનું આપણુ પણ ઉચ્ચ ક્રમે જનારા ભાવોથી ભરેલું હતું. અહિં વિસ્તારને માટે સ્થળ નથી. આ પ્રસંગ પછી હમે છૂટા પડ્યા. ફરી મળીશું કે કેમ તે ખબર નહોતી. પણ અણધાર્યો યોગ તે પછી પાંચ છ વર્ષે આવ્યો. ઈ. સ. ૧૯૧૩ ના ફૂનાળામાં હું સહકુટુમ્બ ફાજીલિંગ ગયો, તે વખતે કલકત્તામાં થોડા કલાક જ ગાળવાના હતા ત્હમાં સત્યેન્દ્રનાથને ઘેર હમે ગયાં. મળ્યા; હું પણ નાંકરીમાંથી નિવૃત્ત થયો હતો. આટલા સમયમાં એ વિશેષ જૂઠ થયા હતા. શૈલાપુરમાં આપેલા ફોટોગ્રાફ ઉપરથી કાઢેલું ચિત્ર અને આ પરમેત્તર અવસ્થાનું ચિત્ર આ લેખમાં અન્ય સ્થળે મૂક્યું છે તે સરખાવ્યાથી બેઢ જણાશે. હૃદયમાં કંઈ બેઢ નહોતો. બહુ આદ્રતાથી મળ્યા. કલાકેક વાતો થઈ. ઇન્દિરા (હવે મિસિસ ચૌધરી બહુ વર્ષથી બની હતી તે) અને મુરેન્દ્રની વહ, મળ્યાં. બીજાં ઘરમાં નહોતાં. ટાગોર મ્હને કહે: “રવિશે બોલપુરમાં

એક ન્હાની સરખી સંસ્થા ઊભી કરીછે તે જોવાને જાણે; પાછા આવતે બને તો જાણે.” (હજી એ હવે બહુ વિકાસ પામેલી સંસ્થાનાં દર્શન કરવાને હું ભાગ્યશાળી થયો નથી). આ છેવટની હમારી મુલાકાત. હાલ એ અનેક સદ્ગુણયુક્ત, શાન્ત, મૂર્તિ પરમ શાન્તિસ્થાનમાં, આનન્દધામમાં વિરાજેછે ! હું પ્રત્યક્ષત જોઉં છું; છતાં થાયછે, ક્યહારે હું વધારે સામીપ્યથી જોઈશ ?

कवि हलपतराम

इति नर्मद

[पृष्ठ ८७]

સ્વ. કવિ દલપતરામ અને સ્વ. નર્મદ કવિ

ફ્રાંસ સાહેબને ગુજરાતના જૂના ઇતિહાસ કાવ્ય ઇત્યાદિના સંશોધન-
માં સહાયતા માટે કાંઈ સારો કવિતાનો અભ્યાસી જોઈ તો હતો. એઓએ
જોળાનાથને તે આજ્ઞત પૂછ્યું, જોળાનાથે કવિ દલપતરામનો મેળાપ ફ્રાંસ
સાહેબ જોડે, કવિને વડવાણથી બોલાવીને, કરાવ્યો. ફ્રાંસના આશ્રયથી
કવિ દલપતરામ ચક્રા. એ કવિ, અનેક અન્ય વ્યવસાયો સાથે, અમદા-
વાદ હાર્દરૂઝમાં ગુજરાતી કાવ્યોનું શિક્ષણ માથે લેઈ, કાલક્રમે ઈ. સ.
૧૮૭૪-૭૫ માં મ્હારા તે શાળામાં કવિતાના ગુરુ થયા; અનેક શિષ્યોમાંનો
હું એક શિષ્ય હતો. આમ કાર્યકારણની સૂક્ષ્મ પરંપરામાં મ્હારા પિતાએ
પ્રથમ પુરસ્કાર કરેલા કવિ અને હું ગૂઢ સુત્રથી ગૂંથાયેલા મણકાની પેઠે-
આરમ્ભ અને અંતના મણકાની પેઠે-સંબંધ થયા. પિંગળના સરલ નિયમો,
છંદમાં રચના કરવાના યત્નો, ઇત્યાદિ શિક્ષણ મ્હારા એ ગુરુ કનેથી મ્હું
મેળવ્યું તે જ્ઞાનનો લાભ હું અમૃત્ય ગણું છું. “ભજે ભવતારણુ શ્રી ભગવાન,
તજે નિજ અંતરનું અભિમાન” એ ચરણો ગાતા જાયછે, ‘જો’, ‘તા’,
‘શ્રી’, ‘વા’, ‘જો’, ‘અ’, ‘નું’, ‘મા’ એ અક્ષરો ઉપરના તાલનું નિર્દર્શન
કરવામાં બે હાથનાં આંગળાં મોતીની માળા પરાવવાની ક્રિયા દર્શાવવા,
હાથેલીની આંગળીઓએ પરાવવાની ક્રિયાનો અલિનય લહેકાથી કવિ કરતા
જાયછે, અને એ રીતે ‘મોતીદામ’ એ જંદના નામની સાર્થકતા સમજાવેછે;-
એ કવિ દલપતરામની મૂર્તિ આંખ આગળ પ્રથમ ઊભી થાયછે.

[લોકો કહેછે—કોક કહેછે—લોળાનાથને દલપતરામે પિંગળના નિયમે શીખવ્યા હતા. આ વાત મને નવાઈ રૂપે જ આવશે પડીછે. લોળાનાથ અને દલપતરામની મુલાકાત થઈ તે પૂર્વે જ લોળાનાથ પિંગળશાસ્ત્ર જાણતા હતા એમ હું જાણું છું. અને એ પણ હું જાણું છું. કે પિંગળને અભ્યાસ સ્ફુલ્ભમાં કવિ દલપતરામને હાથે મહેં વધાર્યો તે પૂર્વે એ વિષયમાં પ્રવેશ મહેને મહારા પિતાએ જ કરાવ્યો હતો. પછી લોકો વધારે જાણતા હોય તો જાણે,—બાકી મહારા પિતા મહેને ધણીવાર કહેતા કે—“દલપતરામ મહેને કહેછે, ‘ત્હમરી પ્રાર્થનામાળાનાં કાવ્યોમાં તાલ બરાબર બેસાડવાની જરૂર છે તે મદારી કને બેસો તો કરી આપું.’” ઈશ્વરપ્રાર્થનામાળાનાં કાવ્યો બહુધા અક્ષરમેળ છંદોમાં છે, અને તાલ એ તો મુખ્યતઃ માત્રામેળ છંદનું સ્વરૂપસાધક અંગ છે, તે ધ્યાનમાં લેતાં, દલપતરામ કવિના આ વિચારમાં શું રહસ્ય હશે તે સમજાતું નથી.]

ચીની માટીનો ખડિયો મેજ ઉપરનો હાથમાં લઈને કવિ દલપતરામે એકવાર ક્લાસમાં બધાને કહ્યું—“આ ખડિયાં વિશે કરિતા ઘેરથી કરી લાવજો.” બધામાંથી કેટલાક કરી લાવ્યા. હું કરી લાવ્યો:—

“ચીન દેશમાં નીપળે, ખડિયો નામ પ્રમાણ;
માટી કરેા ઘાયલે, આવે હિન્દુસ્તાન.”

કવિએ આ રચનાને હશી કાઢી નહિં; હું એ રચનાને અદ્ભુત ગણતો હતો. એ જ હસતું આવેછે.

છઠ્ઠા અને સાતમા ધોરણમાં પ્રેમાનન્દનું ‘નળાખ્યાન’, અખાના છપ્પા, વગેરે કવિ દલપતરામ કને હું શીખ્યો તે વખતથી ગુજરાતી કવિયોની રચનાઓ ઉપર મારો પ્રેમ ચ્દાટ્યો; અને એ પ્રેમનું બીજ વાવવા માટે એ ગુરુનો જેટલો આભાર હું માનું તેટલો ઓછો જ ગણાશે. ‘નળાખ્યાન’નું ૧૫મું કડવું લખું અધરું ગણાતું તે કવિકને અર્થ સમજવા પછી અતિ રમણીય લાગ્યું.

“નાંટો લાવ્યાછો? ના લાવ્યા હોય તે છેલ્લા જાવ.”—એમ દલપતરામ કવિ ક્લાસમાં આજ્ઞા કરતા ત્હને ખવનિ અભારે મહાન

કાનમાં પ્રગટ થાયછે. હમારી નોટણુકો કવિની આગળ મેજ ઉપર મૂકિયે છિયે; કવિ, આંખ્ખની ખામીને લીધે, નોટણુકો છેક આંખ્ખની પાસે ધરીને તપાસેછે; સુધારેછે; અને અતે “દલ૦ ડાહા૦” એમ પોતાની અલ્પ સહી કરેછે; દમે ખુશ થતા થતા પાછા એંચ ઉપર પોતાપોતાને સ્થાને બેસી જાયછે છિયે; આ સુખજીવનનું સ્મરણ દૂર દૂરથી અનિલલહરીએ આણેલા વનકુસુમેના સૌરભની પેઠે અલારે મ્હને પ્રપ્રુલ્લ કરેછે.—[આ પ્રસંગવશાત્ એક અપ્રાસંગિક વાત નાંધવાનું મન થાયછે: અમદાવાદની હાઈસ્કૂલ છોડી શુભાષીમાં કંલેજના અભ્યાસ માટે હું રહ્યો, તે સમયમાં ચાર પાંચ વર્ષ પછી, મ્હારી સાથે મ્હારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવ, ખીજા બે સંબંધીઓ, અને મ્હારા મિત્ર વરજરાય સતોકરાય દેસાઈ, કંલેજનો અભ્યાસ કરવાને રહેતા હતા: તે વખતમાં ધોખીને ધોવા આપવાનાં લૂગડાંની યાદીની ચાંપડીમાં લૂગડાં લખીને વરજભાઈના હાથમાં મૂકીને હમારામાંથી કોઈ કહેતું—સહી કરો. (વિનોદાર્થે જ); એટલે વરજભાઈ, એ વિનોદનો આનન્દ ઊભી કક્ષાએ ચઢાવવાને, પોતાની સહી કરવાને બદલે કોઈવાર માસ્ક જાક્કી એમ હમારા સ્કૂલના સમયના શાસ્ત્રી મહારાજનું નામ લખતા (એ શાસ્ત્રી પણ નોટણુકોમાં એમ સહી કરતા), અને કોઈવાર “દલ૦ ડાહા૦” એમ નામ લખતા.]

કવિ દલપતરામની પછી કોઈ પણ ગુજરાતી કાવ્યોનો શિક્ષક અમદાવાદ હાઈસ્કૂલમાં ના નીમાયો; એ સરેથાનો જ જાણ્યામાં લોપ કરવામાં આવ્યો. હું માનુંછું—પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી માનુંછું—કે એ લોપની સાથે આપણા ગુજરાતના વિદ્યાર્થીવર્ગમાંથી ગુજરાતી ભાષા, સાહિત્ય, ઇત્યાદિના અભ્યાસ તરફની રુચિનો નાશ થયો; અને હેનાં માઠાં ફળ આજ સુધી અનુભવમાં જોઈયે છિયે. દલપત કવિને આશ્રય આપવા માટે હાઈસ્કૂલમાં હેમને સ્થાન આપ્યું હતું એમ કેટલાક લોકો આરોપ મૂકતા હતા. બલે આશ્રય આપવા માટે હોય; પણ હેનો લાભ મ્હને અને મ્હારા સમકાલીન મિત્રોને થયો તે એટલો તો અમૂલ્ય હતો, દલપતરામની, એ રાજબાગમાંથી ફંટાતી શેરીમાં કરેલી, લઘુ સેવા પણ હેની શુભ પરિણામ-

દાયિની નીવડી હતી, કે એ આરોપમાંથી કદુ અંજા બધી જતો રહેતો મ્હને તો લાગેછે. મ્હારી સાથે એક પારસી વિદ્યાર્થી હતો—હાલ પણ ‘પ્રલક્ષ મંડપ હેર’ એઓછે, સોરાબજી જમશેદજી લાલકાકા—તે હલપતરામના શિક્ષણને બળે પારસી ગુજરાતીના દૂષણથી અસ્પૃશ્ય, અને ગુજરાતી કવિતાનો શાંકે હજી સુધી રાખી રહેલા હોવા, છે.

આ કવિ હલપતરામનો પ્રતાપ; આ ઉદાહરણ એક વ્યક્તિનું અને અલ્પભાસી જણાશે; પણ હેની સચકતા નિઃસંશય વ્યાપક અને મ્હોટી છે.

અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજની આરમ્ભકાળની પ્રવૃત્તિમાં બિન્ન બિન્ન નમૂનાની વ્યક્તિયો સહકારમાં જોડાઈ હતી; રણછોડભાઈ જેવા આશ્વ મૂર્તિપૂજક, અરુણદાસ અંબાદાસ જેવા દેવીના દદ બક્ત, ગોપાળરાવ હુરિ જેવા મૂર્તિપૂજની રમત રમનારા,—દલાદિ જોડાયા હતા. તેમાં કવિ હલપતરામની સહકારિતાનો એક પ્રસંગ મુકુરમાં દેખું છું: સ્થળ—ગુજરાત ટ્રેનિંગ કોલેજનો મુખ્ય ખંડ (આરમ્ભમાં પ્રાર્થનાસમાજની બંધકો ત્યાં જ થતી હતી);—ઉપદેશકને સ્થાને કવિ હલપતરામ મેજની પાછળ, ખુરશીની આગળ, બેસ્યા છે. વ્યાખ્યાન ગદ્યમાં કરવાને બદલે પોતાનું એક કાવ્ય લલકારેછે:

“છૂટાં મેલીને છોકરાં રે સંતાઈને બંડા બાપ.”

કાવ્ય સમજાવતા જાયછે; મનુષ્યના જુદા જુદા ધર્મમાર્ગોનાં લક્ષણ દર્શાવવાને કલ્પના કરીછે કે ઈશ્વર પોતાનાં બાળકોને વનમાં છૂટાં મૂકીને પોતે સંતાઈ રહોછે; છોકરાં હેની ખાળમાં ફાંફાં મારેછે. ‘અહિં હશે’, ‘તેહલે હશે’ એમ;—વચમાં એક બાળક (નાસ્તિકવાદી) કહેછે: “નથી બાપ કે કાકા કોઈ;” આ શબ્દોની સાથે શ્રીતામંડળમાં હસાહસ થાયછે, તેની વચ્ચે જ કવિ “છૂટાં મેલીને છોકરાં રે” એ પ્રવપદ લલકાર્યે જ જાયછે. હેમની બારેખમ મૂર્તિ, વિશ્વાળ મુખ, ગમ્ભીર, મધુર, મ્હોટો અવાજ; સંગીતકલાના ખેલ વિનાની પણ સરભરેલી ગાનરીતિ,—એ સર્વથી આકર્ષક બનેલી મૂર્તિ હું જોઉં છું, ગીતનો લલકાર સાંભળું છું; અને એ સમયમાં ને એ સ્થળમાં જઈને હું પોતાને બેઠેલાં દેખું છું.

[આ કાવ્યની કલ્પના ઉપરથી એક મિત્રે મ્હને કહેલી ‘મસ્તવી’માંની દષ્ટાન્તકથા (parable) યાદ આવેછે: પ્રભુ પોતાનાં બાળકોને કહેછે: હું ત્હમારે રમવા માટે આ બાગ આપુંછું; હું જઈને ગુફામાં સંતાઉંછું; મ્હને સોધી કાઢનાર સોધી કાઢશે. બાળકો બધાં બાગના આનન્દમાં સપડાઈ જાયછે; પ્રભુને સોધવાનું જૂલી જાયછે; અમુક ગણતર જણા જ સોધવાને નીકળેછે, ને ગુફામાં પ્રભુને મેળવેછે.—કવિ દલપતરામે ‘મસ્તવી’નું નામ પણ નહિં સાંભળ્યું હોય. હેમના કાવ્યની કલ્પનામાં આ કથાનું સામ્ય અદ્વૈતીય છે, તે દુર્ધરદત્ત પ્રેરણાના આત્મિક ઐક્યની સાક્ષી આપેછે, એટલું જ.]

“ નળાખ્યાન.” પ્રેમાનન્દનું, દલપતરામે કરેલા ‘કાવ્યદોહન’ નામના પ્રાચીન કાવ્યોના સંગ્રહમાં આવેલું વાંચનારને જણાશે કે નળરાજા બાહુક રૂપે ઋતુપર્ણી રાજના મહેલમાં સારથિની નોકરી લઈને રહ્યો તે રાજ રાત્રે એક શ્લોક બોલીને સૂતો એમ વર્ણન પ્રેમાનન્દનું છે; તે શ્લોક કાવ્યદોહનમાં આપ્યોછે:

આતપે ધૃતિમતા સહ વધ્વા ચામિનીવિરહિણા વિહગેન ।
સેહિરે ન કિરણા હિમરશ્મેર્દુઃખિતે મનસિ સર્વમસાગ્રમ ॥

ત્હેનું ગુજરાતીમાં વસન્તતિલકામાં બાષાન્તર કાવ્યદોહનમાં આમ છે:

જે અકલક દિવસે વહુ સાથ રાખે
તે સંજ રંજ રમતાં રવિતાપ સાંખે,
રાતે વિયોગયર્કી ચન્દ્રપકાસ ખૂંચે,
જે હોય દુઃખ દિલમાં કશુંએ ન રહે.

આ બાષાન્તર પ્રેમાનન્દનું કરેલું હશે કે કેમ એ શંકા મ્હને બહુ વખતથી ખૂંચતી હતી; નિયમશુદ્ધ છન્દ, શૈલી, દલ્લાદિથી લાગતું કે રચના આધુનિક છે; અને ‘દિલમાં’ શબ્દમાં કવિ દલપતરામે પોતાના નામનો ગુપ્ત ઇશારો પણ કર્તૃત્વ માટે રાખ્યો હશે એમ મ્હને બ્હેમ હતો. ઈ. સ. ૧૮૮૬ થી ૧૮૮૯ સુધી હું શૈલાપુરમાં હતો તે અરસામાં મ્હેં કવિ દલપતરામને પત્ર લખીને આ શંકા પૂછી. હેમણે તરત ઉત્તરમાં લખ્યું કે એ શ્લોક

જુજરાતીમાં પોતે રચીને મૂકયોછે. આ પત્રમાં ઉમેર્યું હતું કે: ત્હમે નવી અગ્રેજી ઢબની કવિતા રચીછે તે પુસ્તક મ્હને મોકલશો. મ્હેં ‘કુસુમમાળા’ની એક પ્રત મોકલી, ત્હેનો સ્વીકાર કરતાં (કે પ્રથમના પત્રમાં તે અભારે યાદ નથી; પરંતુ, સ્વીકાર કરતાં જ ધણું કરીને) હેમણે કુસુમમાળા શબ્દ ઉપર પ્રલેખ કરીને એક ગીતિ રચીને મોકલી હતી. અભારે એ પત્ર હાથમાં આવતો નથી; નહિં તો એ ગીતિ આ સ્થળે સ્મરણરૂપે જિતારીને હું મૂકત.

કવિ દલપતરામ એ નામ સાથે પ્હાળા બાંધાના, પ્રતાપવાન, પ્હાળા મ્હાંબાળા, શોભિયાથી વિશિષ્ટ, બ્યક્તિત્વ સ્થાપનાર પુરુષ, માથે અસલની કરમજી કે લાલ પાધડી, ઉત્તરાવસ્થામાં ધોળી પાધડી, જૂની ઢબની પેઢેલા, શરીર ઉપર શાલ ને હાથમાં જૂની ઢબની ખરાદીએ જિતારેલી લાકડી પકડેલા, હેવા પુરુષ નયન સમીપ ખડા થાયછે; તે સાથે હેમની ગમ્બીર મધુર વાણીમાં જવાતાં પલ્લોના બળ્યકાર કાન ઉપર પડેછે:

સરસ નરસ રસ સમજે કવિતારસ તો તહાં પ્રગટ કીજે;
પણ પુષ્કરે કે ધંટા બાળક તે તો બળવતાં રીજે.

આ ગીતિ ગાતી વખતે ‘તહાં’ના ‘હાં’ ઉપર બાર મૂકી હાથની આંગળીનો ‘પ્રવેશસૂચક’ અભિનય, ‘જે’, ‘જા’, એ તાલબંધોનો અર્ધ-તાલબંધ ઉચ્ચાર, નાકનાં નસકોરોનો આછો ડુભાવો,—એ સર્વ પ્રત્યક્ષવત્ થાયછે.

રામભઈમજા વનમાં સંધાવતાં,
સતી સ્ત્રીતાને આવતાં સાથ,
ઠહે સ્થુનાથ, પધારો પિત્તર બણી.

એ ધોળ પણ હેવા જ ગમ્બીર અવાજે, હેવા જ અભિનયો સાથે આતા, અને ‘રા’, ‘માં’, ‘તાં’, ઇત્યાદિના વિવૃત ઉચ્ચાર વિલક્ષણ રીતે કરતા દલપતરામ કદી જૂલાશે નહિં.

કવિ દલપતરામ ઉપર “ભાટાઈ,” ‘ગરબીભટપણ્ડુ,’ હેવા આરોપ દેમના વિરોધીવર્ગ તરફથી મૂકાયલા તે કેટલા અધટિત હતા તે બતાવવાનું આ સ્થાન નથી. નર્મદ કવિ અને દલપતરામ વચ્ચે સ્પર્ધા, અથવા તો દેમના પ્રશંસકો વચ્ચે ઊભી થયેલી સ્પર્ધા, તે સમયનાં સ્મરણોમાં કાંઈક રમૂજના પ્રકાર મૂકી ગઈછે. મુંબાઈમાં એક સભામાં દલપતરામે કવિતા પોતાની ગાઈ સંભળાવી અને જે’વા પુરસ્કૃત ઉપર બેઠા હેવા જ એક વિચિત્ર સ્વભાવના પારસી ગૃહસ્થ તરફથી સત્કાર પામ્યા: “હાનું નામ તે કવિતા કહેવાય—” એમ પ્રશંસાના ભાવથી કવિરાજની પાઘડી ઉપર ધરપો માર્યો; એ ધરપો મારનાર ગૃહસ્થ તે વખતે મુંબાઈની સમાલિકાઝ કાર્ટના જજ હતા.

નર્મદ કવિ તરફ દલપતરામના હૃદયમાં દ્રેષભાવ તો હતો જ નહિં; પરંતુ,

શું ભેરી તનના છબી, એમાં નથી નવાઈ;
નિરખો મુજ મનની છબી, બલા પરીક્ષક બાઈ.

એ પોતાના ‘દલપતકાવ્ય’ નામના સંગ્રહના મુખપૃષ્ઠ ઉપર મૂકીને, નર્મદ પોતાના અંથના આરંભમાં પોતાની લમણે આંગળી મૂકીને દબ્બથી બેઠેલા હેવી છબી મૂકીને નીચે “નર્મદ આખરે જુદાઈ જ, ઉમર વષ ૨૭,” એમ શબ્દો જાપેલા તે તરફ કટાક્ષ સળળ રીતે દર્શાવેલો; અને હેના પ્રત્યુત્તર, રૂપે નર્મદ પોતાની ઉચ્છૃંખલ આમ્યતામાં દોહરો રચેલો:

તનમનની છબિ ભેઈને કપળે સંશય આમ,
આ તે દલપતરામ કે અમદાવાદી હલમ. §

§ “સાહીનું સાહિત્ય,” પ. ૧૪૬ ભોતાં કાલાભાઈ આ દોહરો કેલક ઠાળિયા-નો રચેલો માનતા જણાયછે.—

૨૧. નટવરલાલ ઇન્દોરામ હેસાઈએ “સ્વતન્ત્રતા” ઓગસ્ટ ૧૮૭૬ નો અંક બતાવ્યો. હોમાં પૃ. ૨૫૦ મે આ “અમદાવાદી હલમ” વાળો દોહરો છે. (અમદાવાદી x x x એમ). દલપતકાવ્યમાં દલપતરામે ઇન્દોરને હલમનું રૂપ આપ્યું છે. તે બાબતની ઉપર એ લેખમાં કટાક્ષમય કાવ્ય એક છે. ને તે પછી તરત પ્રસ્તુત દોહરો અસંબદ્ધ રીતે આપ્યા છે. નર્મદનો રચેલો નથી એમ કાંઈ જણાવું નથી.

તે સરખાવતાં સૌજન્ય, નાગરિકતા, ધર્માદિ કા'નાં એ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી.

તેમ જ, એ દલપતકાવ્યના આરમ્ભભાગમાં પોતાની કવિતાની વિલક્ષણતા બતાવતાં દલપતરામે કહ્યું છે:

“નથિ હસ્તરિ માશુકઆરાકની
નથિ વાત જ નીતિવિનાશકની;
કવિતા કરિ સદ્ગુણ કારણની,
દિલ દુર્ગુણ દોષ વિહારણની.”

તે નમંદ કવિનાં કાવ્યોમાંના નિન્દા શૃંગારાદિકને વેધ્ય કરનારું સ્વસ્થધાન દર્શવિષય; તેમ જ,

“અરે એા વ્યસની! નથી વ્યસનીનેા વાઠવેા આ;
એમાં તો અધીક ગુલબાસ ને ગુલાબ છે;
અંપા ને અંબેલીતણા હરો ગજરા ને હાર;
બીજા પણ એમાં એવા બહુ બહુ બાબ છે;

× × ×
ગાંજે નથી, બાંજ્ય નથી, બાળી પીવા બીડી નથી;
પત્રપુષ્પવાળી આ શ્રીમાળીતણી કાબ છે.

× × ×
× × ×

માકર ઇલાઈચી સહીત જે સુગંધીદાર
પ્રેમથી પીએા તો પીવા જોગ્ય પયપાન છે;
પીતી હોય મદીરા ને એવી હોય આકકલ તો
તેવા જનો જાએ જ્યાં કલાલની દુકાન છે.”

એ સમર્થ પ્રહારોના ધણુ મારનારાં વચ્ચેના

“ચલો ચલો શું વાર લગાડો ચલો પીવા માડો,
માંદની આ તો ખૂબ ખીલી રહી ‘મસ્ત બની’ લાડો.”

એ ઉદત લાવણીના ઉદ્ધાર કાઢનાર, અથવા

“ નર્મદ કવિ નિલ્ય ભેડતો ર જ્યારે નિશામાં ચૂર,
મહું બલિહારી નિશાતણી, બક્ષિત ને બરપૂર.”

એમ નિશાનાં સ્તુતિગાન ગાનાર નર્મદ કવિની તરફ નિશાન માંડી સફળ વિજય મેળવનારા દલપતરામને ઊંચા સિંહાસન ઉપર બેસાડે છે.

આ પ્રસિદ્ધ થયેલાં લખાણોની વાત; એક જીવનવૃત્તાન્તની વાત નાંધું: નર્મદ કવિના એક મિત્ર અમદાવાદમાં આવ્યા તે પ્રસંગે દલપતરામ કવિને મળવાને ગયા; સાથે હેમના એક બે મિત્રો હતા; ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી વગેરે. ડાહ્યાભાઈએ અંધ કવિ દલપતને કહ્યું: “ કવિરાજ! આ રા.—; કવિ નર્મદાશંકરના અંગત મિત્ર છે.” તે ગૃહસ્થે દલપતરામને વિનંતી કરી કે કાંઈ આપની કાવતા સંલગ્નાવો. દલપતરામે તરત શરૂ કર્યું:

“ દુરાચારી વ્યભિચારી જો વિચારી,
થશે સારી કે નહારી ગતિ ત્હારી;”

દલપતે પંક્તિયો ગાતા જાય અને લાંબા હાથ કરી એ મિત્ર તરફ જ જાણે નિર્દેશ કરતા હોય, હેને જ સંબોધતા હોય, તેમ હસ્તનો અભિનય કરવા લાગ્યાં આ બનાવમાં નર્મદ કવિ ઉપર, મિત્રદ્વારા, પ્રહારવર્ષણ હતું કે કેમ તે હું નથી જાણતો; પણ ડાહ્યાભાઈએ આ વૃત્તાન્ત કહીને જો રમૂજ જીવનવી તે સ્મરણમાં આવતાં હું પણ રમૂજ જ ગાણું તો બસ છે.

નર્મદાશંકર

કવિ નર્મદ વિશે આડકતરા ઉલ્લેખ ઉપરના વૃત્તાન્તમાં આવ્યા. મ્હારે એ કવિ જોડે સાક્ષાત્ પ્રસંગ જીવનમાં માત્ર એક જ વાર પડેલો; તેટલો નાંધું છું: મ્હારા પિતાની સાથે મુંબાઈમાં નર્મદ કવિને ઘેર મળવા હમે કેટલાક ગયા હતા; આ નર્મદનો ઉત્તરકાળનો, “ધર્મવિચાર”ની રચના

+ આ હકીકત ‘સાહીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન’ નામના પોતાના પુસ્તકમાં પૃષ્ઠ ૧૪૫-૧૪૬ મે રા. ડાહ્યાભાઈએ આપી છે; નર્મદના મિત્રનું નામ પણ આપ્યું છે; માત્ર એ મિત્ર તરફ હસ્તનિર્દેશ કર્યાની વાત અનુક્રમ રાખી છે.

પછીનો શાન્તિની વૃત્તિનો, આશ્રમ હતો. કવિતામાં અને જીવનમાં ઉદ્ધત, હિંમતુપ્પલ, વાણી અને વર્તન, સુધારાને અનુચિત કબંક લગાડનારા પ્રહારો, એ સર્વ જૂતકાળમાં, રાત્રિના તિમિરમાં પ્રગટ થયેલી જૂતાવળ સૂર્યોદય ચતાં પલાયન કરી જાય તેમ, વિલીન થઈ ગયાં હતાં. કવિની અસાધારણ શુદ્ધિ, સંસ્કારિતા, ઉચ્ચ દર્શન, ઇત્યાદિ ગુણોની છાપવાળી મુખમુદ્રાએ મ્હને મુગ્ધ કર્યો; હૈમના ઉચ્ચ વિષયોના ઉચ્ચ વિચારો દર્શાવનારા વાર્તાલાપે મ્હારા મનમાં એ વીર નર તરફ માનવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરી. મનને ખેદ થાય છે કે એ ગુર્જરમાતા અને સરસ્વતીના અનન્યભક્તિથી પૂજા અને સેવા કરનાર વીરનો ફરી પ્રસંગ મ્હારે પડ્યો જ નહિં.

दुर्गाशंकर भंडाराम

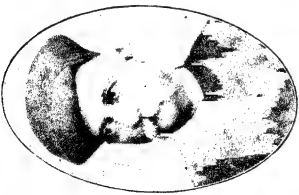
[पृष्ठ १८१७]

‘‘ଶିକ୍ଷା’’

(ଉପାଧ୍ୟକ୍ଷ) ଶ୍ରୀମତୀ ଶ୍ରୀମତୀ

ଶ୍ରୀମତୀ ଶ୍ରୀମତୀ ଶ୍ରୀମତୀ

(૧૨)

સ્વ. નન્દશંકર તુળજશંકર

તથા

સ્વ. દુર્ગારામ મંછારામ

નન્દશંકર માસ્તર એ નામ મ્હારા સૂરત શહેરના બાલ્યકાળના પ્રશ્નગોના સંસ્કાર જગાડે છે. આજ લોકો એઓને ‘કરણ્ય ઘેત્રો’ નામના વાર્તાગ્રન્થના રચનાર તરીકે ઓળખે છે. મ્હારે એ સ્વરૂપે ઓળખાણ બહુ મોડું થયેલું; ‘માસ્તરસાહેબ’ તરીકે મ્હારા પિતાને ઘેર નિત્ય આવનાર એ મિત્રને મેં બાળપણથી ઓળખેલા. રોજ સાંજે પાંચ દસ મિત્રોની મેઠક થાય ત્હેમાં નન્દશંકર માસ્તર ગાદી તકિયે મેઠેલા, તપખીરની ડબ્બીમાંથી વારંવાર તપખીર સંઘતા, થોડું બોલતા પણ રમૂજના પ્રસંગે માથાના છૂટા મૂકેલા વાળ સાથે ડોકું બે બાજુ ધૂણાવીને ખૂબ હસતા, બોલવામાં તેમ જ હસવામાં પણ અનુનાસિક, હેવા માસ્તરસાહેબની, નિખાલસ સ્વભાવનાં ચિહ્નો મુખમુદ્રામાંથી ઝરતી, મૂર્તિ સ્મરણમાં પ્રગટ થવાની સાથે સંમાન, સ્નેહ, અને સદ્ભાવની ઝિંમિયો હૃદયમાં ઝરે છે. અને મ્હારા બાલ્યકાળમાં આલિસતાથી જ હેમનું નામ કર્ણુ બાણે શા માટે મ્હેં પાડીશંકર પાડેલું તે વાતનું સ્મરણ યતાં લગ્ન સાથે હાસ ઉત્પન્ન થાય છે.

નન્દશંકરે પોતાના જીવનના ઉત્તરભાગમાં મુશ્કી, તથા પોલિટિકલ ખાતામાં કામ કરેલું અને જીવનમાં દીવાનની પદવી ભોગવેલી; જતાં હેમણે

આરમ્ભ સ્કૂલના હેડમાસ્તરની જગાથી કરેલો તેથી 'માસ્તર', 'માસ્તર-સાહેબ' એ નામ હેમને છેવટ સુધી હમારા મંડળમાં તો વળગી રહ્યું હતું. મિ. ઓન નામના હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્તરના એ તેજસ્વી શિષ્ય હતા એમ સાંભળેલું મને યાદ છે. એ સમયના શિક્ષણની ખૂબીને પ્રતાપે, એ ગુરુના વ્યક્તિત્વને પ્રતાપે, અને એ શિષ્યની બુદ્ધિશક્તિને પ્રભાવે, 'માસ્તર' અસાધારણ શક્તિવાળા અમલદાર તરીકે સર્વત્ર દીપ્તી નીકળ્યા હતા. માસ્તરની પદવીમાં હતા ત્હેવામાં મ્હારા પિતાની પાસે મળનારા મંડળમાં એક પ્રસંગે માસ્તરસાહેબે એક અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રમાંના લેખનું ગુજરાતીમાં તત્કાળ આપાન્તર હેતું તો સુગમતાથી, સરળતાથી, અને વિશદતાથી કર્યું હતું કે બધા પ્રશંસાત્રિતીથી છક થયા હતા. નાંદેશમાં એડમિનિસ્ટ્રેટરની જગાએ હતા તે સમયમાં, એમ કહેવાયછે કે, એક લાંબો તુમાર ખોવાઈ ગયેલો તે પોતે પોતાની સ્મરણશક્તિને બળે સર્વાક્રમસંપૂર્ણ પુનરપિ લખાવી આપ્યો.

'કરણુ ધેલો' એ વાર્તાગ્રન્થ પ્રગટ થયો તે વખતે માસ્તરના બધા મિત્રો, મ્હારા પિતા સહિત, આશ્ચર્ય પામ્યા હતા કે આ શાન્ત, થોડાંબોલા, મારતરે આ ઉત્તમ ગ્રન્થ કય્હારે, શી રીતે, છાનામાના, લખ્યો ! આ બાવ દર્શાવનારા હિંદુગાર મારતરની સમક્ષ મ્હારા પિતાએ કાઢ્યા, તે સાંભળી માસ્તરસાહેબે ઉત્તરમાં માત્ર અનુનાસિક હાસ પોતાનું કરીને બસ કર્યું. આટલો વાર્તાગ્રન્થ લખીને પછી મારતર બંધ જ પડ્યા તે અજબ જેવું લાગેછે. અને ફેટલાક અનુદાર પુરુષો એટલે સુધી જાયછે કે એ ગ્રન્થ નંદશંકરનો રચેલો છે જ નહિ એમ કહેછે ! માસ્તરસાહેબના નિકટ પરિચયમાં આવેલા હમે સર્વે આ આરોપને અનુદારતાની જ દૃષ્ટતા અણિયે છિયે.

સુરતના મિત્રમંડળમાં મ્હારા પિતાના સાચા મિત્રો એ જ હતાઃ મહીપતરામ અને નંદશંકર. બીજા મિત્રો તો સાંજને પ્હાર એકઠા થઈ તડાકા મારવા ઉપરાંત હૃદયમાં સ્થાન પામે હેવા ન્હોતા. માસ્તરસાહેબની એ મંડળમાં હાજરી વડે અપૂર્વ મીઠાશ પૂરાની હતી. બહુ ખોલવું નહિ,

છતાં હેમના સૌજન્યયુક્ત સહવાસમાં જ હેવું માધુર્ય હતું કે અર્કિચ્છિદપિ
જ્વાળાં: સૌખ્યૈર્દુઃસ્થાન્યપોહતિ એમ મહારા પિતાને એ મિત્રના સમાગમથી
લાગતું હતું. માસ્તરસાહેબની મિત્રતાને અંગે ખીજ એક સુલભ ઘટના હેવી
થઈ હતી કે એ મિત્રમંડળમાંના ખીજઓને સંબન્ધે તે ઘટનાયોગ થયો જ
નહોતો. મહીપનરામ બાદ કરતાં, ખીજ મિત્રોના કુટુંબમંડળ સાથે હમારે
કાંઈ પરિચયસંપર્ક થયેલો નહિ; માસ્તરસાહેબનાં પત્ની નંદગવરી (જે
ઈશ્વરકૃપાથી અત્યારે હયાત છે, અને મહેટીબા નામથી જેને હમે માનવૃત્તિ
અને સ્નેહવૃત્તિથી ઓળખિયે છિયે તે) હેમના એ યુવાવસ્થાના કાળમાં
અનુપમ સૌન્દર્યના નમૂનારૂપ હતાં; ઘરેણાં આઠામાં આઠાં, વેસ સાદામાં
સાદો પહેરે, છતાં સૌન્દર્ય તે જ અલંકારરૂપ થઈ હેમને દીપાવતું.
અત્યારે વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ એ સૌન્દર્યની જૂનકાળની દીપ્તિ પ્રગટ
છે.—આ કાંઈક અપ્રાસંગિક વાત લાગશે. પરંતુ વક્તવ્ય એ છે કે એ
સૌન્દર્યની સાથે જ નંદગવરીમાં હૃદયના ગુણો, સ્નેહ, સૌજન્ય, ઇત્યાદિ
હેવા જોડાયા હતા કે માસ્તરસાહેબ અને નંદગવરી એ એક આદર્શ દંપતી
તરીકે હમે જોતા હતા. અને એ દંપતીનો ઘરના કુટુંબ જોડે લાંબા
કાળ સુધી સંબન્ધ જારી રહી સુંદર સ્મરણો જ જીવનમાં વેરનો આદ્યો હતા.

માસ્તરસાહેબનો પોતાનો સ્વભાવ, મહારા પિતાના ખીજ મિત્રમંડળ-
માંની વ્યક્તિયોથી અત્યંત ભિન્ન હતો; પોતાનામાં નિખાલસપણું, સૂરતના
લોકો જેવી મસ્તી તોફાનનો અભાવ, ઇત્યાદિ અનેક સદ્ગુણો હતા; છતાં
ખીજ મિત્રોની ગમ્મતોમાં પોતે કાંઈક તટસ્થરૂપે, કાંઈક ઉદારતાયુક્ત
સ્વભાવથી, લાગ લેતા હતા. દુર્ગારામ મહેતાજીને આ મંડળે એક બાબતમાં
પ્રયોજિત પરિહાસનો ભોગ બનાવ્યા હતા,—એ વિશે એ ગૃહસ્થનાં
સ્મરણોમાં દમણાં થોડી વાર પછી જ ઉલ્લેખ આવશે;—એ પરિહાસમાં
માસ્તરસાહેબે એક નાટકપાત્રનું સ્થાન ભોમવેલું ખરું, પણ હેમાં કશો
સક્રિય ભાગ ના લીધેલો; છતાં પોતે મૌનવૃત્તિ, સ્મિતયુક્ત મૌનવૃત્તિ, હેવી
શખેલી કે દુર્ગારામ મહેતાજી છેક સુધી એ મસ્કરીને સાચી માનીને કઠાયા.
એ કથા પછીથી કહીશું.

માસ્તરનામાં સત્વનિષા, સ્વતંત્રતા, ઇત્યાદિ વીરનરનાં લક્ષણો હતાં તે થોડાક જ જાણુતા હશે. ધર્મિકા તાલુકાના મામલતદાર એઓ હતા તે વખતે હાલના ઇનકમટર્કસનું પૂર્વાશ્રમનું રૂપ લાઇસેન્સટર્કસ હતો, તે કરની આકારણી માસ્તરે કરેલી તે કલેક્ટરને એ.છી લાગી અને માસ્તરને હુકમ કર્યો કે વધારે આકારનું પત્રક બનાવી લાવો. માસ્તરે તરત ગૂંઝામાંથી નોકરીનું રાજીનામું લખી રાખેલું કાઢીને મૂક્યું; ને કહ્યું: મહારાથી ગેરવાજબી આકારણી નહિં થાય. કલેક્ટર સાહેબ આ હિમ્મતનું વર્તન જોઈ અમસન ના થયો.

બીજાં સ્મરણો યાદ આવતાં નથી. એક એ સ્પૂરી આવેછે તે નાંધું: ઈ. સ. ૧૮૮૫ આખરના ક્રિસ્ટમસના દિવસોમાં હું મુંબાઈ હતો. માસ્તર-સાહેબ ભીંમશેઠની વાડીમાં પોતાના પુત્રો માંજુભાઈ તથા મનુભાઈને ઘેર બિતર્યા હતા. હું તે વખતે હેમને મળવા ગયેલો. મને કહે ત્હમે ક્યાં બિતર્યાછો? (હું શેલાપુરથી તે વખતે આવેલો હતો). મેં કહ્યું: “—ને ઘેર.” માસ્તર કહે:—“એ તો જાંઈ છોકરો હતો.” મેં કહ્યું: “હજી પણ એ જાંઈ જ છે.”

ઈ. સ. ૧૯૦૩ માં હું હુમસ ગયેલો. માસ્તરસાહેબ તે વખતે ત્યાં હતા. પોતાના બંગલામાં રહેતા હતા. હું હેમને મળવા ગયો. રલેટ ઉપર ગણિતના હિસાબ ગણીગણીને બૂસી નાંખવા, અને બીજા ગણવા, એ હેમની કાલવિનોદની ક્રિયા હતી, તે ચાલતી હતી. તે બધે રાખી. પ્રેમથી વાતોચીતો કરી—આ ગદારી હેમની સાથે છેલ્લી મુલાકાત. કેમકે તા. ૧૧ મી જૂન ૧૯૦૫ ને દિવસે માથેરાનથી હુમસ જતે સુરતમાં હેમની માંદગીની વાત સાંભળીને હું પત્ની સાથે હેમને ઘેર ગયો તે વખતે પક્ષાઘાતના ત્રીજા હુમલાથી એ અસહાય અવસ્થામાં હતા તેથી હેમનાં પત્ની તથા માંજુભાઈને જ બહારથી મળી સમાચાર પૂછીને હમે ગયાં. તે પછી બરાબર એક મહિને, ૧૬ મી જુલાઈ ૧૯૦૫ ને દિવસે હું હુમસથી અમદાવાદ જતે સુરતમાં હેમને ઘેર ગયો, તો તે વખતે તો જીવન અને મરણ વચ્ચેના દિવ્ય પ્રદેશમાં હેમનો આત્મા ક્રમણ કરતો હતો. હું ગમ્મીર, પૂજ્ય, વાતાવરણને

ધટિત માન આપી ચાલ્યો આવ્યો. એ વિશુદ્ધ આત્માને શ્રવણે પડતાં દિવ્ય જાનો સાંભળી સકાતાં હોય તો તે માટે શું મૂલ્ય હું ના આપું ?

દુર્ગારામ મંછારામ

આ અસાધારણ વ્યક્તિત્વવાળા, દદામહી, પુરુષને આજ ઘણા જાણ્યું બૂલી ગયા હશે. સૂરતના એ વૈદિક નાગરબ્રાહ્મણ આપણને જીવનમાં વિજય-માર્ગે ચઢ્યા હતા. જેમ નન્દશંકર અંગ્રેજી શિક્ષક હોઈ 'માસ્તર' ઉપનામથી પ્રસિદ્ધ હતા. તેમ દુર્ગારામ અંગ્રેજીના જ્ઞાનથી અસ્પૃષ્ટ ગુજરાતી શિક્ષક હોઈ 'મહેતાજી'ના ઉપનામથી જાણીતા થયા હતા. કઠિયાવાડમાં કેટલોક સમય એ રહેલા તે વખતમાં એ પ્રાન્તના લોકોએ હેમનું નામ “આખરો” પાડ્યું હતું, તે હેમના સૂકા આખરા જેવા શરીરના દેખાવને લીધે પાડેલું, અથવા રાત્રે આખરો ખાઈને એ સૂતા એમ વાર્તા ચાલતી હતી તેથી એ નામ આપેલું કે કેમ તે, ખબર નથી; પણ એ નામ કઠિયાવાડથી ગુજરાતમાં અને સૂરતમાં ચાલ્યું આવ્યું હતું.

મ્હારા પિતાના સૂરતના મિત્રમંડળમાં દુર્ગારામ એ ખીજા સર્વથી તદ્દન છૂટી પડે હોયી વ્યક્તિ હતી. દાસ્યરસની કદર હેમના સ્વભાવના બંધારણમાં પ્રવેશ પામે એ અશક્ય હતું. અને કાંઈક એ શક્તિની જિનતાને લીધે જરા-જરામાં ઉદ્દેગાર્મ જવાની હેમની પ્રકૃતિ ધડાઈ ગઈ હતી. દુર્ગારામ મંડળમાં આવે એટલે ખીજા મિત્રો ચૂપ રહી જાય; કારણ એ હતું કે મહેતાજીનું પેટ આછકલું ગણાતું; તેથી એ બહેમાતા કે કાંઈ મ્હારી વિરુદ્ધ વાતો થતી હશે; તેથી એ એક સૂત્ર વારે વારે આગળ કરતા: “છાનું એટલી ચોરી.” પરંતુ આ જીવનમાં સર્વ વાત સર્વ સમક્ષ પ્રગટ કરાય નહિં માટે પાપરૂપ જ એ સિદ્ધાન્ત સ્થાપી સકાય નહિં એ વાતનું એ વિસ્મરણ કરતા હતા; તે ઉપરાંત, માનવ માનવ વચ્ચેના વ્યવહારમાં કેટલાક હેવા નાજૂક પ્રસંગો, પરિચયો, અને મદ્દભાવના વિનિમયો ઉત્પન્ન થાયછે, કે જે ઉદાત્તભાવના—romance—ની રસિકવૃત્તિનાં એ સ્થૂલ દર્શનો બનેછે,—તે દિવ્ય હિસિનાં ચમકભરેલા આશ્ચર્યભાવથી ધડાયલી ભાવનાનાં પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં

મૂકાતાં સ્વરૂપોને બાલ જગતના અપવિત્ર સ્પર્શથી દૂર રાખી સુરક્ષિત કરવાની ઇષ્ટતા સર્વ રસભક્તો જાણે છે; એ વાત તો મહેતાજીની કદપનામ પણ પ્રવિષ્ટ થાય એમ નહોતું. મહેતાજીના પેટમાં વાત રહેતી નહિ, હેતુ એક કારણ એ સંભવે કે એ પોતે સાધા, પ્રમાણિક હતા; પોતાને કશું જાપ્ય નહિ, તેથી બીજાને પણ ના હોવું જોઈએ એમ એ માનતા હશે; આટલું હેમને ન્યાય આપવા ખાતર કહેવું જોઈએ.

દુર્ગારામ મહેતાજી એટલે રસિકતાના અમીઝરણા વિનાની શુદ્ધ જુમિમાંનું સૂકું ઘાસ ચરનાર પ્રાણી હોવા જ લાસ ધણાને થતો હતો; હેમના અન્ય ગુણો બાજુએ જ રહી જતા. આ કારણથી, મદારા બાલક જીવન જોડે કશે પણ સમભાવ એ ઋષિના હૃદયમાંથી ઝરવો અશક્ય હતો, એટલે એ વ્યક્તિમાં મદારું બાલકહૃદય કશું આકર્ષણ દેખી સકતું નહિ; અને સૂકા “ખાખરો” હેમના રસહીન સ્વભાવનું પરમયોગ્ય પ્રતિબિમ્બ-દર્શક ઉપનામ સાંભળીને, બોલીને, હું આનન્દ પામતો હતો. સાંસારિક સુધારામાં હેમના સમયના વહેમી વિચારો સાથે દિમ્મતથી યુદ્ધ કરનારા આ વિરલ પુરુષના ગુણોની કદર તે વખતમાં મદને કચ્છાંથી હોય ?

ગુજરાતી વાચનમાળાના આદિ અધિષ્ઠાતા, શાળાઓ માટે ઉપયોગી બનાવવાના પ્રથમ રચનાર, હો.પ સાહેબના નામથી બધા જાણીતા છે. દુર્ગારામ મહેતાજી ઉપર હો.પ સાહેબનો સદ્ભાવ વિશેષ હતો; વાચન-માળામાં કેટલીક કવિતાઓ નીચેની ‘આજમ દુર્ગારામ મંછારામ’ એ નામમુદ્રા હજી ધણાના સ્મરણમાં હશે. એ હો.પ સાહેબને મળવા માટે ‘મહેતાજી’ એક વાર ગયેલા તે વખતે પટાવાળાએ હેમને રોક્યા; મહેતાજી ધૂંધવાયા; ચૂપ બેઠા; સાહેબે અંદર બોલાવ્યા કે તરત જ પટાવાળાના વર્તન માટે ધૂવાધૂવા થતા મહેતાજી ફરિયાદ કરવા લાગ્યા. હો.પ સાહેબે મહેતાજીને ઠંડા પાડતે કહ્યું: “મહેતાજી ! એ પટાવાળાને શો પચાર મળે છે ?” મહેતાજી:—“આઠ દસ રૂપિયા હશે.” હો.પ સાહેબ:—“તો વિચાર કરો, મહેતાજી સાહેબ ! કે હેનામાં તે કેટલીક અમ્મલ હોય ?” દુર્ગારામ ચૂપ થયા, શાન્ત થયા, નિરુત્તર થયા.

દુર્ગારામ મહેતાજી અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના આરમ્ભકાળમાં અમદાવાદ એકવાર આવેલા; પ્રાર્થના ચાલતી હતી; પ્રાર્થનામાળાના એક અંકમાંનો લલિતછંદ બધા ભકતો ભેગા થઈને બોલતા હતા; એક પંક્તિ ઉચ્ચારાઈ: વિકટ વ્યાલ છે વિશ્વમાં ઘણી; સ્થળકાળ, આચારમર્યાદા, 'મધુ' ભૂલી જઈને મહેતાજી વચમાં બોલી ઊઠ્યા: 'વ્યાલ શબ્દ ના જોધયે વ્યાલ એટલે તો સર્પ.' " પરત ભજનમેં ભંગ " એ હેમને બાન ના રચું. મદારા પિતાએ સભ્યતાથી મૃદ્ય સ્તીકરી. આગળ બજન ચાલવા દીધું. ખીજી આશ્રિતિમાં મદારા પિતાએ વ્યાલ ફેરવીને જાલ શબ્દ મૂકયો.

આ પ્રસંગે જ ગળણમાં મહેતાજી સદ્ગુરુમ્મ મદારા પિતાના અતિથિ થયા હતા. હેમના એ પુત્રો હેમના મંડળમાં હતા; એક મદારી ઉમરતો, ખીજો ન્દાનો. સૂરતના લોકો ગુજરાતગના લોકો વિશે કહેકે કે ગુજરાતમાં " વરં વીંછતે ને વાંદરે"—તે વીંછી અને વાંદરાની આખતમાં નો સત્ય વાત છે, વરં માટે એ વચનની સત્યતા સ્તીકારવાને હું તૈયાર નથી. અરતુ, અમદાવાદમાં વાંદરાં જોઈને મહેતાજીનો ન્દાનો પુત્ર ખૂબ આનન્દ પામતો હતા, અને મહેતાજીને એ પ્રાણી ખતાવી ને કહેતા; " આપાજી ! વાંદરે!". હમે આ વચનમા સંમેધન લુપ્ત ગણીને માંદં માંદિં ખાલક-વર્ગમાં દસતા હતા.

આ વખતે મહેતાજીનો મહેંગો પુત્ર મદારી ઉમરતો હતો, ને મદને અંગ્રેજ અંગગણિતના દાખલાઓ નીતિ રીતે પૂછીને છક કરતા હતા: દાખલા શીરીને ગણી ખતાવવા—તે પૂછવાને બદલે દાખલાનાં અંગ્રેજ વાકયો પોતે જોખી કહેતાં ને વાકયાનાં વાકયા પટ પટ પટ પટ બોલી જઈ મદને પોતાની દુશિવારીથી દાખી નાંખવાનું કરતો હતો. હું ખિચાગે ચૂપ રહેતો હતો; પણ એ પદ્ધતિમાં ગણિતનું જ્ઞાન સમાય નહિં એટલું મદને બાન હતું. મહેતાજીને અંગ્રેજનાં અબ્યાસ ન હોવાથી પોતાના પુત્રના શિક્ષણમાં આ ખાખતમાં પોતે નિયામક થઈ સકયા નહિં હોય એમ હું ધારું છું.

મહેતાજીને વિશે સૂરતનું મિત્રમંડળ અનેકાનેક નિર્દોષ રમૂજે ઘડતું હતું. હેમની પુત્રીઓનાં નામ જસગવરી, વિલાજવરી, ધનગવરી, લાભ-

ગવરી—એમ હતાં તે વિશે મહેતાજીએ પોતે નામશુંખલા ધડેલી હતી કે કેમ તે ખબર નથી; પણ હેમણે શુંખલા રચેલી ઠરાવીને બધા કહેતા— “જસવિઘાધનલાભ જ ગવરી” વળી “અષ્ટકમળદળપદ્મપ્રકાશઆર્ષ”, અને “ચરણકમળરજધૂણીદાસિયા” જેવાં પુત્રી પુત્રનાં કૃત્રિમ નામ મહેતાજીને નામે, કાંઈ જાણે શા માટે, એ મિત્રોએ ચઢાવ્યાં હતાં. આ તો નિર્દોષ રમૂજ હતી. પણ એક પ્રયોજિત પરિહાસ એ મિત્રમંડળે ઘડી કાઢેલા તે તો કાંઈક કૂર જેવો હતો. વડનગરા નાગરોમાં ‘ગૃહસ્થ’ અને ‘ભિક્ષુક’ એમ બે વિભાગ છે; એ બે વચ્ચે ભોજનવ્યવહાર છે, પણ કન્યાવ્યવહાર નથી. મહેતાજી ‘ભિક્ષુક’ વર્ગના હતા; બીજા મિત્રો ‘ગૃહસ્થ’ વિભાગના હતા. એ મિત્રોએ મહેતાજીને ભમાવ્યા કે ત્હમને હમારામાંથી માસ્તર સાહેબની પુત્રી જોડે ત્હમારા પુત્રનો વિવાહ કરાવીશું. આ કેવળ જૂઠાણું જ હતું. પણ સાધારણ રીતે મહેતાજી ચતુર છતાં આ બાબતમાં લોભાઈને છેતરાયા; છેતરાયા તે છેક લાંબો વખત સૂધી. સૂરતના બ્રાહ્મણો દક્ષણી ઘાટની ચકરી પાધડી પ્હેરે છે તે પાધડી મહેતાજી પ્હેરતા હતા; પેલા મિત્રમંડળે કહ્યું: ગૃહસ્થની કન્યા બેવાની છે તો આ બ્રાહ્મણિયા પાધડી બદલીને હમારા જે ॥ મહેતાજી પાધડી પ્હેરવી પડશે;—એટલે મહેતાજીએ ચકરી પાધડી કાઢી નાંખી અને સૂરતી નાગરગૃહસ્થ અને કાયસ્થો પ્હેરે છે ત્હેલી પાધડી પ્હેરવા માંડી.—આખર હેમને, કચ્છારે તે ખબર નથી, પણ, જણાયા કે આ ખોટી આશામાં બધા ભમાવે છે. આ પરિહાસથી મહેતાજીને ક્રોધ ચઢ્યો કે કેમ તે મ્હને સ્મરણ નથી.

મહેતાજીમાં હાસ્યરસેન્દ્રિયની ખામીનું એક કદાચરણ આપીને સમાપ્ત કરું. કહે છે કે કાઠિયાવાડમાં હેમને એક વાર ચોરોએ લૂંટયા; તે વખતે ક્ષત્રિયોચિત શરચરિત તો ના જ સંભવે; પણ છાનેમાને તાબે થવાને બદલે, બ્રાહ્મણોચિત ઉપદેશ કરવા લાગ્યા; ચોરી કરવી એ બહુ પાપનું કામ છે ઇત્યાદિ વચનો એ પોતાના ચોરીરૂપ કુલધર્મમાં રીઠા થયેલા લૂંટારાને વિશે તો પથ્થર ઉપર પાણી જેવાં થયાં; અને આપતા હો તો આપીને જાઓ કહીને લૂંટીને હેમને વદાય કર્યા. આ કથાની સલાસલતા વિશે હું જેખમ જવાબદારી રાખવાને તત્પર નથી.

मनसुखराम सूर्यराम

[पृष्ठ ११५]

(૧૩)

સ્વ. મનસુખરામ સૂર્યરામ

મ્હારી દસ વરસની ઉંમરથી સોળ સત્તરની ઉંમર સુધીમાં હાથમાં આવે એટલા ગુજરાતી પુસ્તકો, સમજું ના સમજું તોપણ, હું વાંચી જતો હતો, હેમાંનું એક પુસ્તક “ શેક્સપીઅરકથાસમાજ ” નામનું મ્હેં બહુ રસથી વાંચ્યું હતું. “ Lamb's Tales from Shakespeare ” નું એ ભાષાન્તર હતું એમ હું તે વખતે જાણતો નહોતો. એ ભાષાન્તરના કર્તાઓ મનસુખરામ સૂર્યરામ, રણછોડભાઈ ઉદયરામ, છોટાલાલ સેવકરામ, મણિભાઈ જસલાઈ અને હરિદાસ વિહારીદાસ હતા એમ મ્હને સ્મરણ છે. “ સાહીનું સાહિત્ય ” ના રચનાર પ્રથમનાં ત્રણ નામ જ કર્તા તરીકે આપે છે. પુસ્તક મ્હારી પાસે અત્યારે નથી તેથી વસ્તુસ્થિતિનો નિર્ણય થતો નથી. અત્યારે તે વાત સાથે કામ નથી. પરંતુ વકતવ્ય એટલું જ છે કે આજના લેખના નાયકનો પરોક્ષ પરિચય પ્રથમ એ પુસ્તકદ્વારા મ્હને થયો હતો. સાહિત્યક્ષેત્રમાં છેવટ સુધી વિચરનાર મનસુખરામ અને રણછોડભાઈ એ બેની જોડી લાંબા કાળ સુધી પ્રસિદ્ધિમાં રહી.

મનસુખરામભાઈનો પ્રથમ સાક્ષાત્ પરિચય મ્હને થયો તે પૂર્વે એઓની સંસ્કૃતમય શૈલીનો ઉપહાસ મ્હારા વડીલ બંધુઓ કરતા હતા તે વખતથી હેમાંનું “ અસ્તોદય ” નામનું પુસ્તક વાંચ્યાથી એ ચિત્ર વિશેષ દઢ છપાયું. એ પંડિતનું પ્રથમ દર્શન ઈ. સ. ૧૮૭૪ ના શુભારમાં અમદાવાદમાં જગાભાઈના બંગલામાં મ્હારા પિતા રહેતા હતા ત્યાં થયેલું સ્મરણમાં આવે છે. પૂર્ણ ખાત્રી નથી. પરંતુ તે પ્રસંગે એક ચચાં ઉપસ્થિત થઈ તે

વિશે તો ખાત્રી જ છે: લૅટિન ભાષામાં સંસ્કૃતની પેઠે દ્વિવચન છે કે કેમ એ પ્રશ્ન વિશે મનસુખરામભાઈએ અસ્તિપક્ષમાં અભિપ્રાય દર્શાવ્યો. મહારા પિતા, વડીલ બન્ધુ તથા કેટલાક પિતાના મિત્રોની હાજરી હોવાથી હું ક્ષણભર ચૂપ રહ્યો, પણ આખર મહારાથી બોલી જવાયું. “લૅટિનમાં દ્વિવચન સાંભળ્યું નથી, આખારાવ (મહારા વડીલ બન્ધુ) મોનાલાલભાઈ વગેરેને પૂછી જુઓ. એઓ રફૂલમાં લૅટિન શીખ્યા હતા;” એમ કહી radius નું બહુવચન radii અને focus નું એ સંખ્યા છતાં પણ foci એમ સરખાં રૂપ છે તે ઉદાહરણ આપ્યું. આ મહારી પ્રથમ ઘટના. એ ધૃષ્ટાંતનું બીજા અધિકાર મહારના ક્ષેત્રમાં ધસવાના પ્રકાર તરફ તથા પાણ્ડિત્યદમ્ભ તરફ અસહિષ્ણુતા દર્શો એમ લાગેછે. કાંઈક આ બીજાનું રૂળ બીજા એક પ્રસંગે (ઈ. સ. ૧૮૮૮ માં “ગુજરાતી ભાષાની દાલની જોડણીની પદ્ધતિ વિશે વિચાર” એ મથાળાનો લઘુ નિબંધ લખ્યો ત્યારે—૧. ૬ ક્રાંતી પુટનોટમાં) મનસુખરામભાઈનું નામ દીધા વિના જ એઓના ‘પસંદ’ ને બદલે ‘પ્રસન્ન’ શબ્દના પ્રયોગની ભૂલ્ય બતાવવામાં પ્રગટ થયું હતું; એ શબ્દોમાં પ્રીતિના વિવેચ અને વિવર્ધની વચ્ચેના ભેદનું અજ્ઞાન જણાઈ આવેછે, વગેરે ટીકા મળે કરી હતી.

ઈ. સ. ૧૮૭૫ના નોવેમ્બરમાં હું મુંબઈ આવ્યો તે વખતના એડવર્ડ પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સના આગમનને પ્રસંગે મહારા પિતા સરકારના નિમંત્રણથી અગાઉથી આવેલા હતા અને મોરારજી ગોકળદાસના સ્ત્રીના-બાગમાં ઉતારો રાખ્યો હતો ત્યાં હું પણ આવ્યો. આ અરસામાં મનસુખરામભાઈનાં દર્શન રોજ થતાં હતાં અને મહારા પિતા સાથેના વાર્તાલાપ સાંભળવાનો લાલ મળતો હતો કેમકે મનસુખરામભાઈ પણ એ જ દંપ્ત-ઉંડમાં રહેતા હતા. એ વખતે મનસુખરામભાઈની તેજસ્વી મુખમુદ્રા, તેજસ્વી ચરમાં અને એકંદર પ્રતાપી દેખાવ સર્વના ઉપર છાપ પાડતાં હતાં. અનેક દેશી રાજ્યો જોડે એજન્ટ તરીકે એઓનો અમ્યન્ધ હતો અને કેટલાંક રાજ્યોમાં દિવાનગિરી ઉપર એઓના મિત્રો ગોઠવાયલા હતા. “મહારા ગૂંઝામાં ચાર ચાર દિવાનગિરીઓ છે.” એમ મનસુખરામભાઈ

ગવવચન બોલતા હતા એમ કહેવાયછે. સાહિત્યમાં પણ ગુજરાતના એકન મનસુખરામભાઈ અને શૈક્ષણિકર રણછોડભાઈ હેવી માન્યતા એ જુગલ-જોડીની હતી અને બહાર પ્રચરાવી હતી એમ પણ કહેવાયછે.

એલફિન્સ્ટન ફોલેજમાં દાખલ થવા માટે ઈ. સ. ૧૮૭૬ ના જાન્યુઆરીમાં હું મુંબઈ આવ્યો. સાથે કુટુંબના મુર્નામ લક્ષમણ (બન્ધુ સમાજવાળા ડાહ્યાભાઈ લક્ષમણના પિતા) તથા ધરનો એક જૂનો બ્રાહ્મણ મદારા પિતાએ મોકલ્યા હતા. સ્વતંત્ર મકાન મળતા સધી મનસુખરામભાઈને ત્યાં દમારો ઉતારો રખાવ્યો હતો. પરંતુ તે થોડા દહાડા માટે જ હતો. લક્ષમણને પારકે ઘેર રહેવાનો કંટાળો હોવા આવ્યો કે એમ હેવી પણ એક ન્હાની ઓરડી ભાડી કાઢી ત્યાં મહેને સ્થાપો. કંટાળાનું કારણ કુલ્લક હતું: દમને ખખર નહિ કે મનસુખભાઈના વતન નડિયાદમાં સર્વત્ર હોવા રિવાજ હશે કે રાત્રે ફક્ત દાહ્ય અને બાત ખાવાનાં હોય; મનસુખરામ-ભાઈને ત્યાં રોજ રાત્રે પ્રસાદમાં થાળીમાં બાત અને તે ઉપર રોટલી પાતળી દાહ્ય શિવાય બીજું કંઈ દમને મળતું નહોતું. એઓ પોતે શું જમતા હતા તે દમને ખખર નથી, શાથી કે દમારી સાથે ખેસતા નહોતા. કંટાળાનું કારણ આટલુંજ હતું. આ પદ્ધતિ પાછળથી બદલાઈ હતી. મદારા નાકિરીના દિવસોમાં શોલાપૂરથી અમદાવાદ આવને જને મનસુખરામભાઈને ત્યાં હું ઊતરતો ત્યારે તે રાત્રે પણ દાહ્ય બાત, શાક, ચાપિંડાં, દૂધ, બધી સામગ્રી પીરસાતી હતી.

સાહિત્યની રંગમૂમિ ઉપર મનસુખરામભાઈ જોડે મદારે પ્રથમ સંઘર્ષણ ઈ. સ. ૧૮૮૨ માં થયું. સંવત્ ૧૯૩૫-૩૬ ના “સ્વદેશવત્સલ” ના અંકોમાં લીમરાવકૃત “મેઘદૂત” કાવ્યના ભાષાન્તરનું અવલોકન અત્યંત કટુતા અને અન્યાય ભરેલું કોમકિ શાસ્ત્રીનું લખેલું નામ વિના આવ્યું હતું. તે શાસ્ત્રીના મરણને લીધે અધૂરું રહ્યું. અને તે પછી મનસુખરામભાઈએ અવલોકન વગર નામે જુદા જ રૂપે ચાલુ રાખ્યું. પૂર્વોક્ત અવલોકનમાં સખળ પ્રેરણા મનસુખરામભાઈની હતી અને પછીનો લેખ પણ એઓનો હતો એ વિશે મદારી પાસે સખળ પ્રમાણ હતાં. આ ઉપરથી “જુદિ

પ્રકાશ” માં એ મેઘદૂતના ભાષાન્તર વિશે મ્હેં લંબાણુથી ચર્ચા કરી. તેના આરમ્ભમાં મનસુખરામભાઈનું નામ દીધા વિના આ વિષયમાં હેમની વૃત્તિ તથા વર્તન વિશે મ્હેં સખળ અને કાંઈક અપ્રિય વચનો કહ્યાં હતાં. “સ્વદેશ-વત્સલ” ના પ્રથમ અવલોકનમાં ગૂઢ સૂત્રધારપણું પોતાનું જ હતું છતાં ઉત્તરભાગના લેખમાં હવે ડાળપોતે કર્યો હતો કે દોષપક્ષની દલીલો અત્યાર સુધી રજૂ થઈ, હવે ગુણપક્ષ રજૂ કરીશું; આમ પ્રતિજ્ઞા કર્યા છતાં ગુણપક્ષ તો અણુમાત્ર દર્શાવ્યો ન્હોતો અને કાવ્ય, તેના વિભાગ, રસ, તેના વિભાગ, કાલિદાસના મેઘદૂતની પ્રશંસા વગેરે અસંખ્ય વાતો કરીને, લેખક અદૃત-માં ગતર્યા હતા, કાવ્યમાં ચઢ્યા હતા અને એમ કરતાં કરતાં “પ્રેમની પોથી” ઊંઝલીને અતે પછી “દહતાની નૌકા” માં ખેશી કયાં આત્મા મયા તે ખબર પણ પડતી ન્હોતી.

આ યુદ્ધ જરા કટુતા ભરેલું થયું હતું એ હું સ્વીકારું છું. પરન્તુ એ વાતને સમ્યક્ષે મનસુખરામભાઈએ લાંબા સમય પછી ગોવર્ધનભાઈ જોડે મ્હને એક અંદેશો મોકલ્યો હતો તેમાંની વાત તો મ્હારે ગળે ગિતરી ન્હોતી. “ભીમભાઈના મેઘદૂત વિશે વિરુદ્ધ ટીકામાં હાથ હોવાનો મ્હારા ઉપર નન્તુભાઈ સંશય આણે છે તે નિરાધાર છે” એમ એએએ કહાવ્યું હતું. મ્હેં ગોવર્ધનભાઈને મ્હારા સંશય માટે સખળ આધાર અને પ્રમાણુ તે જ વખતે કહી બતાવ્યાં હતાં અને ગોવર્ધનભાઈ ચૂપ થયા હતા.

ખેડા જિલ્લામાં હું પ્રથમ નીમાયો તે સમયમાં એકવાર હું અમદાવાદ-થી આણંદ તરફ જતો હતો. નડિયાદ સ્ટેશને મ્હને મળવા માટે મ્હારા મિત્ર વરજરાય સંતોકરાય દેસાઈ આવ્યા હતા. વરજરાઈ તરફથી ખબર મળ્યાથી ગોવર્ધનભાઈ પગ કરમોડાયલો છતાં ઘેરથી હાડતા સ્ટેશન ઉપર હેમની સાથે આવ્યા, અને મનસુખરામભાઈનો અંદેશો કહ્યો: “ભાણુ-કાકાનું ખાસ મ્હને મોકલ્યો છે, અને હેમને ત્યાં ગિતરીને પછી જ જવાશે.” “જમાડનાર આગળ જમનાર લાચાર” એ ન્યાય પ્રબળ થયો. હું ગિતર્યો અને મનસુખભાઈને ઘેર આતિથ્યલાભ લીધો. રંગભૂમિ ઉપર ગમે એટલાં યુદ્ધ થયાં છતાં હૃદયભેદ ન્હોતો એ આ ઉપરથી જણાશે.

આ માટે વિશેષ પ્રમાણ્ય જોઈતું હોય તો એક બીજે પ્રસંગ નાંધું. નડિયાદમાં સરકારી બંગલામાં મ્હારો મુકામ હતો તે વખતે મનસુખરામભાઈનાં પત્ની ડાહીલક્ષ્મી કુટુંબમંડળને લઈને મ્હારી પત્નીને મળવા આવ્યાં હતાં. જૂનો સમ્બન્ધ, ઉમ્મરમાં ઘણાં વડીલ છતાં, એ સુશીલ બાઈએ જળવી રાખ્યો હતો.

હું કહી ગયો છું કે શોલાપૂરથી અમદાવાદ જતે મુંબાઈમાં થોભતાં અનેકવાર મનસુખરામભાઈનો અતિથિ હું થતો હતો. તે પ્રસંગોએ હેમનું તથા હેમનાં પત્ની ડાહીલક્ષ્મીનું આતિથ્ય પૂર્ણભાવભર્યું થતું હતું. હેવા એક પ્રસંગે એક સમયે ભોજન વેળા એ નવાં જ્ઞાન મ્હને મળ્યાં. કેરીનો રસ અને અડદની ધારી (વડાં) જમણમાં હતાં. રસમાં બોળીને ધારી હું ખાતો હતો ત્યારે મનસુખરામભાઈએ મ્હને બતાવ્યું કે ધારી ઘીમાં બોળીને થ્યો તો સરસ લાગશે. મ્હેં તેમ કયું અને સરસ લાગ્યું. આ એક નવું જ્ઞાન. બીજું નવું જ્ઞાન: મ્હેં રસનો સ્વાદ વખાણી કયું “રસ સરસ ખટમધુરો છે.” મનસુખરામભાઈ પાણિડલવાળી મુખચર્ચા કરીને બોલ્યા: “મૂળ સંસ્કૃતમાં ‘મધુર’ શબ્દનો અર્થ ખાટો અને મીઠો એમ જ છે.” મ્હારાથી ના રહેવાયું. હું બોલ્યો, “કેરિયો વેચનારા વગેરે હેવા અજ્ઞાન લોકો ખટમધુરાને બદલે દૂંકામાં ‘મધુરો સ્વાદ’ એમ બોલેછે. તે કારણ હશે. બાકી સંસ્કૃતમાં ‘મધુર’ શબ્દનો અર્થ તો હેવો જણ્યો નથી.”

રણછોડભાઈ ઉદયરામ મનસુખરામભાઈને વિશે મસ્કરીમાં કહેતા કે—“મનસુખરામ તો દહાડાની રાલ બનાવેછે!” રોજ બપોરે ઓરડીમાં બંધબારણાથી અંધારુ કરીને કલાકેક નિદ્રા લેવાની મનસુખરામની નિયમિત ટેવ ઉપર એ મિત્રના સ્નેહોપહાસનો કટાક્ષ હતો. આ નિયમિતતાની પરાકાષ્ઠા મ્હેં એક વાર મુસાફરીમાં જોઈ: હું મુંબાઈથી શોલાપુર જતો હતો, મનસુખરામભાઈ મદાયજેશ્વર જવા માટે પૂતે જતા હતા; ટ્રેન ગિપડી અને થોડીવારે ઉપરના ‘અર્થ’માં બિચ્છો પાથરી દઈને મનસુખરામ લાંબા થઈને બેસવાને સૂતા. જોડેના એક અંગ્રેજ મુસાફરે રિમ્ત સાથે પૂછ્યું: “Going to bed?” એ જ પ્રસંગે એઓના બેઠતા

તેણે એક બીજો તમાશો મેં દીઠો; મેં મહિનાનો તાપ, આગગાડીના ડબ્બા તપેલા, આસપાસ ફોકણપટ્ટીના ફુંગરાથી તપેલું વાતાવરણ,—આ પરિસ્થિતિમાં કંઈ સોસ કેવો પડે તે કહી સકાશે. પણ આગગાડીમાં પાણી શુદ્ધ બ્રાહ્મણથી કેમ પીવાય ? આપણાં શાસ્ત્રોની પેઠે, અને રાજદરબારી માર્ગનો આદર કરીને, મનસુખરામે વચનો નોડ કાઢ્યો; પોતાની પાસે કાશંડીમાં પાણી હતું—હતું તો ધર્મજ અણેલું—તે વખતોવખત મોઢામાં લઈને કાગળના પોતે ક્યેં જતા હતા. પાળે ત્હેનો ધર્મ ! મદારી કનેના કુળમાંનું ઠંડું પાણી હેમને પાવાનું મ્હને મન તો થતું હતું. પણ હેમના તપનો ભંગ કરવાનું પાપ મ્હેં ના આદ્યું.

એક વાર મનસુખરામભાઈને મળવા લું ગયો ત્યારે પોતાના રામાયણના ભાષાન્તરની વાત પોતે કાઢી. મદારા પિતાને મ્હોયે હેમણે કહેલું હતું કે એક દહાડો રામનો ને એક દહાડો કામનો એમ બે ચાણી મ્હેં રાખી છે. મનલબ કે એક દિવસ મૂળ રામાયણમાંથી ભાગ વાંચવો અને બીજો દહાડો ત્હેનું ભાષાન્તર કરવું. આ ભાષાન્તરની વાનગી “સતી સીતાનું ઉત્તર” એ મથાળાથી હેમણે ફાટક માસિકમાં પ્રગટ કરી હતી. આ ભાષાન્તર વિશે હકાકત કહેતાં મનસુખરામભાઈ મ્હને કહેછે: “ભાષાન્તર ના હું કરું છું ત્હેમાં બીજું બધું તો ઠીક, પણ એક નડતર બહુ આવેછે. ચરણોને અન્ને શબ્દો સ્લામ સ્લામા બરોબર મેળવવા ને માધવું બહુ કઠણ પડેછે.” હું ચૂપ રહ્યા. ઘરચંચનાની કલામાં મૂળાદ્ધરનું સ્થાન ભાગવતારી અન્યયમક (rhyme) ની યોજના, જે સિદ્ધ કવિને શ્વાસોચ્છવાસરૂપ નિર્મર્ગસાધ્ય હોય તે યોજના, જેને અપ્રાપ્ય લાગે ત્હેની આગળ માન શિવાન બીજું શું થટે ? કારણકે એ ગમે ત્હેવા પણ વડીલ રહ્યા.

બીજી એક મુલાકાતને પ્રસંગે વેદાન્તનો વિષય ઉપસ્થિત કરીને મનસુખરામભાઈ બોલ્યા: “જગત્ મિથ્યા, અસત્ય કહેવાયછે ત્હેનો ખરો અર્થ ઘણા લોકો સમજતા નથી. જે વસ્તુ ત્રણે કાળમાં હોય તે જ સત્ય ગણાય. જગત્ ભૂતકાળમાં ન્હોતું, અને નાશ પામવાનું છે તેથી ભવિષ્યકાળમાં નથી રહેવાનું, માટે તે અસત્ય. એ ખરો અર્થ છે.” માયાવાદનો આ અપૂર્વ

અર્થ મહારા જેવા અનધિકારીને ગળે તો ગિતર્યો નહિં. પરન્તુ એ વિશે વેદાન્તના પ્રવીણ એક મિત્રને ઘણાં વર્ષ પછી પૂછતાં એ અર્થગ્રહણ દ્વિત છે એમ ખાત્રી થઈ.

બીજા એક પ્રસંગે મનસુખરામભાઈની હાસ્યરસની ગૂઢ પરીક્ષકશક્તિ પ્રગટ થઈ હતી. કોક સાધારણ રજવાડાના ગરાશિયા શૂદ્રથો હેમની કને આવ્યા હતા, હેમને ફેટલાંક ચિત્ર ખરીદવાં હતાં તે આવ્યાં હતાં તે મનસુખરામભાઈએ ખતાવ્યાં ને કહ્યું: “હામાંથી પસંદ પડે તે રાખો.” રપૂજતભાઈ બોલ્યા: “આપ જ પસંદ કરો. આપ પસંદ કરશો તે ખોટું નહિં કરો.” બીજે કે મીઠાઈ કે કાપડ લેવાનું હોય ત્હેમાં છેતરાવાનું હોય નહિં ? વાત એ હતી કે પોને સમજતા નહોતા. ગૂઢ રમૂજ પામી મન્દ સ્મિત કરી મનસુખરામભાઈએ એ લોકોને જેમ તેમ સમજાવ્યા.

ફેટલાંક વર્ષ પછી કાણું બીજે શા કારણથી મનસુખરામભાઈને ત્યાં ગિતરવાનું દમે ‘અંધ ક્યું’ અને ‘આધવદામ રૂગનાથદાસ વગેરે મિત્રોને ત્યાં ગિતરવાનો ક્રમ રાખ્યો. પરન્તુ દરેક પ્રસંગે હેમને મળવા તો હું જનોજ. પેટલાં પેટલાં નાં એ પૂછતા: “કયાં ગિતર્યાં છો ?” ન હું કહેતો “આધવદાસને ઘર.” નાર્તાશુદ્ધિની હેમની લાગણી આથી દુખાતી દશે કે કેમ તે ખબર નથી. હાતી એક મુઝાકાત વખત હું મહારા અન્ધ કૃષ્ણરાવ સાથે ગયો. હું કારવારથી તે વખતે આવ્યો હતો. (ઈ. સ. ૧૮૯૫-૯૬ માં). મનસુખરામભાઈએ હેમનો દમ્ભશ્વનો રૂઢ પ્રશ્ન પૂછ્યો. “દમણાં ત્દમે શું કરોછો ?”—આમ મુરખ્ખીપણાનો પ્રશ્ન પૂછવાની પદ્ધતિ મનસુખરામભાઈમાંથી ગાવર્ધનભાઈમાં, અને ગાવર્ધનભાઈમાંથી ચન્દ્રશંકર પંડ્યાના નાયકપણાવાળા તરુણ નડિયાદી મંડળીમાં ઉતરી આવી છે. એ તરુણ મંડળને તો હું એટલોજ ઉત્તર દઉં છું કે મેં કશું ક્યુંએ નથી ને કરતો એ નથી—(શું કરોછો—એટલે ખેતીવાડી મજૂરી નહિં, વણજ બેપાર નહિં, શસ્ત્રબુદ્ધ નહિં, પણ લેખનીપ્રયોગ, એમ સમજવાનું.) મનસુખરામભાઈના પ્રશ્નનો ઉત્તર મેં આપ્યો, “કવિતા લખું છું.” કૃષ્ણરાવને પૂછ્યું: “ત્દમે શું કરોછો ?” હેમણે ઉત્તર આપ્યો:

“એ કવિતા કરેછે ને હું ગાઉં છું.” આ ઉત્તરનું રહસ્ય અને ગૂઢ મૂલ્ય અનસુખરામભાઈ ભાગ્યે જ કળી સકયા હશે.

મહારી કવિતામાં સંગીતરૂપી આત્મા રેડવાની કૃષ્ણરાવની સહાયતાનું દર્શન મહારી ‘હૃદયવીણા’ ના અર્પણમાં મ્હેં કરાવ્યું છે, તે અર્પણ આ પ્રસંગે રચાયું નહોતું, પરંતુ મહારા મનમાં બીજાદશામાં હતું. અને તેથી જ હું બોલ્યો: “અને એ કામ કાંઈ ઝોછું નથી.”

“અને મુજ કવિતપદો રાખરૂપ
તજ જ સજવ થયાં રસરૂપ,
ફૂંકોને જાનમન્ત્ર જે વાર
રેડી ત્હેં મોંઘીં અમીની ધાર;
ભણી નવજીવન દિવ્ય અગમ્ય
કવિતપદ કાન્તિ ધરી રહ્યાં રમ્ય.”

એ સ્થિતિ અર્પણમાં વર્ણવેલી ત્હેનું આદિ બીજ મહારા એ ટૂંકા ઉત્તરની પૂરવણીમાં આજ હું જોઉં છું.

રજીસ્ટ્રાર ડિયરમ

[૫૪ ૧૨૦]

(૧૪)

સ્વ. રણછોડભાઈ ઉદયરામ

મનસુખરામ સૂર્યરામ અને રણછોડભાઈ ઉદયરામ એ બંને એકબીજાથી છૂટા કદી ના પડેલા એ સ્થિતિ બાંબા કાળ સુધી રહેલી હતી. રણછોડભાઈ ભુજમાં નીમાયા અને આખ્યના અસાધ્ય દરદને પરિણામે મનસુખરામ નડિયાદમાં નિવૃત્ત થઈને રહ્યા ત્યાં સુધી એ બંને મિત્રા મુખ્યાર્થમાં બાંધે જ હતા. માટે જ હેમને વિશે “ભુજ-જેડી” શબ્દ મેં વાપર્યો છે. મનસુખરામ જેટલા દેખાવમાં પ્રતાપી એકા નહોતા જ હતા. તથાપિ ચાલાક નયનો, ઉત્સાહપૂર્ણ મુખની દીપ્તિ, મોટું કપાળ, વગેરે ચિન્હોથી મંડળમાં બહાર પડી આવે હેવું વિલક્ષણ હેમનું સ્વરૂપ હતું. વિચારમંત્રતા, આત્મગૌરવનું જ્ઞાન અને પ્રાકૃત જનથી જાતી કક્ષામાં પોતાનું સ્થાન માનતા હોય હેવી બુદ્ધિ,—આ લક્ષણો દર્શાવનારી મન્દ અને ગમ્ભીર ગતિથી મનસુખરામને ચાલતા જેણે જોયેલા, તેને ટટાર છાતી, ચપળ ગતિ. અને જનમંડળમાં સમાનભાવથી જળનારું હૃદય એ લક્ષણોથી સ્વાભાવિક રીતે દરતા દરતા રણછોડભાઈ હૃદયને ઉલ્લાસ આપનાર પડછા-રૂપ ભાસ્યા વિના રહેતા નહિં. મનસુખરામ જેડે વાત કરતાં દૂરથી જ માન આપવાને લાયક, પરિચિત રૂપથીને અયોગ્ય, હેવી મૂર્તિના ભાસ થતો, ત્યારે રણછોડભાઈ જેડે લગભગ બરોબરિયા મિત્રની માફક ખુલ્લા મનથી વાતચીત કરવાની જાતે મદને આગેઆપ થતી હતી. ‘હું’ નહારે મુરખ્ખી છું’ હેવી જાપ હેમણે કદી મહારા ઉપર વાણી અથવા વર્તનથી પાડી નહોતી.

મહારા ગાલ્પકાળમાં રણછોડભાઈનું કરેલું બર્થેલ્ડનું બાપાન્તર વાંચીને રણછોડભાઈનામદ્વારા પ્રથમ પરિચિત થયા. એ પુસ્તકમાં “કાર્દિતી ધી મેરી એન્ડુ” એ નામનો છેલ્લો અક્ષર હું “ન્ડુ” એમ વાંચતો હતો. મહારું અગાન જ હતું; અને રણછોડભાઈની સાથે, હું પણ ન્હોતો જ બાળુનો કે “મેરી એન્ડુ” એટલે “મરુકરી” (સામાન્ય નામ).

મુંબાઈમાં જ્યારે જ્યારે હું આવતો ત્યારે ચીનાબાગમાં રણછોડભાઈની મુલાકાત આકર્ષક પ્રસંગથી થતી હતી. ઈ. સ. ૧૮૭૮ ના સમયની આસપાસ, જે વખતે હું મુંબાઈમાં કાંલેજનો વિદ્યાર્થી હતો તે સમયે, રણછોડભાઈએ એક નાટકમંડળી ઊભી કરી હતી. કેપ્તુશર ન. કાપરાજીએ તે પૂર્વે પારસી નાટકમંડળી ઊભી કરેલી ન્હોતી સ્પર્ધામાં નાંદ પડતું તેથી કાંઈક અંશે પ્રેરાઈને, પારસી ગુજરાતીની અશુદ્ધિ ટાળવાના હેતુથી પણ, એ મંડળી હેમણે કાઢી દશે એમ મદને યાદ છે. એ મંડળીમાં ઘણે ભાગે ગુજરાતી શાળાઓના મહેતાજીઓમાંથી નટવર્ગ ઊભો કર્યો હતો. રંગભૂમિ ઉપર અભિનયમાં એ લોકોનું મહેતાજીપણું વખનાવખન ફટી નીકળતું હતું તે સૂક્ષ્મ જોનારને જ જણાય એમ હતું. મહારા મિત્ર સ્વ. વરજભાઈ મહારી જોડે એ નાટકો જોવા આવતા ત્યારે જે જે પ્રસંગે એ મહેતાજીપણું પ્રગટ થતું તે તે પ્રસંગે વરજભાઈ ખાલી બિટતા. “જો, એ પેલો મહેતાજી!” આ મંડળી કને બજવાયલાં ઘણાં ખરાં નાટકો મહેં જોયેલાં હોવાનું એક “મદાલસા અને ઋતધ્વજ” એ હતું. પ્રેમાનન્દના “મદાલસા આખ્યાન” ઉપરથી રણછોડભાઈએ દેને નાટકરૂપમાં મૂક્યું હતું. તે વખત સુધી “મદાલસા આખ્યાન” હેવું અશુદ્ધ નામ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રચરિત હતું. રણછોડભાઈને તે વખતમાં નવું જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું જણાતું હતું કે ખરો શબ્દ ‘મદાલસા’ છે, અને તેથી હમને બધાને વારંવાર નવા પ્રકારના જોસથી એઓ કહેતા ‘મદાલસા’ ખોટું છે, ખરું ‘મદાલસા’ છે. કાંલેજમાં સંસ્કૃત શીખનારા હમને આ વાત અગમ્ય ન્હોતી તેથી એ વચન સાંભળીને હમે છાના છાના હસતા. આ નાટકમંડળી ઊભી કરી તે પહેલાં જ અનેક નાટકોના રચનાર તરીકે રણછોડભાઈનું લોકસંઘમાં

ઉપનામ “ નાટકી ” એમ ૩૯ થયું હતું. એ પોતે જાણતા પણ હશે, પણ એથી અપમાન હેમણે માન્યું હોય એમ જાણ્યામાં નથી.

મનસુખરામભાઈ રણછોડભાઈની એક વિલક્ષણતાને માટે હેમને બહુ બનાવતા. એક વાર વર્તમાનપત્રમાં રણછોડભાઈએ કાંઈ વાંચ્યું કે વગર છોલેલા બટાટા ખાતે જોઈય ગળામાં અટકવાથી એક હોરા મરી ગયો. આ વાંચ્યા પછી રણછોડભાઈ બટાટાનું શાક જ ખાતા નહોતા, પછી તે છોલેલા બટાટાનું હોય કે વગર છોલેલાનું. આ વિલક્ષણતા કેટલો વખત ટકી રહી તે હું જાણતો નથી.

હવે, સ્મરણમુકરમાં બહુ વર્ષોનો અંધકારનો ગાળો આવેછે. ઈ. સ. ૧૯૧૦માં ગ્રીષ્મ ઋતુમાં માથેરાનની ટેકરી ઉપર રણછોડભાઈનું પાછું દર્શન થાયછે. “ પિન્ડો હોટેલ ”ના “ ધાસલેટ બિલ્ડા ” નામની છૂટી બંગલીમાં મહેતે કુટુંબ સાંદત સ્થાન મળ્યું હતું. (અસલ ધાસલેટના ડબ્બાની વખાર એ હતી, પણ મદારા પુત્ર નમિતે હેનું નામ બપકામાં Gazette Villa, ગેઝેલ બિલ્ડા પાડ્યું હતું). એક દહાડો સ્વધારે એ મકાનના વરંડામાં મહારું કુટુંબમંડળે ગેઝેલ બિલ્ડાને તે વખતે સડક ઉપરથી બૂમ પડી “ ભાઈ છે કે ? ”; શુદ્ધ ચરોતરી ઉચ્ચાર અને નિખાલસ ગામડિયા ધ્વનિવાળી બૂમ પડી—“ ભાઈ છે કે ? ” હું. બહાર ગયેલો હતો તેથી હું ક્યારે આવીશ એ પૂછીને રણછોડભાઈ ચાલ્યા ગયા. થોડી વાર પછી હું આવ્યો અને એ પણ આવ્યા. પરચરણ વાતોચીનો થઈ એ ગોવિન્દજી વસનગીની હોટેલમાં જીતયા હતા. આ પછી અનેક વાર અરસપરસ હેમની હોટેલમાં, રસ્તામાં, વગેરે ઠેકાણે મુલાકાત થતી હતી. એક વાર રસ્તામાં સ્વામા મળ્યા, મહેતે જિભો રાખ્યો અને એકદમ પૂછ્યું: “ પણ ત્હમે ‘વચ્ચ’માં એ ‘ચચ્ચા’ કેમ લખોજો ? ” હું બોલ્યો: “ ત્હારે શું લખું ? ” રણછોડભાઈ બોલ્યા: “ અને ય જોડવો જોઈયે. ” મહેં મહારાં કારણ દર્શાવ્યાં. અપમંશમાં સંસ્કૃત વર્ત્તમાનું વિવિધ થાયછે તે તો હું તે વખત જાણતો નહોતો. પરંતુ એવડા ‘ચ’માં ‘ચ’ કારનો શુદ્ધ તાલબનો ઉચ્ચાર થવાને લીધે ચ ને ય ના સંયોગ જેવી

ઉચ્ચારાન્તિ થાયછે એટલું મ્હેં કહ્યું. રણુછોડભાઈને ગળે વાત બિતરી ના જણાઈ. હમે પોત પોતાને રસ્તે ગયા.

હેમની હોટેલમાં એક દિવસ હું મળવા ગયો. તરત જ બહારથી ફરીને એ આવ્યા હતા. કપડાં બદલી, પરશેવો મારી નાંખવા માટે શરીરે ધાળી ધાખળી હેમણે વીંટી લીધી. આ પ્રકારની સાંભાળ એ હેમના લાંબા આયુષ્ય અને એકંદર તનદુરસ્ત શરીરની એક ગ્રીણી કૃત્રી હતી. આ સમયે માથેરાનનાં જુદાં જુદાં ‘પાંખન્ટો’ તરફ એઓ ફરવા જતા ત્હારે હેમના કેટલાક તરુણ મિત્રોને સાથે લઈને જતા હતા. હું હજી મગ્નપૂત છું—એમ હેમને કાંઈક ગર્વ હતો. તેથી જવાનિયા મંડળ જોડે તણાતે તણાતે કાંઈક ગળ ઉપરાન્ત એઓ ચાલતા હતા. તરુણ મંડળ હેમની પાછળ ખેલતું “આજ ડોસાને ખૂબ ચલાવ્યા!”—છોકરા તે છોકરા જ!

માથેરાનના સ્ટેશન ઉપર એક દહાડો સ્થવારે રણુછોડભાઈ મ્હને મળ્યા. જળ્યામાં એઓ મુંબાઈ જવાની તૈયારીમાં હતા. જુજના કેટલાક હોરાઓ પછુ તે વખતે હાજર હતા. જુજમાં પોતે દિવાનગિરી ઉપર હતા તે વખતની વાતો પોતે શરૂ કરી, અને ખૂબ રસથી પારદર્શક આત્મોત્કર્ષનાં વચનો વાપરીને પોતાના પહીવટનો ખ્યાલ મ્હને આપ્યો. આ બધું હું આદરયુક્ત મીનથી સાંભળી રહ્યો. હેમને એથી વધારે જોઈતું પછુ નહોતું. પોતાના રસાસ્વાદમાં જ એ એટલા તલ્લીન હતા. આ વર્ણનમાં પોતાના પછીની કારકિર્દીને વિશે કેટલાંક દોષદાયક વચનો પછુ એઓ વેચે જતા હતા તે કાંઈક સુરચિનો ભંગ કરનારું લાગતું હતું. અને એ દોષદર્શનમાં હોરાજી કને ટાપશી પછુ પૂરાવવાનું કરતા હતા. હોરાજી હથી હશીને “હાં જી, હાં જી” કરતા હતા.

હવે દૃશ્ય બદલાઈને વડોદરામાં સાહિત્યપરિષદના મંડપમાં જાયછે. ઈ. સ. ૧૯૧૨ માં એ પરિષદ બંધાઈ. પ્રમુખપદ સમ્મન્ધે કેટલાક માસ પૂર્વેથી રસાકશી ચાલી રહી હતી. અનેક નામોમાં રાવબહાદુર હુરગોવિન્દ-દાસનું નામ પછુ હતું. હેમના પક્ષ તરફથી અરુચિકર વિરોધ ઉદ્ભવશે એ ભયથી રા. મનુભાઈ નન્દશંકરે મ્હને ખાનગી પત્રમાં સૂચવ્યું કે ત્હમે આ

સ્પર્ધામાંથી ખરી જાઓ તો કામ સરળતાથી ચાલશે. હું સ્પર્ધામાં પડ્યો જ નહોતો એટલે નીકળવું એ મુશ્કેલ હતું જ નહિં. મ્હેં રણુછોડભાઈ નું નામ સૂચવ્યું. અને આખર હેમની પસંદગી થઈ. પરિષદના મંડપમાં હમ્મેશાંની ટટાર ચાલવાની રીત્યે પ્રમુખની ખુરશીએ આવીને રાજ એ બિરાજતા હતા. આસન પર બેસતા પ્હેલાં ક્ષણ બે ક્ષણ ખુરશીના ડાંડા પકડીને પ્રવૃત્ત વદનથી આજુબાજુ નજર નાંખીને પછી બેસતા હતા. આ ચિત્ર તરફ મ્હારું ધ્યાન મ્હારા પુત્ર નલિનકાન્તે દોર્યું હતું અને હેના રમણ સ્વભાવ પ્રમાણે એ કહેતો “ ‘હું કે’ વેા પ્રમુખ થઈ ગયો છું! રખેને કોઈ બીજો આવીને બેશી જાય.’ જાણે હેવી રીત્યે રણુછોડભાઈ આવેછે ને બેસેછે.” આ કેવળ નિર્દોષ વિનોદવચન જ હતાં.

પરિષદની પૂર્ણાહુતિને અંગે મહારાજાએ આપેલી ‘ માર્ડન પાર્ટી ’ માં સંધ્યાકાળને જ્ઞાન્ત સમયે એક ખુસ્તી જગામાં ‘ રિક્ષેશમેન્ટસ ’ ના ટેબલની આસપાસ દસબાર ખુરશિયો મંડાઈછે: સયાજીરાવ મહારાજની પાસે રણુછોડભાઈને બેસાડયાછે. બીજા બાજુએ મ્હારી ખુરશી છે. બીજા અનેક પરિષદના મેમ્બરો બેઠાછે. જ્ઞાતિબન્ધનને આદર આપીને રા. આણંદશંકર તથા હેમના ત્હેવા જ એક બે મિત્રો નજીક જ આંટા મારેછે. આ પ્રસંગે રણુછોડભાઈએ બન્ધનનો હિમ્મતથી અનાદર કરીને સાથે બેશીને બધી વાનિયો લેવા લાગ્યાછે. આ દૃશ્યનો ફોટોગ્રાફ પરિષદના રિપોર્ટમાં આબેા જણાતો નથી. માટે આ ન્હાનું ચિત્ર રજૂ કરું છું. આ સમયે અનેક વાર્તાલાપમાં એક વિષય દેવનાગરી લિપિને સયાજીરાવ મહારાજે કાઢયો. રણુછોડભાઈ દેવનાગરી પક્ષના આગ્રહી ભક્ત હતા અને મહારાજને એ સમ્યન્ધે વલણ બદલાય હેવી ઇચ્છાથી ઉપદેશ કરવા લાગ્યા. મ્હેં હેમને વાર્યા: “ એમ નહિં ચાલે. મહારાજને પ્હેલેથી prejudice કરી દેશો નહિં.” રણુછોડભાઈ કહે: “ હું મ્હારો પક્ષ બતાવું છું ત્હેમાં prejudice શેનું ? ” સયાજી મહારાજાએ આ બેલ જોઈને હસ્યા કર્યું.

ઉત્તરકાળમાં મુંબાઈમાં રણુછોડભાઈને ચાંપાડી ઉપરને ધેર હેમની મુલાકાતે બે ચાર વાર અયાનું મ્હને સ્મરણ છે. એકાદ વાર તો મ્હારો ફેરો

વ્યથા ગયો હતો. કારણ કે પોતે સિનેમા જોવાને ગયા હતા. મળે ખબર નહિ કે એ નિયમસર સિનેમામાં જવાના શૌકી હશે. તે પૂર્વેની એક મુલાકાત વખતે મળે એઓ આગ્રહ કરીને ગર્દાદિ થિએટરમાં ગુજરાતી નાટક મંડળીનું એક નાટક ભજવાતું જોવાને લઈ ગયા હતા. વચમાં પડે પડે રંગભૂમિના અંતર ભાગમાં લઈ જઈને મળે મુખ્ય નટા આપુલાલ તથા જ્ઞેશંકરનાં ઓળખાણ કરાવ્યાં. એ લોકો રણછોડભાઈને ગુજરાતી નાટક સાહિત્યના આદ્ય પિતા તરીકે માન આપતા જોઈને મ્હારા હૃદયને એક પ્રકારનો સંતોષ થયો હતો.

આ નાટક ભજવાની વખતે રણછોડભાઈએ હાલની ગુજરાતી રંગભૂમિ ઉપર પ્રવર્તતી અમર્યાદ શૃંગારચેષ્ટાઓ તરફ અરુચિ અને તિરસ્કાર મ્હારી આગળ દર્શાવ્યાં હતાં, અને આગળ વધીને કહેણું કે આ લોકોનું ચાલે તો મર્યાદાનો પૂરો ત્યાગ કરે (હેમના શબ્દો ઊતારવાની ઇચ્છા નથી થતી). છતાં એ જ રણછોડભાઈએ આજથી ચારેક વર્ષ ઉપર મળે દમામ રટ્ટીમાં પોતાની મોટર ગિબી રાખીને ઢું ચાલતો જતો ત્હોને બોલાવીને એક પુસ્તક પોતે નવું રચેણું બહુ ઉત્સાહથી આપ્યું; નામ “નિઘશૃંગાર દશંક નાટક.” પોતે પુસ્તકનાં બહુ વખાણ કર્યાં થેર જઈને ઉપરતપકે જેતાં એ નાટકમાં અનેક પ્રસંગો મળે એટલા અશ્લીલ જણાયા કે અને મ્હેં એ પુસ્તક બાળી નાંખાવ્યું. રણછોડભાઈની તો બહુ બહુ ઉત્સાહભરી ઉમેદો હતી-તે જ વખતે જણાવી હતી-કે આ નાટક ઉપરથી માડત કને સિનેમા માટે ‘દ્વિમ’ તૈયાર કરાવવી, વગેરે. એ સિદ્ધિ થઈ હોત તો તો જીલમ જ થાત. અશ્લીલતા જીવનમાં, વાર્તામાં, રંગભૂમિ ઉપર એમ કમે કમે વધતા પ્રમાણમાં શા કારણથી સુરુચિને આધાર ન કરેછે તે મ્હેં “પ્રેમાનન્દનાં નાટકો” વિશેના નિબંધમાં પૃથક્કરણથી દર્શાવ્યું છે તે વિચારતાં કહેણું કે આ સિદ્ધિ ના થઈ તે જ સારું થયું.

ઈ. સ. ૧૯૧૫ માં રણછોડભાઈને દિવાન બહાદુરનો ઇફતાય મળ્યો તે પ્રસંગે મુંબાઈની “ગુર્જર સભા” તરફથી આનન્દપ્રદર્શન કરાવવા તથા રણછોડભાઈને અભિનન્દન આપવા માટે મેળાવડો કરાવવાની સૂચના

ખાનગી રીતે એ સભાના સ્થાપક તથા ચાલક રા. ચન્દ્રશંકરને મહેં કરી. હેમણે એ ખુશીથી ઉપાડી લીધી. પરન્તુ થોડા દિવસ પછી લાચારી જણાવીને હેમણે કહ્યું કે “કમિટિના બીજા મેમ્બરોને આ વાત ઇજ્જત લાગતી નથી.” ગુજરાતના આદિ લખકોમાંના એક અમગણ્ય લેખક અને સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ભૂત અને વતમાનને શૃંખલિત કરનાર એક વિરલ અંકોડા-રૂપ વ્યક્તિને વિશે “ગુર્જર સભા” ની આ ઉપેક્ષાવૃત્તિથી મ્હને ખેદ થયો. બાહ્ય જગતની જીવંત દશામાં મરણ્ય પામેલી, અને એ જીવતા જગતમાંની વ્યક્તિયો મરણ્ય પામે ત્હારે જીવંત થતી એ સભા હમણાં જ દેવલોક પામેલા રણુહોડભાઈના માનાર્થે કાંઈ પશ્ય કરશે તો પેલા પાછલા દોષનું પ્રાયશ્ચિત્ત કાંઈક અંશે વળશે એમ હું માનું છું.

(૧૫)

સ્વ. મણિભાઈ જસલાઈ

અસલનાં વર્ષોમાં સરકારી નોકરીમાં તલાટી, કારકુન વગેરેની પદવીની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવા સારું અમુક પરીક્ષા પસાર કરવી પડતી હતી. આ પરીક્ષા લેવાને પરીક્ષકોની કમિટી નીમાતી હતી. “ કામેટી ” અને “ પરીક્ષા ” એ શબ્દો અર્ધશિક્ષિત વર્ગમાં પર્યાયરૂપ હતા. જોડામાં મહારા પિતા મુનસફ હતા તે સમયમાં આ કમિટીમાં એ પણ એક મેમ્બર હતા. એક વર્ષ પરીક્ષામાં કમિટી આગળ અનેક આવેલા ‘છોકરા’ઓમાંના એકને જોળાનાથે દીઠો, અને પરીક્ષા આપતી વખતે હેની ચાલાકી, બુદ્ધિની તીક્ષ્ણતા, વગેરેથી હેમના મન ઉપર બહુ સારી છાપ પડી. એ યુવકના પિતાને પછીથી ખાનગીમાં જોળાનાથે કહ્યું: “ જસલાઈ ! આ ત્હમ્હારા છોકરાને તલાટી, કારકુન, હેવી સાધારણ પદવી કરતાં વધારે ચઢાવવો નથી ? હેનામાં મોટી પદવી મેળવવાનાં લક્ષણ સ્પષ્ટ છે. માટે અમદાવાદમાં મહારે ઘેર હેને મૂકો અને અંગ્રેજી બણવા ધો ”. જસલાઈએ કબૂલ કર્યું; મણિભાઈ હમારા કુટુંબમાં રહ્યા. કુટુંબના એક અંગબૂત જ થઈ ગયા; મહારા વડીલ બન્ધુઓ આપારાવ અને આપારાવ સાથે મિત્રતા-બન્ધુતાના સંબંધથી જોડાઈ ગયા. આગળ જતાં ક્રમે ક્રમે જિયી જિયી પદવીએ ચઢતાં છેક વડોદરાના દીવાનનું ઉચ્ચ સ્થાન મેળવ્યું, છતાં છેવટ સુધી જોળાનાથના કુટુંબ સાથેના આ આલસંબંધ અને હેનું ઋણ મણિભાઈ વારંવાર સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અને આનન્દયુક્ત ગર્વથી સ્વીકારતા હતા. આ આરંભકાળમાં મહારા બન્ધુઓ જોડે કુટુંબમંડળમાં બળી ગયા તે સમયમાં

મણિભાઈ જસભાઈ

[૫૪ ૧૩૦

મણિભાઈનું ઉપનામ “ઘી” પણું હતું; હેમને ભાતમાં ઘી વિના ચાલતું નહિં અને મ્હારા બન્યું આપારાવને ભાતમાં ઘી ભાવતું નહિં, તે ઉપરથી આ રમૂજ ઉત્પન્ન થઈ હતી.

[આ રમરણમુકુરના પ્રથમ લેખમાં મ્હેં કહેલી વાતનું રમરણ કરાવું ?

“ન્યમ દર્પણ મૂખ્યે સદાંમસદાંમાં તે પ્રતિબિમ્બે એક એકમાં,
તે અન્યો અન્યે અનંત યાએ ને દૃષ્ટ પોહોએ છેકમાં.”

આ યોજના મ્હેં કહી હતી. તેથી મ્હારા રમરણમુકુરમાં પ્રતિબિમ્બો કેટલાંક સાક્ષાત્, કેટલાંક અન્ય મુકુરદ્વારા પડેલાં, એમ “અનન્ત દીસે રૂપની સંસૃત્ય” હેવી સ્થિતિ છે. તેથી ઉપર કહેલા પ્રતિબિમ્બનું સ્વરૂપ અન્ય મુકુર દ્વારા પ્રગટ થયેલું હોવાથી, કેટલીક રેખાઓ અસ્પષ્ટ હશે. હમણાં કહેલી તો સ્પષ્ટ જ છે. પણ એક અસ્પષ્ટ રેખાનું ચિત્ર નાંધું: કમિટી આગળ જિભા રહેલા યુવક મણિભાઈના હાથમાં સૂતાનાં કલાં, વગેરે અલંકારો હતા; તે ભોળાનાથે એ અમદાવાદ ભણવા આવતા પ્હેલાં તળવ્યા હતા,—એ ચરોતરી શોભા અમદાવાદમાં, અને ખાસ રૂલમાં ભણનારને, અનુચિત લાગે તેથી. આ અસ્પષ્ટરેખ ચિત્ર છે. દોષ મુકુરનો છે.]

છતાં આ અલંકારનું સ્થાન અન્ય પ્રકારોએ મણિભાઈના જવાની પછીના સમયમાં લીધું હતું. સુનેરી ચાંદલા ચાંદલાવાળી પાઘડી મણિભાઈ ને માથે ઘણાં વર્ષ સૂધી જોયેલી એ રમરણ હજી સ્પષ્ટ છે. (ભોગીન્દ્રરાવ દીવડીયાના પિતા, રતનલાલ) મ્હારા એક મણિભાઈ ભાઈ હમારા કુટુંબમાં જ જીછરેલા અને મણિભાઈના સહાધ્યાયી પણ હતા. કાળ જતે રતનલાલે આશા રાખેલી કે મણિભાઈ જાંચી પદવીએ ચટયાનો લાભ રતનલાલ વગેરે મિત્રોને પોતાના તન્ત્રમાં સારી નોકરીઓમાં ગોઠવીને આપશે. મણિભાઈયે, અમુક વાજળી કારણસર, તેમ કરવું અનિષ્ટ ધારેલું; તેથી રતનલાલ વારંવાર મણિભાઈને મ્હોએ જ મ્હેણાં, મિત્ર-ભાવે અને વિનોદમાં, મારતા, અને મણિભાઈ ખોટું લગાડ્યા વિના માત્ર હસીને વાત પતવી દેતા.

મણિભાઈ વડોદરામાં રેસિડેન્સીમાં હતા ત્યેવામાં વખતો, વખત પ્રસંગપરતે હમારે ઘેર આવતા. હેવા એક પ્રસંગે એક રમૂજ બનાવ બનેલો મુકુરમાં આવેખાયછે: મણિભાઈ નાહીને સોળાની પાટલી ચીપતા પડાળી ઉપર બેઠા છે; એટલામાં મહારા ન્હાના બંધુ મનુભાઈ (કૃષ્ણરાવ) ચાક્રમાં આવીને બેઠા. મણિભાઈ ન્હાનાં મોઢાં સર્વ જોડે સ્નેહભાવથી બોલતા તે પ્રમાણે બોલ્યા: “Well, Manubhai! How are you?” “ખાઓ તુરિયું!” આમ શબ્દો બાલક મનુભાઈના મુખમાંથી, વિચાર કરવાને થોભ્યા વિના જ, નીકળ્યા. સ્ફુલ્ભમાં બરોબરિયા છોકરાઓ જોડે બોલાતું આ વચન મનુભાઈના મુખમાંથી નીકળવાની સાથે જ, પચાત્તાપથી જીભ કાઢીને મનુભાઈ અધિયાણા પડી ગયા. મહારા પિતા, ખીજ બંધુઓ, હું વગેરે હસવા મંડી ગયા; મણિભાઈ પણ ઉલ્લાસવૃત્તિથી હસવામાં શામિલ થયા; અને પોતાની અંગ્રેજીમાં વાત કરવાની ટેવ હાલુદાર હતી તે સ્મરણમાં આણીને પોતાની જ બૂલ્ય સ્વીકારવા લાગ્યા. ન્હાના બાળક તરફથી અનિષ્ટ ટેવ મારે નિર્દોષ ઉપાલમ્ભ મળ્યો, ત્યેની ખરી કદર હેમણે કરી.

એક ખીજું સ્મરણચિત્ર: મણિભાઈ ગાયકવાડ મહારાજના દીવાન હતા તે સમય: સયાજીરાવ ગાયકવાડને મહારા પિતાને ઘેર મુલાકાતે લાવવાની યોજના મણિભાઈએ સ્વેચ્છાથી જ કરી, તે વખતનો પ્રસંગ: સ્થળ મહારા પિતાનું અમદાવાદમાં લાખા પટેલની પોળ્યમાંનું ઘર: સયાજીરાવ મહારાજ દીવાનખાનામાં પેસે તે પૂર્વે જીતો ચઢ્યા પછી અમાણી જેવા માર્ગમાં ચઢેને જ જઈ સડકે એમ હતું; તે માર્ગની લંબાઈ બાર ચૌદ ફુટથી વધારે નહિ હોય; ત્યાં મહારા બંધુઓનાં અને બહેનોનાં છોકરાંને હારબંધ બેઠાં રાખ્યાં; દરેકના હાથમાં ફૂલ ભરેલી તાસડો આપી; સયાજીરાવના પગ આગળ ફૂલ ઠલવાતાં ગયાં, અને મણિભાઈ દરેક બાળકનું ઓળખાણ કરાવતા ગયા, જેથી ટૂંકા પદ્ધતિમાં જવાની ક્રિયામાં, ફૂલ વેરવાની ક્રિયામાં, વગેરેમાં ગડબડ ચૂંચવણ ના થઈ. આ રસિક યોજના મણિભાઈના મનમમાંથી નીકળેલી તાત્કાલિક જ હતી.

નૈસર્ગિકી સુરમિળ: કુસુમસ્ય સિદ્ધા

મૂઢિઞ સ્થિતિર્ન ચરણૈરવતાઢનાનિ

એ સૂક્ષ્મ રસતત્ત્વનો આ યોજનામાં અનાદર થયો કે કેમ એ અત્યારે તપાસવા નહિં બેશિયે. “શેરડિયો વાળીરે પુલડાં વેચાંછે” એ પંક્તિ પણ અચાવમાં નહિં ભાવિયે; એ તો ઈશ્વરના સ્વરૂપરત્ને હિચ્ચારાયલી છે. હું માત્ર બનેલા અનાવનું પ્રતિબિમ્બ ઉપસ્થિત કરું છું.

ઉપરના પ્રસંગમાંથી એક બે બાબતો મણિભાઈને સંબંધે પ્રગટ થાયછે: હમારા કુટુંબનાં ન્હાનાં બાળક સુદ્ધાન્તને એ કુટુંબના અંમજૂત હોય તેમ ઝોળખી રાખતા હતા; અને આ હમારા કુટુંબ સાથેના સંબંધની આડકતરી રીતે સચાશરાવના મન ઉપર છાપ પાડવાની ચતુર યુક્તિ.

આ રસિક યોજનાના પડછામાં એ પ્રસંગે જ મણિભાઈએ કહેલો એક રમૂજ બનાવ મુકુરમાં પ્રગટ થાયછે. વડોદરાના એક શેઠિયાને ઘેર સચાશરાવની પધરામણી થઈ હતી; મણિભાઈ સાથે મંડળમાં હતા જ. સચાશમહારાજ આવીને બેઠા, બધું મંડળ યોગ્ય ‘મિસલ’ સાચવી, પ્રસંગને ઉચિત ગમ્મીરતામાં ગોઠવાયું. એટલામાં બીજા ખંડમાંથી શેઠનો નવ દસ વરસનો છોકરો દોડતો દોડતો ડેઠ મહારાજ હતા ત્યાં સુધી આવ્યો:— આવ્યો તે ભલે, પણ શરીર ઉપર સમ ખાવાને એક પણ વસ્ત્ર નહોતું!— (સૂનાના દાગીના હતા કે નહિં તે ચિત્ર મુકુરમાંથી બૂસાઈ ગયુંછે). બધા ચૂપ જ બેઠા. શેઠ ગાજી બિઠયા: “અધ્યા! અહિં કેમ આવ્યો? જતો રહે.” સુપુત્રે આતા માની, અને વિશેષ ચમત્કાર કર્યો: બે હાથ ને બે પગનાં ઢીંચણ ઉપર, ઘોડો થઈને ચાલતો ચાલતો પાડો ધીમે ધીમે ગયો! (હું ધારું છું આ રૂપાન્તર યોગ્ય જ હતું. ઘોડા કાંઈ લૂગડાં પહેરેછે?— અમદાવાદ પ્રાર્થનામંદિરમાં એક જણે વ્યાખ્યાન આપતે મનુષ્યપ્રાણી અને ઘોડા વચ્ચે બેદ બતાવ્યો હતો, કે ઘોડા માણસની પેઠે દાતણ નથી કરતા; તે કરતાં આ બાળકે કૃતિના નિર્દર્શનમાં સુચવેલો બેદ વધારે બંધ બેસે હોવો છે.)

મણિભાઈની હાસ્યરસની સુદૃઢ કદરો આ એકજ નમૂનો બસ છે. બાકી હેમની કનેથી રમૂજ વાતો અનેક સાંભળેલી તે બધી જિતારવા માટે સ્થળ નથી. હેમની હાસ્યરસની વૃત્તિમાં એક ગુણ એ હતો કે એ વૃત્તિ genuine, ખરા દિલની હતી; હાસ્યરસમાં હમે સમજિયે છિયે એમ બતાવવા માટે હાસ્યરસ દર્શાવવા જનારાઓ ધણા છે, ને લેકાના જેવી નહોતી. તેમજ મનસુખરામના હાસ્યરસથી મણિભાઈનો હાસ્યરસ જુદો પડી આવતો. “હું કે’વો જગતને રમાડું છું?” હેવો ભાવ સૂચવતો, માત્ર હોઠ ઉપર રમતો, હાસ્યરસ મનસુખરામનો; “હું કે’વો જગત સાથે રમું છું?” એમ જાત્યને પણ અગ્રગટ અનુભવ કરાવતો, હૃદયમાં રમતો ને હૃદયમાંથી વહી નીકળતો મણિભાઈનો હાસ્યરસ.

મણિભાઈ જીજી તરફ દીવાનની પદવીએ જવાના હતા તે વખતે મું’બાઈ માં કુમ્મળના ભાટિયાવર્ગ તરફથી હેમને માનપત્ર આપવાનો મેળાવડો થયો હતો. મેળાવડામાં જતાં પોલાં એક વિદ્યાર્થી મણિભાઈને ખાનગીમાં સૂચના કરી: “મહારા ‘જીવન’ વિશે લાપણુમાં બે બોલ કહેજો.” (‘જીવન’ નામનું ઔષધ બનાવીને એ વધ વેચતા હતા.) આ વાતમાં મણિભાઈ રમૂજ મેળવીને હમને રમૂજ ઊપજાવીને એ વાત કહેતા હતા.

મણિભાઈ જીજીમાં બે વાર દીવાનપદે ચઢ્યા હતા. એક વાર દીવાનગિરી, કાંઈક અનિષ્ટ સંસ્થિતિમાં, દોડરી પડેલી. (તેમાં મણિભાઈને લગાર પણ દૂધણ કે લાગ્ગન વળગે એમ સ્થિતિ નહોતી. રજવાડાના મામલા જ માત્ર હોવા). છતાં બીજીવાર એ પદ પ્રાપ્ત હેમણે કયું ત્હારે જ સંતોષ પામ્યા. હમને કેટલાકને તે પ્રસંગે એમ લાગેલું કે આ મોહ શા માટે રાખતા હશે?—પરંતુ પાછળથી હમને પણ લાગ્યું કે મોહનો અંશ હેમાં નહોતો. હેમને આગલી સ્વભાવ મુખ્ય અંશે આ બતાવમાં પ્રેરક બળ તરીકે પ્રવર્ત્યો હતો.

મણિભાઈની પ્રમાણિકપણાની કીર્તિ સવયા યોગ્ય હતી. રાજરજવાડા પોલિટિકલ ખાતું, એ વાતાવરણ પ્રમાણિકપણાને પોષક નથી; છતાં એ ગુણ હેવટ સુધી મણિભાઈ નિષ્કલંક રીતે સાચવી સક્યા હતા.

વડોદરામાં રેસિડેન્ટના આસિસ્ટન્ટની જગ્યા ઉપર હતા તે વખતમાં, કે માયક-વાડના દીવાન હતા તે વખતમાં,—બરોબર યાદ નથી, પણ એ બેમાંથી એક વખતમાં, મણિભાઈના બાપ બહુ અસતોષ બતાવતા હતા કે—“મ્હોટી નાકેરી મેળવી તે શા કામની? આડો અવળો હાથ ફર્યો નહિં, પછી મ્હોટી નાકેરીની શી મજા?”

મણિભાઈ અનસુખરામના મિત્રમંડળમાં હતા, છતાં નહોતા. હેમનામાં પોતાનું સ્વતન્ત્ર ચારિત્ર્યબળ હેતુ હેતુ કે એ મંડળની કેટલીક અનિષ્ટ લક્ષણોરેખાઓએ હેમને સ્પર્શ કર્યો નહોતો. ઉદાહરણ એક બસ થશે. જૂનાગઢ ભાવનગરના અનસુખરામભાઈના મિત્રા કનેથી અનસુખરામભાઈ એક અપૂર્વ વાણીવલાસ શીખ્યા હતા, તે હેવો કે મૂળની બરોબર તદ્દપ રણુકારો પોતાના વચનમાં આણી સકતા હતા. કોઈ મળવાને જાય કે તરત જ, હોહ ઉપર સ્મિત રાખી (એ સ્મિત ને હોહથી વધારે ઊંડાણમાં જનારું નહિં; તેવું સ્મિત રાખી), “પધારો! પધારો!” એ શબ્દો હેવા તો અજળ રણુકારભયાં ઉચ્ચારતા કે જાણે મળવાથી અપૂર્વ આનન્દ થયો હોય, “ત્હમારું જ રમરણ હું કરતો’તો” હેવો ભાવ દર્શાવેલો હોય, એમ અંતઃકરણના મધ્યબિન્દુમાંથી ઉદ્ભવ નીકળતો બતાવેલો હોય (ને હોય હેમાંનું કાંઈ નહિં),—એ મન અને વાણીનો વિરોધ ઢાંકનારી, ને જાણે હેનાથી તે મૂઠ ના રહી સકે હેવી, રીતિ સંપાદન કરી હતી. આ રીતિના આદરસત્કારનો મ્હને જાતે અનુભવ અનેક વાર થયોછે. એ “પધારો! પધારો!” નો અજળ રણુકાર—જ્ઞાર શુદ્ધ, અંદર પોલો, હેવો રણુકાર, કાગળ કલમ અને શાહીનાં સાધનથી પ્રગટ થવો અશક્ય છે. આ શબ્દોનો રણુકાર તો શું? પણ એ શબ્દો પણ મણિભાઈએ ઉપયોગમાં આણ્યાનું રમરણ મ્હને નથી. હેમનો તો સીધો જ માર્ગ હતો, “કેમ નનુભાઈ! આવ્યા?” “કેમ નનુભાઈ! કેમ છે?”—હેવાં સરળ વચનોથી જ મ્હને દરેક મુલાકાત વખતે મણિભાઈએ સંબોધ્યોછે. અલબત્ત, રાજદરબારી જીવનને અંગે કેવળ ભોળો સ્વભાવ તો ના જ પરવડે; પરંતુ એ જીવન માટે જોઈએ તેથી વધારે અંતઃકરણગોપન હેમણે કર્યું જાણ્યું નથી.

મણિભાઈ કાંઈ માનવ ખામીઓથી મુક્ત હતા એમ કહેવાનો આશય મ્હારો નથી. હેમની નજીવી ખામીમાંની એક વિશે મોતીલાલ લાલભાઈ, મણિભાઈના મિત્ર, રમૂજ કરતા હતા. મોતીલાલનો એક ભત્રીજો પાંચ છ વર્ષની ઉંમરનો બધા લોકોની નકલો કરતો હતો તે દેખાડવાને એક વાર મોતીલાલ હેને હમારે ઘેર લાવ્યા. અનેક નકલો કરી, પછી મણિભાઈ કાકાની નકલ કરી: જમી રહીને મછન દેવાને પાટલા ઉપર બેસી હાથ મ્હો ધોવાની નકલ કરતે “છાણુ!” કરીને સાખૂ માગવાને હાથ લાંબો કર્યો (કસ્પિત નાકરે તરફ).-આ જોઈને મોતીલાલ ખડખડ હસ્યા, અને મણિભાઈ સાખૂ પડે હાથ ધોતા તે માટે કારણ બતાવતા તે કહ્યું: “સાહેબ લોકો જોડે હાથ મેળવવો પડે તે વખતે દાબ્યની વાસ આવે તે માટે સાખૂ લઉં છું” એ હેમનો બચાવ હતો. સુધડતા માટે જ આ સાખૂનો ઉપયોગ બસ હતો. પણ સાહેબ લોકો જોડે મળવા બાબતની ન્હાની સરખી vanity, ધ્વાસ, એ લક્ષણ પ્રગટ થતું હતું—તે ઉપર મોતીલાલ મિત્રભાવે હસતા હતા.

હું શેલાપુરમાં નાંકરી ઉપર હતો ત્હેવામાં એકવાર મુંબાઈમાં (જમણામાં) દરિયામહેલવાળે બંગલે મણિભાઈ જિતરેલા ન્હાં હેમને મળવાને હું ગયો. અનેક વાતોચીનોમાં મ્હારી નોંકરીના સ્થિતિ વિશે વાત હેમણે કાઢી. “સરકાર સુધી તો ત્હમારું કામ કદર થાય એમ શી રીતે પ્હાંચતું હશે? તો પણ કોક રીતે પ્હાંચે ખરું. બોજનસામગ્રી બધી ચર્ધ હોય, ને જમતી વખત મિષ્ટાન્ન વગેરેનાં વખાણુ થાય. તેમ ચટણી પણ વખાણુ મેળવે ખરી; ‘આ ચટણી સરસ પટાઈ છે, કો’ણે વાટી છે?’ એમ પ્રશ્ન થાય ખરો.” આમ મણિભાઈયે દાખલો મૂક્યો. હું કરોડ ઉત્તર દીધા વિના બેસી રહ્યો. પણ સત્ત્વ સ્થિતિ એ નહોતી. ચટણી વાટનારનું નામ કહેલું હોય તોપણ એ રામા ધાટીને તરત જ બધા ભૂલી જાય; તેમ જ કલેક્ટર, કમિશનર, એ બારે દિવાલોની પાર ચર્ધને સેક્રેટરિયેટ સુધી કામની કદર થાય તે જવલ્લે જ; નહોતી ચર્ધ એમ નહોતું, પણ હેનું સાક્ષ્ય નહોતું.

મણિભાર્ગની મૂર્તિ કદી આંખ્ય આગળથી ખસે હેવી નહોતી. શરીરે 'નનાંગડા'; તે નનાંગડાપણું ઢાંકવાને માટે જાણે ના હોય એમ, માથે પાધડી નહિં પણ પાધડીમાં માથું, હેવી પ્રમાણમાં મોટી પાધડી; કપાળે આડા દીલામાં વચ્ચે કંકુનો ચાંલો, અસાધારણ બુદ્ધિબળ ઝરતી તીક્ષ્ણ તેજસ્વી આંખો, એ જ બુદ્ધિશક્તિની દીપ્તિમય પતાકા બનેલું વિશાળ તેજસ્વી કપાળ; કમાનદાર, કસો બાંધવાનો, મુસલમાની વારાથી પ્રવિષ્ટ થયેલી રીતનો ડગલો, કાથિયા રંગનો, અથવા સફેદ અંગરખું;—આ બધાં બાહ્ય અને આંતર લક્ષણથી બનેલું હેમનું પ્રગટ શરીર અને લક્ષણશરીર અત્યારે હું પ્રત્યક્ષ જોઉં છું.

અને તે સાથે હેમને હું ઊલ્લેખેલો મળ્યો તે અત્યારે મુકુરમાં આલેખાયછે: પ્રકૃતિ શિથિલ હોવાથી સાંટાકુઝમાં રહેવા આવેલા, તે વખતમાં મનસુખરામભાર્ગના ઘરમાં આગલી પાર્ટી કે ઉપરની અગાશીમાં એ તથા મનસુખરામભાર્ગ બેઠેલા, અને હું મળવા ગયો. સમય સન્ધ્યાકાળનો હતો; હું તે વખતે નહોતો જાણતો કે મણિભાર્ગને વિશે આ જીવનસન્ધ્યાનો જ સમય હતો. એ મુઠ્ઠાકાત વખત થોડીક જ વાતચીત થઈ. હું તે પછી હેમને મળી સકયો નહિં. જીવનની સન્ધ્યા અને સૂર્યાસ્ત થયો. એ વડીલ-બન્ધુવત્ પુરુષનું રમરણ આ હૃદયમાં કાયમનું કોતરાયલું રહ્યુંછે, અને રહેશે, અને એ કોતરણીની રેખાઓમાં મૃદુતા અને મધુરતા જ વસેછે.

(૧૬)

સ્વ. છોટાલાલ સેવકરામ,

સ્વ. હરિદાસ વિહારીદાસ,

સ્વ. મોતીલાલ લાલભાઈ,

સ્વ. ઝવેરીલાલ ઉભિયાશંકર

સુગ વાચકને એક વાત ધ્યાનમાં રાખવાની વિનંતિ: આજના લેખમાં ચાર વ્યક્તિઓનો એકત્ર સંગ્રહ કર્યો છે તેનું મુખ્ય કારણ એ કે પ્રત્યેક વિશે જુદો લેખ લખાય એટલાં પ્રતિબિમ્બ, મહારા સ્મરણમુકુરમાં પડેલાં નથી. આ સ્મરણમુકુરની લેખાવલી આત્મલક્ષી નહિ પણ પરલક્ષી છે એ જાણવાનું નથી. આત્મલક્ષી તો અદ્વિતીય જ, અને તે બિમ્બનું પ્રતિબિમ્બ લેનાર લેખકનો સંપર્ક હોવાથી સંભવે જ.

છોટાલાલ સેવકરામ

મહારા બન્ધુ આપારાવ તરણ વધે મરણ પામ્યા તે પ્રસંગને ઉદ્દેશીને એક ગીત પ્રગટ થયું હતું; કરણુરસનાં કાન્થોને અનુકૂળ પડતી દેશીમાં—
“ખેડો બાઈ જુડતો તારો રે, અંખે બાઈ પાર જીતારો.” એ ચાલની દેશીમાં—એ ગીત રચેલું હતું. ત્યારે પ્રથમ જ મહારા પિતાને ખબર પડી કે છોટાલાલ આપારાવને પોતાના મિત્ર તરીકે માનતા હતા. હમારા કુટુંબમાં તે સમયમાં છોટાલાલની આવજા નહોતી. છોટાલાલનો પ્રથમ પરિચય આટલો જ, અને પરાક્ષ રીતે જ. કાલક્રમે, ઘણાં વર્ષો પછી,

ભાદાલાલ સેવકરામ

[પૃષ્ઠ ૧૩૮

हरिदास विहारीदास

[५४ १३८]

મુખાર્મમાં સર મંગળદાસના ખાનગી સેક્રેટરીની પદવી વગેરે વ્યવસાયથી છૂટીને, ભુજમાં રાવસાહેબના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરીનું પદ એઓએ મેળવ્યું તે સમયથી છોટાલાલ જોડે હમારા કુટુંબનો સંપર્ક વધ્યો. અને સોની વર્ગમાં સાધારણ રીતે અદૃષ્ટ ગૌરવદન, તેજસ્વી બાલ, સર્વાંશે સુંદર મુખાકૃતિવાળી એ મૂર્તિ, એ બાલ સૌન્દર્યથી તેમ જ હેમના હૃદયના ગુણોના આન્તર સૌન્દર્યથી મદારા મનમાં અને હૃદયમાં બિમ્બિત થઈ ગઈ. અનેક પ્રસંગોએ હેમની સાથે મેળાપ થયેલા, પરંતુ એ પ્રસંગોમાં ખાસ જણવા નોંધવા જેવું યાદ નથી આવતું. માત્ર એક પ્રસંગ પ્રગટ થાય છે: દાલના ભુજના દીવાન રા. ચૂનીલાલ સારાભાઈ એ પદે નીમાયા તે પૂર્વે એ ખાલી પદ હતું તે વખતે અમદાવાદમાં છોટાલાલ મહેને મળવા આવેલા; કેટલાક મિત્રો દાજર હતા તેથી મહેને એકાન્તમાં બઈ જઈને પૂછ્યું: “ભુજની દીવાનની જગ્યા માટે ત્હમાં નામ સૂચવિયે ?” હું શેા ઉત્તર દઉં : ના કહું તો ગર્વિષ્ઠ ગણાઉં; હા કહું તો લોભી ગણાઉં. અને હું જાણ્યોતો હતો કે સરકારમાંથી મદારી નોકરી ત્હાં સંક્રાન્ત કરવાની મંજૂરીના સંભવ પણ અલ્પાલ્પ હતો. છતાં છોટાલાલના સહુભાવને માન આપીને મહેં હા કહી, પણ અસંભવનો પક્ષ પણ જતાગ્યો.

છોટાલાલ મનસુખગમમાર્મના અંતરંગ મંડળમાં અંગભૂત હતા, છતાં કાંઈક અદ્ધિ:સ્થિત પણ હતા. સાહિત્યમાં છોટાલાલે આપેલો ફાળો સુવિદિત છે; હેના ગુણદોષના નિરૂપણનો પ્રસંગ મદારે કદી આવેલો નહિં એટલે અદ્ધિ એ વિશે ચર્ચા કે વિશેષ ઉલ્લેખ અપ્રાસંગિક જ છે. માટે યસ.

હરિદાસ વિહારીદાસ

હરિદાસભાઈ નડિયાદના પ્રસિદ્ધ અને પ્રતિષ્ઠિત પારીદાર દેસાઈ કુટુંબના ફલદીપક ખરેખરા જ હતા. હેમની સાદા વેશની, સાદાઈ સર્વાંગે છપાયેલી, મૂર્તિ એ સાદાઈથી જ અને હેમના વ્યક્તિત્વથી પ્રતાપની છાપ પાડનારી મદારા મુકુરમાં બિમ્બિત થયેલી જોઈએ. દેસાઈ કુટુંબ જોડે મદારા પિતાને લાંબા વખતની ધરવટ હતી. પરંતુ હરિદાસના સાક્ષાત

સંપર્કમાં મ્હારે આવવાના પ્રસંગો બહુ અલ્પ જ અને વિશેષ જાણવા જેવા ન્હોતા. પરોક્ષ રીતે આ મુકુરમાં બિચ્ચિત થયેલો એક પ્રસંગ નાંધુંઃ હરિદાસ જીનામદમાં દીવાનની પદવીએ હતા તે સમયમાં નારાયણ હેમચન્દ્ર હેમનો અતિથિ હતો. એ વખતમાં ખ્દારવટિયાનું બારે તોફાન ચાલેલું હતું. નારાયણ ખાનગી વાતચીતમાં વર્ણન કરતો હતોઃ “મહાશય ! રાવસાહેબ (હરિદાસનું ખાનગી નામ રાવસાહેબ હતું; રાવસાહેબ) અને હું ફેટનમાં સાથે ખેશીને ફરવા નીકળતા ત્યારે રાવસાહેબ ખે ગૂંઝામાં ખે રિવોલ્વરે રાખતા અને હાથ અંદર એ રિવોલ્વરના ઘોડા ઉપરજ રાખી મૂકતા અને રસ્તાની બંને બાજુએ આમ ડોકું ફેરવતા અને આમ ડોકું ફેરવતા;—ખ્દારવટિયા-ઓના ઉપદ્રવને લીધે.”—આ ફકારે ચીતરેલું ચિત્ર ‘સેકંડહન્ડ’ છે—પણ મુકુરમાં પડેલું જ મૂકુંછું.—એક મુકુરમાંથી બીજામાં પડેલું.

બીજો એક સાધારણ પ્રસંગઃ અમદાવાદમાં એક દિવસ મોતીલાલ લાલભાઈ મ્હારા પિતાની પાસે હરિદાસને લાવ્યા અને હેમનો એક ખેલ જેવાને હમારા બધા કુટુંબમંડળને એકઠું કરાવ્યું. હરિદાસે એક હથોડી અને ટાંકણી માગ્યાં. આપ્યાં. ખુરશી ઉપર એ ખેઠા અને એક જાંઘના ઉપલ્યા ભાગમાં એ ટાંકણીની અણી ધરીને હથોડી વડે ઠોકતે ઠોકતે આખી ટાંકણી પગમાં ઉતારી દીધી; લોહી ના નીકળે એમ સ્થળ સાધ્યું હતું. છતાં એ ખેલ કરવાની હિમ્મત ત્હમારામાં, મ્હારામાં કે, રસ્તે જનારા સર્વમાં નહિં દેખિયે. આટલું ચિત્ર પ્રગટ થઈને હવે વિલુપ્ત થાયછે.

હરિદાસભાઈ પણ મનસુખરામભાઈના અંતરંગ મંડળના છતાં બહિઃસ્થિત હતા. સાહિત્યમાં હેમનો ફાળો જાણ્યો નથી. “શૈક્ષણિક-કથાસમાજ” માં હેમનો હાથ હતો એમ કાંઈક યાદ છે. તેટલું બાદ.

મોતીલાલ લાલભાઈ

“મોતીલાલ લાલભાઈ કાણું?” હાલના તરુણ વર્ગમાંથી પ્રશ્ન પૂછાય છે. સાહિત્યમાં સેવા અર્પેલા પુરુષોથી જ પરિચિત તરુણો આમ પૂછે છે. અને હેમને મ્હારે કહેવું પડે છે કે એ અપરાધ મોતીલાલે કદી કર્યો

भातीलाल लालभाई

[पृष्ठ १२८]

અવેરીલાલ ઉભિયાશંકર

[૫૪ ૧૩૮

નહોતો;—યુજરાતી સાહિત્ય માટે જ કહું છું. છતાં અંગ્રેજી ભાષા ઉપર શૈલીનું પ્રભુત્વ હેમનું હેવું હતું, સુન્દર, સાદી, અસરકારક લેખનશૈલી હેમને વશવર્તિની હેવી હતી, કે મુખ્યાર્થનાં પ્રખ્યાત દૈનિક પત્રોમાં હેમના લેખ આદરથી સ્વીકારાતા હતા. બાળપણમાં “લાલભાઈનો મોતી” કરીને જોળખાતી વ્યક્તિએ આત્મબળે અન્ત સમયમાં કચ્છના દિવાનની પદવીએ ચઢીને મોતીલાલભાઈ બનવાનું પરાક્રમ કરેલું વિચારતાં એ પરાક્રમી પુરુષ વિશે આદરમાન પ્રગટ થાય એમ છે. અને એ અસાધારણ પદવીએ જતા મુધી અને તે પછી પણ સ્વભાવની સાદાઈ, અભિમાનનો અભાવ, સદા રમૂજ, હસમુખો વાર્તાલાપ મોતીલાલની મૂર્તિને હૃદયંગમ, સદા પ્રિય લાગે હેવી, બનાવતાં હતાં. મ્હારા બાળપણ થી જ મ્હારા પિતા જોડે હેમનો નિકટ સંબંધ, સહવાસ, નિત્ય પરિચય હોવાથી મોતીલાલ હમારા કુટુંબના લગભગ અંગભૂત જેવા હતા. મ્હારા સર્વથી વડીલ બન્ધુની બરોબરીની ઉમરના એઓ હતા; તથાપિ વયમાં અતિશય ન્હાનો હું છતાં મ્હારી જોડે અને મ્હારા ન્હાના બન્ધુ કૃષ્ણરાવ જોડે પણ બરોબરિયાની પેઠે રમૂજ, ટીખળ વગેરે કરીને વર્તતા. મોતીલાલ તરફ પ્રેમ અને પૂજ્ય શ્રદ્ધિ સહજ ઉપજ થતાં. મોતીલાલની મુખમુદ્રા હમેશાં આનન્દની છાપવાળી, ઉત્સાહ-ભરી, જોતાં વાંત ફિલગીરીના ભાવ હમારામાં હોય તો ઊડી જતા હતા. અનસુખરામભાઈના મિત્રમંડળમાં—અંતરંગમંડળની ખ્હાર—મોતીલાલ હતા. અને અનસુખરામ વિશે નિર્દોષ ટીખળ હેમણે અનેકવાર કરેલાં અભારે નોંધવા એસું તો પાર ના આવે. વળી, નિત્યો સુખદર્શી સ્વભાવ હેમનો હોવાથી નઠારામાં નઠારી પરિસ્થિતિને પણ પોતાના સતોપથી રંગીને-ઉત્તમ માનનારા મોતીલાલ દુઃખ શું તે કદી સમજતા નહિ. પોતાની સરકારી નોકરીના પરિક્રમણમાં જે ગામમાં મુકામ હોય તે તે પૂર્વેના બધા મુકામથી ચઢિયાતો સુન્દર માનીને મ્હારા પિતાને લખતા: અહિં આવો; હાવું સુન્દર સ્થળ બીજું એક પણ નથી.

હેમની સ્વભાવની સાદાઈનું એક જ ઉદાહરણ દર્શાવું: કન્યાળીમાં મોતીલાલનો મુકામ હતો ત્હારે મ્હારા પિતા, બન્ધુઓ વગેરે મંડળને

હેમણે નિમંત્રણ કરી બોલાવેલા. જમીને એક વાર અપોરે મ્હારા પિતાને મોતીલાલ કહે: “મ્હેડાભાઈ! મ્હારો એક સિપાઈ ધણો ગમતી છે. જુઓ.”—કહીને હેને બોલાવ્યો. હેને કહે: “ત્હારી પેલી ચાપડીમાંથી વાંચવા સંભળાવ્ય. જવાન છોકરો સિપાઈ બેઠો; ઉદુ કવિતારૂપ કથા કાઢીને વાંચવા મંડ્યો—રાગડા તાણીને. “હય હય સિકંદર ઝુલ કરન” એમ વારંવાર ક્રુવ પંકિતમાં આવતા જાણે હજી મ્હારા કાનમાં વાગ્યા કરેછે. આખ્યાનથી બધા કંટાળ્યા. મોતીલાલ પણ કંટાળ્યા. “ચાલ્ય, ચાલ્ય, ગાંડિયા! બસ થયું, હવે જા.” કહીને સિપાઈને કાઢી મૂક્યો.

એકવાર અમદાવાદમાં લાલા વસાની પોલ્યમાં સાડોદરા નાગરોની નાલ જમતી હતી. મોતીલાલ પીરસવામાં હતા. મ્હારા માશીના દીકરા રતનલાલનું ઘર એ પોલ્યમાં હતું. પોલ્યના દરવાજામાં રતનલાલ બેલા. નાલ જમતી હતી. ઘરમાં જવાનો રસ્તો મળે એમ નહોતું. મોતીલાલ પાસે આવીને રતનલાલને કહે: “અડધી રાત્ર સુધી પત્તો નાંદા ખાય; જાણોછો? હમે તો ‘સાહેબાજી ચપ્પણ!’ સાં હુજમ મારીને એક સાડોદરા પરમેશ્વરે ધડયોછે!”

પોતાનાં પત્ની ઉપર મોતીલાલનો અસાધારણ પ્રેમ હતો. કંકુભાબી પણ સ્વભાવે અતીવ માયાળુ, નિખાલસ, સાદાં હતાં. હેમને પોતે અંગ્રેજી શીખવતા વગેરે વાતો મોતીલાલ મ્હારા પિતાની આગળ કરતા હતા—સ્વાભાવિક રીતે નિત્ય સંપર્ક, ખેડામાં, અમદાવાદમાં, મ્હારા પિતા જોડે થતો તેથી. આ જોઈને મ્હારા વડીલ બન્ધુ કાંઈક દસતા કે—મ્હેડાભાઈને પોતાનાં બરોબરિયા ગણીને ખાનગી વાતો કરેછે.

મોતીલાલનો એક માનીતો નાકર તળશિયો. કંકુભાબીને ગાંઠતો નાંદો તે વાત મોતીલાલ કરતા તે પણ હેમાંથી રમૂજ સોધી કાઢીને. એક રમૂજનો પ્રસંગ યાદ આવેછે. અમદાવાદમાં એક વાર હમારે ઘેર જમવાને મિત્ર-મંડળ આવેલું. બધા અતિથિયોના ઠામ-રંજોણીયા અંકાયલા ખાનામાં—મંડાયા હતા. પૂરીઓ ઉપર રંજથી નામાક્ષરો લખવાની (તળતે જ લખાય ને તળાતે તે અક્ષરો જિઘડે એમ લખવાની) કળા મ્હારા વડીલ બન્ધુ આખાં

રાવને આવડતી હતી. મોતીલાલના ઠામમાં પૂરીઓ પીરસાઈ ત્હેમાં એક પૂરી ઉપર મોતીલાલનું નામ, બીજી ઉપર કિં, (==કું કાકી) એમ આખું નામ એકાદરી ઘટનામાં ઊધડેલું હતું. આ જોઈને મોતીલાલ કાંઈક ચીઠાયા —નામનું જ—અને કહેવા લાગ્યા: “આ બાબતોનો ડીખળી સ્વભાવ જવાનો જ નહિ.”

x x x x

અનેક વર્ષો વીતી ગયાં. મ્હારા પિતા, મ્હારા વડીલ બન્ધુઓ અવસાન પામી ગયા. મોતીલાલ કચ્છની દીવાનગિરી ભોગવી અસાધ્ય રોગથી અમદાવાદમાં પોતાના મકાનમાં રહ્યા. હું અને મ્હારા ન્હાના બન્ધુ કૃષ્ણરાવ એ માંદગીના વખતમાં છેવટની મુલાકાતે ગયા. મોતીલાલને જ્ઞાન હતું; પણ પથારીવશ હતા. આટલી માંદગી છતાં હેમનો પ્રખુલ સ્વભાવ પ્રગટ થઈ આવતો હતો. આ છેવટનું હેમનું દર્શન. નિઃસંશય, એ જ્ઞાનન્દુષામના અધિકારીનું સ્મરણ શાન્ત સુખલહરી જ ઉત્પન્ન કરેછે.

ઝવેરીલાલ ઉમિય.શંકર

નડિયાદે અનેક નરરત્ન પેદા કર્યાછે. ત્હેમાં ઝવેરીલાલ અનુપમ રત્ન હતા. મ્હારા પિતાની દ્વારા જ એ સત્પુરુષ જોડે મ્હારો સંપર્ક હતો. સુબાઈમાં દૈનિક પત્રમાં અનેક સુરેખ અગ્રણેષો લખનારા, એ પત્રના તંત્રીના સંમાનિત મિત્ર, ઝવેરીલાલ હતા, એ વાત હેમના સમયમાં સુપ્રસિદ્ધ હતી. વિદ્યાસંપત્તિ અસાધારણ છતાં નિરભિમાનપણું, ધનની સંપત્તિ ચલચિચલ થઈ છતાં શાન્તિની એકરૂપતા, જીવનનું, વસ્ત્રાદિકનું, સદાનું સાદાપણું, હળભળિયો સ્વભાવ, દમ્ભહીન વાર્તાલાપ—ન્હાના મ્હોટા સર્વની સાથે,—આ ગુણોથી ઝવેરીલાલે મ્હારા મન ઉપર પ્રેમયુક્ત માનની છાપ પાડી હતી. હું જ્ઞાનદેવે જ્ઞાનદેવે મળવા જતો ત્હારે ભક્તમનસાઈનું જ ચિત્ર હું ચીતરાયલું દેખતો. મુરખી થવાનો ઝળ કદી હેમણે કરેલો યાદ નથી.

રાધનપુર સંસ્થાનના કાંઈક કામ માટે આવેલા ઝવેરીલાલ અમદાવાદમાં હમારા અતિથિ થયા હતા. તે સમય સંભારુંછું. પાસાળંડી પ્હેરેલું

લબ્ધ શરીર, સૌન્દર્યનો દાવો ના કરનારી મુખધટના, રંગરંગમાં નિખાલસ-પાતું બેસું જણાઈ જાય હેવી મૂર્તિ—આ ચિત્ર સ્થિર બિમ્બિત થયેલું જોઈશું. જમવા સાથે બેસા હતા. બધું જમી રહ્યા પછી, કશું છાંડવું નહિ એમ ટેવ હશે તેથી, વાડકામાંથી દાળ પણુ ઝવેરીલાલ પી ગયા, તે જોઈ ને હમે મૂખ ખાળકો સંતાઈ ને હસવા લાગ્યાં. હેમણે એ જાણ્યું નહોતું.—ઝવેરીલાલનો સાદો સ્વભાવ એક બીજા બનાવમાં દીઠો હતો. હેમનો એક રસોઈ ચો ન...દૂ...રી રસોઈ કરતો હતો; છતાં તે રસોઈ પણુ વખાણી વખાણીને પોતે ખાતા હતા. ને રસોઈયાને શાખ:શી આપતા હતા.

મનસુખરામભાઈ અને ઝવેરીલાલભાઈ વચ્ચે કાંઈક અચાત, અજોય, કારણથી જોડા વિરોધ હતો; એક બીજાની સાથે બોલવાનો પણુ બ્યવહાર નહોતો. આ સળગ વિરોધ છતાં ઝવેરીલાલભાઈએ કદી પણુ મનસુખરામ વિશે નિન્દાવચન કાઢેલું જાણ્યું નથી. મનસુખરામભાઈના મુખમાંથી પણુ હેવો ઉચ્ચાર સાંભળ્યો નહોતો. માત્ર એક પ્રસંગ અપવાદરૂપનો સ્મરણમાં આવેલો; વડોદરામાં સયાજીરાવ ગાયકવાડ ગાદીએ બેઠા તે પ્રસંગ જાણ્યામાં હતો; મણિભાઈ જસભાઈના સદરખખરના મકાનમાં મણિભાઈ, મોતીલાલ લાલભાઈ, ઝવેરીલાલ, મહારા પિતા વગેરે એકઠા થયા હતા. જાણ્યામાં આ સમારમ્બને અંગે મુંખાઈના દૈનિક પત્રને તાર મોકલવાની ચર્ચા ચાલતી હતી. તારનો મુસદ્દો ધડવાનું કામ મોતીલાલ, ઝવેરીલાલ, વગેરે કરતા હતા. કાંઈક શંકા ઉત્પન્ન થઈ. મોતીલાલ કહે: “ચાલો, આપણે મનસુખરામ કને મુસદ્દો કરાવિયે; એ સારો કરશે.” (જાણી જોઈ ન જ આમ બોલ્યા હતા). ઝવેરીલાલ જોસમાં આવીને, પરંતુ હેમનો જોસ કેટલો? જરાક જ જણાય એટલો; એટલા જોસમાં આવીને કહે: “એ શું મુસદ્દો કરતી’તી?” કહીને તરત લખવા બેસી ગયા, ને મુસદ્દો ધડી કાઢ્યો. બે પ્રતિરપર્ધાઓ વચ્ચેનાં જિયાં મનનું દર્શન આટલું જ, અને આટલી ક્ષમ્ય મર્યાદામાં, પ્રગટ થયું દીઠું.

આ સ્પર્ધાનું પરોક્ષ દર્શન બીજી રીતે થયેલું યાદ આવેલે. હું કલિજમાં હતો. છમનલાલ હુરિલાલ પંજ્યા મહારા સહાધ્યાયી હતા. કાદમ્બરી—

બાણકૃત—હમે સાથે શીખ્યા હતા. કાલેજ છોડ્યા પછી છગનલાલે એ કાદમ્બરીનું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર, અતિ સુંદર ભાષાન્તર, પ્રગટ કર્યું. ત્હને સંબંધે હો, કે કોઇ બીજા સંસ્કૃતમય લખાણને અંગે હો—પણ સંસ્કૃતમય શૈલી કાંઈક જોઈને ઝવેરીલાલના પુત્ર માધવલાલે મ્હને કહ્યું: Chhaganlal is carried away by China Bag breezes”— (“છગનલાલ ચાઇના બાગ (ચીના બાગ)ના પવનોથી ધસડાયા જણાયછે.”)

ઝવેરીલાલની શૈલી મનસુખરામ જેવી સંસ્કૃતમય તો નહોતી જ. માત્ર આરમ્ભકાળમાં પોતાનાં નામોને પણ સંસ્કૃત વેસ પ્હેરાવવાનો મોહ ફેલાયો હતો અને મનસુખરામ સૂરજરામ મટીને મનસુખરામ સૂર્યરામ થયા હતા, તે સમયમાં પોતાના શાકુન્તલ નાટકના ભાષાન્તરના મુખપૃષ્ઠ ઉપર ‘જવાહીરલાલ ઉમાશંકર યાગ્નિક’ એમ નામ મૂક્યું હતું એમ યાદ આવેછે. એ પુસ્તક અત્યારે મ્હારી સમીપ નથી, તેથી સંદિગ્ધ શબ્દો વાપરું છું. એ શાકુન્તલના ભાષાન્તરમાં જેમ ભાષા સંસ્કારી છતાં આડમ્બરી નથી, તેમ છન્દની રચના પણ એકંદર સુધટિત છે. મનસુખરામને રામાયણના ભાષાન્તરમાં સાદા છન્દમાં અન્વયમકની સાધના દુષ્ટંટ ઘર્ષ પડતી તેમ ઝવેરીલાલને નડતર નહ્યાં નહોતાં. મનસુખરામનામાં છન્દની યોજના જે લયબંધ (rhythm) માગી લેછે તે લયબંધ માટે શ્રવણ કે વાણીના ઉચ્ચારણની શક્તિ નહોતાં,—એ ખામી ઝવેરીલાલમાં જણી નથી. મનસુખરામની આ ખામી હું નિરાધાર આક્ષેપરૂપે નથી કહેતો. પ્રસંગ એક હોવો મ્હારા રમરણમાં દૃઢ છપાયો છે કે તે ઉપરથી આ ગુણપરીક્ષા ખરી અને એમ છે. લીમરાવનું રચેલું મેઘદૂતનું ભાષાન્તર પ્રગટ થતાં એક પ્રત લઈને મનસુખરામભાઈને હું મળવા ગયો; ભેટ આપી; પ્રથમ પૃષ્ઠ હેમણે ઉઘાડ્યું; “બાગે પોતે ધનપતિ વડે યક્ષ કામે નીમેલો” એ આરમ્ભની પંક્તિ મન્દાકાન્તાના લયબંધવાળી વાંચવાનો વ્યર્થ પ્રયાસ કરતાં મનસુખરામે વાંચ્યું: “બાગે—પોતે ધનપતિ—વડે;—યક્ષ;—કામે નીમેલો” એમ શબ્દો લયની મૂંઝણીમાંથી તોડી છોડીને વાંચ્યું. હું અજબ થયો: શું આટલી પંક્તિ ખરા

લયમાં વાંચી નથી સકતા ? મહેં આદરયુક્ત મૌન રાખ્યું. પંડિતની આગળ અપંડિતને મૌન જ ઉચિત. એ સમયે મ્હારામાં બાવિદર્શનની, દૂર બાવિદર્શનની, શક્તિ હોત, હું ક્રાન્તદર્શી હોત (બાવિ તે પણ સામાન્ય માનવની મનોદૃષ્ટિથી પાર, અતિક્રાન્ત, જ માટે ક્રાન્તદર્શી હોત), તો એક અબળ ચિત્ર આ વખતના દૃશ્યને અંગે પ્રગટ થાત; હું મ્હારી કલ્પનાને બળે ક્ષણભર તે સમયનો ક્રાન્તદર્શી બનીને દૃશ્ય રજૂ કરું; એક વિશાળ મૂર્તિ મ્હારી અને મનસુખરામભાઈની પાસે બિભી છે; હમારા બંનેનાં નયનોમાં એ મૂર્તિ કાંઈક નીચું માથું નમાવીને તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિશરવડ હમને વીંધી નાંખેછે; પછી બોલેછે: “બાઈયો,—મનસુખરામભાઈ, આપનો હું બહુ આભાર માનું છું; એટલેવર્થ નામના પુરુષને વિશે નિન્દાકાવ્ય રચતાં સ્વિકૃતને એ ગૃહસ્થના નામ માટે યમક શબ્દ જડતો ન્હોતો; એક મજૂરને મજૂરીના પૈસા બોલા પડ્યાથી સ્વિકૃતને કહ્યું: “This is not even my sweat's worth.” એકદમ યમક જણ્યો; આનન્દ થયો; મજૂરને બક્ષીસ આપી. આજ આપને સંબંધ મ્હારી હેવી જ સ્થિતિ થઈછે. આપને મજૂર જેવું ઈનામ ના અપાય; માટે માત્ર આભાર, અમૂલ્ય આભાર, જ અપું છું. આપે જે મેઘદૂતની પ્રથમ પંક્તિનું વાચન કર્યું, જે રીતે વાચન કર્યું, હેમાં મ્હારી એક વિલક્ષણ કૃતિનું ગૂઢ બીજ હું અત્યારે જોઈછું. આપના વાચનમાં કાંઈક દોષ તો જોઈછું જ. આપે પઘના લયનો ભંગ જોઈયે તે રીતે કર્યો નહિ. “બાગે—પોતે ધનપતિ—વડે—યક્ષ—કામે નીમેલો” એમ કાંઈક ગઘની ધાટીએ જ બોલવું જોઈતું હતું; તે ઉપરાંત, અન્ય યમકનો લોપ સાધવો જોઈયે; એટલે પઘનું પઘત્વ હેમાં છૂપાઈ જાત, અને શુદ્ધ ગઘપઘમ્ બનત. મ્હારી એક નવીન કૃતિ જુઓ; હેમાંનું અર્પણ ગઘપઘમ્ નામની અપૂર્વ રચનામાં ગોઠવ્યું છે. હેનું લક્ષણ ટિપ્પણીમાં આપ વાંચી લેજો. હરિગીતિયા, લેભાગ, કહેવાતા કવિયો એ સમગ્રી નહિં શકે તો હું લાચાર છું.”

આમ બાપણ પૂરું થવાની સાથે પ્રજ્ઞના એક સાચા બન્ધુએ અધિકારમાં નિયુક્ત કરેલો એક ચતુર ડિટેક્ટિવ * આવીને બિભો છે; હેના

* તા. ૨૯ મી જુલાઈ ૧૯૨૩ નું “બ્રજબન્ધુ”; “સાહિત્યનું સૂક્ષ્માવલોકન” જુવો.

એક હાથમાં microscope (સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર) છે, બીજા હાથમાં દૂર-બીન છે. એ બેલવા માંડે છે: “ભાઈ સાહેબ! આપ પ્રોફેસર ખરા છો, જાદૂના બેલાડીને પ્રોફેસરની સંજ્ઞા લેકો આપેછે; તે રીતના પ્રોફેસર છો. પણ આપનો જાદૂબેલ મહેં પકડી કાઢ્યોછે. આપનું ગણપદમ્ તે પ્રચ્છન્ન પદ જ છે.” આમ કહીને એ કૃતિ એ ડિટેક્ટિવે પદના લયમાં વાંચી સંભળાવી; અને પૂર્ણાદ્વિતરે આ વચન બોલ્યો. “આ ગદ્ય છે જ નહિં; માત્ર શબ્દો ગદ્યાભાસી રચનામાં ગોઠવ્યાછે; એ પ્રચ્છન્ન હરિગીત છે, અને આપ પ્રચ્છન્ન હરિગીતિયા છો.”

ચિત્રવિલોપન. પડદો પડ્યો.

વિષયાન્તર લાગશે; પણ ઝવેરીલાલભાઈ ને વિશે પછરચનાના પરિચય વિશે વાત હતી. હેમની કને હું જાત, તો આ પ્રકારની રમૂજ, હાતું કાન્ત-દર્શનનું દ્રશ્ય કદી ના મળત.

(૧૭)

સ્વ. મણિશંકર રત્નજી જી

‘સ્મરણુમુકુર’ ની લેખમાળામાં ક્રમભંગ થવાનું જોખમ માથે લઈને આજ પ્રવૃત્ત થાઉં છું. જૂદા અને તરુણ એ વચ્ચેનો કાલભેદ લોપી દઈને જે મૃત્યુ ગમે ત્હેને ગમે તેમ ઊપાડી લેછે તે મૃત્યુનો કરેલો ક્રમભંગ આપણે સહન કરિયે છિયે, તો વાચક બંધુઓ આ મ્હારો ક્રમભંગ વિના સંકોચે સ્વીકારી લેશે એમ આશા છે. મ્હારા ક્રમભંગને એ નિષ્કુર મૃત્યુદેવે જ કારણ આપ્યું છે. મણિશંકર—જેને આપણે “કાન્ત” ના તખ્તસુસથી પરિચિતરૂપે ઓળખતા હતા તે મણિશંકર—કરુણ સંજોગોમાં અચાનક ઊપડી ગયા. મ્હારા સ્મરણુમુકુરને, ત્ય્હારે, આજથી છત્રીસ વર્ષ પૂર્વના સમયનાં પ્રતિબિંબો પ્રગટાવવાને ગોઠવું છું.

સ્થળ—એફિન્સ્ટન કોલેજ (વિક્ટોરિયા આર્ડન્સની સ્ટામેન્ટ મકાન.)
કાળ—ઈ. સ. ૧૮૮૭ નું બીજું ટર્મ.

મણિશંકર રત્નજી જી (પ્રવેશ કરીને):—

સાંપત રસમય ઝડુની કદર અરે! નજીતા નથી કંઈ,
તે મુજ ખેદ સમેછે જલદ રસિક નીલકંઠને જોઈ.

રમણબાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ (પ્રવેશ કરીને):—

રે! નજીને કદરું છું કંઈ નીલકંઠે?
પાડયાં જ આંસુ ખુશીમાં કરી નાહ જીએ!
એ મેધના જલ યહી મણિ થાય સીધે,
જેથી નજીવ શુક મેધની શક્તિ સર્વે.

બસ દૃશ્ય ઉપર પડે પડે.

મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ

[૫૪ ૧૪૮

દૃશ્ય સમગ્રાવણું પડશે? નવીન કવિતાનો યુગ હશે થતાં, નવીન રસ પરીક્ષણની વૃત્તિ પણ જાગૃત થઈ તે સમયમાં રમણુભાઈએ એલ્ફિન્સ્ટન ફોલેજમાં ‘કવિતાની કૃત્તિ અને સ્વરૂપ’ એ વિષય ઉપર ‘ગુજરાતી એલ્ફિન્સ્ટન સભા’ સમક્ષ ચર્ચા કરી. તેથી પ્રગટ થયેલી ભીમી દર્શાવનારી ગીતિ મણિશંકરે રમણુભાઈને મોકલી. એ ગીતિમાં વર્ષાકાળની રસમય-જલમય-ઝડપ અને ગુજરાતમાં પ્રગટ થયેલી રસમય વૃત્તિ એ બેનો વ્યંજક વ્યંજ્ય સંબંધ સર્વે જોઈ સકશે. નીલકંઠમાં સમાયેલો શ્લેષ પણ સુવાચ્ય છે. રમણુભાઈએ ઉત્તરમાં વસન્તતિલકા રચી મોકલતાં મણિ શબ્દમાં પણ રસિક શ્લેષ સમાવ્યો. આ પ્રસંગથી એ રસિક તરુણો વચ્ચે મેત્રી શરૂ થઈ.

કાલિદાસ કવિનાં નાટકોમાં અંકને આરમ્ભે બહુધા ગીતિ ગાતો નાયક પ્રવેશ કરતો જોઈએ છિયે, તેમ આ પ્રસંગના નાયક મણિશંકરનો પ્રવેશ પણ થાયછે. એ દૃશ્ય આટલામાં જ બંધ થાયછે. હું નાટક લખવા બેઠો નથી.

હવે ૧૮૯૦ ની સાલમાં મણિશંકરનું, ‘વસંતવિજય’ નામના અપૂર્વ સૈન્દર્ય અને કલાવિધાનયુક્ત કાવ્યની દ્વારા, દર્શન કરું છું. ખરે! નીલકંઠનું ભાવિદર્શન સાચું; મેલના રસમય જલવડે સ્વાતિ નક્ષત્રમાં ગુજરાતની સીપમાં અપૂર્વ મણિ (મૌકિતકમણિ) પાક્યો હતો. મણિશંકરનું એ પ્રથમ જ કવિત્વદ્વન હતું, છતાં પરિપક્વ કવિત્વનાં લક્ષણ હેમાં પ્રગટ હતાં. ઝીયુસના મસ્તિકમાંથી એથીના પૂર્ણવિકાસવાળી—સંપૂર્ણ, સુસજ્જ—નીકળી તે પ્રગટ થઈ એ કલ્પિત કથાનું પ્રત્યક્ષ પ્રતિબિમ્બ આ કાવ્યમાં જોઈ સકાય. એ કાવ્ય ઉપર રમણુભાઈની સમર્થ ટીકા કાવ્ય સાથે જ પ્રગટ થઈ હતી. મ્હને એ કાવ્યની રસિકતા બહુ જ પ્રિય થઈ પડ્યાથી મ્હેં એ વિશે એક ચર્ચા લખીને મણિલાલ દિવેદીના “પ્રિયવદા” નામના માસિકના ૧૮૯૦ ના એપ્રિલના અંકમાં પ્રસિદ્ધ કરી હતી. એ કાવ્યમાંની

“ભેસીને કાણુ જાણે કથાદિપરબૃત્તિકા ગાન સ્વર્ગીય ગાય.”

એ અદ્ભુત પંક્તિની ચારુતા બતાવતાં—“કાંબલી રહી છુપી જાડના ઝુંડમાં” એ પંક્તિ જોડે “અકરન્દે” સરખાવવાનું સૂચવેલું તે વિશે મ્હેં લખેલું

કે ભણિશંકરની પંક્તિ કવિત્વગુણમાં ચઢિયાતી છે; ‘ઝાડના ઝુંડમાં છુપી’ એટલું પણ સવિકલ્પક જ્ઞાન હોવાથી કાર્યલનું અને હેના જ્ઞાનનું નિગૂઢપણું સંપૂર્ણ રીતે પ્રદર્શિત થતું નથી, ક્ષત થાયછે; અને “કાણે જાણે કયલિ” એ રમણીય અનિશ્ચિતતાના શબ્દો ગૂઢતાને સુંદર રીતે સ્થાપેછે.

ઘેલી બની બધી સૃષ્ટિ રસમાં હાલ ન્હાયછે.”

એ પંક્તિમાં માદ્રીના જ્ઞાનની અસરનું વર્ણન આ પ્રકારનાં વર્ણનોમાં સર્વોત્તમ છે તે પણ મ્હેં કહેલું યાદ આવેછે.

‘કાન્ત’ના આ કાવ્યમાં તત્ત્વદર્શનનું બીજ એ છે કે માનવજનમાં માત્ર સદાચરણુજ્ઞાનથી સદાચરણુબળ આવતું નથી. આ કાવ્યના સમાપનમાં એ તત્ત્વને કાંઈક ધસારે ‘ધંચે હેવી યોજના મ્હને જણાઈ, તેથી “કંપમાના પડે માદ્રી નરેન્દ્રભુજની મહિ” બદલીને “કંપમાના લીધી માદ્રી નરેન્દ્ર ભુજની મહિ” અથવા “કંપમાના જીભી...ભુજની મહિ” એમ વિકલ્પ સૂચવ્યા હતા.

“વસન્તવિજય”માં ભાવ, સ્થિતિ, કવિત્વનો પ્રવાહ એ અંશોના પલટાની સાથે જ છન્દની યોજનામાં ફેરફાર કરવાની શૈલી સુંદર અને અપૂર્વ પ્રથમ જ જોવામાં આવી. મ્હારી કાવ્યપ્રવૃત્તિ ૧૮૮૬ થી હતી, પરંતુ આ શૈલીનો ઉપયોગ મ્હેં ‘વસન્તવિજય’ ઉપરથી પ્રેરણા લઈને જ પાછલા વખતમાં કરેલોછે.

આ પછી થોડાક સમયના ગાળામાં ભણિશંકરની બે રચનાઓ હસ્ત-લેખરૂપનાં રમણમાર્છની મારફત મ્હને જોવાનો લાભ મળ્યો: એક “કચ અને દેવયાની” (અપૂર્ણ દશામાં) અને બીજું “ચક્રવાકમિથુન”. એ અર્થને અનુપમ કાવ્યો વિશે મ્હેં ને સમયે પત્રદ્વારા ઉદ્ઘાર શા કાઢ્યા હતા તે સ્મરણમાં નથી ને પત્રોની નકલો નથી.

આ જ સમયમાં ૧૮૯૦-૯૧ ના Age of Consent Bill (સંમતિવયના કાયદા) ને અંગે મચેલા ભારે કોલાહલયુક્તમાં ભણિશંકરે જાતે તો ભાગ જાણ્યામાં લીધો નહોતો. પણ ભણિલાલ દ્વિવેદીના “સિદ્ધાન્ત

સારનું અવલોકન” જ્ઞાનસુધામાં મણિશંકરે કડકે કડકે પ્રસિદ્ધ કર્યું તે પ્રસંગે અથવા તો પૂર્વોક્ત સુદ્ધને પ્રસંગે રમણુભાઈ ઉપર મણિશંકરે એક પત્રમાં પ્રેતસાહન લખેલું યાદ છે; હેમાં મણિશંકરના સ્પષ્ટ વચનનો નમૂનો હતો:- “We must try to baffle his Satanic activities”; આ મતલબનું વચન હતું.

અત્યાર સુધી મણિશંકરનાં મહેં કરેલાં દર્શનો દૂર પ્રેક્ષકમંડળમાં ઊભેલો માણસ રંગભૂમિ ઉપરના નટને જુવે તે પ્રકારનાં હતાં; નેપથ્યમાં જઈને એ નટનો પ્રત્યક્ષ પરિચય કરનારનો અનુભવ મહેને થયો નહતો. તે ૧૮૯૨ ના આરમ્ભમાં થયો. કારવાર મ્હારી અદલી થઈ તે વખતે લાંબી રજા ઉપરથી અમદાવાદથી મુંબઈ જતે હું વડોદરા રાજમહેલમાંના રવિ-વર્માનાં પ્રખ્યાત ચિત્રો જોવા માટે ગિતર્યો. તે વખતે મણિશંકર “કલા-ભવન” માં શિક્ષક હતા. રમણુભાઈ પણ મ્હારી સાથે આવ્યા હતા. આ વખતે મણિશંકર જોડે રમણુભાઈ મારફત પ્રથમ સંપર્ક થયો. મ્હારી ડાયરીમાંથી ગિતારો જ આપું:

“આજ (તા. ૯-૧-૯૨) મણિશંકર રતનજી ભટ્ટને મળ્યા. હું મહાં આવ્યો હતો (મણિભાઈ જસભાઈને હેમનાં વહુનું દુઃખ કરવાને) ત્હારે મળવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ મણિશંકર વડોદરામાં ન્હોતા રાજમહેલ જોવા જતે સહેજ રસ્તામાં મળ્યા. પછી સાંજે હેમને ઘેર મળવાનું રમણુભાઈએ તથા અનુભાઈએ નક્કી કર્યું. તે પ્રમાણે મળ્યા. બે એક કલાક કૃતમ કવિતાવિવેચનાદિકની વાતોમાં ગયા. આજ જ હું હેમને પ્રથમ મળ્યો. હેમનાં કાવ્યો વિશે રમણુભાઈની મારફત ચર્ચા વગેરે કાગળોમાં કરેલી; પણ હેમની સાથે પત્રવ્યવહાર પણ ન્હોતો. કૃસમમાળા હેમણે અજ્ઞાનના ‘કલાભવન’માં text book તરીકે ફાખણ કરીલું અને પોતે શીખવેલું. હેમાંનાં કેટલાંક કાવ્યો વિશે ચર્ચા હમારે થઈ.

x   x   x   x
x   x   x   x

“મણિશંકર પુસ્તકો વાંચનારા જગરા જણાયેલે. હેમણે વાંચેલાંનો પચાસમો ભાગ પંજુ મહેં નથી વાંચ્યો. મુખમુદા મણિશંકરની ધણી તેજસ્વી અને intellectual લાગેછે.”

‘કુસુમભાળા’ માંનાં કાવ્યો વિશે અભિશંકરે કાઢેલી શંકાઓનું હાર્દ આમ હતું: પ્રકૃતિનાં દર્શવિશેષનાં દર્શન વગેરેથી કવિને જે ભાવ ઉત્પન્ન થયા તે માત્ર થયા એમ જ કહ્યું છે તે ન્યૂનતા છે, શી રીતે થયા તે બતાવવું જોઈતું હતું. ઉદા. ‘દિવ્ય કાવ્ય’ માં ધુમકેતુના દર્શનથી ‘અનન્તપણાની વીથી’ શી રીતે બિઘટે તે બતાવ્યું નથી. અથવા બીજા એક કાવ્યમાં મેઘકકડો જોઈ ન ઉપર કવિ કૂદીને ચઢે છે તે ‘આનન્દ-આવારા’ જીવે છે તે પણ સાધારણ વાચકને સમજાય એમ નથી કે શી રીતે એ ભાવ ઉત્પન્ન થયો. વળી ‘પ્રેમ,’ ‘અનન્તત્વસિન્ધુ’ વગેરે કાવ્યોમાં mysticism બાળું છે. ઉદા. બધા આહવાના પ્રેમને મહાન્ પ્રેમસિન્ધુ આલિંગી લે છે એટલે શું ? અતિગૂઢ જ એ લાગે છે. તેમ જ ‘બહુરૂપ અનુપમ પ્રેમ ધરે’ તે પણ mystical છે. પ્રેમ તે તો અમુક વ્યક્તિદ્વયનાં સંબંધકર્તા છે તો તે સૌન્દર્યનાં રૂપોમાં આર્વિભૂત થાય છે એટલે શું ?

આ શંકાઓના ઉત્તર રમણભાષ્યે તે પ્રસંગે જ આપ્યા હતા, કે કવિત્વરીતિ એક જ તરેહની જોઈયે એમ મર્યાદા ના બંધાય. મહારા બાબુ કૃષ્ણરાવે ઉમેર્યું: “એ રીતે તો સહુદયતાનું તત્ત્વ જ સાહિત્ય-જગતમાંથી જતું રહેશે.” એ ખરું કે તે માટે— આહા ! આ હેખાવ મહને સારો લાગ્યો !” એટલું કહ્યું એટલે કવિતા ના થઈ. પરંતુ તેમ આ કાવ્યોમાં છે ? જોકું તપાસશે તો કાંઈક કાંઈક અંશ જણાઈ આવશે કે જેથી એ ભાવ અને સૂચનાઓ શી રીતે થઈ તે જણાય. ઉદા. ધુમકેતુની ‘અતિનદી’, ‘ભય’ અને ‘સમુજ્જવલ’, એ અંશથી કાંઈક એ સૂચનાઓનાં કારણ જણાય છે. આ ઉપરાંત મેં નોંધ્યું છે:

“અભિશંકરની કરોડી પ્રમાણે તો

“The Voice Mysterious which whoso hears

Must think on what will be and what has been.”

એ ઝીંટસની સમુદ્ર વિશેની ઉત્તમ પંક્તિયો (જેને વિશે શેર્ષ પ્રશંસા અત્યંત કરે છે તે)માં પણ આ દોષ આવશે. સમુદ્રનો જ્વનિ સાંભળીને ભૂત અને ભાવિના

નિ હીઠસને કેમ થવા લાગ્યા? એ હેણે કાંઈ જ કહ્યું નથી. છતાં સદૃશ્યગમ્ય
૧૧ એ છે જ.’

વાર્તાલાપમાં મહિશંકરે એમ પણ મત દર્શાવ્યો કે subjective (આત્મલક્ષી)
ને objective (પરલક્ષી) કવિતા એ બેમાં વાસ્તવિક ભેદ નથી. મહેં કહ્યું:
બેનાં બીજ તત્ત્વતઃ એક છે, તથાપિ કાવ્યરૂપમાં તે ભેદ છે જ. તે કેમ
વશગણ્યકારાય?’

આ સર્વ ચર્ચામાં મહિશંકરની આધ્યાત્મિક તત્ત્વો તરફની વ્રતિ પ્રવર્ત-
નાન હતી. મહારી ડાયરી કહેછે:

“ખરી વાત એ છે કે—રમણભાઈ મહેંછ તેમ—મહિશંકરના આધ્યાત્મિક
મંમત (spiritual creed) હેવી રીત્યના છે Agnostic જેવા નહિં, પણ
આધ્યાત્મિક તત્ત્વો વિશે sympathy (સમભાવ) વિનાના છે) કે જેથી આ રીત્યની
રૂચનાઓનું સ્વરૂપ હેમને ‘પૂર્ણરૂપે ઊઘડેલું’ લાગે નહિં. મહિશંકર પણ મુખમુદ્રા
પરથી અને કાંઈક વચનથી આ વાત કબૂલ કરતા જણાયા.”

મહિશંકરની આ દૃષ્ટિથી થયેલી નાંધીને આધારે એક યુવક રમણ-
ભાઈ, નરસિંહરાવ વગેરેના કાવ્યમતો ને કૃતિઓ ઉપર આક્ષેપો વર્ષાવ્યા
તા હેનું કારણ સમજાય એમ છે. પણ મહારી ડાયરી મહિશંકરને દજી
બુદ્ધા જ ગુણગત સ્વરૂપમાં પ્રગટ કરેછે:

“કાંઈ દોષદૃષ્ટિથી હેમની ટીકા નહોતી. માત્ર વ્રતમતા, પૂર્ણ વ્રતમતા --જેવાની
આથી જ હતી. ‘કુસુમપાત્રની ભેટ’વાળી કવિતા, તથા ‘હુનાબાના પહોરોડનું સ્મરણ’
ગેરે કાવ્યો મહિશંકરને ધણાં રસિક લાગેછે; કુસુમપાત્રવાળું કાવ્ય તેો વિશેષ,
[i] વિશેષણ કહ્યાં તે યાદ નથી; પણ graceful, tender, noble હેવાં હતાં.”

આ જરાક લંબાણ થયું. પરંતુ મહિશંકરના હૃદયની ઉત્કાન્તિના
પ્રતિકાસ ઉપર પ્રકાશ આ પ્રસંગથી પડેછે. હેમના ધાર્મિક વિકાસનો ક્રમ:
મજાતવાદ (agnostic) ની સમાપ, પછી સહસા theistic (એકેશ્વર-
વાદ), પછી સ્વીડનબોર્ગના સિદ્ધાન્તો દ્વારા ક્રિશ્ચન ધર્મ, પછી વળી
માર્થસમાજ, અને છતાં અન્ત સધી અન્તર્ગત ક્રિશ્ચાનિટી;—આ

ક્રમોમાં હેમના હૃદયે સંચરણ કર્યું છે. એ ઇતિહાસ જોઈશું તો રસતત્ત્વોને અંગે પણ હેમની માન્યતાઓનાં રૂપાન્તરોનું બીજ સમજાશે. હેમની કાવ્ય-કૃતિયો પણ આ ક્રમોનાં વધતે ઓછે અંશે પ્રતિબિમ્બ છે. છતાં, અગ્રાતવાદ જેવાં વલણોની દશામાં પણ, ‘વસન્તવિજય,’ ‘કચ અને દેવયાની’, અને ‘ચક્રવાકમિથુન’ એ કવિત્વનાં ઉચ્ચ શિખરત્રય—એ ઉચ્ચકવિત્વની ત્રિશૃંગી—માં અદ્ભુત કલા અને કવિત્વ રમે રમે બહેતાં જોઈએ છિયે, તહેનું કારણ રસતત્ત્વના બુદ્ધા જ બીજમાં જડે એમ છે; તથાપિ ‘ચક્રવાકમિથુન’માં આધ્યાત્મિક વિકાસની આગાહી ગૂઢ-અગૂઢ જોઈ સકાય છે. લાંબી રસતત્ત્વ-પરીક્ષાનું આ સ્થળ નથી.

માનવજીવનના સ્નેહસંબંધો અણિશંકરના હૃદયને વિશેષ બળથી છાપ પાડતા હતા; તેથી જ ‘કુસુમમાળા’ માં ના એ પ્રકારનાં કાવ્યોમાંના ઉપર કહેલાં બે કાવ્યો હેમને બહુ ગમ્યાં હશે; તેથી જ હેમના ‘પૂર્વાલાપ’માં એ પ્રકારનાં કાવ્યોમાં હૃદય બહુ જોસથી ઊછળતું જણાય છે. છતાં રસતત્ત્વનાં જોડાં સ્વરૂપો સ્પર્શનારાં કાવ્યો અણિશંકરનાં બહુ ચઢિયાતાં છે ને વાતની ઉપર કહેલી ત્રિશૃંગી સાક્ષી પૂરે છે.

અણિશંકરનું ‘કચ અને દેવયાની’ એ કાવ્ય અધૂરું હતું તે વાત વડોદરાની, ઉપર નાંધેલી, મુલાકાત થતાં અણિશંકર કહે: “કાણે જાણે એ કાવ્ય હું પૂરું કરીશ કે નહિ.” મ્હારી ડાયરીમાં આમ છે:

“પુરું કરે તો સાડું. સુંદર અને લલિત કાવ્ય છે. હાલમાં હેમની વહુ ગુજરી જવાને લીધે કાંઈક જીડી ગ્લાનિ હશે. (બ્હાર દેખાડતા નહોતા, પણ અંદર હશે જ) તેથી તો આમ નહિં કહું હોય? આ delicate વાત છેડાઈ જ નથી પરંતુ આ તરુણ અવસ્થામાં અને (કાંઈક અનુમાન હેમનાં કાવ્યાદિકથી તથા પરબાણું સાંભળ્યા પ્રમાણે) હાવાં પ્રેમથી જોડાયેલાં રૂપતીમાં મરણથી વિશેષ થશે એ ખેદજનક છે.”

અણિશંકરનું એક ઋણ સ્વીકારવું રહી જવું ના જોઈયે: “ઉત્તરા અને અભિમન્યુ” એ મ્હારું કાવ્ય અણિશંકરે (રમણભાઈ મારફત) વાંચ્યું;

અને છેવટના એ શ્લોક કાઢી નાંખવાનું હેમણે સૂચવ્યું. પ્રથમ સ્થિતિ આમ હતી:

દુષ્ટિપાર થયો કાન્ત, પદધોષ ગયો ટુંબી;
ભૂલી ત્રિકાલને મુઘા અનિમેષ રહી જોભી ૨૭

ખીજે દહાડે ઉમેરેલા શ્લોક:

× × ×
દીર્ઘ એ દિન જો! વીત્યો ધૂંધળો મેઘવૃન્દથી;
વાટય જોતી રહી મુઘા અખોલા ચિત્ત મન્દથી. ૨૪
રાત્રિયે લાવિયા વાર્તા ફૂલ દુઃખકરા ધણી,—
‘અભિમન્યુ પડયો યુદ્ધે,—મુઘા મૂર્છિત જો! પડી. ૨૫

આ ૨૪ અને ૨૫ માં શ્લોક કાઢી નાંખતે મહને ક્ષણભર દુઃખ થયું હશે. પરંતુ મણિશંકરની સૂચનાથી કલાતત્ત્વ વધારે સાું સંધાતું હતું તેથી મહેં ત્હેનો સ્વીકાર કર્યો. (આ સૂચના પત્ર દ્વારા આવી હતી એમ મહને કાંઈક યાદ છે.)

એક ખીજું ઝણુ: રાજકોટમાં ભરાવાની સાહિત્યપરિપદને સંબંધે પ્રમુખપદની પસંદગીને પ્રસંગે મણિશંકરે મ્હારે માટે સત્તળ યુદ્ધ ચલાવ્યું હતું: ભાવનગરમાં મળેલી શાખાસભામાં હેમણે રજૂ કરેલા હતાવમાં મ્હારે વિશે અતિશય ગુણુગ્રાહક—કવિ તરીકે ખાસ ગુણુપ્રદર્શક—વચનો મૂક્યાં હતાં. આ ચર્ચામાં મ્હારી તરફના માણુશંકરના સ્નેહપક્ષપાતે અંખાલાલ-ભાઈ વિશે કાંઈક અમર્યાદિત કટુ આક્ષેપવચનો ઉચ્ચારાવ્યાં તેથી થયેલો ખેદ મહેં મણિશંકરના ઉપર ખાનગી પત્રદ્વારા જણાવ્યો હતો. તેથી હેમને ખોટું ના લાગ્યું. પણ પોતાનો આગ્રહ હેમણે છોડ્યો નહિં. એટલે સૂધી કે તે પછીની પરિપદની વડોદરાની એક વખતે પોતે કાજરી આપવાને અનિચ્છુ હતા; પરંતુ મહને પત્ર લખીને પુછ્યું: “ત્હમે વડોદરે જવાના છો? તો હું પણ આવીશ.”

સ્વીડનબોર્ગના સિદ્ધાન્તોની મણિશંકરના ઉપર અસર શરૂ થઈ તે સમયમાં હેમણે મહારા ઉપર પત્રવ્યવહાર ચલવી એ સિદ્ધાન્તો મહારે ગળે ઊતારવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. હું તે વખતે (ઈ. સ. ૧૮૯૮ ના આરમ્ભ ભાગમાં) સિંધ હૈદરાબાદમાં હતો. એ વખતની મહારી ડાયરી તત્કાળ લખ્ય નથી; આઠી મણિશંકરના ધાર્મિક વિકાસ ઉપર વિશેષ પ્રકાશનાં આછા ફિરણો હેમાંથી મળત.

સાહિત્યપરિષદનો આરમ્ભ અમદાવાદમાં ઈ. સ. ૧૮૮૫ માં થયો તે વખતે મણિશંકર મહને મળ્યા તે પ્રસંગે હેમનું એક ઉદારતાદર્શક વચન યાદ આવેછે; મહને કહે: “નવા ગિગતા કવિયો, લેખકો, વગેરેને ત્હમે પ્રેતસાદનથી આગળ પાડોછો.” મહને સમજણ ના પડી. “હું હેવું શું કરુંછું?” તેા કહે: “કેમ? ન્હાનાલાલને આગળ પાડનારા પ્રથમ ત્હમે જ.” હજી મહારા મનમાં ઊતયું નહિં. પણ જણાયું કે ‘વસન્તોત્સવ’ નામની ન્હાનાલાલની કૃતિમાં પ્રથમ પ્રગટ થયેલી છન્દસ્કિત યોજના વિશે મહેં લાંબું ચર્ચાપત્ર ‘જ્ઞાનસુધા’ માં પ્રગટ કરેલું ત્હેમાં ન્હાનાલાલની છન્દ-વાળી કાવ્યકૃતિને પડછો યતાવનાં હેમના ‘મણિમય સંઘી’ નામના કાવ્યનાં અત્યંત વખાણ કરેલાં, તે મણિશંકરના મનમાં હતું. આમ સાર અંશ પ્રહણ કરવામાં ઉદારતા વિરલ જ હોયછે.

મણિશંકરનું કવિત્વ હેમની વક્તા નરીકેની પ્રવૃત્તિમાં પણ મહેં પ્રત્યક્ષ કર્યું તે પ્રથમ પ્રસંગ: ઈ. સ. ૧૯૦૨ ના ડીસેમ્બરમાં અમદાવાદમાં સોશિયલ કન્ફરન્સમાં મણિશંકર એક ઠરાવને અનુમોદન આપવાને ઊભા થયા: “સન્નનો અને સન્નારીઓ”—કે ‘ભગિનીઓ અને બન્ધુઓ’ (શું સંબોધનવચન હતું તે યાદ નથી)—આજથી અઢી હજાર વર્ષ ઉપર આપણા ભારતવર્ષમાં એક જ્યોતિ પ્રગટ થયો.”—આમ કહી છુદ્ધભગવાનનું અનુલક્ષણ ઐતિહાસિક કલ્પનાશક્તિના દીપ વડે કરીને હેમણે જે ભાષણ ચલાવ્યું ત્હેની ગમ્ભીર મધુરતા, વાણીપ્રવાહની સુમત્તા, ઇત્યાદિ શુણેથી હું મુગ્ધ થઈ ગયો.

એ જ મણિશંકર અમદાવાદની પ્રથમ સાહિત્યપરિષદ વખતે “આપણું નવીન કાવ્યસાહિત્ય” એ નિબંધ વાંચવાને જાણ થયા તે વખતે આણંદશંકર મારી પાસે બેઠેલાને બીજી બાજુના પાડોશીએ પૂછ્યું: “મણિશંકર બોલનારા તરીકે કે’વા છે?” આણંદશંકરે પોતાની સંક્ષિપ્ત રીતિથી કહ્યું: “હેમનામાં—નું માધુર્ય, અને—ની વાણીની છટા છે.” એ બોલ્યા તે વખતે આણંદશંકર જાણતા નહોતા કે એ નિબંધમાં મણિલાલ દ્વિવેદીને “બ્રહ્મનિષ્ઠ” વિશેષણ લગાડવા માટે આણંદશંકરના ઉપર મણિશંકરના પ્રહાર પડવાના છે. આટલા વર્ષને અંતરે એ નિબંધનો એ ભાગ વાંચતાં બહુ વાંધાભરેલાં વચનો જણાતાં નથી. પરંતુ તે વખતે મણિશંકરની વાણીના ઉચ્ચારણમાં કાંઈક અનિષ્ટ કટુતા જણાતી હતી. એ જ નિબંધના નવીન યુગમાં નવીન કવિ-અવતાર તરીકે ન્હાનાલાલ કવિનું પુરસ્કરણ કરતાં, ગુજરાતી સાહિત્યના નબોમંડલમાં “જિઓ પ્રપૂલ્લ અમીવધૈણુ અંદ્રાજ” એ ન્હાનાલાલની જ પંક્તિનો પ્રકારાન્તરે હેમના ... જીવણું નમાં વિનિયોગ મણિશંકરે કર્યો તે અતીવ સુભગ હતો; છતાં તેની આસપાસ વિશેષ પડતાં સ્તુતિવચનોને પરિણામે, શ્રોતાવર્ગમાં ધણાને કાંઈક સુરચિનો લગ થતો લાગ્યો હતો.

ઈ. સ. ૧૮૯૮-૯૯ માં મણિશંકર મ્હને એકવાર અમદાવાદમાં મળવા આવ્યા યાદ છે. હમે બે મ્હારા પિતાને અંગલેથી રાયપુરમાં (જાણ્યામાં આણંદશંકરના ઘેર) હાડતા જવાને સાથે જાપજ્યા. તે વખતે ભાવનગરમાં મણિશંકર હતા. નાગર કારભાર ડગમગવા તરફ હતો; પ્રત્નોરા પ્રતાપ યુમ રીતે પ્રવેશ કરવા લાગ્યો હતો. વિદ્રલભાઈ સામળદાસ તે વખતના દીવાન (નાગર શાંતિના) અમદાવાદ આવવાના હતા. મ્હેં કહ્યું: “ત્હમારા દીવાન સાહેબ આજ આવવાના છે.” “Let him come.” એ ઉત્તર આપતાં મણિશંકરની નાગર દીવાન તરફની કાંઈક સ્વપક્ષના ગૂઢ બળનું ભાન જણાવનારી વૃત્તિ જોઈ હું મનમાં હસ્યો, ને ચૂપ રહ્યો. પરંતુ હાવી ચ્યુતિયો મણિશંકરમાં વિરલ હતી. કાલક્રમે હેમનામાં દીનભાવ બહુ વિકાસ પામ્યો હતો; એટલે સુધી કે ભાષણ કરતે કાંઈક પથ્ય વચનમાં અગ્રિયતા

આવ્યાનું શ્રેતામંડળમાં થતા હિંગારોથી જણાય કે—“ઓ પ્રભુ ! મ્હને ક્ષમા કરજો !” એમ વચનો એ બોલતા.

હું વાંદરે આવીને વશ્યે તે સમયના આરમ્ભમાં હું તથા મ્હારો પુત્ર નલિનકાન્ત મણિશંકરને મળવાને મુંબાઈમાં પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટમાં આવેલા એક મકાનમાં, હેમને જિતારે, ગયા; તે વખતનું ચિત્ર પ્રગટ થાયછે. હમે અણુધાર્યા જ ગયા હતા: એક ઓરડીમાં મણિશંકર ચટાઈ કે શેતરંજી ઉપર લાંબા થઈને પડ્યા હતા; શરીર કિધાડું; જમીનથી દોઢેક વ્હેંતની કિચાઈ મપાય હેવાં હેમનાં પ્રચ્છન્ન પાસાંવાળું શરીર જોઈને નલિન તો છક થયો. એ તરત જિહ્વા પુષ્કળ સ્નેહવાતાં થઈ. તે પછી થોડે જ દિવસે એ મ્હને મળવાને વાંદરે આવ્યા. વાનોચીંતા પછી હમે અંતે સાથે ભાડાની ગાડીમાં મુંબાઈ જવા માટે સ્ટેશને જવાને ગોપડ્યા. રસ્તામાં વાત-પ્રસંગે મ્હેં કહ્યું: “મ્હારા પિતા કહેતા કે અજ્ઞાનવગે અંધમૂર્તિ પુત્રના ખાડામાં પડ્યા રહે તે કરતાં તો પાદરીઓ હેમને ક્રિશ્ચિયનિટીના પ્રદાશમાં મૂકે છે તે વધારે ઇષ્ટ છે.” મણિશંકર કહે: “શું ? ક્રિશ્ચન થવું એ ન્હાનમની વાત છે ?” મ્હેં જોયું: ‘આર્ય’ થયેલા મણિશંકરમાં જૂનો ક્રિશ્ચન નિગૂઢ વસતો હતો.

એક અંગત કરુણ પ્રસંગ છેડવો પડેછે. ઈ. સ. ૧૯૧૫ ના માર્ચની બીજી તારીખે મ્હારો પુત્ર નલિનકાન્ત જ્યોતિર્ધામમાં ગયો. મણિશંકરે તે પછી ત્રણેક અઠવાડિયે મ્હને આશ્વાસનપત્ર લખ્યો તે શ્લોકશ: જિતારવાથી જ હેમની ધર્મભાવનાની, હૃદયની કેમલતાની, અને સરલ સ્નેહવૃત્તિની છાપ પડે એમ છે:

“મિય ભાઈ નરસિંહરાવ

તમને લખવાનો ધણા દિવસથી વિચાર કરું છું. પણ આવા જખમ પછી તરત કંઈ લખવામાં મને અનૌચિત્ય લાગ્યા કહ્યું. આજે જ લખી રાકું છું.

તમારા ધર્મસિદ્ધાન્તો હું થોડે અંશે જાણું છું, તે પરથી ધારું છું કે આશુ-બ્રાહ્મ નલિનકાન્ત અમર છે, અને હિંમત્વર લોકમાં ગયેલ છે, એમ તમે માનતા હશો. તેને ફરી એ લોકમાં મળવાની પશ્ચ તમને-દંપતીને-આશા હોવી જોઈયે ને એમ છે, તો તેના સ્વર્ગપ્રયાણનો ખેદ કંઈ અંશે કમી થવો જોઈયે.

એટલી સ્થિતિયે ખોંચેલો નહિં પશ્ચ આશા આપી શકે તેવડી હિંમરનો એક પુત્ર મેં સોળ વરસ પહેલાં જોયેલ છે. જોયેલ છે એમ મારાથી લખાઈ ગયું, ને કે જોયેલ નથી એમ મારા હૃદયની ખાતરી છે. છતાં લખાઈ ગયું તે પરથી જન્મન હજી તાજે છે એ તમે જાણી શકશો. એટલે તમારા હૃદયની સ્થિતિ હું સમજી શકું એ સ્વાભાવિક છે.

આ પ્રસંગે બીજું તો શું લખું ? જાણું છું કે ગુજરાતમાં ને થોડા આત્મા-આત્મા સાથે મારે સંબંધ છે, તેમાં તમે હંમેશાં માનની જગ્યાએ રહેતા આવ્યાછો. તમારા લેખોને અને તમારા આત્માને ગુજરાતમાં જ આત્માઓ આહવાન કરે છે, તેમાં હું થોડાને જ વધારે નજીક જોઈશું. આવા દુઃખનો વખત છે, તેથી જ હૃદય થોડું જીવડી શકે છે. પશ્ચ અલ્પતિવિસ્તરેણ.

તમારા સદાનો સ્નેહાધીન,

મણિશંકર.

આ સ્નેહાળ આત્મા આજ કે'વા કરુણ સંજોગોમાં પ્રયાણ કરી ગયો ! હજી તો હેમનો પુત્ર જયન્તકુમાર “ પૂર્વાલાપ ” ની બેટ આપવાને મહારી કને આવનાર હતો, મ્હેં એ આવવાની વક્રી પશ્ચ રાખેલી, અને દુરાવેસે દિવસે જ મણિશંકરના અવસાનનો તાર આવ્યો ! જયન્તકુમારે મિત્રદ્વારા ‘ પૂર્વાલાપ ’ નું પુસ્તક બીજે દિવસે મોકલ્યું, મ્હેં ગમ્ભીર બારભર્યા હૃદયથી તે સ્વીકાર્યું :

આસપાસ અંધાર છે, રજની કાળી ઘોર;
દૂર રહ્યો ધરથી પછો, પગમાં લેસ ન જોર.

એ પંક્તિઓનો અર્થ ઐહિક ગૃહ ઇલાદિને કરુણ રીતે ભાગૂ પડી સકે તે તજ દર્શ્યું; એ ઉદ્ધારોનો આત્મિક અર્થજ ઇષ્ટ છે. ‘સ્નેહજ્યોતિ’ ને આ ઉદ્ધારોમાં કરેલી પ્રાર્થના સ્વીકારાઈ; એ આત્મા પણ જ્યોતિર્ધામમાં બિરાજ્યો !

(૧૮)

સ્વ. શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાલિદાસ

હું જે ચિત્રકળા જાણતો હોત, તો એક હેવી મૂર્તિ આલેખતી સ્થૂલ, વર્તુલાકાર, કઠાવર; મોઢાએ રાળીના ગોલા; ગોળ મોઢો તે ખેંચીને ચોખંડું કર્યું હોય હેતું; સાદાં વસ્ત્ર: અંગરખું, ધોતિયું. દક્ષણી પાઘડી, ખભે શાલ કે અંગવસ્ત્ર; પગે જડા જોડા; શુદ્ધિમતાનું તેજ આખ્યમાંથી નહારી જઈ ને કપાળમાં ઊંડાં પાછલાં પડમાં સંતાયલું, હેવી મુખસામુદ્રિકવટના;—આમ કાંઈક રેખાઓના સમૂહ* આંકીને નીચે હું લખત:—શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાલિદાસ. ઉપહાસનો ઉદ્દેશ નથી: જોકે શાસ્ત્રીજી મહારા પિતાના સમયમાં એ મિત્રમંડળમાં નિર્દોષ રમૂજનો વિષય બનતા હતા ખરા.

વ્રજલાલ શાસ્ત્રીના ફોટોમાં કદી પડાવેલો જણ્યામાં નથી. શુદ્ધ, સરલ સ્વભાવનું એ પરિણામ હું માનું છું; પોતાની વિદ્યાની બાબતમાં યોગ્ય મમત્વ એઓ રાખતા હતા, પરંતુ પોતાની જાતને વિશે vanity, ફલજીજ્ઞા, એ સાદા બ્રાહ્મણમાં અણુમાત્ર જણ્યું નથી. ‘સ્મરણમુકુર’ના પ્રત્યેક લેખના નાયકની છાંયી જોઈએ જ એ સૂત્રનો આજ ભંગ કરવો પડે છે. તેથી જ ઉપરનું કલ્પનાચિત્ર આલેખતું પડ્યું છે.

એ સ્વરૂપની પ્રત્યેક રેખામાં શાસ્ત્રીનો સરલ, સ્પષ્ટહૃદય, અગ્રિય સત્ય બોલવાની હિમ્મતવાળો, સ્વભાવ પ્રગટ થતો હતો; જોટલો એ સ્વભાવ સાચી હિમ્મત દર્શાવનારો હતો, તેટલો જ અન્યની આડીઅવળી ખટપટો તરફ અસહિષ્ણુતાને લીધે ઉશ્કેરાઈ જનારો, નિર્દોષ ક્રોધવાળો પણ હતો.

એક પ્રસંગ યાદ આવેછે. ‘ગુર્જરાણાં મુલ્લં બ્રહ્મ’ એ દૂષણ ગુજરાતીઓ ઉપર મૂકનારા દક્ષણી વિશે પ્રજ્ઞલાલ શાસ્ત્રી એક વાર મ્હારા પિતા વગેરે મંડળ આગળ બોલ્યા: “એ દક્ષણીઓ શેનો ગર્વ કરેછે? હેમને પૂછી તો જુઓ કે સ્વરોમાં જ પછી આવનારા સ્વરનો શો ઉચ્ચાર થાયછે? બધાજ કહેશે ભ્રમ. પણ તેમ છે જ નહિ; ઉચ્ચાર તો હ...ડ જોવાછે. એ દક્ષણીઓની જીભજ ખેંચી નાંખવી જોઇયે.”

શાસ્ત્રી વર્ગમાં એ સમયમાં (હાલમાં પણ જો સ્થિતિ છે તેમ) સંસ્કૃત-નું જ્ઞાન ગમે તેટલું હોય, પણ પ્રાકૃત ભાષાઓનો પરિચય જ નહોતો. નાટકોમાં આવેલા પ્રાકૃત વાર્તાલાપની સમજૂત હેની સંસ્કૃત જાયા ઉપરથી જ સર્વ કરી લેતા. એ હાલતમાં પ્રજ્ઞલાલ શાસ્ત્રીનું પ્રાકૃત વ્યાકરણ અને સાહિત્યનું જ્ઞાન અસાધારણ હતું તેથી હેમની ઉપયોગિતા ઘણી હતી. આરમ્ભકાર્ય કરનારામાં સ્વાભાવિક રીતે આવનારા, તેમ જ પાશ્ચાત્ય વિવેચક પદ્ધતિથી અસ્પૃશ્ય જનને સુલભ, દોષોથી ભરપૂર છતાં પ્રજ્ઞલાલ શાસ્ત્રીના ખે બધું ગ્રન્થ, “ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ” અને “ઉન્નિર્ગ-માળા”, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને ગુજરાતીના અભ્યાસના સાગરમાં નાવ ખેડનારાઓને દીવાદાંડીઓનું કાર્ય સારનારા છે. અને એ કારણથી જ ડૉક્ટર ભાંડારકરે પોતાના “વુઇલસન ફિલૉલૉજિકલ લેક્ચર્સ” માં પ્રજ્ઞલાલ શાસ્ત્રીનું આઘ માર્ગદર્શકોમાં નામ ગણાવ્યું છે. યદ્યપિ પ્રજ્ઞલાલ શાસ્ત્રી મનસુખરામ સૂર્યરામના અંતરંગમંડળમાં સ્થાન ભોગવતા નહોતા, તથાપિ એ મંડળ આપણા શાસ્ત્રીજીના સંપર્કમાં આવેલું અને તેથી કરીને “ચરોતર”ની કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિ “ચારુતર” માંથી કાઢવાનું મૂળ સ્થાન શાસ્ત્રીજી સુધી લઈ જઈ સકાય એમ છે. એ મંડળમાં શાસ્ત્રીજીની વિલક્ષણતાઓ—સ્વભાવાદિકની—વિશે રમૂજભરેલી વાતો ચર્ચાઓ થતી તે અત્યારે બધી સ્પષ્ટરૂપ પ્રગટ થવી અશક્ય છે. એ મંડળમાં કે મ્હારા પિતા વગેરે મંડળની આગળ પ્રજ્ઞલાલ શાસ્ત્રી પોતાની પત્નીનાં વખાણ કરતાં એક પ્રસંગ ઉલ્લાસથી, બોળાભાવથી, કહેતા તે યાદ આવેછે: “હું હેને પિંચર એક વાર ગયો, ત્હારે તરત એ બોયડી ઉપર ચઢી ગઈ! અને સુંદર

જોર જિતારીને મ્હારે માટે લાવીને હેણે મૂક્યાં.” આ વાત કરતે જોરનો સ્વાદ હેમના મ્હોમાં પસરતો કે પત્ની તરફનો ભાવ હૃદયમાં રેલાતો,—તે કલ્પના કરવી અશક્ય હતી.

વૃજલાલ શાસ્ત્રીની વિલક્ષણ મૂર્તિનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કેટલેક ભાગે મ્હારા પિતાને એ મળવા આવતા તે વખતે, અને કેટલેક ભાગે જનહર મંડળમાં પ્રસંગવશાત્ એ હાજર થતા તે વખતે થયેલાં. એ પ્રસંગો સંખ્યામાં અદ્ય હતા.

શાસ્ત્રીજીની ઉપયોગિતા કેઈ દિશામાં હેમની પ્રવૃત્તિ રોકવાથી પૂર્ણ રૂપે કામમાં લેવાશે તે વિચારીને જ હેમની કને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ મ્હેં ઉપર નામ કઢ્યાં તે નિયમો રચાવેલા, અને આગળ જતાં એ સોસાયટીના આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી તથા “શુદ્ધિપ્રકાશના”ના તન્ત્રીને સ્થાને નીમાયલા. એ સમયમાં એઓએ “સોસાયટી” ની અને ગુજરાતી ભાષાની સેવા કરેલી તેની કીમત આંકવી અશક્ય છે. લાલજીકૃત “કાદમ્બરી”નો અમૂલ્ય હસ્તલેખ વૃજલાલ શાસ્ત્રીની માલીકીનો હતો તે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ રૂ. ૬, (અંકે છ રૂપિયા) ની કીમતે ખરીદી લીધો, તે ઉપરથી શાસ્ત્રીની નિતાન્ત નિષ્કામવૃત્તિ, બલમનસાઈ, ઇત્યાદિ સાત્ત્વિક ગુણોની આંકણી થાયછે; એ ધોરણે હેમની ભાષા તથા સાહિત્યની સેવાની આંકણી આપણે તો નહિં કરીએ.

આજથી ૪૫-૫૦ વર્ષ ઉપર અમદાવાદના શાસ્ત્રી વર્ગનો નવીન પદ્ધતિયે ઉપયોગ કરવાની યોજના મ્હારા પિતા અને હેમના મિત્ર રણુછોડાભાઈ (રણુછોડલાલ છોટાલાલ) વગેરેએ આરમ્ભી હતી; તેમાં ભાષણ કરવાનો વારો વૃજલાલ શાસ્ત્રીનો આવ્યો તે પ્રસંગ મ્હારા સ્મરણમાં હૃદયે પ્રતિબિંબિત થયેલો છે: રથળ—ખાડિયામાં સાંઠોદરાના મહાદેવની ધર્મશાળાની મેડી; સમય—સંધ્યાકાળનો; હાજર—લોણાનાથ સારાભાઈ, રણુછોડલાલ છોટાલાલ, વગેરે મિત્રમંડળ, બીજા શ્રોતાજન એકઠા થયેલા તે; માંહિં બાળકવયનો કું પણુ બેઠો હતો. મ્હારા માશીના દીકરા રતનલાલ

ત્રંબકલાલ (ભોગીન્દ્રરાવ દીવટિયાના પિતા) પણ હતા. મુજલાલ શાસ્ત્રી ગાદી તકિયે બેઠા બેઠા બોલવા લાગ્યા; વિષય યાદ નથી; અને યાદ રહે એમ પણ નહોતું; કેમકે ઝાડને એક ડાળેથી બીજો ડાળે, ને બીજેથી ત્રીજો, અને એક ઝાડ ઉપરથી બીજા ઝાડ ઉપર, એમ ચપલતાથી પક્ષી ઉડે તેમ શાસ્ત્રીજીની કંપના ગિડતી હતી. એક મુદ્દો ચર્ચવા લાગ્યા; અને વચમાં બીજી જ વાત—અસંબદ્ધ, અર્ધસંબદ્ધ—સાંભરતાં તે પકડી લીધી; વળી ત્યાંથી ત્રીજી, ચોથી એમ જતે મૂળ વાત કહિં ને કહિં જતી રહી;—આમ પ્રવાહ ચાલવા લાગ્યો, એટલે રતનલાલ બટકબોલા હતા તેમનાથી ના રહેવાયું: વચમાં બોલી ગયા:—“શાસ્ત્રી મહારાજ ! એ તો બધું ઠીક; પણ ત્હમારે કહેવું છે શું ? તે ઉપર આવો ને !” લગાર પણ માહું લગાડ્યા વિના શાસ્ત્રી મૂળ વાત ઉપર આવ્યા; પણ ક્ષણ બે ક્ષણમાં પાછા આડા ફાડ્યા, તે નાઠા તે નાઠા જ, આમ હેમનું લાપણુ ! તેમાં ષડ્દર્શન એટલે જોગી, જંગમ, શેવડા, સંન્યાસી, દરવેશ, ને બ્રાહ્મણ એ ગણના પણ કરાવી ગયા ! બોળા શાસ્ત્રી ! ત્હમારો નિર્દોષ આત્મા અમર રહે !

અમદાવાદ છોડીને નિવૃત્ત થયા પછી શાસ્ત્રી પોતાના ગામ મલાતજમાં જઈને વસ્યા, કે સારસામાં તે યાદ નથી. પરંતુ પાછળથી પોતે શિષ્યોને કંઠી બંધાવી પંથના સ્થાપક, વ્રજનચાર્ય તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા; આગળ જતાં કેટલાક શિષ્યો કે બીજાઓ શાસ્ત્રી તરફ વૈમનસ્ય રાખીને હેમનાં ધોયેલાં ધોતિયાંને કાવચ છાનેમાને લગાડીને શાસ્ત્રીને કનડતા હતા; છતાં કથા દંતકથાના વર્ગમાં જ મૂકીશું. બાકી શાસ્ત્રીની નિતાન્ત સરલ મૂર્તિ, સદ્બલાવભરેલું હૃદય, અને એઓના જ્ઞાનનાં સ્થાપિ ફળ,—એ મહારા મુકુરમાં ચિરસ્થાપિત, ચિરપ્રતિબિમ્બિત રહ્યાં છે, અને રહેશે.

હરદેવરામ ભાસ્તર

[૪૪ ૧૬૫]

(૧૯)

સ્વ. હરદેવરામ માસ્તર

દરેક જમાનામાં કેટલીક ખાસ વ્યક્તિને અમુક અનુષંગરૂપ નામમુદ્રા મરણપર્યંત-તે મુદ્રાનું મૂલ પ્રયોજન, કારણ પ્રસંગ ઇત્યાદિ વિલુપ્ત થયા પછી પણ લોકવાણીમાં-વળગી રહેછે. દુર્ગારામ મહેતાજી, નંદશંકર માસ્તર, ઇત્યાદિની પેઠે હરદેવરામ માસ્તર એમ સંજ્ઞા, એઓ ત્યાય-ખાતામાં સળજળ થયા, આગળ જતાં પેનશન લઈને નિવૃત્ત થયા પછી ડાકોરમાં 'રિસીવર' નીમ્યાયા, ત્યારે પણ અને તે પછી મરણપર્યંત, હરદેવરામને વળગી રહી હતી. પોતાની ગહેર જીવનની શરૂઆતમાં એ એડામાં અંગ્રેજ સ્કૂલના હેડમાસ્તર હતા; એ આ સંજ્ઞાના સતતપ્રવાહનું મૂળ.

એ આનંદી, માંજીલી, શાંકીલી, હસમુખી, પ્રખુલ, ગૌરવણ મુખવાળી મૂર્તિ કદી બૂલાય નહિં હેવી હતી. આપણા કન્હૈયાલાલ મુનશીમાં હેમના કાકા-હરદેવરામ માસ્તર-ની બધી મુખરેખા તો નહિં, પણ નસકોરાંની ઝીણી કુલાવટ, અને કેટલીક ઉપરેખાઓ પ્રગટ થાયછે. જીરવ પામી કન્હૈયાલાલ પેરેછે તે હાલના વખતની સુધરેલા ધાટની; પણ હરદેવરામ માસ્તરની જૂની જીરવ, બારેખમ, છતાં વાંકી પેરેલી સૂરતી જીરવ લાલ ને ઝોળખાવી આપે હેવી. સૂરતી પાધડી જીરવ પાધડીથી જુદા મરોડની છે. એ છબી ઉપરથી જણાશે. દુનિયાંની ચિન્તાનો બોળે કદી પણ જેની બાલરેખા ઉપર દબાણ કરતો જ નહિં હેવી મૂર્તિ હરદેવરામ માસ્તરની હતી. કરુણરસ માસ્તરની દીક્ષિમંત મુખપ્રભા જોઈને કહિં અંધારી યુદ્ધમાં સંતાઈ જતો હતો. હેમની મુખાકૃતિની સુન્દરતાને પોતે એકવાર નિન્દી

હતી; ખેડામાં એઓ માસ્તર હતા ત્હેવામાં કોઇ અટકચાળા લોકોએ હેમના ઉપર આજ્ઞેપો આપ્યા—તે પ્રસંગે હેમનો બચાવ એ જ હતો કે—“હું સાલો રૂપાલો પડયો; ને પેલો સાલો દામોદર વાપ મ્હને નકામો વગોવેછ.”

મ્હારા પિતાની હુરહેવરામ માસ્તર તથા હેમના લાઈ સાથે જૂના વખતની મિત્રતા હતી. હમારે ઘેર એ મ્હારા પિતા કને આવેલા તે અનેક પ્રસંગો—વિશેષ મહત્વના ન હોઈ—મુકુરમાં છપાયા નથી. દૃઢ સંપર્કના પ્રસંગો થોડા છપાયાછે તે નોંધું છું. તે પૂર્વે પરાક્ષ કથામાં જે સ્થાન હેમનું હતું તે પ્રથમ કહું. ગાયનનો અતિશય શોક માસ્તરને હતો. અને પોતે ગમે તે ઠેકાણે, ગમે તે વખતે, ગિલા, બેઠા, ઘરમાં, બ્હાર, બધું, કહો તે પ્હેલાં, ગાઈ પડતા, અને ઉસ્તાદી રીતનું ગાઉં છું એમ માનતા, પથ્ય હેમનાં ‘કુત્તાઈ’ તાનપલટાથી બધા હસતા. હેમની ગાયનશૈલીની નકલ દુર્ગાશંકર નામના એક પટણી-અમદાવાદમાં વશેલા વકીલ-નાગર બહુ સરસ કરતા હતા. આ હેમની રમૂજ આસિયતનો ઉપહાસ એક મુંબાઈના પારસી-નામે ફરામજ કડાકા, હેણે “Gujarat and Gujaratis” નામના પોતાના પુસ્તકમાં કર્યોછે, તે છે તેા નિર્દોષ રમૂજનો પથ્ય કાંઈક અતિવકચિત્ર જેવો લાગેછે.

હવે મુકુરનાં સંમુખ પ્રતિબિમ્બો પ્રગટ કરું: ઈ. સ. ૧૮૮૧-૨ કે તે અરસામાં મુંબાઈમાં હું બી. એ. પછીનો અભ્યાસ કરતો હતો તે સમયમાં વેકેશનમાં અમદાવાદ જતે હું ઉમરેઠ મ્હારી બ્હેનને મળવાને ગયો; મ્હારા બ્હેનેવી ત્હાંતા સખજજના કલાર્ક-આફ-ધી-કોર્ટ હતા. સખજજ હુરહેવરામ માસ્તર હતા. રાત્રે હુરહેવરામભાઈએ હમને પોતાને ઘેર બોલાવ્યા; હું, મ્હારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવ, અને હમારા બ્હેનેવી ગોપીલાલ, એટલા હતા; તે ઉપરાંત એક મુસલમાન ગર્વેથો, અને ઉમરેઠના પોસ્ટમાસ્તર હતા, નામ જૂલી મ્પોહું. ત્હાની સરખી ગાયનની મિજલસ કરી લાગતી હતી. પોસ્ટ-માસ્તરે મ્હારી જોડે અપૂર્વ રીતે પરિચય કર્યો. હુરહેવરામભાઈએ ‘આ હમારા ગામના પોસ્ટમાસ્તર’ કરીને આજખાણ કરાવ્યું. એટલે પોસ્ટ-

માસ્તર કહે: “ત્હમે ઝુંબાઈથી ઉમરેઠ આવવાના છે તે વાત બધા કરતાં મહેં પ્હેલી જાણી હતી.”—એ શી રીતે? મહેં મ્હારી બ્હેન ઉપર કાડ લખેલું—હું અમુક દિવસે આવીશ કરીને—તે પોસ્ટમાસ્તરે વાંચી લીધું હતું. ગામડું ગામ એટલે ટપાલનો જથ્થો અદ્ધ, પોસ્ટકાર્ડ ઉપર સરનામું સ્થાનિક પરિચયનું, પોસ્ટકાર્ડ એટલે લખેલો ભાગ ખુલ્લો, અને અમુક વર્ગમાં સ્વભાવસુલભ હેતુ કુતૂહલ;—આટલું બધું મળે ત્યાં પોસ્ટમાસ્તરથી વાંચ્યા વગર કેમ રહેવાય?—હું મનમાં રમૂજ પામ્યો છતાં કાંઈક જીવ મ્હારો કચવાયો પણ ખરો. પછી વિચાર આવ્યો કે વિચારા આ બોળા માણસમાં કશો ખોટો ધરાદો નહોતો, અને એ etiquette જેવી વસ્તુ જે દેશમાં, મંડળમાં, ચલણી નાણું ગણાય તેથી અતિશય દૂર રહેલા.

પોસ્ટમાસ્તર કને પ્રથમ ગવડાબું. શું અહ્યુત ગાન! હેમના અવાજની વિશ્લેષણતા માટે મ્હારા બન્ધુએ હેમનું નામ પાડીમાસ્તર પાડ્યું. પછી પેલા મુસલમાન ગવયાએ ગાયું. મૈઝિની, ફર્નેલિયા વગેરેમાં મ્હા કેક ખાનારાઓ ધરિનીની દુકાને ચ્હા કેકનો આસ્વાદ મેળવે, તહેવો અનુભવ, હમને આ ગરવાના ગાનથી થયો. પછી હમે એ બાધયોયે—હરદેવરામ માસ્તરના આમહથી—ગાયું; માંગિરીશ સુલદપાદપર્ષી માનસ ઠેવા એમ શર થતું કલ્યાણી રાગનું ગીત હમે ઝુંબાઈમાં એક ઉત્તમ ગાયક—શેણવી જાતિના—કને શીખેલા તે ગાયું. ગાયું? ગાયું ખરું પણ તદ્દન નહારું ગાયું; એ ઠઠાવાળું ‘નહારું’ નહિ, તો પણ નહારું. કારણ શું હશે? ખોટી બઝાઈ કરું તો કારણ એક જડેછે; એ બધું વાતાવરણ જ સુંદર સંગીતને વિરોધી હતું; પાડીમાસ્તર, ગામડિયા ગવેયો, બધું પ્રતિકૂલ જ હતું; એટલે હમે પણ એ સંપર્કમાં ધસડાયા. ખરું કારણ સોધું તો બીજું છે; હમે બંને એ ગીત નવું શીખેલા હતા, મ્હારા બન્ધુ તો માનકલામાં અપૂર્વ કુશલતાવાળા હતા, પણ હું સાધારણ જ હતો; બીજું, હમારા મનમાં એક જાતની અનિષ્ટ ગર્વવૃત્તિ થઈ—કે આ જા ત્રીજા ચાર્ણ વર્ગના ગાનારા બેમા કર્યાં છે! લાવો આપણે ચમત્કાર બતાવિયે—આ વૃત્તિની સમ્મ તસ્ત જ થઈ. હમારું ગાન નિર્બળ નીવડ્યું.

હરદેવરામ માસ્તરે તે રાત્રે ગાયું કે નહિં તે યાદ આવતું નથી. પણ હેમની ગાનરીતિનો અનુભવ હમને તે પૂર્વે પણ થયેલો ખરો. અને પછી પણ થયેલો. “કુતાઇ” તાન હિંદુસ્તાની—ખાસ મુસલમાન—ગવૈયાઓમાં દૂષણુરૂપ બનેછે, તે રીતિને—ગણિતશાસ્ત્રમાંથી રૂપક લઈને કહું તો, તે રીતિને—વર્ગ, ઘન, નહિં પણ ૧૦ નો અંક ધાતચિહ્નને સ્થાને મૂકિયે ત્હેવી અજબ હાસ્ય-જનક રીતિ હેમની હતી.

ઈ. સ. ૧૮૮૪માં એડા જિલ્લામાં હું રટ્ચુટરી સિવિલ સર્વિસમાં પ્રોમેશનર નીમાયો; એ સાલના શિયાળામાં આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર કેનેડી નામના સાથે હું સવારીમાં ફરતો હતો; હમારો મુકામ ઘોરસદમાં આવ્યો. હરદેવરામ માસ્તર ત્યાં સર્વોડિનેટ જજ હતા. મહારા પિતાના એ જૂના મિત્ર, મહારું હેમના જ હોદ્દાના ગામમાં અણધાર્યું આવી ચઢવું, હરદેવરામની અપ્રતિમ આતિથ્યવૃત્તિ, મિત્ર તરીકે જિભરાતો રનેહ,—આ બધાં કારણો એકઠાં થયાં, ત્યાં બીજું શું સંભવે? બસ, હરદેવરામભાઈએ મ્હને ધામધૂમવાળી ન્યાહત આપી. પોતાને ઘેર રાત્રે જંમવા આવવાનું નિમંત્રણ કરવાને પોતે મ્હારે તંબૂએ આવ્યા. હું ના કહી જ કેમ સકું? મ્હેં ધાર્યું કે મ્હને એકલાને જમવા બોલાવ્યો હશે. પણ ના, આખું ઘોરસદ જ હતું! હું જઈને એઉંછું, તો નિમંત્રણ કરેલા ગૃહસ્થો કાંઈ પચાસ સાઠ હતા: મામલતદાર (ધનજીશાહ કોઠાવાળા), સખ રજિસ્ટ્રાર, અવલકારકૂન, પોતાનો મુખ્ય કલાર્ક, કેટલાક અગ્રગણ્ય વકીલો, ઇ. ઇ. અનેક ગામના ન્હાના મ્હોટા મુખ્ય મુખ્ય પુરુષો હતા. રંગોળી પૂરીને હામ મંડિલા; કેળનાં પાંદડાં સુંદર રીતે ગોઠવેલાં; ઘર ન્હાનું હોવાથી, ચાર્ક, પડાળી, પરસાળ વગેરે સર્વ ભાગમાં હામ મંડાયેલા; દરેક હામે અગરબત્તીઓની સુગંધમય ઝીણી ધૂમલહરી, વાંકીચૂંકી જાંચે જતી, આ ઉદાર હૃદયના, મિત્રતાનો પ્રસ્નવ ઝરતા, ગૃહસ્થધર્મની મૂર્તિરૂપ, પુરુષના રનેહસુમન્ધની ગૂઢ પ્રતિકૃતિ બનતી હતી. જમણમાં મિષ્ટાન્ન, શાક, કઢી બાત વગેરે કાંઈ અનેક વાનીઓ, જાણે લગનનું જમણું હોય. બધા વારા ફરતી ન્હાવા લાગ્યા; ચાર્કમાં હરદેવરામભાઈ અને હું જિભા જિભા વાતે વળગ્યા; નાહી

કરી સ્વચ્છ સોણું પ્હેરી ગૌરકાય માસ્તરસાહેબ, ખભે બીનો અગૂંછો નાંખેલા
ઊભા હતા; હું હજી ન્હાવાનો હતો મ્હેં કહ્યું: “માસ્તર સાહેબ ! ત્હમે તો
હું સ્વપ્નામાં પણ ન્હોતો ધારતો એટલી મામધૂમ કરીછો !” એક વિલક્ષણ
વિનયદક્ષિની મુખચર્યા કરીને માસ્તરસાહેબ બોલ્યા:

“નનુભાઈ ! હામાં સી વાત છે ? જુઓ આ દુનિયાંમાંથી સું બાઈ
જવાનું છે ?”—આમ કહી એકદમ શીઘ્રકવિત્વની અને હેમના ખાસ સંગીતની
ઊર્મિના શિખર ઉપર એ ચઢી ગયા, અને આવા લાગ્યા:

“ઇસ દુનિયાંમે ફાંફાં હે, બાજ ઇસ દુનિયાંમે ફાંફાં હે;

જરાક થોભી શીઘ્રકવિત્વને એડી મારી;

“ફાંફાં હે સૌ કેસે બાઈ ?—”

(કવિત્વ ક્ષણભર અટક્યું; એડી સાથે એ ટૂંકેને ચાખૂક લગાવી;
એકદમ ટૂંક કૂણું ને ખાડામાં પડ્યું:)

“ફાસ ફૂસ સબ ફાંફાં હે.”

(હવે સંગીતની ઘોડી ટોડી:)

“આ...આ...આ: ઝોય-ઝોય-ઝોય-ઝોય—આ...ઇસ દુનિયાંમે ફાંફાં હે.”

મ્હેં સખ્યતાથી કાંઈક સંયમ સાથે હેમના શીઘ્રકવિત્વ વિશે બે બોલ
કહ્યા. એટલે પોતે એક બનાવની વાત કહી. “એકવાર એક કાનડી ગવૈયો
આવેલો; તે માવા લાગ્યો ‘સરસિજાક્ષિ બા !’—મ્હેં કહ્યું; આ કાનડી છે ?
જુઓ, મ્હને પણ કાનડી આવડે છે કહી મ્હેં ગાયું:

“સરસિજાક્ષિ ! બા ! આ...આ...” પછી આગળ ગીતપૂર્તિ કરેલી કહી
સંભળાવી. મ્હેં કહ્યું: માસ્તરસાહેબ ! એ ભાગ તો મરાડી બાપાનો
આવ્યો !” તો કહે: “એ જ મ્હારી મરમત કેની !”

આ અપૂર્વ રમૂજ હતી. માસ્તર સાહેબના નિખાલસ દ્વિત્વના પ્રભાવે
આ બધું નવું સુન્દર રૂપ જ પામતું હતું.

† જાનું આવ્યું (કાનડીમાં).

પ્રત્યક્ષ ચિત્રો ખરીડી દઈ ને, પરોક્ષદર્શન એક પ્રગટ થાય છે. અમદાવાદમાં આખા જિલ્લાના (અમદાવાદ તેમ જ એડા જિલ્લાના) સર્પાર્ડિનેટ જજનેનું એક સંમેલન (conference) ડિસ્ટ્રિક્ટ જજને બંગલે એકવાર ભરવામાં આવ્યું હતું. મહારા પિતા પણ તેમાં હાજર હતા; સર્પાર્ડિનેટ જજની જગા ઉપરથી એ નિવૃત્ત થયા પૂર્વેની આ વાત હોવી જોઈએ; તે તો ઈ. સ. ૧૮૭૨-૭૩ પૂર્વે વાત જશે; નિવૃત્તિ પછીની વાત હોય, તે મહારા પિતાને ખાસ સળખે નિમંત્રણ કર્યું હશે; આ વીગતની સ્મરણરૂપા અરપછ છે. અસ્તુ. સંમેલનમાં વિવિધ પ્રશ્નો—ચાચાતાનાં વહીવટ, જનતાઓ, જરૂરિયાતો, ઇત્યાદિને અંગે—ચર્ચાતા હતા. ત્યાં આપણા ચિત્રનાયકની મૂર્તિ જેવા લાયક, નિર્દોષ સ્મૃજ ઉપજવનારી હતી. ગભા થઈ અંગરખાની બંને બાંજો ચઢાવતા જાય, જોસભર, ખુખારી ખુખારીને, ખોલતા જાય; “Oh! no; I beg to differ;” ઇ. ઇ. વચ્ચેના માત્ર પોતાની વ્યક્તિતા સ્થાપવાને ઉચ્ચારતા જાય;—એ ચિત્ર કાણ ચીતરી સકશે? “કામેલ કોઈ છે ચિતારો. ચિત્ર હેવું ત્વીતરે?”—ધેર આવીને મહારા પિતાએ આપેલા વર્ણનના આ રંગો ઝાંખારપમાં જ હું પૂરી સકું.

હરદેવરામ માસ્તરની જગી સ્મરણમુકુરમાંથી હવે લાંબા કાળ સૂધી ખરી જાય છે. ઘેરસદમાં મહેને અમીરશાહી જપાઈત આપી તે પછી ચાર પાંચ કે કેટલાં વર્ષ થઈ ગયાં તે અત્યારે યાદ નથી. મહારા પિતા ૧૮૮૬ માં ગુજરી ગયા તે પછીની વાત છે હમે બાળક છતાં, હમારા પિતાના મરણ પછી પણ, હમારી સંભાળ લેવા, સમાચાર પૂછવા હરદેવરામભાઈ અમદાવાદ પોતે આવે ભારે, બિનચૂક, આવતા. હેવો એક પ્રસંગ ખડો થાય છે. હું મહારા ભાઈ કૃષ્ણરાવ, બીજાં કેટલાંક કુટુંબનાં માણસો, એક બે મિત્રો વગેરે ઘરમાં હતાં, ત્યાં હરદેવરામભાઈ આવ્યા. વિવિધ વાતો થઈ. પછી અંગત પ્રસંગ ઉપર આવ્યા. પોતે ઘરબંધ થયા હતા, અને નવો સંબંધ કર્યો હતો. હેમની પુત્રી અણિબહેનને બે એક સંતાન હતાં. માસ્તરનાં નવા પત્નીની ઉંમર અલગત નહોતી જ હતી. તેને ઉંચેસીને

માસ્તરસાહેબ બોલ્યા; “હેનું નામ મ્હેં ‘નહાની’ રાખ્યું છે; છોકરાંની (અર્થાત્ મહિબહેનનાં છોકરાંની) ‘નાની’ (=વડિયાઈ), અને મ્હારી ‘નહાની’!” એમ શબ્દબેલનો ચતુરાધ્યમત્કાર પ્રગટ કરી તે ઉપર પોતે પ્રસન્ન થઈ બોલ્યા.

આ પછી થોડી મુદતે-વર્ષ બહુ વીણાં નહિં એટલામાં—આ બીજી પત્નીનું પણ અવસાન થયું. તે પછી હમારે ઘેર એઓ મળવાને આવ્યા. ઉપર પ્રમાણે કુટુંબ તથા મિત્રમંડળ હમારું બેઠું હતું. હમારે માસ્તર-સાહેબને ખરખરે કરવાની જરૂર જ ના પડી. આવીને બેઠા કે તરત પોતે બોલ્યા: “હમે તો હતા ત્હેવાને ત્હેવા થયા!”—બીજી વાર ધરભંગ થયા તે વાતનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ હતો. હમે ક્ષણભર માન રાખીને પછી મ્હારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવે પૂછ્યું: “માસ્તરસાહેબ! ફરીથી વિચાર થાય ખરો?” માસ્તર-સાહેબ એ વિચારને તુચ્છકારનારી મુખરેખાઓ આંકીને બોલ્યા: “હવે...? સું હવે પાછા એ વાતમાં પૂડવું?—આમ કહી, લગભગ તરત વિચારને રંગ ફેરવવાની સાથે મુખમુદ્રા ઉપર રંગીલાપણુનો રંગ છાઈને બોલ્યા: “બાકી, સું કાંઈ કડવું લાગેછે!” વળી બાવ પલટાયો: “પણ, બસ, નાહું હવે.” માસ્તરસાહેબને માનવજાતિમાં કેઈ વિશિષ્ટ કોટિમાં મૂકું?

“દુઃખમાં સુખની રેખા જોનારા વિરલાજનો”

એ કોટિ કાંઈક અંશે બંધ એસશે. આ જમાનાના વાચક! આ રંગીલી, મણિલી, નિખાલસ, જીવનસાગરના તરંગો ઉપર—શાન્ત લહરીઓ ઉપર તેમ જ પ્રચંડ ઉછળતા તરંગો ઉપર—એક સરખા અદ્વૈતારથી પ્રપુલ્લ નૃત્ય કરતી વિરલ મૂર્તિને તું અન્યાય ના આપીશ. આ જગતમાં ડાહ્યા, ગમ્બીર, માથે ધંટીનું પડ મૂકી ફરનારા, હાસ તે શું તે ના જાણનારા, સ્મિતનું સૌન્દર્ય પણ સ્મિતક્રિયા ઉપર ઉપકાર કરતા હોય તેમ પ્રગટાવીને એ વસ્તુ વિરલ પ્રસંગે વાપરનારા, ત્હેં બહુ જોયા હશે; આપણી રંગીલી મૂર્તિ અને ગમ્બીરી મૂર્તિ વચ્ચેના અનેક ક્રમ ત્હેં દીઠા હશે; પણ હાવી નિર્દોષ રંગીલી, બ્યક્તિયો વિરલ જ છે; અને

એટલે દરબજે, તેમ જ અનેક દૃષ્ટિયે હેવી શ્રુતિની કીમત આંકવી કઠણ છે. માનવજીવનના વિશાલ આકાશમાં ઘેરી ઘટાઓની પદરેખા સ્થાયી મુદ્રા મૂકી જતી હશે કે કેમ ને હું જાણતો નથી; પરંતુ હાવી આનન્દરસનો પૂર્ણ આસ્વાદ કરનારી, પોતાની આનન્દસરિતાવડે અનેક ક્ષેત્ર ભૂમિયોને હરિયાળા હાસભરી કરનારી, વ્યક્તિયો એ આકાશમાં સંખ્યાબ્રેસ્થેવ મુહૂર્તરાગાઃ ત્હને ભાસે તો ત્હારી બૃહ્ત છે; એ આછા જણાતા રંગોનું સૌન્દર્ય ક્ષણભર પ્રગટ થઈ લુપ્ત થતું જણાય છે ખરું, પરંતુ હેની ગૂઢ પદપંક્તિ અનન્તતાના પટમાં અલોપ્ય સ્થાન પામે છે.

શંકર પાંડુરંગ પંડિત

[પૃષ્ઠ ૧૭૩]

(૨૦)

સ્વ. શંકર પાંડુરંગ પંડિત

શંકર પાંડુરંગ પંડિતનું નામ પણ ના જાણનારા હાલના કેટલાક તરુણ 'સાક્ષરો' છે. (આ 'સાક્ષર' શબ્દ હું કટાક્ષમાં નથી વાપરતો. પરંતુ એ શબ્દ જ મહત્ત્વે અપ્રિય છે—એ શબ્દમાં અર્થ, ભાષાપ્રયોગ, વગેરેને અંગે હું દૂષણ જોઈશું તેથી અપ્રિય છે—માટે જ આમ અવતરણ ચિહ્નના અપિયા વડે એ શબ્દ પકડીને મૂકું છું.). હાલના તરુણ વર્ગમાં એમ જ માન્યતા છે કે ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા ન્હાની મોટી કરે તે જ સ્મરણને યોગ્ય; તે જ કારણથી મોંઝાલા લાલભાઈને મળે "સ્મરણમુકુર"માં અંકિત કર્યા તે વખતે પણ પ્રશ્ન પૂછાયલો કે "મોંઝાલા લાલભાઈ એટલે શું?" શંકર પાંડુરંગ પંડિતે સંસ્કૃત ભાષાને અંગે સાહિત્ય, પુરાતત્ત્વવિદ્યા ઇત્યાદિ વિષયમાં જે સેવા કરીને યુરોપમાં પણ પૌરસ્ત્વવિદ્યાને સંબંધે માન-યોગ્ય પદવી પ્રાપ્ત કરલી તે જોતાં એ પંડિતને વિસ્મરણના અન્ધકારમાં મૂકાય તો ખરેખરી આશ્ચર્યની વાત. કાલિદાસનો સમયનિર્ણય, ઋગ્વેદના ભાષાન્તરનો ભગીરથ પ્રયત્ન, 'ગોડવહો' કાવ્યના સમર્થ કોપોદ્ઘાતમાં પ્રગટ થતું પ્રાકૃતનું જ્ઞાન, ઇત્યાદિ અનેક દિશામાં શંકર પાંડુરંગ પંડિતની પ્રવૃત્તિ સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસીઓ બૂલી જાય તો શંકર પંડિતનો દોષ નહિ, પણ દુર્ભાગ્ય.

આ 'સ્મરણમુકુર'ની લેખમાળામાં ગુજરાતીએને જ સ્થાન મળે એમ નિયમ રાખ્યો નથી; ગુજરાતમાં રહી ગુજરાતી જેવા જ ચર્ચાગ્યેલા ગોપાળરાવ હુરિ દેશમુખની છાંત્રી આપણે જોઈ જ ગયા છીએ. શંકર પા. પંડિત અને રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાણડારકર એ બે જણા ગોપાળરાવની પેઠે

ગુજરાતી બની ગયેલા નહોતા, તેમ બનવાનો પ્રસંગ જ નહોતો આવ્યો. પરંતુ મ્હારે એ બે પંડિતોનો સંપર્ક પાછલાં પચાસ વર્ષમાં થયેલો, તે કાંઈક અંશે ગુજરાતમાં, તેમ જ શંકર પંડિતની તો કાર્યપ્રવૃત્તિ ગુજરાતમાં પણ થોડો વખત હતી, -તેથી એ બે વિદ્વાનોને આ ચિત્રમાળામાં સ્થાન આપું છું.

પ્રસ્તાવના જરાક લાંબી થઈ ગઈ, વાચક ક્ષમા કરશે. હવે એકદમ મુકુરનાં પ્રતિબિમ્બ પ્રગટ કરું છું.

શંકર પાંડુરંગ પંડિત ગુજરાતમાં ખેડા જિલ્લામાં ડેપુટી કલેક્ટરની પદવી ઉપર હતા તે વખતે હેમનું પ્રથમ દર્શન-મ્હારા પિતા જોડેની મિત્રતા-ને પરિણામે-થયેલું યાદ આવેછે. એઓ પ્રાર્થનાસમાજના દૃઢ ભક્ત હતા, તે અન્ય વડે ભોળાનાથ સારાભાઈનો સંબંધ બંધાયો હતો, તેમ જ પ્રાચીન સંસ્કૃત દસ્તલેખો મેળવી આપવા વગેરે મિત્રસેવાને યોગે પણ બંને વચ્ચે સ્નેહયોગ થયો હતો. ખેડા જિલ્લામાં ઠાસરા તાલુકો શંકરરાવના 'ડિવિઝન' માં હતો, તે પ્રસંગે માણેકઠારી પૂન્યમનો ડાકેરનો મેળો જોવાને મ્હારા પિતા જોડે કુટુંબનાં કેટલાંક જણ ગયેલાં તેમાં હું હતો. એ મેળામાં બીડ એટલી તો થાયછે કે 'માણેકઠારી' ને બદલે 'માણસમારી' એમ સંજ્ઞા એ પૂન્યમને અપાયછે. એ માણસમારીની બીડમાં સહીસલામત પસાર થવામાં શંકરરાવ હમને બહુ સારી રીતે સહાયકારક થયા. પોતે થોડા ઉપર સવાર થઈ ને-અધિકારને હડે-બીડમાં થઈને માર્ગ કરતા ગયા અને હમે ધોડાના સાધનથી થયેલા માર્ગનો આશ્રય લઈને ચાલતા ગયા, તે છેક મનિદરનાં પગથિયાં સુધી. પછી અંદર જવાને તો હેમની સાથે બધાએ ચાલતા ગયા.

ઈ. સ. ૧૮૭૮ માં F. E. A. માં હું નાપાસ થયો, તે પછી અમદાવાદ શંકરરાવ† આવેલા તે વખતે મળ્યો. મ્હને કહેછે: "ત્હમે શા વિષયમાં

† આ પ્રસંગે શંકરરાવ ન્હાવાને મિઠા, તે ચોરડીનાં બારણાં બંધ કરીને બેઠા. હમારા એક નોકરને આથી તવાઈ લાગી, તે કહેવા લાગ્યો: "આ તે વળી ચેવા? બાચડીએની પેટે બંધ બાચલે ન્હાયછે!" હવે ખુલ્લામાં ન્હાનારા પદી ગયાછે; બંધબારણે ન્હાનારાની સંખ્યા કાંઈક વધીછે-અમુક વર્ષમાં ને અમુક સ્થળમાં.

નપાસ થયા ?” ઉત્તર: “ ઇતિહાસમાં. એ વિષય મ્હને રુચતો નહોતો.” શંકરરાવ કહે: “ ઇતિહાસનું જ્ઞાન સાં મળવાનો ઉપાય કહું.” કહીને મ્હને પૂછેછે: “કાંઈ મકાનને વિશે સંપૂર્ણ ખ્યાલ શી રીતે ત્હમે મેળવો?” હું તાજે, કાચો વિદ્યાર્થી હતો; પરીક્ષામાં નિશ્ચિત કરેલાં પુસ્તક બહુ વાર વાંચવાં એ વિદ્યાર્થી વર્ગમાં પરાક્રમરૂપ ગણાતું હતું—જે પરાક્રમ હું કદી કરી સક્યો નથી;—એક મહારા સહાધ્યાયીને પ્રે. ભાંડારકરે ધમકાવ્યો: “ શા માટે આ નાટકમાં તું નપાસ થયો?” એ વિદ્યાર્થી કહે: “ સાહેબ! મ્હેં એ નાટક સાતવાર વાંચ્યું હતું.—પ્રે. ભાંડારકર કહે: “તો ત્હારે તે આઠમી વાર વાંચ્યું હતું!”—આ પ્રકારની માન્યતાના સંસ્કારને પ્રભાવે મ્હેં શંકરરાવને ઉત્તર આપ્યો: “ એ ધરને વારંવાર જોવું—એ રીતે સંપૂર્ણ ખ્યાલ આવે.” શંકરવાર કહે: “ ના; એ ધરને જુદે જુદે સ્થળે રહીને જોવું; જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિન્દુથી જોવું. તે જ રીતે ઇતિહાસ પણ જુદી જુદી દિશાથી નિરખવો; રાજકીય; ધાર્મિક, સામાજિક, ઇત્યાદિ સ્વરૂપથી અધ્યયન કરવું જોઈએ.” આ વચનથી મ્હારાં નેત્ર જુદી જ રીતે ઉઘડ્યાં.

તે પછીની પરીક્ષા (F. A. ની)માં હું પાસ થયો તે વખતે શંકર પંડિત અને પ્રે. ભાંડારકર સંસ્કૃતમાં પરીક્ષકો હતા; વિક્રમોર્વશીય નાટક સંસ્કૃતમાં હમારે વાંચવાનાં પુસ્તકોમાં હતું. શંકર પંડિતે એ પુસ્તકની વિવેચક દૃષ્ટિથી પ્રસિદ્ધિ કરેલી હતી, પણ પરીક્ષા વખતે હજી તે લબ્ધ નહોતી. હેનાં છાપેલાં છૂટક પાનાં મ્હારા મિત્ર મુકુન્દરામ નિલ્યારામે પંડિતના બાઈ જનશ્યામ હેના મિત્ર હતા ત્હેની મારફતે પેદા કરીને આણી આપ્યાં હતાં, તેનો બહુ લાભ મ્હને ના મળ્યો. પરંતુ હું એ પ્રસંગે સંસ્કૃતનું ઇનામ લાઇ ગયો, તે માટે પ્રે. ભાંડારકરનો પુત્ર, મ્હારો નિકટ મિત્ર અને એ ઇનામ માટે પ્રતિસ્પર્ધી, શ્રીધર મ્હને અનેક વાર કહેતો: “ત્હને તો શંકરરાવવાળાં પાનિયાં જોવાનો લાભ મળ્યો હતો ને.”

અસ્તુ. આ વખતે સંસ્કૃતમાં વિદ્યાર્થીઓની oral (મુખગત) પરીક્ષા લેવાતી હતી. હું તે માટે પરીક્ષકો કને ગયો; કેટલાએક સંસ્કૃત શ્લોકો વાંચવાનું મ્હને કહ્યું. શંકર પંડિત કહે: “હવે આ દક્ષણી બાજાણુ જેવા

ઉચ્ચાર કરીને વાંચજો.” (આ વચનમાં ગુર્જરાણાં મુલ્કં ઇષ્ટમ્ એ દાક્ષિણાત્યેની ગર્વોક્તિનિન્દાક્તિનો ગન્ધ હતો ખરો, મ્હને કાંઈક એ વચનનું શલ્ય વાચ્યું.) પ્રો. ભાણ્ડારકર, મ્હને શિષ્ય તરીકે નિલ્લ સંપર્કથી ઓળખનારા, બોલ્યા, એ જ શબ્દો, દૃઢતાથી, બોલ્યા: “He will”—(“એ (વાંચ)શે જ”). આ એક દૃષ્ટિએ પ્રશ્નસાવચન હતું; અને, ખરે, ગુર્જરાણાં મુલ્કં ઇષ્ટમ્ એ આરોપ બહુ અંશે ખરો જ હતો; તે હજી પણ કાંઈક છે જ. મ્હને નિર્દોષ ગર્વ થયો. શંકર પંડિતને માત્ર ક્યાં !

ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન શંકર પંડિતે, પોતાના અધિકારને યોગે, સારું મેળવ્યું હતું. અને સંસ્કૃત ભાષાના વિદ્વતાયુક્ત અભ્યાસે ં, બાબતમાં પુષ્ટિ આપેલી. છતાં એક પ્રસંગે મ્હારી જોડે વાત કરતાં કહે: “ત્હમે આવશે કે નથી?” (આ પ્રકારનું વાક્ય હતું; ચોક્કસ શબ્દો યાદ નથી; પણ શબ્દનો ખોટો ઉપયોગ આ પ્રકારનો હતો)—મ્હેં હંમની ભૂલ્ય બતાવી કે નહિં તે અભ્યારે યાદ આવતું નથી. પરંતુ હું મનમાં હસ્યો તો ખરોજ. †

કાલક્રમે શંકરરાવ એરિયેટલ ટ્રાન્સલેટરની પદવીએ આવ્યા. હું પણ નાંકરીમાં તે વખતે દાખલ થયો હતો. ડિપાર્ટમેન્ટલ પરીક્ષાઓના એ સેક્ટરી હતા. હું એ પરીક્ષાઓ આપવા જતો તે વખતે એક પ્રસંગે હંમને ઘેર ખરજો રહેલો. બીજે પ્રસંગે બીજે ઠેકાણે જિતર્યાં, તેથી શંકરરાવનાં પત્ની ઉપાધ્યાય મ્હારો માણસ કામ પ્રસંગે ગયાં ત્હને પૂછવા લાગ્યાં: “આ વખત કેમ હમારે ઘેર ના જિતર્યાં? કાંઈ ગુસ્સે થયા છે?” શું કારણ હતું તે યાદ મ્હને નથી; પણ ગુસ્સો એ તો કારણ નહોતું જ. એ પ્રસંગમાંના બીજા પ્રસંગ વખતે હું પરીક્ષાના ખંડમાં હજી આરમ્ભનો ઘંટ વાગ્યો નહોતો

† આ ભૂલ્ય સંસ્કૃત પ્રાકૃતમાં નિપુણ શંકરરાવને વિશે આશ્ચર્યજનક હતી. મરાઠીમાં ‘નથી’ માટે તેમ જ ‘નહિં’ માટે એક જ શબ્દ (નાહિં) છે તેથી હાવી ક્ષતિ થતી હતી; બાકી ‘નહિં’ના અર્થનો નાહિં તે સં. ન હ ના અપભ્રંશ નાહિં ઉપરથી છે અને ‘નથી’ના અર્થનો નાહિં તે નન-બાહે ઉપરથી છે એ ભેદ, તેમ જ ગુજ. ‘નથી’ તે નન-અસ્તિ (સં.) ન્તિય પ્રા. ઉપરથી છે એ સ્થિતિ, ધ્યાનમાં રાખે તો આ ભ્રમ થાય નહિ.

તેથી બીજા પરીક્ષણ સાથે વાતો કરતો બિભો હતો, ત્યાં આવીને શંકરરાવ કહે: “જાઓ, ત્હમ્હારી જગાએ બેસી જાઓ!” હું મનમાં ચીંધાયો. ઓળખીતો સુતાર એ ટચકા વધારે મારે. મ્હારા મિત્ર સુકુન્દરામને મ્હેં આ વાત કરી; એ શંકરરાવની આંદિસમાં હતો. એ કહે: “તું જાણતો નથી? એ હાલ કેટલી મુસીબતમાં આવેલા છે?”—પછી જાણ્યું: એક સ્કૂલના ઇનામના મેળાવડાને કે હેવા પ્રસંગે પ્રોગ્રામ શંકરરાવે તૈયાર કરેલું, ત્હેમાં ગાયકવાડ આવનાર હતા ત્હેને God save the King વગાડાય તે વખતે બિલા થવું પડે તે ટાળવા માટે પ્રોગ્રામમાંથી એ છેવટની ચીજ ઉપર છેક મૂકાયા—તે શંકર પંડિત—એમ આરોપ સરકાર તરફથી મૂકાયો હતો. હેમના જવાબ ખુલાસા લેવાતા હતા વગેરે પત્રવ્યવહારો ચાલી રહ્યા હતા; તેથી હેનું મન બહુ ઉદ્વિગ્ન હતું. (આ પ્રસંગમાં ઉપાબાધનું અગ્રેષ્ઠ જ્ઞાન પંત્રાની નકલો કાઢવા કરવામાં બહુ ઉપયોગી થયું હતું; અને રાજકાટવાળા બારિસ્ટર સીતારામ નારાયણ પંડિત—શંકરરાવના સગા ભાઈ—ગમ્બીર, વિચારશીલ, સલાહ મસલત આપવામાં બહુ મદદગાર થઈ પડ્યા હતા.—(સીતારામ નારાયણ અને સગા ભાઈ શંકર પાંડુરંગ—એમ કેમ? મ્હારા પિતાએ એકવાર અમદાવાદમાં આ પ્રશ્ન પૂછેલો. શંકરરાવે ખુલાસા આપેલો કે હેમના જન્મની પૂર્વે કાંઈક કારણથી હેમની માએ માન્યું હતું કે આ છોકરો જન્મે તો બીજાને હતક આપવો; તેથી પાંડુરંગ નામના કોઈ દરના પૂર્વજને નામે પુત્ર ગણાવ્યો; કશો વારસો બારસો મળવાનો નહોતો. પણ જાણ્યામાં જન્મને વિલમ્બ થયો હતો કે હેવું કશું કારણ હતું.)

બહુ આડી વાત મઈ.—પૂનામાં એક વાર શંકરરાવ મ્હને ફરવાને રેલવે સ્ટેશન તરફ લઈ ગયા. પરીક્ષા માટે જ હું આવ્યો હતો. ગાડીમાંથી કિતરી સડક ઉપર હમે ફરતા હતા; સન્ધ્યા સમય થયો હતો, દીવા થયા હતા; રેલવે લાઈન ઉપર, પૂનાના સ્ટેશન ઉપર, લાઈન ઉપરના નિર્દેશસ્તંભો ઉપર, રેલવેના પાટાની બાજુ ઉપર, લાલ, લીલાં, ધાંળાં ફાનસોની દીવાળી બની ગઈ હતી; એંજિનોનું આસુર છતાં સુર સાચવતું શીશ્યડાગાન વખતો

વખત થતું હતું; આગમાંડી 'ક્ષ્મા સાઠી, પોટા સાઠી, સંઢાઢ્યાઢ્યા ઘાટા સાઠી' એમ શબ્દરચના ઉચ્ચારતી જતી હતી; હમે રેલવે લાઈનને આક્રમણ કરી રહેલા માડીરસ્તાના પૂલ ઉપર ઊભા હતા. શંકરરાવ કહે: “રેલવે સ્ટેશન, લાઈન, ઇલાદિ જોઈને ત્હમને મનમાં શા વિચાર સ્પુરેછે વારે?” મ્હેં કહ્યું: “હૂર રહેલાં પ્રિયજનોને મેળવનારું સાધન આ છે—હેતી ઊર્મિ આવેછે.” શંકરરાવ:—“To me, it gives rise to the thought that the means of communication are, as it were, in your pocket” (“મ્હેને એમ લાગેછે કે પરસ્પર સંપર્કનાં સાધન જાણે આપણા ખિસ્સામાં જ છે.”) આ બંને સ્પુરણાઓ પરસ્પર વિરુદ્ધ તો નહોતી જ, કાંઈક સંબંધ જ હતી, પણ મ્હારી સ્પુરણા મ્હારી મનોધટનાને અનુરૂપ હતી.

જાણ્યામાં આ પ્રસંગે જ શંકરરાવે વાને વાને કેટલીક આત્મકથા મ્હેને કહેલી. પોતે વિદ્યાર્થીદશામાં કેવી ગરીબ હાલતમાંથી ચઢ્યા હતા; રસોઈ હાથે કરવી, વાસણો હાથે માંજવાં,—ઇલાદિ કરીને અભ્યાસ કરતા; વગેરે હકીકત એ કહેવા લાગ્યા ત્હેમાં નહિં ગર્વ, નહિં ઝલાનિ, નહિં શ્રીમાન્ વર્ગની નિન્દા, માત્ર આત્મકથાનો વૃત્તાન્ત જ કહેવાનો ઉદ્દેશ હતો.

પરીક્ષાઓને અંગે જ શંકરરાવને ઘેર હું એક વાર ઊતરેલો તે વખતની હેમની મૂર્તિ—ધરના વેસની મૂર્તિ—મુકુરમાં પ્રગટ થાયછે. બ્હાર નીકળે ત્હારે (કોટ લાંબો કોટ,) પાટલૂત, ચુલાખી (મોતિયા રંગની) ન્હાના ઘેરાવવાળી ઢક્ષણી પાહડી, વખતે ખભે આડો નાંખેલો દુપટ્ટો—હેવા શંકર પાંકુરંગ પંડિત દીઠેલા. ધરમાં આ વખતે દૂકું પંચિયું અને માત્ર મંજીરાક પ્હેરીને ઊઘાડે માથે ખુરશી ઉપર બેઠા હતા; ઘાટી નોકર કને માથે તેલ ચોળાવીને ટપ-ટપ-ટપ-ટપ—ખૂબ ટપલીઓ મરાવતા હતા. પછી જાણ્યામાં એરંડાનાં પાંદડાં માથા ઉપર મૂકાવ્યાં. સમર્થ શુદ્ધ શક્તિ સાચવી રાખવા આ એક શારીરિક ઉપચાર હશે એમ કલ્પના થાયછે. આ પછી લીંથુનો રસ પીવાને હેમણે લીધો. મ્હેને કહે: scurvy નો વિકાર

રોકવા માટે આ ઉત્તમ ઉપાય છે.—હું ધારું છું, શંકરરાવને આગળ ઉપર જે Bright's Disease પ્રાણુધાતક વળગ્યો, તેનું દૂરતમ મૂળ આ વખતે હશે.

માધવરાવ રાનડે—એ નામ પ્રિય વાચક ! ત્હને હજી સ્મરણમાં છે ? પૂછું તે સકારણ. ઈ. સ. ૧૯૧૩ માં અમદાવાદમાં સામાજિક પરિષદ થવાની હતી ત્હને અંગે કેટલીક પૂર્વ ચર્ચા મ્હારા મકાનમાં કરવાને તરુણ મિત્રાનું મંડળ મળ્યું હતું; તે વખતે મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડેનું નામ નીકળતાં એ દેશસેવાની મૂર્તિ વિશે કોઈકની હેવી વાણી નીકળી હતી કે મ્હારે કહેવું પડ્યું કે—થું ? આ દેશસેવકને પણ વિસ્મરણવશ થવાનો વારો આવ્યો ?—અસ્તુ. એ માધવરાવ રાનડે શંકર પંડિતના ગાઢ મિત્ર હતા. શંકરરાવે પોતાના વડીલ પુત્રનું નામ માધવ પાડ્યું હતું તે રાનડેને God-father ની પૂજ્ય પદવી આપવાના હેતુથી જ; શંકરરાવે મ્હને આ કહેલું સ્મરણમાં આવે છે. માધવરાવ રાનડેનું ઘર પૂનામાં બહુ જ દુર્ગન્ધભરેલા સ્થળમાંથી જન્મ્યે ત્હારે પ્રાપ્ત થતું; તે માટે શંકરરાવ બહુ ટાળી કરતા; અને ખરું કારણ કહેતા કે માધવરાવને ધ્યાનશક્તિ જ ઈશ્વરે આપી નથી. (ને હતું પણ તેમ જ). માધવરાવ શંકરરાવને ઘેર હતા, મ્હારા પિતા, હું વગેરે એકા હતા. પોતાનો ટાંગો (એ ટફ્ટો) બોલાવવાનું કહેતાં માધવરાવ કહે: “ આમવા તાંગા, પઢા, ફાર વિચક્ષણ આજે.” શંકરરાવ સંસ્કૃતમાં તે આ શબ્દોષ ઉપર રમૂજથી હસીને કહે: “ વિચક્ષણ શું કહોછો ? વિલક્ષણ કહો.” માધવરાવ કહે: “ એ પંડિતાઈ હમારે નથી જોતી.”

ગોવિન્દ વિકૃલ કરકરે—હમારી કાલેજના ગણિતના પ્રેફેસર-નું નામ પાછળના એક સ્મરણમુકરના લેખમાં હું કહી ગયો છું. (સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર વિશેના લેખમાં એ મૂર્તિનું અર્ધચિત્ર આપ્યું હતું). એ મૂર્તિ શંકરરાવ અને હેમના મિત્રમંડળમાં વિદ્યુષકરૂપે લીલા કરનારી હતી. શંકરરાવનો એ મિત્ર છતાં, શંકરરાવ મુંબાઈમાં ઇનકમટર્કસ કલેક્ટરની જગાએ હતા

તે વખતે, કરકરેએ શંકરરાવને ઘેર જઈને મ્હોંએ ચઢીને કહ્યું: “તું તો બહુ રુસ્વતો લેછે—નહિં?” હેતું કાંઈક કહેવાથી બંને મિત્રો લમલમ મારામારી ઉપર આવી ગયા હતા—છત્તાદિ પ્રસંગને જવા દેવો પડશે. શંકરરાવને આ આરોપમાં કેવળ અન્યાય જ મળ્યો હતો. પણ કરકરે તો તદ્દન બિનજવાબદાર, બેપરવા, રમકકું હતા; હેને શું લાગવાનું હતું? જાણ્યામાં પાછા બે મિત્રો સલાહથી જોડાયા હતા.

શંકર પાંડુરંગ પંડિતને સરકારી ઇતરાજ વેઠવી પડી હતી—God save the King પ્રોગ્રામમાંથી છોકી નાંખ્યાના આરોપથી—અને હેને પરિણામે ઝોરિથેંટલ ટ્રાન્સલેટરની પદવીએથી હેમને ખરોબ્યા હતા; જાણ્યામાં પાછા ડેપ્યુટી કલેક્ટરની જગાએ મોકલ્યા હતા;—એ બધાનું મૂળ એ સ્વતન્ત્રતાની મૂર્તિના દહમત અને વર્તનમાં હતું. રેલવે ટ્રેનમાં ફર્સ્ટ ક્લાસમાંથી શંકર-રાવને ખસેડવાનો એક અંગ્રેજ મુસાફરે પ્રયત્ન કરેલો, તે વખતે શંકરરાવે નિર્ભય લડત કરેલી; છત્તાદિ પ્રસંગોનો પ્રવાહ એકઠો થઈ—એકવાર મુખ્યાર્થના રસ્તાની પડોશમાં ફાઈખાનું છોકરાં કને છોડાવવા માટે, ધોતિયા ને મંજીફરાક બેર શંકરરાવને પોલીસ પકડીને માનિસ્ટ્રેટ કને લઈ ગયા હતા, પછી મિત્રો વચમાં પડ્યાથી છૂટયા, અને પોલીસે “હમે ઝોળખ્યા નહિં” એમ સખ્ય બતાવ્યો, વગેરે પ્રસંગો પણ આ વર્ગમાં મૂકવાના છે.—પરંતુ કરકરે ખરી હકીકત આખર જણાતાં શંકર પંડિતને સારો બદલો આપીને ધારબંદરમાં ઝંડમિનિસ્ટ્રેટરની પદવીએ નીમ્યા હતા. તે પછી એક વાર મુખ્યાર્થરંગ ઉપર એ આવ્યા હતા, તે વખતે હું હેમને મળવા ગયો. શુભ-સમાચાર પૂછતાં, મ્હેં પૂછ્યું: How are the children? (“છોકરાં-ના શાં સમાચાર છે?”); એટલે શંકરરાવ કહે! “Don't ask *how* they are; ask *how many* they are.” (“કેમ છે ના પૂછશે, કેટલાં છે—એમ પૂછો.”) કુટુંબજનના વિસ્તારથી કંટાળો આ વચનમાં અંતર્બૂદ હતો? હું કહી નથી સકતો; બોલ્યા'તા તો કેવળ નિર્વિકાર રમૂજથી જ. આ વખતે, જે વ્યાધિ હેમનો અંત આણ્યો તે વ્યાધિનો પ્રવેશ હેમના

શરીરમાં બહુ સખળ થયો હતો. કાંઈક એ વ્યાધિને લીધે પણ આ વચન હોય.

એ પછી, મ્હને લાગેછે, હું ફરી હેમને મળ્યો નથી. હજી એ પ્રિય-દશન, સ્નેહ ઝરતી, સ્નેહ પ્રેરતી, મૂર્તિ મ્હારી સમક્ષ તરેછે. સહેજ જાગી, એકવડી, શરીરચાટિ, ધડવચ્છું મુખ; તીક્ષ્ણ બુદ્ધિના તેજ મર્યા ગોળ નયન; કાંઈક ગોળ ટોચકાવાળું નાક; ભરાવદાર ભમ્મરો; નેજરવી કપાળ;—ઝડપથી, મીઠા, ભરેલા, રવથી, ગડબડિયા ઉચ્ચાર કરતી મધુર વાણી;—આજ પણ હું આ સર્વ જોતો હોઉં ને સાંભળતો હોઉં એમ લાગેછે;—એ પ્રિયદશન મૂર્તિ જોઉં છું, એ કક્ષરવહનના જેવો ભરેલો ધ્વનિ સાંભળું છું.

(૨૧)

સર રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકર†

વિશાળ નદીના પટ આગળ જિભો રહેલો મનુષ્ય એ પ્રવાહનું મૂળ સોધવા નીકળે, છેક સાંકડું બુંદળિયું થતું દેખે, હજી પાછળ સોધવા જાય, જિંઘા પર્વતનાં ધ્રુમસવાદળાંથી વીંટાયલાં શિખરોમાં મૂળ જરાણું સંતાઈ રહેલું અદૃશ્ય થાય;—હાવી સ્થિતિ આજના વિષયભૂત મહારા સ્મરણની છે. ભાણ્ડારકરનો સંપર્ક જોડા ભૂતકાળમાં ક્યારે મળે પ્રથમ થયો, તે સોધવા જતાં ધ્રુમસવાદળાંનું જૂથ આડું આવેછે. કાંઈક એ જરાણું જડેછે, ને નથી જડતું. ઈ. સ. ૧૮૭૫ માં હું મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા આપવાને અમદાવાદ-થી મુંબઈ આવ્યો, તે પૂર્વે કલિક, કોક વખત, ભાણ્ડારકરને હું મહારા પિતાની સાથે મળ્યો હતો; મુંબઈની પ્રાર્થનાસમાજના મંદિરમાં? વખતે હશે; પણ ચિત્ર જિંદગતું નથી.

અસ્તુ. તો ઝાડી ઝાંખરાંમાંથી નદીપ્રવાહ સ્પષ્ટ પ્રગટ થયેલો હોય ત્યાં જ આવું.

ઈ. સ. ૧૮૭૬ ના આરમ્ભમાં હું મુંબઈની એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં દાખલ થયો તે વખતે સંસ્કૃતના પ્રેફિસર (? તે વખતે જાણ્યામાં આસિસ્ટન્ટ પ્રેફિસર) તરીકે ભાણ્ડારકર ત્યાં હતા. ગુરુશિષ્યનો સંબંધ તે વખતે શરૂ થયો, મળે તે વખતે કાંઈ જાન નહોતું કે મળે સંસ્કૃત સાડું આવડતું હશે, અથવા આજળ જતાં સાડું આવડશે, પણ હેમણે મળે જોળખી કાઢયો હતો.

† આ લેખાકૃત લખાયો તે સમયે એ મહારા સદસ્ય જીવતા હતા.

રામકૃષ્ણ ગોપાલ બાંડારકર

[૪૪ ૧૮૨

કુલિજમાં દાખલ થતાં ક્રમ પ્રમાણે સ્કૉલરશિપ મળે તે માત્ર ત્રણ મહિના સુધી જ ચાલવાની, પછી ટર્મને અંતે સ્કૉલરશિપ માટેની પરીક્ષામાં બેઠા અને પાસ થયા તો નવી સ્કૉલરશિપ મળે, તે આપણને કશી ખબર નહિ. પરીક્ષામાં બધા બેઠા તેમ હું બેઠો; નાપાસ થયો, સ્કૉલરશિપ ના મળી. ભાણ્ડારકરે કલાસ વચ્ચે પૂછ્યું, કાંઈક ધમકાવીને કે—“સ્કૉલરશિપ કેમ ના મળી?” હું એમ જાણ્યો તો કે પાસ થાય ત્હેની સ્કૉલરશિપ ચાલુ રહે—આ નવી સ્વતંત્ર પરીક્ષા નહિ—તેથી કહ્યું: “મહેં સ્કૉલરશિપ ખોઈ.” મહારા ઉત્તરમાંનું અજાન—નિયમોનું અજાન—ગુરુજી સમગ્રી સમ્યા નહિ.

કુલિજમાં દિવસના ઉત્તરાર્ધમાં જ ભાણ્ડારકર પોતાનો શિક્ષણસમય રાખતા હતા. બપોરે જમ્યા પછી વામકુક્ષિ લીધા પછી જગીને તાજ થાય, તે પછી પોતે કુલિજમાં આવતા; આમ તે વખતે કુલિજના વિદ્યાર્થીમંડળમાં કિંવદન્તીથી જાણ્યું હતું. પ્રોફેસરે જાણે ભાગે જિભા રહીને જ વર્ગમાં શીખવતા હતા; ભાણ્ડારકરે માત્ર એ વિધિના અપવાદ હતા; ‘પુલપિટ’ની નીચે ખુરસી ચૂકાવીને બેઠે બેઠે શીખવતા હતા. પરંતુ એક સમય હેવો પણ હતો કે ‘પુલપિટ’ ઉપર જિભા રહીને શીખવતા. અને આગસ ગાડાડવાને માટે હશે કે કેમ, ‘પુલપિટ’ની ધારે ધારે, ભારે અને સ્થિર સજ્જડ જેવા રહેલા મેજની ધાર, હાથ પાછળ રાખીને, પકડતા પકડતા, ચાલતા જાય અને શીખવતા જાય.

ગુરુ તરીકે, શિક્ષક તરીકે, ભાણ્ડારકર કે’વા હતા? મહારો અતુલવ તો હેવો છે કે એ અનુપમ ગુરુ હતા. એક હેમનો નિન્દક મળે એકવાર કહેતો હતો કે ડેકન કુલિજમાં ભાણ્ડારકર હતા ત્યારે તો કશું શીખવતા નહિ, બેઠા બેઠા ઝોકાં ખાતા હતા, અને ઝોકાંમાંથી અપકી ગીડીને ખેાલતા: “હું...હું...અયિ કટોરચશ: કિલ્લ તે પ્રિયમ્—આ નક્ષ કરતી વખતે કટોર શબ્દના ઠો ઉપર ભાર એ નિન્દક ચૂકતો, અપકી ગીડયાની સૂચના કરનારો ભાર. આ નિન્દાચિત્ર કેવળ અન્યાયપૂર્ણ, અને હું તો કહીશ કે અસહ્યપૂર્ણ હતું. નિન્દકનો હેતુ શો હશે? પ્રભુ જાણે, મહારા પૂન્ય ગુરુનો એ અકારણશત્રુ જ હશે.

કોલેજની એક ટર્મની વચમાં પરીક્ષા ચાંમોસાના ટર્મમાં થતી, ‘મિડ-ટર્મનલ’ પરીક્ષા. ઉત્તરપત્રો તપાસી રહીને પોતપોતાના પત્રો વિદ્યાર્થીઓને પાછા આપવાને ક્લાસમાં ભાષ્ટક કરે ઠાઠ્યા. મ્હારો ઉત્તરપત્ર મ્હને પાછો આપતા પહેલાં ગુરુજી બોલ્યા: “ત્હમ્હારી ઉત્તરો લખવાની પદ્ધતિ હેવી છે—”; થયું! હું તો ગભરાઈ ગયો. એંચ નીચેની જમીનમાં સમાઈ જાઉં કે શું કરું?—એમ થયું. ઉત્તરો નહારા હશે તેથી ઠપકો દેવાનું શરુ કર્યું એમ લાગ્યું. ગુરુ આગળ વધ્યા: “માત્ર મુદ્દાને વળગીને જ ઉત્તરો લખોછો એક શબ્દ વધારે નહિં એક ઓછો નહિં. હું આ ઉત્તરપત્ર નમૂનારૂપ ગણીને ક્લાસમાં વાંચી સંભળાવુંછું.” એમ કહેતા આખો ઉત્તરપત્ર વાંચી સંભળાવતાં ઉત્તરે ઉત્તરે સ્તુતિવચનના શબ્દો બોલતા ગયા. ફરીથી, બીજી વૃત્તિથી, હું શરુમાઈ ગયો; ફરીથી થયું કે એંચ નીચે જમીનમાં સમાઈ જાઉં કે શું કરું?—મ્હારી શક્તિનું મ્હને જ્ઞાન તે ઉપરે તો ન્હોતું જ.—અસ પરંતુ હવે લાગેછે કે તે સમયથી કાંઈક જ્ઞાન મ્હને થયું; પ્રાયઃ પ્રત્યયમાધરે સ્વગુણેષૂત્તમાદરઃ * એ ન્યાય પ્રત્યયો.

હમ્હારી કોલેજમાં સંસ્કૃત નાટકો વિદ્યાર્થીઓ બજાવતા. વિક્રમોર્વશીર નાટક બજાવવાનું હતું, ત્હનાં ગ્રિહસંલો વખતે કોઈ કોઈ વાર ભાષ્ટક કરે આપતા. અને સૂચનાઓ, સુધારાઓ, વગેરેથી અમૂલ્ય સહાયત આપતા હતા. એક વખત બીજા અંકનો અન્તિમ પ્રલોક પુરૂરવ બનેલ વિદ્યાર્થીએ ગાયો; ભાષ્ટક કરે કહે: “એ ઠીક છે; પણ આ મધ્યાન સમયનું વર્ણન છે; માટે તે સમયને માટે નિર્મિત કરેલા સારંગ રાગમ આવો ઠીક લાગશે.” એમ કહીને ઝળાલુ: શિશિરે નિષીદતિ તરોમૂલાલ્લવાં સિલ્લી ઇલાદિ વાળો શાર્દૂલવિક્રીડિત, એ જન્મની ગમ્બીર પદ્મમતિમાં. સારંગ રાગના મધુર ગમ્બીર સૂરો, પોતાના મધુર ગમ્બીર માનરવવડે પૂરી સંભળાવ્યો. હું પ્રેક્ષક જ હતો. આ ચિત્ર હજી સ્મરણ આગળ ખડ થતાં એ ગમ્બીર મધ્યાન્હદશા રોમેરોમમાં વ્યાપેછે.

* કુમારસંભવ, સર્ગ ૬, શ્લોક ૧૨.

એ જ નાટકનું ‘ડ્રેસરિહર્સલ’ આન્ટરેડમાંના તે વખતના એક સારા નાટકગૃહમાં થયું; હું તે વખતે કુતૂહલથી, અને પાત્રવર્ગમાંના એકની મિત્રતાને લીધે, હાજર હતો. બાંડારકર અને કાશીનાથ ત્રિવેદી તેલંગ પરીક્ષણ, સૂચન, ઇત્યાદિ માટે આવ્યા હતા. તેલંગનું નામ અત્યારે થોડાને યાદ હશે. બાંડારકરના એ શિષ્ય એક વખત હતા—મુંબાલાલ સાકરલાલની સાથે. એ તેલંગની નત્ર, મધુર. આકર્ષક છાત્રી કદી બૂલાવ હોવી નથી. એ વિશે અહિં વધારે લખવું અપ્રાસંગિક ગણાય? લોકલાસમાં એઓ શિક્ષક હતા, તે વખતે લેક્ચર પછી હેમની જોડે એ ત્રણ પરિચિત શિષ્યો ભેગો, અર્ધપરિચિત શિષ્ય હું પણ સાથે સાથે યુનિવર્સિટીમાંથી ગિરગામ સુધી જતો, તે વખતે આખે રસ્તે તેલંગની નિસર્ગમધુર વાણીમાં કોચા વિચારોના વાર્તાલાપ થતા તે હજી મ્હારા કણમાં મધુર ધ્વનિ વગાડે છે. એજ્યુકેશન કમિશનના સમર્થ મેમ્બર તરીકે અમદાવાદમાં તેલંગ આવેલા તે વખતે પ્રો. આબાજી વિષ્ણુ કાયવટે અને બીજા એક એ મિત્રો સાથે હું પણ એ મંડળ જોડે રજૂતામાં હવા ખાવા ગયેલા તહેમાં હતો; તે વખતે કાયવટેએ તેલંગને અમૂલ્ય માહિતી સૂચના વગેરે આપેલાં. કમિશનની બેઠકમાં શ્રા ધોરણે પોતે પ્રશ્નો પૂછતા વગેરે અંતરંગ પ્રવેશ હમને હેમણે આપેલો. તે વખતની એ સમર્થ નેતાની હૃદયવૃત્તિનાં સુંદર દર્શન થયાં હતાં. મુંબાઈમાં સામાજિક પરિપક્વતા પ્રમુખસ્થાને તેલંગ પ્લેટફોર્મ ઉપર ઊભા રહીને, વિશાળ પ્રેક્ષકમંડળમાં ખળભળાટ થતાં, માત્ર એક હાથ ઊંચો કરી, તર્જનીના લલિત સંચલનથી, મધુર સ્મિત સાથે ઉચ્ચારેલા મન્દ નિષેધ-વચનથી આખા મંડળમાં શાન્તિ તત્કાલ પસરાવતા એ અદ્ભુત ‘યુગ્મક’ શક્તિવાળી મૂર્તિ હજી મ્હારી નજર રહામે છે.—પરંતુ ખરે, બહુ આડા આપણે ગયા.—પાછા ચાલો. એ રિહર્સલમાં આંશીનરીતે વેશ લેનાર એક વિદ્યાર્થી અર્વે નામનો સુંદર મુખાકૃતિવાળો. પણ જડો બહુ હતો, ત્હેને રાષ્ટ્રીનો વેશ ગૌરવથી સરસ બજવતો દીડો. બાંડારકરે સહેજ ટીકા કરી: “રાષ્ટ્રી જડી બહુ છે.” તેલંગે ચતુર પ્રલેપવાળો ઉત્તર દીધો: “મહિષી છે કની?”

આ નાટક વખતે નહિ, પણ 'ઉત્તર-રામચરિત'નું નાટક બજવાયું તે વખતે થયલા એક વાર્તાલાપનું સ્મરણ થાયછે. હું જાતે હાજર નહોતો; વિદ્યાર્થીઓમાંથી ગભોલી વાત છે. રામચંદ્ર બોલેછે:

માતૃમિશ્વિન્ત્યમાનાનાં તે હિ નો દિવસા ગતા:

તે પ્રસંગે તેલંગ ગુરુવર્ય બ્રાહ્મણર કર તરફ નિર્દેશ કરીને બોલ્યા:

ગુરુમિ: પાઠ્યમાનાનાં તે હિ નો દિવસા ગતા:

તત્કાલ ચાતુર્યથી ગુરુજી બ્રાહ્મણરે ઉત્તર કહ્યો:

ગુરુમિસ્તાઢ્યમાનાનાં તે હિ નો દિવસા ગતા:

—જો ઉપર બાર દર્શને બોલ્યા. રમૂજની હસાહસ થઈ. આ ગુરુશિષ્ય—સંબન્ધ હાલ ક્યાં દર્શે ?

એ જ નાટકના કેસરિહર્સલ વખતે બ્રાહ્મણરના ન્હાના બન્ધુ વાસુદેવે વાસન્તીનો વેશ લીધેલો; વાસુદેવ નિસર્ગસુન્દર હોઈ સ્ત્રીવેશમાં બહુ જ દીપતા જોઈને બ્રાહ્મણરે નિર્દોષ રમૂજ ટાળી કહેલું તે પણ વિદ્યાર્થીઓથી જાણ્યુંછે.

કાલેજમાંથી હું છૂટ્યો તે પછી મ્હારા ગુરુ બ્રાહ્મણર જોડે વિશેષ અંગત સંપર્કમાં હું આવ્યો છું. અનેક પ્રસંગે હું હેમને મળવા જતો; ગોવર્ધનરામ પણ જતા; આ વિશે બ્રાહ્મણર કહેતા: “મ્હારા દક્ષણી શિષ્યો મ્હને હવે મળવા આવતા નથી; ગુજરાતી શિષ્યો મ્હને હજી પણ મળવા આવેછે એ કેમ હશે ?” વાચક ! ઉત્તર ત્હને જડશે જ.—હું જમ્હારે જમ્હારે હેમને મળવા જતો ત્હારે હેમનો જયેષ્ઠ પુત્ર, મ્હારો પરમમિત્ર ને સહાધ્યાયી શ્રીધર હાજર હોય, પણ કદી ખુરશી ઉપર બેસે નહિ, બિમો જ રહે—મ્હને પછીથી ખબર પડી કે દક્ષણી બોકોમાં હેવો પિતાને માન આપવાનો રિવાજ છે. આખર બહુ વખતે આમ જતાં, શ્રીધર પોતે પણ સારી જગ્યાએ ચઢ્યા પછી, બ્રાહ્મણરે હેને જળરજ્જીથી ખુરશી ઉપર બેસાડ્યો. બોલ્યા: “એ એમ માનેછે કે પોતે હજી વિનયનિયંત્રણમાં (under discipline) છે.”

એકવાર પૂનામાં હું ભાણ્ડારકરને મળવાને ગયો. તે વખતે યુનિવર્સિટી-માં દેશી ભાષાઓને સ્થાન આપવાની લઘત મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડેના સખળ નેતૃત્વ નીચે ચાલતી હતી. આ પ્રશ્ન વિશે વાત નીકળતાં ભાણ્ડારકરે પોતાના કાંઈક અંશે વિરુદ્ધતાના વિચાર દર્શાવતાં કહ્યું: “સંસ્કૃતના જ્ઞાન વિના દેશી ભાષાઓનો ઉત્કર્ષ અશક્ય છે. અત્યાર સધી થયેલી એ ભાષાઓની ખીલવણીનું ખીજ સંસ્કૃતના અભ્યાસમાં છે. દેશી ભાષાને સ્થાન ન મળેલા સમયમાં દેશી ભાષાનું સાહિત્ય જીવો. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી સમર્થ લેખક કેમ છે? ત્હમે ગુજરાતીમાં કવિ કેમ થયા?”

ખીજે એક પ્રસંગે પૂનામાં હું મહારા આ ગુરુજીને મળવા ગયો, તે વખતે કૃષ્ણાજી લક્ષ્મણ નૂળકર હેમની પાસે બેઠા હતા. બાંડારકરે મહારુ ઓળખાણ કરાવ્યું. હું નાગર છું એમ વાત પ્રસંગે જાણીને નૂળકર નાગરો ખટપટી, કપટી વગેરે દોષદર્શી વચનો ઉચ્ચારવા લાગ્યા; એ કુચ્છમાં દીવાન એકવાર હતા, કુચ્છ કાઠિયાવાડના નાગરોનો હેમને કાંઈક અપ્રિય અનુભવ થયો હશે, તેથી આમ વ્યાપક નિન્દા કરી. ભાણ્ડારકર વચમાં પડ્યા, અને બોલ્યા: “Give honour to whom honour is due; કહીને કહે છે; અધા નાગરો હેવા નથી હોતા; આ દીવાલના પિતાને હું ઓળખું છું, અને હેવા ખીજ નાગરો બણ્યા છે, જેમને આ ત્હમારું વર્ણન ખિલકુલ લાગૂ નથી પડતું.

આજથી પાંત્રીશેક વર્ષ ઉપર મુંબાઈથી શેલાપુર જતે ટ્રેનમાં ભાણ્ડારકરની મુલાકાત થયેલી યાદ આવે છે. એ પૂને જતા હતા. ટ્રેનમાં એ છે એમ ખબર પડ્યાથી હું હેમના ખાનામાં અડધે રસ્તેથી બેઠો. મ્હેં કાંલેજ છોડી હતી એટલે અંશે એ મહારા ગુરુ હવે ન્હોતા; છતાં ગુરુ હતા, હાલ પણ છે, હમેશાં ગુરુ જ રહેશે. હું માનની વૃત્તિથી બોલતો બેસતો હતો. એક પારસી યુવક સાથે બેઠેલો હતો. ઓળખાણ કર્યું હમારે ના મળે, પણ એ પોતાની વાચાલતા ચલાવે ગયો; અને ભાણ્ડારકર દક્ષિણના વતની છે જાણીને હેમની સાથે મરાઠીમાં—પારસી મરાઠીમાં—વાત કરવા લાગ્યો; ધરમથુ મરાઠી આવડે છે એમ કાંઈક અન્તર્ગતથી મરાઠી ભાષામાં અપશબ્દ

પણ જોસબેર એ વાપર્યે જતો હતો,—વારંવાર; હેને કાંણુ રોકે? બિચારા ભાણ્ડારકર, કાંઈક રમૂજથી કાંઈક તિરસ્કારથી, હેના બધી સ્મિત કરતા હતા.

‘સંગમાશ્રમ’ નામ પાડેલું મૂળામૂઠા નદીઓના સંગમ ઉપર પોતે બંધાવેલું શાન્તિસ્થાન છે. ત્યાં હું બેચાર વખત મ્દારા ગુરુને મળવા ગયેલો. પહેલેપહેલો ગયો તે વખતે મ્દને આશ્ચર્ય કરીને પૂછ્યું, અહિં કેમ ના ગિતર્યા? તે પ્રસંગે કે બીજે પ્રસંગે, યાદ નથી, મ્દને એકવાર આશ્ચર્ય કરીને જમવાને બેસાડ્યાનું સ્મરણ છે. તે વખતે હેમની આખ્યોએ અન્યત્ર આવેલું હતું. પરંતુ થાળીમાંથી જમતે કાંઈ પણ રીતે હાથના વ્યાપારમાં મૂલ્ય થતી નહોતી. જમ્યા પછી ઠીક. જમી રહીને પછી હેમના દીપાનખાનામાં બેસી અનેક જ્ઞાનવાર્તા આવી. વાતપ્રસંગે હેમના ભાષાશાસ્ત્રીય વ્યાખ્યાનોમાં એક સ્થળે સ્ખલન થયેલું મ્દને લાગેલું તે મ્દે નમ્રતાથી છેડ્યું: ગુજરાતી શબ્દ ‘ન્દાનું’ ને સં. લઘુ ઉપરથી હેમણે કાઢેલું; મ્દે કહ્યું સં શ્લક્ષણ ઉપરથી સંભવેછે, અને હેનાં કારણો સસ્તિસ્તર મ્દે બતાવ્યાં: પ્રા. લઘ્ન, મ. લઘ્ન, સિ. સળ્હો, કા. સાળ, કા. સળ્હ, ગુજ. ન્દાનું; લનો ન સળ્હ

થવાના દાખલા બતાવ્યા. ગુરુજીએ અધી વાત મનમાં ગોઠવી, કારણો ગોઠ્યાં. એ વ્યાખ્યાનો પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થયાં ત્હેમાંથી એ સ્ખલન દૂર કરી દીધું.

અમદાવાદમાં ભાણ્ડારકર એ ત્રણ વાર આવેલા તે વખતે માત્ર એક શિવાય બાકીને પ્રસંગે હું ત્યાં હતો. એકવાર એક પરિવહના પ્રમુખ તરીકે આવેલા. હેમાં એક ગુજરાતી યુવકે નિબન્ધ મોકલેલો તે માટે લાલશ્ચંકર-ભાષ્યે સૂચવ્યું કે પ્રમુખને પ્રથમ એ નિબન્ધ બતાવવો, પસંદ કરે તો સ્વીકારવો. યુવકને એ ના રુચ્યું, નિબન્ધ પાછો માંગી લીધો; કારણ? ભાણ્ડારકર એમ. એ. તેમ હું પણ એમ. એ. એ થું મ્દારો નિબન્ધ તપાસવાના હતા!

આ પ્રસંગે જ (જાણ્યામાં) ભાણ્ડારકર, ચંદાવરકર અને બીજા એક કાક-સર્વેને હમારે ઘેર ઉતારો આપ્યો હતો; સત્કારકમિટીની વ્યવસ્થા હતી;

ગીતારાનું સ્થળ માત્ર હમારું હતું. આ યોજના મ્હને બિલકુલ ગમી નહોતી; આતિથ્યધર્મની ભાવનાનો ભંગ થતો હતો તેથી. પરંતુ ભાણ્ડારકર અને ચંદાવરકર તો એમ જ જાણતા હતા કે નરસિંહરાવના જ હમે મ્હરણા છિયે. હું તથા મ્હારું કુટુંબમંડળ હેમની સાથે જમવા ના બેઠાં (પહેલે દહાડે), એટલે બંને અતિથિયો કહે — “કેમ? આ શું? હમારા ‘યજમાન’ અને હમે અતિથિ જુદા જુદા જમિયે તે તે બંને?” બીજે દહાડેથી સાથે બેસવું પડ્યું. મ્હારાથી ખુલાસો પણ ના કરાયો, તેમ કરવા જતે કેટલીક નાજૂક બાજતો બહાર પડી જાય એમ હતું.

અમદાવાદના સંસારસુધારાના મકાનનો પાયો નંખાયો, (કે મકાન ખુલ્લું મૂકાયું) ત્યારે ભાંડારકર ખાસ નિમંત્રણથી આવ્યા હતા. હેમને સંબંધે તે પ્રસંગે હું જાહેર બોલેલો તે બધું યાદ નથી આવતું; પરંતુ એક મુદ્દો હજી સાંભરેછે: સુધારકો ઉપર કાયમનો અનાદૃત આક્ષેપ મૂકાયછે કે બધા બોલનારા, કેાઇ કાંઈ કૃત્ય કરનારા ના મળે. એ આક્ષેપના ઉત્તરના મૂર્ત દર્શાવ તરીકે એ મ્હારા સંમાન્ય ચુરુની મૂ. તરફ મ્હું નિર્દેશ કર્યો હતો.

મુબાઈમાં ઈ. સ. ૧૯૧૫ માં આર્યન બ્રધરહુડની બીજી પરિપક્વ થઈ તે વખતે ભાણ્ડારકર પ્રમુખસ્થાને હતા. આ વખતે આંખ્યોની અશક્તિ બહુ હતી. ઝીણા અક્ષરો magnifying glass વડે જોવાના પ્રયાસ એ કરતા હતા. હેમનું બાળાળુ ઝીણું ટાઇપમાં છપાયલું હતું. કાંઈ વાંચિયું? બાપણમાં શાસ્ત્રીય, સંસ્કૃત, શબ્દાદિક બહુ હતાં. આળ્ખાળ્ખૂ નજર પ્લેટ-ફોર્મ ઉપર કરીને ભાંડારકર કહે—“લ્યો, આ દીવટિયાને જ સોંપીશું.” મ્હારું હૃદય ચુરપ્રસાદી પામતાં ગર્વથી બમણું તે વખત ફૂલેલું કાઢ્યે દીહું નહિ; મુખ પ્રકુલ દીહું હશે. વાંચવાની પરીક્ષામાં હું પસાર પણ થયો—એમ હું માનુંછું; ખાસ એટલા માટે કે અગાઉથી વાંચી જોવાનો સંધિ જ મ્હને મળ્યો નહોતો. મ્હારી પસંદગી માટે પ્રકુલ થવાનું એક ગૂઢ કારણ બીજું હતું. પ્રમુખપદ માટેના ઠરાવ રજુ કરવાનું દહતરીએ મ્હને સોંપેલું, તે પ્રમાણે હું જીભો થયો ના થયો અને ચંદાવરકરે મ્હને દાખી ઈર્ષને પોતાનું બાપણ

ખોશ્યું—ને તો ભલે પણ હેને અતે ભાણ્ડારકરને પ્રમુખપદનું ભાષણ શરૂ કરવાની વિનંતી કરી, અર્થાત્ મ્હારે બોલવાનું રહ્યું જ નહિં એમ થાય. પણ મ્હને પછી જીભો કયોં તે વખતે મ્હેં સાંધણ મેળવતાં ચંદાવરકરની કૃતિ ઉપર ગૂઢ કટાક્ષ સૂચવવાને કહ્યું: પ્રમુખપદ માટે સૂચના તો થઈ જ ચૂકી છે તો હું હેને હવે અનુમોદન આપું છું.*

એ પ્રસંગની વિષયનિર્ણય કમિટી વખતે ભાણ્ડારકરે ‘ધયડાં ગાડાંવાળે’ એ કહેવતનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ આપેલું યાદ આવેછે. વાત નજીવી છે. પણ એકાદ ઠરાવનો મુસદ્દો ધડવામાં શબ્દયોજના બરાબર ગોઠતી આવતી નહોતી; ચંદાવરકર જેવા અંગ્રેજના નિપુણ પણ ગૂંચવાતા હતા; ભાણ્ડારકરે એક જ શબ્દ હેવો સૂચવ્યો—ને તે યોગ્યો પણ ખરો—જેથી બધું કાકડું ઝિકલી ગયું અને ઉજ્જવળ પ્રકાશ પડ્યો.

પૂનામાં એપ્રિલ-૧૯૧૮ કર્નિફરન્સ ઈ. સ. ૧૯૧૮ માં ભરાયું તે વખતે વળી આ ગુરુનો સંપર્ક—અદ્ય સમયનો—થયો. મ્હારી પુત્રી હેમતી પૌત્રીઓની સહાધ્યાયિની હોવાથી ‘સંગમાશ્રમ’માં હેની એ સહચરીઓ ભેગી રહી હતી. હું માત્ર મળવા જતો આવતો હતો. આ વખતે મ્હારા વૃદ્ધ ગુરુ સખત માંદગીમાંથી જીઠેલા બહુ જ અશક્ત હતા. છતાં ક્ષણભર દર્શન અને વાતચીતનો લાલ મ્હને મળ્યો હતો. કર્નિફરન્સમાં માત્ર એક આરમ્ભને દિવસે માનાર્થે આવીને એ બેઠા હતા, હેમને બેસાડ્યા હતા; એટલા બધા અશક્ત હતા.

મ્હારો સહાધ્યાયી અને હૃદયમિત્ર શ્રીધર, સર રામકૃષ્ણનો પુત્ર, છેવટની માંદગીમાં પડ્યો હતો, તે વખતે હું હેને મળવા ગયેલો, પરંતુ ખર કાઠને નહિં કે આ જીવલેણ વ્યાધિ છે. પછી ત્રીજી વાર હું ગયો ત્હારે પૂનેથી ટોડી આવેલા વૃદ્ધ પિતાને દીઠા. શ્રીધર અસાધ્ય સ્થિતિમાં હતો, મળાય એમ હતું નહિં. દાકતરોએ ખરી સ્થિતિ વૃદ્ધ પિતાને કહી હતી.

* આ જનાવ વિશે વધુ વિગત માટે બુલાર્ડ ૧૯૨૩ ના The Biphinstonianનું પૃષ્ઠ ૧૨ યું બેલું.

હેમની પાસે હું બેઠો. શાન્ત, ગમ્ભીર, પણ અન્તઃહૃદયવ્યથા: બનેલા મહારા ગુરુની ધાર્મિકતાએ મને મુગ્ધ કર્યો. દૂકાં વાક્યોમાં એઓ બોલ્યા: “દાકતરોને ખરી રોગપરીક્ષા છેવટ સુધી ના થઈ! પ્રભુની ઇચ્છા!” (આંતરડાંમાં cancer થયું હતું તે છેક સુધી કોઈ પારખી ના સકયું.) હું-શું બોલું? મૌનથી જ મહારી હૃદયની સ્થિતિ દર્શાવી.

પ્રાર્થનામંદિરમાં અનેક વાર આ મહારા ગુરુનાં અતિબોધક વ્યાખ્યાનો સાંભળ્યાંછે. હેમનાં કીર્તનો પણ એ ત્રણ સાંભળ્યાંછે. પ્રથમ કીર્તન વખતે તે એમ લાગેલું કે હરિદાસનાં કીર્તનોમાં આવતી સજીવ જાગૃતિ એાછી, વિદ્વાનો બાર બહુ, હેવાં લક્ષણ હેમના કીર્તનમાં દત્તાં; રમૂજના ટુચકા લાવે તે પણ આણવા માટે આપ્યા જેવું લાગતું હતું. હેમના કીર્તનમાં પ્રથમના કાળમાં તે ધોળી પાઘડી, ધોતિયું, ડાંગો-એ વેસના હેમને દોઢેલા. ઉત્તરકાળમાં વેસ જુદો હતો: ભગવી બાવાટોપી, ભગવો ગમ્ભો, ધોતિયું પણ ભગવું. (આ વેસ પ્રાર્થનામંદિરમાં ઉપાસના વખતે પણ એ રાખતા હતા). આ વેશધીરી નહોતા. સંસ્થિતિને અને હૃદયવૃત્તિને ઉચિત વેશ જ હતો.

હજી આ અતિવૃદ્ધ સાધુ ‘સંગમાશ્રમ’માં જીવન અને મૃત્યુ એ બેના પ્રદેશ વચ્ચે, બેના યુદ્ધ વચ્ચે, લટકી રહ્યાછે. જીવનકાર્ય હેમણે સમાપ્ત કર્યુંછે.—છતાં જીવનમાં છે ત્યાં સુધી, અને તે પછી પણ હેમનામાંથી પ્રસરતી આધ્યાત્મિક પ્રેરણાઓનાં જ્યોતિર્ગરણાં લાવિના વિશાળ પટમાં વ્યાપી રહેશે. બાકી એ પોતે તો પાંદડાં ખરી ગયેલા, ડાળાં તૂટી ગયેલા, અનેક વર્ષા વિષ્ટુત ઉત્કાપાતના આઘાત ખમેલા, વનમાં એકલ વૃક્ષરૂપે જીએલા, વડના ભવ્ય તરુ જેવા અત્યારે રહ્યાછે. આ દશ્ય કરુણરૂપ છે? કાંણુ જાણે. આદર, સંમાન, ભવ્યભાવ, ઇલાદિ ગમ્ભીર પ્રવાહો મહારા હૃદયમાં તો બહેછે; અને એ કરુણ ગમ્ભીર સંમાનપાત્ર મૂર્તિને હૃદયવડે સાજાંમંદાંડવત્ પ્રણામ કરુંછું.

(૨૨)

સ્વ. ગણેશ ગોપાળ પંડિત

મહારા અભ્યાસના આરમ્ભકાળમાં, હાઇસ્કૂલમાં, અનેક ગુરુ ઉપગુરુ-
ઓના સંપર્કમાં હું આવ્યો હતો. એમાંના થોડા સાથે જ જીવનપર્યંત,
અભ્યાસની સંસ્થા છાંડ્યા પછી ચાલુ રહી જીવનપર્યંત, પરિચય સંબંધ
રહ્યો. હોમાંના એક ગુરુ, મિત્ર, બંધુ, સ્વ. ગણેશ ગોપાળ પંડિત હતા.
એટલો અને હોવો સંબંધ તો માત્ર એઓ સાથે જ થયો, રહ્યો, ને નબંધો.
હેનું કારણ યદુજી ઉપરાંત મહારા પિતાના કુટુંબમાં મિત્રસ્થાનની પ્રાપ્તિ
અને પ્રાર્થનાસમાજના કાર્યમાં સહચારિતા. બધા શિક્ષકોને એ પ્રસંગ
સંબંધે નહિં.

ઈ. સ. ૧૮૭૫ માં હું મંટ્રિકની પરીક્ષા આપવા ગયો તે પૂર્વે એ ત્રણ
વર્ષ ઉપર અમદાવાદ હાઇ સ્કૂલમાં એક નવા, સામ્યપ્રતાપવાળા, શિક્ષકે
પ્રવેશ કર્યો; આવતાં વાંત જ શિષ્યવર્ગમાં અપૂર્વ છાપ પડી. એ શિક્ષક
દક્ષિણ દેશના છતાં ગુજરાતી બની જવાના હતા, તે સમજાવના પ્રસ્નવર્થી
બીના હૃદયવાળા, આ ગણેશ ગોપાળ પંડિત હતા. હેમની પાસેથી શાળામાં
શિક્ષણનો લાભ મળતો થોડો વખત જ મળ્યો હતો; ગણિત અને જાણનામાં
સંસ્કૃત એ એ વિષયો શીખવવાને એ હમારા વર્ગમાં આવતા. પરંતુ મહારા
બંધુ કૃષ્ણરાવને ખાનગી શિક્ષક તરીકે શીખવવા આવવાનો ક્રમ શરૂ થયો,
એ શિક્ષક તરીકે પંડિતને સ્વીકાર્યા, તે વખતથી મહારો હેમની સાથે નિકટ
સંપર્ક શરૂ થયો. એ સતત પરિચયના પ્રસંગે પંડિતના હૃદયના અસાધારણ
ગુણોનું દર્શન હમને સર્વને થયું. ક્રમે ક્રમે એ કુટુંબના અંગબૂત જેવા

गद्येश गोपाळ पंडित

[५४ १६२]

બની ગયા. નરસિંહરાવ અને કૃષ્ણરાવ એ સંબોધનો તળાઈ નનુભાઈ અને મનુભાઈ એ જ નામ હેમના મુખમાં સ્થપાયાં.

મહેં તથા મહારા બન્હુએ કાંલેજમાં પ્રવેશ કર્યો—જુદે જુદે વખતે—તે પછી પણ પંડિત શિક્ષક મટી કુટુંબમાં મિત્રસ્થાન પામી ઘરમાં હળી ગયા. પ્રાર્થનાસમાજના કાર્યમાં ખરા હૃદયથી એઓ શામિલ થયા. પ્રાર્થના-મંદિરનાં વેદિ ઉપરથી હેમજી અનેકવાર સરલ, સુંદર, વ્યાખ્યાનો આપેલાં સ્મરણમાં આવેછે. કાલક્રમે પ્રાર્થનાસમાજના ઉપતંત્રી, ઉપાધ્યક્ષ, થયા. હેમને પુત્રપુત્રીઓનાં વિસ્તાર, ધંધરકૃપાથી, મોટો પ્રાપ્ત થયો. હેમનાં જ્યેષ્ઠપુત્ર સખારામને થિયોસોફીનો મોહ લાગતાં, જતે દહાડે પોતાના પિતાને પણ એ માર્ગમાં હેણે દોર્યો. પરિણામ એ થયું કે પ્રાર્થનાસમાજના કાર્યમાં પંડિતની સહકારિતા કાંઈક શિથિલ થતી જણાઈ. હેમના મનની આ કાંતિના સમયમાં એકવાર હું પંડિતને ઘેર અનેકવાર મળવા કરવા જતો તે રીતે ગયો તે વખતે થિયોસોફીનાં માન્યતાઓ વગેરે સંબંધે હમારા એ વચ્ચે વાદ શરૂ થયો. મહારા વાંધાઓના ઉત્તર પંડિતથી ના દેવાયા એટલે પોતાના પુત્ર સખારામને કહેછે: “રાજા !—(હેને ઘરમાં ‘રાજા’ કહેતા;—તેથી કહે, રાજા !)”) તું ‘ચ લાંસ ઉત્તર દે, વરે’”. મહેં પંડિતની આ સરલ નિર્બલતા જોઈને સ્નેહવૃત્તિથી જ રિમત કયું. ‘રાજા’ એ કાંઈ ઉત્તર આપવાનો પ્રયાસ કર્યો નહિં.

અમેરિકા તથા આફ્રિકામાં લાંબો વખત વશીને હિન્દુસ્તાનમાં આવેલા વીરચંદ રાધવજી ગાંધી, બારિસ્ટર, અમદાવાદમાં આવેલા; એ પ્રસંગ ઈ. સ. ૧૮૯૮-૯૯ નાં વાદ આવેછે. હું તે વખતે ઘોડા ઉપરથી પડી જવાથી, મહારો જમણો હાથ ભાગેલો તેથી લાંબી રજા ઉપર સિંધથી અમદાવાદ આવીને રહ્યો હતો. વીરચંદ ગાંધીનાં અનેક ભાષણો થવા લાગ્યાં. દરેક ભાષણને અંતે પોતાના દશેક વર્ષના પુત્ર મોહનને મેજ ઉપર ચઢાવીને અંગ્રેજીમાં થોડાંક વાક્યોનું ‘ભાષણ’ કરાવવાનો ખેલ એઓ કરતા હતા, તે રમૂજ ચિત્ર સ્મરણમાંથી હજી લુપ્ત થયું નથી; બાળક

મોહનના વિદેશી બાપામાં મીઠા મીઠા બોલ, પિતાની મુખ્યચર્ચામાં સ્વા-
ભાવિક ગર્વ-પુત્રનાં પરાક્રમ જોઈને વાતસલ્યયુક્ત ગર્વ-હજી ચિત્રપટ ઉપર
સ્પષ્ટરેખ જોઈશું.—અસ્તુ. એ વખતે મગનબાઈની વાડીમાં વીરચંદ ગાંધીનો
ઉતારો હતો ત્યાં હું, મ્હારા બન્ધુ વગેરે હેમને મળવા ગયા. મ્હારા બન્ધુના
તો વીરચંદ ગાંધી સહાધ્યાયી હતા; હેમની એક રમૂજ વાત મનુભાઈ કહેતા;
ગાંધી કદી રાઈ ખાતા નહિ; કારણ, ચાંબડી ઉપર રાઈનું પોસ્ટીસ મૂકિયે
છિયે તો ફાક્ષા બેઠે છે કની? તેમ રાઈ ખાછે તો પેટમાં ફાક્ષા બેઠે!—અસ્તુ.
હમે મળવા ગયા. તે વખતે ગાંધીએ અમેરિકામાંની એક સ્થળની સંસ્થાની
વાત કરી, હેનો સાર એ હતો કે હિંદુસ્તાનથી સ્ત્રીઓને એ સંસ્થામાં શિક્ષણ
અમુક વિષયોનું મેળવવા માટે મોકલવી, ખરચ વગેરે એ સંસ્થાનું, ઇત્યાદિ.
કાંઈ અમદાવાદમાંથી સ્ત્રી ઉમેદવાર નીકળશે? ગાંધીના આ પ્રશ્નના
ઉત્તરમાં મ્હેં કહ્યું: પંડિતની પુત્રી બચાબાઈને માટે વિચાર કરી જોઈશું.
(બચાબાઈ તે વખતે કોલેજમાં અભ્યાસ કરતાં હતાં. ઘણું ખર્ચું
કોલેજમાંથી પાછા ફરતે હમારે ઘેર આવીને મ્હારી જોડે, મ્હારા કુટુંબ-
મંડળ જોડે, કલાકેક ગાળતાં. બિચારાં વૈધવ્ય દુઃખથી દુખી હતાં—એ દુખ
હતું કે કેમ? કારણ, પંડિત પોતે કહેતા: શ્રીપાદ બાબાજી ઠાકુર, આઈ.
સી., એસ. જોડે બચાબાઈને લગ્ન કરાવ્યા પછી એ વિલક્ષણ પુરુષે બિચારી
બચાબાઈને બહુ કનડી હતી; અષ્ટાધ્યાયીનાં સૂત્રો ગોખાવે, આવડે નહિ, તો
મારે!—બીજું કાંઈ દુઃખ નહોતો દેતો.—આ બચાબાઈ માટે સંધિ સારો છે;
શિક્ષિકા તરીકે બિવિધમાં સારાં કામ કરી સકે, ઇત્યાદિ વિચારથી પંડિતને
પુછવાનું ઠરાવ્યું. વીરચંદ જોડે નક્કી કર્યું કે મ્હારે ઘેર હેમણે મ્હા પીવાને
આવવું, તે વખતે પંડિતને તથા બચાબાઈને પણ નિમંત્રણ કરી બોલાવવાં,
ને પેલી સંસ્થા વિશે વાતચીત કરવી. તે પ્રમાણે પંડિત, બચાબાઈને લઈને
આવ્યા, અને હમને સોંપીને પોતે તો ચાલ્યા ગયા! મ્હેં બહુ કહ્યું કે રહેા,
વીરચંદ જોડે આ મહત્વની આખત વાતચીત ત્હમારે કરવી જોઈશે. તો કહે:
“મ્હારું શું કામ છે? ત્હમે ને બચાબાઈ છો તે બધું પૂછજો કરજો.”—
આટલો પંડિતનો મ્હારા ઉપર વિશ્વાસ, અને પોતાની તટસ્થ વૃત્તિ,—
બેદરકારી નહિ. ગાંધી આવ્યા; સંસ્થા સંબંધી પ્રશ્નો અનેક પૂછ્યા;

સાર એ નીકળ્યો કે સંસ્થામાં સાડાત્રણ માણસો; વીગતવાર માહિતી કશી નહિ; અમેરિકા ગયા પછી બાઈને સંબંધે વિશ્વાસ લાયક કશી 'સંસ્થા' તરફની ખાતરી ખાતરી ના મળે !—વાત બાગી પડી. સાથે મળી બધાંએ ચ્હા પીધો. ખાધું, એ મુખ્ય લાભ થયો !

બ્યાબાઈને ખાસ નિરાશા ના થઈ. હેમનો પણ મહારા તથા મહારી પત્ની ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. એ સમયમાં લલભગ રોજ હમારી કને એ આવતાં બેસતાં, સુખ:દુખની વાતો કરતાં. ઈ. સ. ૧૮૯૬ આખરમાં નાતાલમાં મહેં વાંસા ઉપરની વરસોળી કપાવી ત્યારે સમાચાર લેવા આવનારામાં નિયમસર અને બિનચૂક આવનારાં બ્યાબાઈજ હતાં. હું ખાટલામાં બેઠો હતો, ને અર્ધસ્વપ્નદશામાં એક વાર હેમને જ દીઠેલાં, અને જગીને જેઠું છું તો સ્લામે મહારી પત્ની કને બેઠેલાં એ જ દીઠાં, નજર મળતાં પરસ્પર સ્મિતથી સત્કાર થયો. મહેં કહ્યું: “ત્કે આબ્યાં જ હશે એમ થતું હતું.” આટલો નિકટ સંબંધ પંડિતના સ્નેહશીલ સ્વભાવનું પ્રમાણ આપનારો હોવાથી નાંધું છું.

હું નાસિકમાં નાંકરીને અંગે રહેલો તે વખતમાં થોડાક માસ મહારી પત્ની તથા બાળકો અમદાવાદમાં રહેતાં હતાં. ત્યારે પંડિત ધણુંખરું ફરવા જતે આવતે, મહારી પત્નીને મળવા આવતા, બેસતા, અનેક ગપાટા વાર્તા થતી. હેવા એક પ્રસંગે મહારી પુત્રીના સમોવડની હેના મામાની છોકરી ત્કાં સાથે રહેતી હતી ત્હેને દીઠી, ને પંડિતે પુછ્યું: “આ કણ્ણિ?” સંબંધ કહ્યો. “લગ્ન હેનું થયું છે?”...“ના; અને હેના બાપની ઇચ્છા એમ છે કે વીસ વર્ષ પ્હેલાં પરણાવવી નથી.” પંડિત મહારી પત્નીને કહે: “ત્કમે એક કુમારિકા—આશ્રમ કાઢો.”—આ કટાક્ષવચન નહોતું. એ પોતે નૈષ્ઠિક સુધારાવાળા હતા. હેમની એક પુત્રી હજી કુંવારી જ છે, અને કુંવારી રહેવાની છે; હાકતર થઈ છે. હાલમાં જર્મનીમાં છે, અબ્યાસને માટે. બ્યાબાઈનું લગ્ન, પોતે કેડકણુસ્થ હતાં, કરાડા સાતિના ઓપાદ બ્યાબાઈ ઠાકુર જેઠે, કરાબ્યું હતું; પુત્રીઓને ઉચ્ચ શિક્ષણ અપાવ્યું હતું; ઇત્યાદિ અનેક કૃતિયો હેમને કૃતિનિષ્ઠ સુધારક તરીકે સ્થાપે એમ છે. સાતિની સંસ્થા

માટે એ કહેતા: “નાત્યજ્ઞહાર રહેવામાં દુઃખ કે બલિદાન શું હોય તે હું સમજી સકતો નથી.” (હેમનું એક વચન સુધારાના રિપયથી અસંબદ્ધ પણ અત્યારે યાદ આવેછે. એ કહેતા કે: વસ્ત્રો પહેરવાં એ ખોટી શરમનું જ પરિણામ છે.)

પંડિતનાં પત્ની, નવીન પદ્ધતિની કેળવણીથી અસ્પૃશ્ય હતાં, છતાં, અશિક્ષિત નહોતાં; અને સામાજિક સુધારાના કાર્યમાં પંડિતને સમર્થ ટેકા આપનારાં હતાં. ત્હેમની પુત્રી શારદાને હમેશાં કુંવારી રાખવી; હેની છત્રાવિના પરણાવવી નહિ, એ નિશ્ચય પંડિતનાં પત્નીને પોતાનો જ હતો. અમદાવાદમાં સ્ત્રીઓના વક્તૃત્વ માટે ધનામી બાપણો કરાવવાના મેળાવડામાં તરણ વચની બાલાઓ સાથે મિસિસ પંડિત-આધેડવચનાં, અનેક તરુણ પુત્રપુત્રીઓનાં મા-રપર્ધામાં ઊતર્યાં હતાં, અને વાંચ્યા વિના, નાંધ વિના, કેવળ મુખવાણીથી જ અસરકારક બાપણ હેમણે કયું હતું, અને ધનામ મેળવ્યું હતું;—પોતે દક્ષણી છતાં ગુજરાતીમાં બાપણ કરેલું. હું સાંભળનારાન. હતા.

માત્ર એક રમુજ વાત પંડિત પોતાની પત્ની વિશે કહેતા હતા; કહે: “હું ધર ખરચતો હિસાબ રાખવાનું મ્હારી સ્ત્રીને સોંપું છું. પણ હિસાબનો નમૂનો આ પ્રમાણે:—વાર વૈશ્યાની માજી આળિલી; વાર બાપ્પાની સાસર આળિલી; સદા વૈશ્યાએ મીઠા આળિલે;—વગેરે પછી બધા ગૂંચવાડો મહિનાની આખરે લાવીને પંડિતને કહેશે: આ બધાનો શરવાળો કરી લેજો!”

પંડિત ગુજરાતી જ બની ગયા હતા. બાપા પણ શુદ્ધ ગુજરાતી બોલતા. લાગણીઓપણુ ગુજરાત તરફ. પરંતુ એક વાર અમદાવાદમાં કોષ્ઠક સમારમ્ભને પ્રસંગે (‘કોષ્ઠેસ વખત કે—હેવે પ્રસંગે’) દક્ષણી મંડળ આવ્યું તે વખતે દક્ષણીએ દક્ષણી હેવા બળી ગયા! પણ આ માત્ર સ્વાભાવિક અને ક્ષણિક. કાયમ સમભાવ પંડિતનો ગુજરાત તરફ જ હતો. સ્વરમેજમાં જમીનો ખરીદીને મિલકત વસાવી; ત્હેમાં હેમના બોળા સ્વભાવને લીધે લોકોથી ઠગાયા તે નુકસાનમાં પણ આવી ગયા. છતાં તે

માટે શોક બેદ ના મળે; અને નુકસાન કરાવનારા ઠગારા તરફ પણ ઉદાર દાખા !

એક હેમના મધુર, શાન્ત, સમજાવતું દૃષ્ટાન્ત યાદ આવેછે. ઈ. સ. ૧૮૯૯ માં હું કાંઈક બન્ધુમંડળમાં અમલ અને અન્યાયયુક્ત આધાતો મળવાથી, શાન્તિ સોધવાને સ્થવારમાં સુરોદ્ધ પૂર્વે નદી પાર દુધેશ્વર પાસે મનશાનાં પગલાંમાં જઈને બેઠો. કોટની ધારેધારે બેઠક હતી ત્યાં સતો સતો વાંચતો હતો. દુધેશ્વરમાં કોઈ શય બાળવાને આવેલા મંડળમાંથી ધીતિયાં સૂકવવાને આવેલા બેચાર જણા નદી તરફથી ભાગેલા કોટ ઉપરથી ચઢીને આવ્યા. “અરે! અહિં તો કોઈક છે!” (મ્હને ભૂત કે મડદું જાણ્યો!)—ના, ના, જીવતું છે: પગનો અંગૂઠો હાલેછે!” ભડકીને એ લોકો ત્રાસી ગયા !—હું વાંચ્યો ગયો. મ્હારે ઘેર, મિત્રોમાં હોહા થઈ; મ્હને સોધવાને મિત્રો નીકળ્યા. ત્રીજો પ્હોર થઈ ગયા પછી, હું મ્હારી મેજે, શાન્ત મન થયા પછી, દોડતો ઘર તરફ વળ્યો. સોધવા નીકળેલામાંથી એક નિમકકલાલ ભેયો સગરાંમ લઈને આવેલો મળ્યો. મ્હને બેસાડીને લઈ ગયો.

સાંજે પ્રાર્થનાસમાજમાં ઉપાસના થઈ રહ્યા પછી, બ્હાર બધા નીકળ્યા, ત્યારે રસતામાં પંડિત પોતાને ઘેર જતે જતે પાછા ફર્યા, અને “નનુભાઈ! આ ત્હમે શું કર્યું? બધાને ગભરાવી માર્યા!”—આટલા જ મૃદુ, મધુર, ઠપકાના છતાં ઠપકાના નહિ હેવા, શબ્દો મધુર સ્વરથી કહીને ઘેર આહવા ગયા.

આ પંડિત, દક્ષિણમાં હરિપુર નામના ગામડામાં જન્મ પામેલા, કાલબળે અમદાવાદમાં આવી વસ્યા; ગુજરાતી, અમદાવાદી, બન્યા; પોતાના સાધુતા ભરેલા સ્વભાવથી બધાનાં હૃદય દર્પા. એ મધુર મૂર્તિ જ્યાં સુધી મ્હારા હૃદયમાં વસશે ત્યાં સુધી કોઈ પણ પ્રકારના કર્કશ, હુદ્, દુષ્ટ, ભાવને પ્રવેશ જ નહિ મળે. હેવા સાધુઓનો સંપર્ક દુશ્વર તરફથી ધન્ય પ્રસંગે જ મળે. એ સંપર્ક એ સાધુએ પરબૂમિમાં પ્રયાણ કર્યા છતાં મ્હારા હૃદયને ચિરકાળ રહેજે !

(૨૩)

સ્વ. શેઠ વીરચંદ દીપચંદ

આજના મુકુરપ્રતિષ્ઠાને વાચકની સમક્ષ રજૂ કરવાની પૂર્વે એક ઉપપાત્રનું દર્શન—અપ્રાસંગિકતાનો દોષાભાસ બહારીને પણ—કરાવવાનું મન થાયછે. મહારા પિતાના સમયના જૂના ધરના નાકિર—નાકિર નહિં, પણ જમાનાના ફેરફારોનો ધસમસતો ધોધ વેગથી જાયછે તે દૃષ્ટિએ પ્રાચીન કાળની સંસ્થાના સંપ્રદાયો જેતાં ધરના, કુટુંબના, અંગભૂત,—ધનેશ્વર મહારાજ હતા. હેમનું બાળપણ સાદા અક્ષરોમાં કાળજીપત્ર લખવા જેટલું, સાધારણ હિસાબ લખી રાખવા જેટલું હતું; પુસ્તકોનું વાંચન તો નહિં જ છતાં હેમની બહુશ્રુતતા અસાધારણ હતી: વ્રજભાષામાં અનેક રસનાં કવિતો, અંગ્રેજી વાક્યોના ટુકડા, સંસ્કૃતનું શબ્દજ્ઞાન, અદ્વૈતમતના સિદ્ધાન્તોનો બાજી પરિચય;—એ સર્વ હેવાં આકર્ષક અને ઉપયોગી હતાં, કે હું મુંબાઈ કૌલેજમાં અભ્યાસ માટે રજાો ત્યારે મને સંભાળવાને મૂકેલા ધનેશ્વરની પાસેથી, હેમના વાર્તાલાપોમાંથી, જ્ઞાનનો જથ્થો કીમતી પ્રાપ્ત થયો હતો. આ પ્રસંગ નથી, બાકી એ રૂપિયા ચારના પગારથી મરણ પર્વત કુટુંબમાં રહેલા પુરુષને સ્મરણમુકુરના એક સ્વતંત્ર ચિત્રનો વિષય બનાવી સકાય. હમારા કુટુંબની, જૂના કુટુંબમિત્રોની, અનેક રસ પડતી વાતો નિરાંત્યની વખતે ધનેશ્વર મહારાજ કહેતા તહેમાં શેઠ વીરચંદ વિશેની એક હકીકત મને કહેલી તેથી મહારા વચન માટે પ્રમાણનું મૂળ ધનેશ્વર મહારાજને બતાવીને કહું છું.

અમદાવાદ હાઈસ્કૂલના જૂના સમયમાં હેઝમાસ્તર તરીકે કટિંસ સાહેબ કરીને એક હતા. (રજીસ્ટ્રારબાઈ ઉદયરામે પોતાના એક નાટકનું

शेठ वीरचंद दीपचंद

[५४ १६८

“ટાંમસ બ્લડ કર્ડીસ બિરાળે વિલાખાતે x x x ગુરુશિષ્ય સંબંધ આપણો ચાલ્યો જાઓ,” ઇલાદિ વચનો વાળા છપ્પામાં અર્પણ એ કટિંસ સાહેબને કર્યુંછે;—તો ભદ્રના મંદાનમાં હાલ મિડલ સ્કૂલ છે તે મકાનમાં હાર્કિસ્ટલ હતી. એ સ્કૂલના ઓટલા ઉપર, “કોથળો કરવાનો” ધંધો કરનારો એક વૃદ્ધ વણિક કોથળો મૂકીને, કટિંસ સાહેબને કહેછે: “શાહેબ! મહારા વીડિયાને હાર.....ભણાવળે” એ વણિકનો પુત્ર આગળ ઉપર બેપાર રોજગારમાં પ્રતાપી વીરચંદ દીપચંદ થશે એ કાંણુ જાણતું હતું! ધનેશ્વર મહારાજે આલેખેલું આ ચિત્ર વધઘટ વિના રેખેરખ યથાવત્ અહિં મૂક્યુંછે.

ઉપોદ્ધાતરૂપે આટલું બસ. વીરચંદ શેઠ અમદાવાદમાં ખેમાભાઈ હીમાભાઈ શેઠના મુનીમ હતા તે વખતથી તે મુન્યાઈમાં સ્વતંત્ર ધંધો કરી મ્હોટા શેડિયા બની મરણ પામ્યા ત્યાં સુધી મહારા પિતા અને તે પછી હેમના કુટુંબવર્ગ સાથે વીરચંદ શેઠને ધરવટ નિકટની ચાલૂ રહી હતી. આ અંગે અનેક વાર હમારે ઘેર વીરચંદ શેઠ આવતા જતા. એક વાર હમે જમવાને માટે—જમવાના ધરમાં—બેઠા હતા. (જમવાનું ધર? ખુશાસાની જરૂરછે. હમારું કુટુંબમંડળ મ્હોટું, જમવા બેશિયે તો ન્હાનાં મ્હોટાં સ્ત્રી પુરુષ, મળી ત્રીસ જણ સહેજ થાય. લાખાપટેલની પોજ્યમાં શેઠની પોજ્ય-માં એક જુદું ધર હતું, રહેવાના ધરથી અડધી મિનિટમાં જવાય હેતું; ત્યાં હમેશાં જમવા માટે બધાં જતાં). વીરચંદ શેઠ મળવા આવ્યા. હમેશાં રહેવાના ધરમાં આવતા; આજ જમવાની વખતે આવ્યા; માણસોમાંથી કોથળે જમવાવાળે ઘેર હેમને આપ્યા. પડાળી ઉપર હીચિકા ઉપર એ બેઠા. હમે જમતા હતા તે સ્લામેની પડાળી અને એ પડાળી વચ્ચે ચાંક, ચાંકમાં મહારુદ્રનો ફુંડ. વીરચંદ શેઠને આવકાર મળ્યા પછી મહારા પિતાને એ પૂછવા લાગ્યા: “આ શું? જમવા માટે પેલે ઘેરથી આવોછો?” “હા; જમવું એટલે આવવું જ પડે.” “રોજ આવોછો?” “હા.” “સ્થવાર સાંજ?” “હા.” “વરસાદ હોય તોપણ?” “હા.”—મહારા પિતા ગુપ્ત રમજથી કહેવા લાગ્યા: “ખાવું હોય તો આવિયે; ના ખાવું હોય તો ના આવિયે.” બે ધરની આ અસાધારણ વ્યવસ્થાથી વીરચંદ શેઠને આશ્ચર્ય

લાગેલું તે પોતે પ્રશ્નોની પુનઃ પુનઃ આવૃત્તિ અને રૂપાન્તરરચનાથી આમ જણાવવા લાગ્યા, અને હમને—નિત્ય પરિચયને લીધે આશ્ચર્યભાવ અતકથં લાગવાથી—રમૂજનું જ પાસું નજરે પડ્યું.

વીરચંદ શેઠની કદાવર, પ્રતાપભરી, મૂર્તિ સર્વ કાંઈને આકર્ષણ કરે હેવી હતી. જિયાઈ પ્રયળ, શરીરનો બાંધો જોરાવર, આંખો બુદ્ધિના તેજ-ભરી, વાણીનો નાદ પ્રભાવભર્યો, આ સર્વ ઘાટમાંથી જિયાઈ અને લાંબા શરીરે પહેરેલો લાંબો ડગલો—એ એ વસ્તુઓથી મ્હારા આળમિત વરજરાય સંતોકરાય દેસાઈના મન ઉપર વિલક્ષણ છાપ પડી હતી; ઈ. સ. ૧૮૭૫ ના અંત ભાગમાં મુંબાઈમાં ચીનાઆગમાં હેમને પ્રથમ વરજભાઈએ ફોલા; તે વખતે જ, કે તે પછી તે યાદ નથી, પણ વરજભાઈએ, પોતાના રમૂજ સ્વભાવ પ્રમાણે વીરચંદ શેઠના દેખાવનું સંક્ષેપસ્વરૂપે આમ વર્ણન બાંધ્યું હતું: “મ્હારા જિયા જિયા શેઠ. મ્હારા નીચા નીચા ડગલા; મ્હારા નીચા નીચા ડગલા, મ્હારા જિયા જિયા શેઠ”—આમ ‘સો ઢાશ કહો લાડૂ પાવડી, અંબાવ મોરી માવડી; અંબાવ મોરી માવડી, સો ઢાશ કહો લાડૂ પાવડી”— એ નાગરોમાં લમ પછી ગવાતી—મોલાતી—પંકિતપોતી અનુકૃતિમાં એ વર્ણન સમાવ્યું હતું.

વીરચંદ શેઠ એટલે સાહસ, પરાક્રમ, ઉત્સાહવ્રતિ; હેમને પોતાના કરતાં જરાક ઓછી ઉત્સાહશક્તિમાં તો નિસ્તેજતા જ લાગવાતી. મુંબાઈમાં એક વાર મ્હારા પિતા ચીનાઆગમાં મોરારજી શેઠને ત્યાં જિતરેલા ને વખતે વીરચંદ શેઠ રોજ મળતા ત્યારે એક વાર મ્હારા પિતાને વીરચંદ શેઠ જોસથી કહેછે:—“ભોળાનાયભાઈ! જાઓ, જાઓ, ત્હમે કેવા બાયલા છો! છોકરાઓને ઘરમાં શા માટે પૂરી રાખો છો? મોકલો એકને વિદ્યાયત, બીજાને અમેરિકા, ત્રીજાને વળી બીજે કહિં મોકલી દો.” મ્હારા પિતા હસ્યા! શો જવાબ દે?

વીરચંદ શેઠની વાન કરવાની રીતમાં એ રમૂજ લક્ષણો હતાં: એક “કેમ વારું?” અને કોક વાર “સમજ્યા કની?” એ એ આંચણીનાં વચનો, વાક્યે વાક્યે ગોઠવતા; તે “કેમ વારું” ઉપર ચઢ્યા હોય ત્યારે “કેમ વારું”

જ ચાલે, અને “સમઝયા કની”નો પવન વાતો હોય તો “સમઝયા કની”-ની જ પરંપરા! બીજું લક્ષણ એ કે પોતે બીજા વિચારમાં રાશાયલા હોય તોપણ, આપણી વાત સાંભળતે કહેશે,—“હા; પછી હેણે શું કહ્યું?” પછી “ત્હમે શું કહ્યું” એ પ્રશ્નના જોડકાની પરંપરા ચાલી જ નય; આપણે અનેક વાર ઉત્તર કહ્યો હોય છતાં.

હેમની absent-minded સૂન્યમનસ્ક ટેવનો એક બીજો દાખલો: એકવાર હુતાગાની ઋતુમાં મ્હારા પિતા, મ્હારી મ્હોટી બહેન, વગેરે સ્ત્રીના-બાગમાં ઊતરેલાં; લાંબી મુદત રહેતાં; વીરચંદ શેઠ રાજ મળતા; એકવાર ખરે બપોરે ખમે લાલ રંગની કસબી ડોરની શાલ નાંખીને વીરચંદ શેઠ આવ્યા. મ્હારી બહેન કહે: “શેઠ! આ હુતાગામાં શાલ!”—“કાં સાલ દોડીછે?” એ ઉત્તર તરત મળ્યો.—શાલ ઉકેલીને હોડી નડોતી એમ ઉદ્દેશ હશે તો જુદી વાત.

એ વખતે અમદાવાદના હમારા પરિચિત ગૈયયા—ગાંધર્વ ફોનેદલાલ—હેમના સાજંદાઓની સાથે હમારી જોડે અવેજા. આર્ખાઇવરણ મર્ઝ વગાડીને સંભળાવવાની કળા ફોનેદલાલની પ્રખ્યાત હતી. સ્ત્રીનાગાના બંગલાના પાછલા ભાગમાં માંડવા જેવા છાપરા નીચે રાજ રાત્રે આર્ખાઇવરણની કથા થતી. ફોનેદલાલ આવેજા તો સારી કમાઈની આશાથી પણ ઓતાજનોમાં હમારું કુટુંબમાંડળ, મોરારજી શેઠને ઘેરથી કોઠ કોઠ કવચિત્, વીરચંદ શેઠ વખતો વખત, જણવામાં બાલાજી પાંડુરંગ (હાઇ કોર્ટના ટ્રાન્સલેટર), વગેરે દસ વીસ જણ જ થતાં. આમ કથાની નીરસતા અણુધારી રીતે ઘર્ષ. વીરચંદ શેઠને રસ ના પડ્યો. એકવાર રાત્રે કથાની વચમાં વીરચંદ શેઠ કહેણે—“ભાણિયા”! (ફોનેદલાલને અમદાવાદમાં પ્રેમાભાઈ શેઠના ઘરમાં હેમના વડુવાના સંબન્ધથી ‘ભાણિયો’ કહીને બધા ઓળખતા; તેથી “ભાણિયા!”)—“કાંઈ તવન ગા, તવન!” શૂંત્રાર, વીર, ઇત્યાદિક રસનું આર્ખાઇવરણ, જૈન ધર્મના ‘તવન’ જોડે શી રીતે ગોઠવાય! પણ આ માગણીમાં આર્ખાઇવરણની કથાની નિષ્ફળતા સખળ રીતે સ્પષ્ટવાઈ.

આ વખતની હમારી મુંબાઈમાં સ્થિતિમાં એકવાર છોકરીઓ માટે સારા વર સોધવાની મુશ્કેલીઓનો પ્રશ્ન નીકળતાં, મ્હારી બહેનને વીરચંદ શેઠ કહે: “છુથુબ્હેન! મ્હેં તો મ્હારી હીરીને માટે બે વર રાખ્યાછે.”—હમે અજળ થયાં. છુથુબ્હેન કહે: “શેઠ! એક કન્યા માટે બે વર!” ઉત્તર:—“બે છોકરાને બધાવું છું. સારા નીકળશે ત્હેની સાથે લગ્ન કરાવીશ.”

હું શેલાપુરમાં છ વર્ષ રહ્યો, તે દરમ્યાન રજા વગેરે પ્રસંગે અમદાવાદ જતે આવતે મુંબાઈ ઊતરવાનું તો થતું જ. એક વાર ચીનાબાગમાં મોરારજી શેઠને ઘેર એક મિજલસ હતી; દિવસના ભાગમાં જ હતી; પણ નાચ હતો. લોકોની સંખ્યા સારી હતી. મોરારજી શેઠને મહિસૂર રાજ્ય સાથે સારો સંબંધ હતો. આ મિજલસમાં પાંચ છ અંગ્રેજી મહિસૂરના આધિકારી વર્ગમાંના આવ્યા. હેમને દાખલ કરતી વખતે વીરચંદ શેઠ આગળ ચાલતે ચાલતે, કોઇ પણ શ્રીતાને ઉદ્દેશ્યા વિના, આકાશને—પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ, સર્વ દિશાને,—કહેવા લાગ્યા: “Mysore officers!”—આમ એક સર્વસામાન્ય પિછાણ આપીને શેઠ નિવૃત્ત થઈ ગયા. કોઇના જ્ઞાનમાં ત્રિક્ષિ ના થઈ; કાંઈ કુતૂહલવૃત્તિ પણ જાગી નહિં. કાળા ઈવિનિંગ ડ્રેસના સુટ, કકડતાં ધોળાં શર્ટ અને અંદર ગોરા, ધઉવણી, વિવિધ પ્રકારના વિદેશી ગૃહસ્થો—એ ચિત્ર પ્રગટ થયું, મિજલસમાં સમાઈ ગયું.

મ્હારા રમરણમુકુરનાં ચિત્ર પણ મુકુરમાં અહિં સમાવી દઉં છું.

પણ એ સંકુલચિત્ર સમાઈ જતે જતે,—પેલી, મૂર્તિ—બુદ્ધિબળ ઝરતી કાંઈક માંજરી આંખોમાંથી સમભાવનાં સ્મિત વેરતી, વાંકા વળેલા નીચલા હોઠ જોડે હોઠ ખીડી દહતા અને દયાનો મિશ્રભાવ પ્રગટ કરતી, ઊંચા કઢાવર ધાટની દેહચાદીમાં દહતા પ્રગટતી,—એ મુકુરમાં સ્થિર છપાઈ જાયછે; કેમેરા પોતાનું કર્તવ્ય કરી લેછે; અને ગોધાવી જેવા અસહન ન્હાના ગામડામાં ઉત્પન્ન થયેલો મુંબાઈ નગરમાં બેપાર ધંધામાં અમસ્થાન મેળવનારો, આપણનો અપૂર્વ નમૂનો સ્થિર પ્રતિબિંબ્ય મૂકતો જાયછે.

લ.મરાવ ભોળાનાથ

[પૃષ્ઠ ૨૦૩]

હરિજાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ

[પૃષ્ઠ ૨૦૩]

(૨૪)

સ્વ. હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ

તથા

સ્વ. ભીમરાવ ભોળાનાથ

મોજાં વિકાસી મુખ શાં તડેછે!
આપાસ શી પંકિત તમિસની છે!
તો થે ન કમ્પે ખડકે પનોતી,
ના ઝંખાયાયે શુભિ સ્નેહમ્પોતી!!!

(હ. હ. ધ્રુવ)

X X X
જે આજ દિવ્ય સહુ વાણની કંઠાં તું વીણા!
રાગે ભર્યાં મધુર તે સુર આર્પી ઝીણા!
પેહલી વશી સુતણુ નારદકંઠ રાગે,
આવી પછી સુરસમાન જ લોકભાગે;
તે કંઠાં દાસે મધુરવાદિનિ રમ્યવીણા?

ભીમરાવ ભોળાનાથ)

આ બે નમૂના બંને કવિની કવિતાના સ્વરૂપનું નિદર્શન સચોટ કરેછેઃ
હિંડેલસુ લાખટની દીવાદાંડીના વર્ણનનો પ્રથમ શ્લોક એ જડ દીવાદાંડીનું
વર્ણન કરેછે, તે સાથે આપણે કામ નથી; આપણે હેમાં હ. હ. ધ્રુવની
કવિતરચનાનું સૂચન મૂઢરૂપે જોઈ સકીએ છીએ; અર્થની અવિશદતા તે
તમિસા, સમુદ્રના ખડખડા મોજાં તે હેમની ખડખડી પઘરચના, — ‘રખાન
પ્રતિપદાકે વૃત્ત છન્દે જણાયે’ એમ જે’નું પોતે જ સ્વરૂપકથન કર્યુંછે

તેવી પછરચના; છતાં, “ ના ઝંખવાયે (કવિતાની) જ્યોતિ” ; હેવી હેમની કવિત્વકૃતિયો હતી. હેમણે પોતે આપેલી નીચેની પંકિતયોમાં હેનું નિદાન (અન્નજીતાં જ) પ્રગટ કર્યું છે :

અહિં નથી રસ પાળે નહેર બાંધી વહાવ્યો,
નથી પ્રથમથી આવે ગોઠવી બિપ્લવ્યો.
લહરિ વડો નહીં મંજરી ખીલો જોમે,
જળો ઉદયો કળાએ આહુત અર્પો એમે ?

ભીમરાવની કાવ્યકૃતિયો માટે નારદની વીણાને કરેલું હેમનું સંબોધન અજ્ઞાત પ્રતિબિમ્બરૂપે ઉપરના શ્લોકમાં જોવાય છે.

છતાં હું. હું. ધ્રુવ અને ભીમરાવ બંનેમાં ગુણ તેમ જ દોષ એક નમૂનાના હતા: અવિશદતા, છતાં માધુર્ય; અકૃત્રિમતા; પ્રણાસિકાનો સ્વચ્છન્દ અનાદર; સંસ્કૃતકાવ્યોની સંસ્કૃતિનું પાન કર્યાથી પોતાની રચનામાં તે સંસ્કૃતિની દીપ્તિનું દર્શન:—છલ્લાદિ સ્વરૂપ સમાનતા સાધનારા અંશ હતા. છતાં બંનેમાં ભેદક અંશો પણ હતા. હું. હું. ધ્રુવની પેઠે ભીમરાવ આવેશમાં હૃદયાર નણાયા જતા નહોતા; પરિણામ એ થયું કે હું. હું. ધ્રુવની કૃતિયોમાં કઠંગી રચના,† દાસ ઉત્પત્ત કરાવે હેવા ઉદ્ધાર છલ્લાદિ પ્રગટ થાય છે, ત્યારે ભીમરાવમાં સંયમ, સુધડ સલીલ ગતિ, પદલાક્ષિત્યમાં મનોરમતા, છલ્લાદિ લક્ષણો સ્થળે સ્થળે જણાતી અર્થકિલ્બજતાને ઢાંકી દે છે.

ઊંડી પરીક્ષા અને સરખામણીનો અહિં પ્રસંગ નથી.—આટલું પણ નાંધ્યું તે એટલા માટે કે આ બંને કવિને સાથેલાગા આ લેખમાં કેમ જોયા ત્હેનું એક કારણ જણાય. ‘ત્રીજા’ કારણો પણ છે: બંને ગુજરાતી કવિતાના મધ્યયુગ અને નવીનયુગના વચમાં રહેલા, પ્રાચીન અને અર્વાચીન સંસ્કૃતિનું સ્વભાવ મિશ્રણ પ્રગટ કરતી કાવ્યકલાના આચાર્યરૂપ, હતા. બંને સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી કાવ્યસાહિત્યના સપ્રેમ અભ્યાસનો પરિપાક પોતાની

† પોતાનાં કાવ્યોના સંગ્રહને ‘કુંજવિહાર’ નામ આપીને પ્રસિદ્ધિમાં મૂકનારી જહેરખમરમાં હ. હ. ધ્રુવે જુહાનુહા વિભાગને ‘સુંગાર’ સંબંધી વિશિષ્ટ કરેલા; તે વાત ઠરકુ લક્ષ જોયીને ભીમરાવે ત્યારા ઉપરના એક પત્રમાં રમૂજથી પૂછેલું કે—‘સુંગારપાનાં, સુંગારપૂઠું,—વગેરે પણ શા માટે નહિ ?’

કાવ્યકૃતિયોમાં દર્શાવનારા હતા; જો કે હ. હ. ધ્રુવમાં માધુર્ય, અને સાહિત્ય કરતાં કદંબાપણું ને અવિશદતા વધારે હતાં, અને લીમરાવમાં અવિશદતા ઓછી અને ઢંકાયલી, કદંબાપણું અતિ વિરલ, અને માધુર્ય અને સાહિત્ય તો બરપૂર હતાં. હવે બંનેનાં સ્મરણો યથાસ્થિત નાંધું છું.

હરિલાલ ધ્રુવ

હરિલાલ મહારા સહાધ્યાયી નહોતા; મહારા કરતાં એકમે વર્ષ આગળ હતા. પરંતુ એક ચિત્ર મહારા મનમાં છપાયલું હતું તરવરે છે. લાખા પટેલની પોહ્યમાં થઈને (ખાડિયાની ખારીને રસ્તે પોતાને ઘેરથી સ્કૂલમાં જતાં) રોજ નવ ને દસ વાગ્યાની વચ્ચે, મહારા મકાનની મેડીની ખારીમાં બોલો રહેલો હું એક ઊભી, ટપકટપક ટૂંકાં પગલાં બરતી, કમરની ઉપરનો ભાગ હાલેજ નહિં ને માત્ર નીચેના બે પગ ચપચપ ચાલે, હાથમાં પુસ્તકોની થોકડી લમણા આગળ, તડકા ટાળવા માટે હોય એમ, પણ માત્ર ટેવને લીધેજ, જમણો હાથ જીયો રાખીને તેવડે પકડીને ધરેલી-હેવી તરુણ મૂર્તિ જતી હું દેખતો, અને તેથી મહારા મન ઉપર કાંઈક અનુરાગ, કાંઈક હીડંબા વગેરેથી રમૂજ, કાંઈક મહારા કરતાં ચાંદવાતા વર્ગના વિદ્યાર્થી તરીકે માનવૃત્તિ, -હેવા મિશ્રભાવ હૃદયમાં સ્કુરિત થતા. એ મૂર્તિ તે હરિલાલ ધ્રુવ.

હાઈસ્કૂલમાં હરિલાલ જોડે હું સંપર્કમાં આકસ્મિક યોગે આવ્યો. હેમણે અન્ય મિત્રોની માથે મળીને એક સભા સ્થાપી હતી. હેનું નામ આગળ ઉપર “જ્ઞાનચંદ્રોદયા સભા” પાડ્યું હતું. એ સભામાં મહેને દાખલ કર્યો હતો. સભા ખાડિયામાં ઘોખીની પોહ્યમાં કે કહિંકે મળતી હતી. મેમ્બરો પાંચસાત જ હતા, એમ સ્મરણ છે. કોઈ કોઈ વાર ગોપાળરાવ હુરિ દેશમુખના બે પુત્રો ભોરેશ્વર દેશમુખ અને લક્ષ્મણરાવ દેશમુખ, સભામાં હાજર રહેતા હતા. હેવે એક પ્રસંગે મેં અંગ્રેજીમાં એક નિબન્ધ વાંચ્યો હતો; -એ એક પાનનું નિબન્ધ ! ચાંચા પાંચમા ધોરણના વિદ્યાર્થીના આ પરાક્રમ (!) નાં વખાણ દેશમુખ ભાઈઓએ, હરિલાલે, વગેરેએ

જિભા થઈને બોલીને કર્યાં, તે પ્રસંગ સાંભરતાં મ્હને બહુ જ હસવું આવેછે. 'નિબન્ધ' માં કશો પણ માલ નહોતો.

આ સભા પાછળથી હાઈસ્કૂલમાં મળતી. તે વખતે એકવાર હુરિલાલના અંતમિત્ર કેશવલાલ મોતીલાલ વડીલે 'જ્ઞાનચંદ્રોદયા' શબ્દ ઉપર શ્લેષયુક્ત રમત કરી તેથી હમે છક થઈ ગયા હતા; હવે નિઃસાર લાગી હસવું આવેછે. એ મીટિંગમાં બહારના કેટલાક પુરુષો આવ્યા હતા અને સંખ્યા પંદરેકની થઈ હતી. ઉત્સાહ હમારા બધાનો એ સમયમાં પુષ્કળ હતો. દેશાભિમાનનો પવન પણ બધાના મગજમાં ન્હાના ન્હાના વંટોળિયા રમાડતો હતો એક એ મંડળમાંનો મિત્ર મ્હને એક વાર કહે: “જ્યારે હુરિલાલ તલવાર લઈને બહાર નીકળી પડશે, કેશવલાલ (વડીલ) યુદ્ધમાં જિતરશે, લલ્લુભાઈ (એક લલ્લુભાઈ મહીપતરામ હતા તે) તલવાર લઈને જિતરશે, ડાહ્યાભાઈ (ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી) સમશેર લઈને ધૂમશે, ત્યારે હું પણ રણમાં રમવા જઈશ.”—આ મતલબનું વાક્ય સાંભળીને હું કાંઈક વિલક્ષણ બાવ અનુભવવા લાગ્યો. કિયા રણસંગ્રામમાં? કયારે?—પ્રત્યાદિ અનિશ્ચિતતા, અશક્યતા મ્હને ગૂંચવવા લાગી. પણ મ્હને પણ હેનો રંગ લાગ્યો, અને એક કાગળમાં પંદરવીસ પંક્તિનું લાંબું, બપોદદાર, છટાદાર, અગ્રેજી વાક્ય લખી નાંખ્યું—ને હેમાં આડખર, દેશાભિમાનના જિભરા, ઇત્યાદિ ભરીને, તે વાક્ય વાંચી-વાંચીને હું ખુશ થવા લાગ્યો. હવે કાર્ણ કહેશે કે “નરસિંહરાવ દેશભક્તિ શબ્દથી પણ બડકી જિટે છે!”*.

આ સભાને અંગે—અંગે નહિં, પણ કાંઈક હેના આડકતરા સંબન્ધમાં—હુરિલાલે એક છુટ્ટો કાઢ્યો: દરેક મેમ્બરે બીજા મેમ્બરોની જોડે મેત્રતાસંબન્ધ શો છે તે દર્શાવવાને વર્ગ પાડવા; ફ્રેન્ડ ક્લાસ, સેકન્ડ ક્લાસ, અને થર્ડ ક્લાસ friend (મિત્ર) એમ. થર્ડ ક્લાસ મિત્ર હોય તે પેલા મેત્રને ઘેર આવે ત્યારે હેની પત્ની બોલેચાલે નહિં, પણ હાજર રહી સકે; સેકન્ડ ક્લાસ મિત્ર હોય તે મિત્રના દેખતાં હેની પત્ની જોડે વાતચીત કરી

* મ્હારા ઉપર મૂકાતા આ આરોપ સ્હામે ઉત્તર આપવાનું આ સ્થળ નથી. હેતુથી આરોપ એ મૂકાતો આવ્યોછે, તે હું બચું છું, અને હસું છું.

સકે; અને ફર્ટ કલાસ ફ્રેંડ મિત્રની ગેરહાજરીમાં પણ હેની પત્ની જોડે વાતચીત કરી સકે. આ રમતથી મહારા મનમાં તો હસવું જ આવતું હતું. અને વળી આ યોજનાને પરિણામે માંહિ માંહિ અસંતોષ ઉત્પન્ન થયા તે જુદું. એક જણ મહેને આવીને કહેવા લાગ્યો: “જુવો, નરસિંહરાવ, મહે હરિલાલને ફર્ટ કલાસ ફ્રેંડમાં મૂક્યા, અને હેમણે મહેને સેકંડ કલાસમાં જ મૂક્યો!” આ વળી વધારે રમૂજ જીપગ્ગવે હેની સ્થિતિ હતી. એ યોજના પછી ક્યાં સૂધી ટકી તે યાદ નથી આવતું.

પણ બીજો જુદો વળી હરિલાલે કાઢ્યો હતો: દરેક મેમ્બરે બીજાને પ્રમાણપત્ર (સર્ટિફિકેટ) લખી આપવું. તો જ તે સભાનો મેમ્બર થાય. નવા મેમ્બર માટે તો ખરું જ, પણ જે મેમ્બરો પ્રથમથી જ હતા હેમને પણ આમ સર્ટિફિકેટ જોઈએ જ. હરિલાલે કેશવલાલ મોતીલાલ વકીલને સર્ટિફિકેટ આપેલું મીટિંગમાં વાંચી સંભળાવ્યું: “My friend, Mr. Keshavlal Motialal Vakil, and who will be a Vakil soon,” ઇત્યાદિ. (કેશવલાલની અડક ‘વકીલ’ હતી, હેમના પિતા વકીલનો ધંધો કરતા હતા તેથી; અને એ વકીલની પરીક્ષા પોતે આપી આવ્યા હતા, પરિણામ જણાવાનું બાકી હતું:—આ વાત જાણ્યાથી ઉપરના વાક્યનું રહસ્ય સમજાશે.—અને, ખરે વાચમર્થોડ્ડુધાવતિ હેવું હરિલાલની વાણીને વિશે આ પ્રસંગે જન્યું; કેશવલાલ વકીલની પરીક્ષામાં પાસ થયા.)

આ પ્રસંગે, સર્ટિફિકેટો અપાતાં હતાં તે પ્રસંગે કે બીજા કોઈ પ્રસંગે તે યાદ નથી આવતું, પણ એકવાર સભામાં તકરાર કશાક માટે ઉત્પન્ન થઈ, વાદવિવાદ જોસમાં ચાલ્યો, હરિલાલ બહુ ઉસ્કેરાઈ ગયા, અને કોષાશ્રુ, ખરેખરાં અશ્રુ, હેમની આંખમાંથી ખરખર ખરવા લાગ્યાં. આ દયાજનક સ્થિતિથી હું ગભરાઈ ગયો.

સમય ચાલ્યો; હરિલાલ એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં લણવાને મુંબાઈ ગયા; કાલક્રમે હું મંદ્રિક કલાસમાં આવ્યો. આ વખતે એ કલાસમાં મહેને બે ત્રણ તોફાની, મસ્કરા, સોળતી મળ્યા. નામ નહિં લખું; જરૂર નથી; અને ગુજરી ગયાછે. હેમની સરદારી નીચે ચાર પાંચ મિત્રમંડળે હરિલાલના

ધરતી સ્થામે મહાદેવના ઝોટલા ઉપર બેસી હુરિલાલની ઠેકડીઓ કરવાનું નિન્ન કામ શરૂ કર્યું. આ અનાદૃત અડપલાને રોકનાર કોઇ નહોતું. હું નળબાઈથી એ મિત્રોના ખેંચાણમાં તણાયે જતો હતો; કાંઈ પણ કૃતિમાં સાક્ષાત્ શામેલ નહોતો રહેતો. પરંતુ સાથે રહેતો ખરો. હાનું પરિણામ Battle of Kirkee (ખડકી)”—ખડકીના યુદ્ધમાં આવ્યું. ખાડિયામાંથી લાખા પટેલની પોળ્યમાં જવાના દૂંકા રસ્તાની ખડકીની ખારી આગળ હમે ન્હાના ચાંકઠામાં બેઠા; ધરાદો તોફાનનો; કેશવલાલ વડીલ ત્યાં થઈને જાય એટલે હેને ઠોકવો!—(શી મૂખાઈ! આજ દસુંધું—પસ્તાઉંધું). સ્થામા પક્ષને પણ આ વાતની ખબર પડી ગઈ હતી. એક ‘ગંગનન કાંજદાર’ એમ ઉપહાસનામ પાડેલો વાણિયો હમારામાંથી કંટયો હતો એમ બહેમ છે, અને સ્થામા પક્ષે પણ હમને ઠોકવાની તૈયારી રાખી હતી—એ બાબત પછીથી મ્હને ખબર મળી.—એક મહારી કલાસના મિત્રે મ્હને કહ્યું—કે મ્હને પણ ત્હમને બધાને મારવા માટે એ લોકોએ બોલાવેલો, પણ મ્હેં ના કહી.—ત્હમે હો ત્યાં હું મારવામાં બાગ લઉં?—કેશવલાલને બદલે હેમનો ન્હાનો ભાઈ, દસ વરસનો બાળક, હમારી આગળથી જતો હતા (scout ચારરૂપે મોકલ્યો હશે);—પાછળ ગુમ રહેલું દળ હતું તે હમને ખબર નહોતું. મુકુંદરામ નિલારામ મહેતા હમારા મંડળમાં હતા; હેણે જૂમ પાંડી: “કાણું જાયછે?”—કાણું તે માણસ!—કેમ છે?” ઉત્તર મળ્યા. મુકુંદરામે છોકરાને હાથ ઝાલીને બિબો રાખ્યો, ને બોલ્યા!—“કેમ, દુલ્હેરાય! હાને મારું?”—કહીને મારવા જાયછે એટલે તો જૂમ પડી, અને જોડેની ગલીમાંથી ગુમ દળ આવ્યું, લાકડીઓ બિડી, ઈંટયો ફેંકાઈ; દુલ્હેરાય તો “વીંછી કરડયો” કહીને ન્હાસી ગયો; માર મુકુંદરામને અને ભગવાનલાલ બાદશાહને સખત પડ્યો—બંનેનાં માથાં ફૂટ્યાં. મ્હને કોઈયે હાથ ના અડકાડયો—હું મધ્યમાં બિબો હતો છતાં. યુદ્ધ અટક્યું. ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી આગળ આવ્યા; હમને ઉપદેશરૂપે ધમકાવવા લાગ્યા; મ્હને કહે: ત્હમે હાવા લોકોની સખતમાં દોરાઓછો તે સારું કહેવાય?—યુદ્ધ શમ્યું. મુકુંદ અને ભગવાનલાલને કપાળમાં ત્રાગેલું ત્હેનો રૂ દાખીને ઉપચાર કર્યો (દુલ્હેરાયના ધરમાં જઈને). હું ઘેર રાત્રે મોડો પહોંચ્યો. ખરી હકીકત

કહી; મહારા પિતાએ એક શબ્દ પણ કપકાનો કહ્યો નહિં; (એ જ મ્હને સળ);—દાઝયા ઉપર ડહામ દેવા નહિં એ ન્યાયે. બીજો દહાડે ફર્જદારી-માં ફરિયાદો નાંધાઈ; ઇત્યાદિ વાત થઈ-પછી પતી ગયું. મહીપતરામબાઈએ ‘સાનસુધા’માં એક લેખમાં પ્રસંગ કાઢીને આ મુદ્દાનો રૂપાન્તરે ઉલ્લેખ કર્યો,—ઇત્યાદિ. આ મુદ્દાના મૂળ પુરુષ હરિલાલ તો રણસંઘામમાં આવ્યા નહોતા; હેમના મિત્રો જ સેનાપતિ થઈને આવ્યા હતા.

આ પછી કેટલીક મુદત સુધી હમારે અબોલા રહ્યા—હરિલાલ અને હેમના મિત્રોને અને મ્હારે. વખત જતો તે બસાઈ ગયું.

હરિલાલમાં sense of humour (રમૂજની સમજશક્તિ) કાંઈક અલ્પ હશે. મિત્રોના વગે, ‘સટિ’ફિકેટો, વગેરે ઉપર કરેલા ઉલ્લેખથી તે જણાશે. આ વિશે બીજું દૃષ્ટાન્તઃ હું એલ્ફિન્સ્ટન ફીલેબમાં દાખલ થયો; હરિલાલ બી. એ. ક્લાસમાં હતા. લાયબ્રરીમાં વાંચવાના મેજ ઉપર મ્હેં એક છાપેલું ચોપાનિયું દીધું; હરિલાલે પોતાના પિતાને મળેલાં સટિ’ફિકેટો-નો સમઘ છપાવેલો હેમાં’ હતો. હેમાં એક અંગ્રેજ અમલદારે આપેલા સટિ’ફિકેટમાં હર્ષદરાયને વિશે “he is a rare animal” એમ હતું. સ્પષ્ટ રીતે આ ઉપહાસગર્ભ વચન હતું, છતાં તે પણ હેમાં દાખલ કર્યું, તે ગમે તો પ્રમાણિકપણાનું ફળ, કે ગમે તો sense of humour ની ખામી. હું ધારું છું એ રમૂજની ગ્રહણશક્તિની ખામી જ. એ જ ખામીને લીધે—હેમણે પોતાના એ પુત્રોનાં નામ મ્હારા તથા મ્હારા બન્ધુના નામે નામ પાડ્યાં તે સાથે ઉપનામો પણ તે જ લીધાં. એ પુત્રોના ઉપવીતની કંકોત્રીમાં કે કરામાં “નરસિંહરાવ ઉર્ફે નનુભાઈ તથા કૃષ્ણરાવ ઉર્ફે મનુભાઈ”, એમ હમે દીધું. મનુભાઈએ પૂછ્યું: “હરિલાલ! આમ હમારું નામ અને ઉપનામ બંને ચોરી લીધાં?” હરિલાલે હાજરજવાબી વાપરી કહ્યું: “નામોને માટે વળી copyright, કોપીરાઈટ. હોય કે?” વળી એક દૃષ્ટાન્તઃ બાબૂ પ્રતાપચન્દ્ર મજમુદાર અમદાવાદમાં ઈ. સ. ૧૮૭૪-૭૫ માં કે તે અરસામાં પેલપ્રથમ આવ્યા; ત્હારે હેમના વકત્વ-થી જનમંડળ ઉપર અસાધારણ છાપ પડી હતી. એ પછી હરિલાલ અને

હેમના મિત્રમંડળે પોતાનાં નામને ‘ચન્દ્ર’ ઉપનામ લગાડવાનું કાર કર્યું હતું: હુરિલાલ તે હુરિચન્દ્ર, કેશવલાલ મોતીલાલ તે કેશવચન્દ્ર મોતીચન્દ્ર, ઈલાદિ. હુરિચન્દ્ર હર્ષદયન્દ્ર એમ ન્હોતું કર્યું એટલું બાકી. હમે એકવાર સાબરમતીના પૂલ ઉપર ફરી આવીને ઢાળની પોલ્યમાં કેશવલાલ કે કાંઈક રહેતું હતું ત્યાં આવ્યા; ધરમાં પ્રાર્થના કરવાને ટોળું બેઠું; તરત જ, આરમ્ભમાં હુરિલાલે તથા કેશવલાલે પાઘડીઓ કાઢી નાંખી, ઊઘાડે માથે બેઠા; બંગાળી ઢબથી; પ્રતાપચન્દ્રની નકલ કરી. ‘હમે તો પાઘડીઓ કાઢીશું’ એમ કાંઈક માશીરૂપ વચન બોલીને પાઘડીઓ ઊતારી તે વખત લાગ્યું કે આ કૃતિમાંના હાસ્ય સ્વરૂપનું એ લોકોને ગૂઢ જ્ઞાન થયું હશે; છતાં ના થયેલું.

હુરિલાલમાં સંગીતને વિશે ખામી હતી. ગાઈ સકતા નહિ તેમ સમજતા પણ નહિ. પરંતુ એ ઊનતા પોતે જાણતા; એક પ્રસંગે હેમણે કોક સભામાં કહ્યું: “મહેને માતાં નથી આવડતું તેથી આ ગાન મહારા મિત્ર ઢાઢાભાઈ ગાશે.” બાકી, મહીપતરામભાઈ તો એક વાર એમ બોલેલા કે: “હુરિલાલ ગાઈ સકશે. શા માટે નહિ? એ કવિ છે કતી?” કવિ હોઈ તે ગાઈ જ સકે એ સૂત્ર વસ્તુસ્થિતિનું પ્રતિબિંબ નથી આપતું. the poet sings એ રૂપકગર્ભ વચનથી જામ થઈને મહીપતરામભાઈ બોલેલા.

કૃતિજનતા જીવન પછી વિદ્યાર્થી નવા જીવનમાં પ્રવેશ કરેછે. જૂનો વિદ્યાર્થી મટી જઈ જુદા જ લોકમાં પ્રયાણ કરેછે. મૃત્યુથી આ જીવન અને પરજીવન વચ્ચે જે ભેદ પડેછે—ભેદ પડેછે? ના; અનુસંધાન થાયછે—તે ક્રમ કૃતિજીવન અને દુનિયાદારીના જીવન વચ્ચે આવેછે. એટલે પરલોકજીવન સ્વર્ગમર્મિર્ગતયો મિત્રપણાદિ દેહિજામ્ એ વચન આ પ્રસંગે રૂપાન્તરે લાગૂ પાડી સકાય. એ રીતે હુરિલાલ અને હું પણ મિત્રપણ્યગતિમાં પડ્યા. એ ગાયકવાડી રાજ્યમાં નાર્કરીમાં જોડાયા, જજની પદવી સુધી ચઢયા; હું અગ્રેજ રાજ્યમાં નાર્કરીમાં પડ્યો. હેમણે ગુજરાતી બાપા તથા સાહિબથી

અનેકવિધ સેવા, ઉત્સાહથી વિદ્યતાથી, કરી. એ સેવાને અંગે ‘ચંદ્ર’ નામનું માસિક એ કાઢવા લાગ્યા. હેમાંના એએક પ્રસંગો નાંધવા જેવા છે:—

એ માસિકના પૂઠા ઉપર કે અન્યત્ર જાહેરખબર, એ માસિક કો’ની પાસેથી મળશે કે હેવી બાબતની હતી, ત્હેમાં મણિલાલ નબુભાઈ દ્વિવેદીનું નામ લખતાં. તે પૂર્વે “વેદમૂર્તિ” એમ લખેલું હતું. મણિલાલ સાડોદરા નાગરના વૈદિક વર્ગના હતા, હરિલાલ ગૃહસ્થ વર્ગના હતા; નાગરોમાં (વડનગરા તેમ જ સાડોદરા નાગરોમાં) ગૃહસ્થ અને કિશ્તુક એમ વિભાગ છે, ગૃહસ્થો કિશ્તુકોને જિતરતી પંકિતના ગણેછે અને કાંઈક રમૂજમિશ્ર તિરસ્કારદષ્ટિથી જુવેછે એ વાત જાણીતી છે. કાંઈક હાવા આવથી જ આ ‘વેદમૂર્તિ’ વિશેષણ મૂકાયલું હતું. એ વિશેષણ મૂકવાનું બીજું કાંઈ પ્રયોજન જ નહોતું,

‘ચંદ્ર’ માસિકમાં હરિલાલના લેખોમાં, અને ખાસ કરીને કાવ્યોમાં ઉદગાર ચિહ્નો અકારણ્ય ખડકાતાં હતાં; ! ! !, ! ! !, ! ! !, ઈત્યાદિ વિવિધ-રૂપ વિચિત્રતાએ થતી હતી. તે વિશે “ચંદ્રનાં ચમત્કારચિહ્ન” કરીને મ્હેં એક અર્ધ ઉપહાસ ભરેલી ચર્ચા લખી હતી, તેનો ઉત્તર પણ હેમણે લખી પ્રગટ કર્યો હતો: “આ ચંદ્રનાં ચિહ્ન કે જમાનાનાં ચિહ્ન ?” એમ મથાળું જણ્યામાં હતું. આ પરસ્પર ચર્ચામાં હૃદયન્મી કટુતા હમારા એમાંથી એકેકેમાં નહોતી; મતભેદ અને રમૂજ એ જ સૂરનાં એ માન હતાં.

હરિલાલે પોતાની પત્નીનાં કેટલાંક કાવ્યો એ માસિકમાં પ્રગટ કર્યાં હતાં કાવ્યોના કવિત્વગુણ નહિં પણ, પતિની પ્રેમભક્તિ, એ જ એ પ્રસિદ્ધિનું મૂળ હતું. એ વાંચીને “એક અદ્ભુત સ્ત્રીકવિ” એ મથાળાનો ઉપહાસલેખ મ્હેં પ્રગટ કર્યો. એ લેખ લખતી વખતે મ્હારી કલમ કાંઈ સખત તેજભરી સ્લાહીમાં બોળાઈ હતી. છતાં હરિલાલે મનમાં અછુમાત્ર કલુષભાવ રાખ્યો નહોતો. હેમણે મ્હને ક્ષમાથી જ સ્મરમાવી નાંખ્યો.

હેમનું હૃદય પૂરેપૂરું નિખાલસ, કોમળ, નિષ્કપટ હતું તે વાતનો અનુભવ મ્હને થયોછે, ધણે વખતે અમદાવાદના રેલવે સ્ટેશન ઉપર હમે અણુધાર્યાં મળ્યાં ગયા, તે વખતનું હેમનું ઉદ્ધાસભરું ચિત્ર મ્હારી નજર અગમ્ય ખડું

ઘાયલે: ગડબડિયા ગતિથી હેમનું ધસી આવવું, હૃદયના ઊભળકાથી હાથ મેળવવો, 'મુખ્યચર્ચામાં સહભાવયુક્ત ઉભરાની દીમિ, વાણીમાં સ્નેહની મધુરતા અને જોસ, સાઠોઢરિયા પાધડી સાઠોઢરીયા વક્તાથી ગોઠવાયલી તે સાથે ડોકાનું ડમગવું;—આ સર્વ ચિત્ર રેખાવાળી હુરિલાલની સ્નેહ અને ઉત્સાહભરી મૂર્તિ' મહારી કલ્પનાના ફલકમાં અત્યારે આલેખાય છે, અને હૃદય આર્દ્ર થાય છે.—એ હુરિચન્દ્રનું તે પછી અદર્શન થયું, તે મહારે સંબંધે તો અદર્શન જ રહ્યું.

બીમરાવ ભોળાનાથ

મહારા પોતાના જ બાઈના સંપર્કો તો સ્વાભાવિક રીતે અનેક હોય; તો ત્હેમાંથી શું નાંધું ને શું ના નાંધું? બહુ પ્રસંગો તેથી જ નાંધે ટૂંકી થશે. મહારા કરતાં આઠ વર્ષ ઉંમરમાં બીમરાવ મોટા હતા; એટલે મિત્રવત્ સાહચર્યના સંભવની બહુ આપેક્ષા ના રખાય. છતાં હું મંદ્રિક કલાસમાં હતો તે વખતથી પોતાની કાવ્યાદિક રચનાઓ મ્હને એકલે સાથે બેસાડીને એ વાંચી સંભળાવતા હતા. “પૃથુરાજ રાસા” હેમણે પૂરું રચેલું નહિ, આરંભનો સર્ગ તૈયાર થયેલો ત્હેમાંથી મ્હને પ્રેરણા વાંચી સંભળાવેલા હજી યાદ આવે છે. ‘પૃથુરાજરાસા’ તે શું ત્હેનો મ્હને તે વખતે ખ્યાલ પશ્યું નહોતો.

“બે હસ્ત અદ્રિ બની બે ગડ મુહિમાંથી,
ભૂલાય કેમકે તૂટી જે પડતા ત્યહાંથી.
અંગાર બહુગરના કરમાંહિં બેઠા,
વર્સે જ તે સરતથી વિખર્યા મરેઠા.”

(પ. રા. સર્ગ ૧, શ્લોક ૪.)

એ શ્લોક હેમણે મ્હને સમજાવેલો તે વાત યાદ આણું છું, તે વખતે હેમની ઉપમા યોગ્યવાની કાલિદાસ જેવી શક્તિનું સ્મરણુ થાય છે.

“દેવલદેવી નાટક” રચીને મ્હને હેમણે સાલ્વન્ત વાંચી સંભળાવ્યું હતું. અને સમજાવ્યું હતું. મહારી કાચી પૌવનદશામાં મ્હેં એ નાટકના મંગળા-અરણ્યની નકલ પશ્ય કરી હતી; એક બે મિત્રોએ એક નાટક રચવાનું

ધાયુ*, મ્હારી કને આવી તે માટે પછોની યોજના કરવાનું મ્હને કહ્યું, મ્હેં મંગલાચરણ તૈયાર કર્યું, તે ભીમભાઈના મંગલાચરણની નિર્જળ નકલ જ હતી: હું તે વાંચી વાંચીને પ્રવૃત્ત થતો. સુભાએ મ્હારા મિત્રોનું નાટક એટલેથી જ અટક્યું.

અમદાવાદમાં નવલરામ અને અંબાલાલ સાકરલાલના તન્ત્રીપણાથી ચાલતી, મ્હારા પિતા, મહીપતરામભાઈ વગેરેના નેતૃત્વ નીચે પ્રવૃત્તિ કરતી 'બાળલગ્ન નિષેધકસભા' હતી. બાળલગ્ન ઉપર કાવ્યો રચનારને છનામ આપવાની જાહેર ખજારો કાઢેલી, ત્હેને પરિણામે ભીમરાવે પાંચ ગરબીઓ રચીને મોકલી હતી. બધા સ્પર્ધામાં જીતરનારાઓની રચનાઓ હમારે ઘેર કમિટી ભરાઈને તપાસાતી હતી. બધાં કાવ્યોનું દફતર મ્હારા તાબામાં સોંપેલું હતું. આ વાતનો ઉલ્લેખ નવલરામના સ્મરણમુકુર લેખમાં હું કરી ગયો છું. એ વાતની પૂર્તિ અહિં કરવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાયછે, કાવ્યો મ્હારા તાબામાં તાળાકૂચીમાં રહેતાં હતાં. ભીમભાઈની ગરબીઓ વંચાવાનો વારો હજી આર્યો નહતો. હેમને એ રચનામાં કેટલાક શબ્દોમાં ફેરફાર કરવા હતા. મ્હારી કને એ હેમની ગરબીઓ ખાનગી રીતે હેમણે માગી લીધી; મ્હેં આપી, હેમણે સુધારા કર્યા; મ્હેં પાછી ચૂકી દીધી. કોઈએ વાત જાણી નહિં. આ નિષ્પાપ પાપ માટે મ્હને તે પછી બહુ વખત હૃદયદર્શ થયેલો. પણ હું બાળક હતો; સખત કાયદા પ્રમાણે નહિં. પણ વ્યવહારદૃષ્ટિએ બાળક હતો; અને એ સુધારા ભીમભાઈએ રીતસર પૂરવણી-રૂપે તંત્રીઓને મોકલ્યા હોત તો મોકલી સકાત:—આટલું વિચારીને હું મ્હારી જાતને થોડીક ક્ષમા આપું છું.

મેઘદૂતનું ભાષાન્તર ભીમરાવ લખતા હતા તે મ્હને વખતો વખત વંચાવેલું. તે વખતે હું બાળક જ હતો. પરંતુ એ પ્રખટ થયું, હેના ઉપર સખત ટીકાના પ્રહાર એક માસિકમાં થયા, તે વખતે હું બી. એ. તરતનો પાસ થયેલો હતો, અને મ્હેં એ પ્રહારની રહામે મેઘદૂતના અવલોકનરૂપે લાંબો અભ્યાસનો લેખ લખ્યો. તે પછી ભીમભાઈએ મેઘદૂતમાં સુધારા કરવાનું કામ મ્હને સોંપ્યું. મ્હેં તે કરીને એક પ્રત—સુધારેલી—હેમને

મોકલી. બાબાબાસે બહુ સુધારા હતા; તેથી ભીમભાઈ જરાક નિરાશ થયા, તે મ્હને લખ્યું કે આ તો બહુ બદલી નાંખોછો! વસ્તુતઃ તેમ નહોતું.

મ્હારા ઉપર ભીમભાઈનો વિશ્વાસ-સાહિત્યવિવેચક પ્રવૃત્તિ માટે ત્હેનું પ્રમાણ હેમનો એક પત્ર જોતાં જણાયછે. હું મેટ્રિક પાસ થઈને કોલેજમાં દાખલ થયાને છ મહિના નહોતા થયા, તે વખતે પોતાની ભયંકર માંદગીની વખતે મ્હારા ઉપર નીચે પ્રમાણે પત્ર લખી રાખેલો હતો:—

“મિ. નનુભાઈ

આજ્ઞું મારું લખેલું માન્ય રાખરો એવી ઉમેદથી લખું છું કે પ્રથમ મેધદૂત છપ્પવળે; તેની ટીકામાં કાંઈ વધારો કરવાનો હોય તે કરો. પછી જેવલહેવીનું નાટક અને ત્યાર પછી ગરબીઓ-આણીની કવિતા જેટલી છે તે તથા મારી બીજી નોટબુકમાં તમને વંચાવ્યા હતા તે છુટા શ્લોક છે તે છપાવળે. ગરબીઓ બધી લાંબી હાથે તો તેમાંથી જેટલું કઢાડી નંખાય એવું હોય તે કઢાડી નાંખરો. તે ગરબીઓમાં બાળલગ્ન-નિષેધક સબાને વારસે ફેરેલી ગરબીઓ પાંચ-તે વધુ એકઠી અનુક્રમે છપાવળે મેધદૂતની કીમત કરનાર થોડા મળશે. તા. ૬ મી જૂન ૧૮૭૬ શુક્રવાર.” *

† આ વિશ્વાસ માટે ઝીણા ઝીણા પ્રસંગોમાં બીજા હતાં. હમારા ઘરની અમાણી ઉપરની રાવડીમાં ભીમભાઈ, હેમના એક બે મિત્ર, જેઠાભટ્ટ નામે કાચી પુરાણી (હમારા કુટુંબના આશ્રિત જેવા) બેસતા તે વખતે સંસ્કૃત સાહિત્ય સંબન્ધે જેઠાભટ્ટ અનેક વાતો કરતા, ત્હેમાં હું સમજું ના સમજું પણ રસથી સાંભળવા જેટલો ભાગ લેતો હતો; ભીમરાવે પોતાની કાબૂકૃતિયો મ્હને વખતો વખત વંચાવેલી; હું કોલેજમાં દાખલ થયો કે તરત રંગભરણિપની પરીક્ષા માટે મેધદૂતનો અભ્યાસ કરતો હતો તે વખતે

* “કુસુમાંજલિ (ભીમરાવનાં કાવ્યો.) પ્રસ્તાવના, હેમના પુત્રે લખેલી પૃ. ૧ માંથી જ્ઞાતો.

† આ પત્ર લખ્યા પછી તો ભીમરાવ ચૈાદ વર્ષ રહ્યા હતા. માંદગીમાંથી બચ્યા, પછી જ્ઞાતમાં જોડાયા પરંતુ મૂળ ધાલી બેઠેલી માંદગીએ ચૈાદ વર્ષે હેમનોર્જત આપ્યો.

ભીમભાઈ કનેથી મેઘદૂતની પુષ્પલસનકૃત પ્રસિદ્ધિ હેમણે મને આપી હતી; કુટુંબમાં હેમનાથી નહાને હું જ;—છત્યાદિ બીજે ગણ્યાવી સકાશે.

ઈ. સ. ૧૮૮૬ માં “કુસુમમાળા” નામથી મહારો કાવ્યસંગ્રહ મહેં પ્રગટ કર્યો. તેની પ્રત ભીમભાઈને મહેં મોકલી તેનો સ્વીકાર કરનારા પત્રમાં ભીમભાઈએ શુદ્ધહૃદયથી, ધૃષ્ટિભાવનો છાંટો પણ લાગ્યા વિના, મહેને લખ્યું:—“You have outdone me (તમે મહારા કરતાં ચઢી ગયા છો.) એ ‘કુસુમમાળા’માંનું ‘નદનદીસંગમ’ નામનું કાવ્ય—કાંઈ જાણે કેમ ?—હેમને બહુ જ પ્રિય લાગતું હતું. “નનુભાઈ, પેલું કાવ્ય બાંધ્યો ને—” એક મહાનદ રવગંભીરે ધૂમતો.”—હેમને કાંઈક એ કાવ્યમાં રવગંભીર ધૂમતો અવણે પડતો હતા.

ભીમરાવની મુખાકૃતિ તથા શરીર અસાધારણ સૌન્દર્યવાળાં હોવાથી હાર્દરૂઢમાં હેમનું નામ છોકરાઓએ Lady of the Lake પાડ્યું હતું. હેમની કાવ્યકૃતિમાં જે સુધડતા અને લાવણ્ય હતાં તે હેમના શરીર-સૌન્દર્યનું જ જાણે પ્રતિબિમ્બ હોય એમ હેમને જોનારને લાગતું હતું. સુધડતા પણ હેમની નાજૂક રેખાઓને પ્રતિરૂપ ગુણ બની રહી હતી. ખાવા પીવામાં, બોલવા ચાલવામાં સર્વ જીવનવ્યાપારમાં સુધડતા એ હેમનું લક્ષણ હતું. એક હમારી ફાઇની દીકરીનો વર જમવા આવતો ત્યારે શીખડના સખડકા હેવા નો મારતો કે એ કૃતિની અસુધડતાથી કંટાળીને ભીમભાઈ હેના ઉપર ચીઢાતા હતા.

પોતાના ગુણ બહાર ધસાવીને જગત્ આગળ મૂકતાં હેમને આવડતું નહોતું. નો પણ ક્રિયા મંડળમાં કંપી રીતે ગૌરવ અને રસિકતા સાચવીને વર્તતું તે સૂક્ષ્મ રીતે એ જાણતા; તેનાં એ એક ઉદાહરણો યાદ આવે છે. વડોદરામાં દીવાન સર ટી. માધવરાવની આંદ્રિસમાં કલાર્કની જગા ભીમરાવને મળેલી હતી; તે જગાએ અવસાન સુધી એ રહ્યા. એ દરમ્યાન એકવાર હું મુંબાઈથી અમદાવાદ (કોલેજની રજામાં) જતે વડોદરે ભીમભાઈને મળવાને જિતર્યો. મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડની મકર-

પુરાના મહેલની બહારના મેદાનમાં એકવાર સાંજે મ્હારી મુલાકાતની ગોઠવણુ જીમભાઈ કરેલી, તે વખતે મ્હારાજી, જીમભાઈ અને હું ત્રણ જણા બેઠા હતા. તે વખતનું જીમભાઈનું નેસર્ગિક રાજદરબારી છતાં સુધક સૌજન્યયુક્ત ચલનવર્તન મ્હારા હૃદયમાં પ્રતિબિમ્બિત સૌન્દર્યસ્વરૂપનું દર્શન કરાવે છે. બીજે એક પ્રસંગે મુંબાઈમાં ગાયકવાડ આવેલા ત્હેને કોઈ શેઠિયાએ વાલકેશ્વર ઉપર પાર્ટી આપેલી જીમભાઈ મ્હને લઈ ગયેલા— નિમંત્રણથી જ; તે પ્રસંગે ધૂસવાની કૃતિ કર્યા વિના, છતાં સરલ ગતિથી ફરીને અમુક ગૃહસ્થો જોડે એ મ્હને મેળવતા હતા, તે ચિત્ર પણ હેમના ગુણોના પ્રતિબિમ્બરૂપે મ્હારા સ્મરણમાં છપાઈ રહ્યું છે. એ પાર્ટીમાં મ્હારો એક કાંલેજનો સહાધ્યાયી અને મિત્ર, મુંબાઈનો શેણવી નાત્સનો, મ્હને કહે છે:—“ I see you are moving in high circles ! ” હું કંથું ખોલ્યો નહિ; હસ્યો.

જીમભાઈની એ મધુર મૂર્તિ નિરંતર સ્મરણમાં રહેશે. રહે જ. હેમના અવસાન વખતે હું શોલાપુર જિલ્લામાં દૂર આડફેટા તાલુકામાં રેલવે લાઇનથી બહુ દૂર હતો; ઈ. સ. ૧૮૯૦ ની સાલ; તે વખતે હાલના જેટલી ન્હાની રેલવે લાઇનોનાં સંઘાણુ ન્હોતાં. મ્હને તાર મળવાની સાથે હું એકદમ પગ રસ્તાના ૩૦-૪૦ માઇલ ટાંગામાં વટાવી આસરિડ સ્ટેશનથી રેલવે રસ્તે જાપડીને મુંબાઈ થઈને અમદાવાદ ગયો. પણ હું મોડો પડ્યો. જીમભાઈનું અવસાન થઈ ચૂક્યું હતું. શરીર ભસ્માવશેષે થઈ આત્મા અમરધામમાં પ્રયાણ કરી ગયો હતો. ઘરમાં હું પેઠો અને મ્હારી બ્હેને કહ્યું: “ નનુભાઈ! મ્હારા જીમભાઈને મ્હેં તો ખોયા છે ! ” કરીને સ્ત્રીસ્વભાવસુલભરુદન કર્યું. હાલે પ્રસંગે પુરુષને પણ એ ચેપ લાગે જ. હું અહિં ગઈ ગયો. પણ હું માનું—છે કે મ્હેં જીમભાઈને ખોયા નથી. આશા છે કે કવિતદેવી પણ પ્રતિધ્વનિ દેશે અને એ જ ઉદ્ગાર કાઢશે કે “ જીમભાઈને મ્હેં ખોયા નથી.”

•

•

•

મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદી

[૪૪ ૨૧૭

(૨૫)

સ્વ. મણિલાલ નલુભાઈ દિવેદી

હું ઈ. સં. ૧૮૭૫-૭૬ માં એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં દાખલ થવાને મુંબાઈ આવ્યો અને મનસુખરામભાઈને ઘેર થોડા દિવસ જીતર્યો હતો તે વખતે કે કોઈ બીજે પ્રસંગે—અત્યારે ચાંદસ યાદ નથી, પણ મનસુખરામભાઈને ઘેર જમવાને બધા બેસવાની તૈયારી કરતા હતા તે વખતે મ્હારી ઉંમરની આસપાસની ઉંમરનો એક ‘છોકરો’, લાં...બો, ગોરો, ટૂંકી પોતઠી પ્હેરીને નાહી રહીને જાઓ હતો અને અમોટિયું માગતો હતો. એ જામી હજી નજર આગળ છે. કૉલેજમાં સાથે થયા ત્હારે જાણ્યું કે આ મણિલાલ નલુભાઈ દિવેદી. હું એકવાર એફ. ઈ. એ. માં અને એકવાર બી. એ. માં નપાસ થયો તેથી ત્રણને બદલે પાંચ વર્ષ કૉલેજમાં મ્હેં ગાળ્યાં; મણિલાલ પોતે નપાસ કદી થયા નહોતા, તેથી એ મ્હારા કરતાં બેસા બી. એ. માં પાસ થયા. એ ફેલો હતા તે વખતે હું બી. એ. ક્લાસમાં હતો.

કૉલેજમાં મણિલાલ જોડે ખાસ મૈત્રી તો નહોતી થઈ, પણ મ્હારે હેમની સાથે લગભગ રોજ બેઠક બેઠક હતી, અને સાહિત્ય વિશેની વાતો હમે કરતા. હેમાંનો એક પ્રસંગ નોંધું છું:—અન્ય સ્થળે એ નોંધાઈ ચૂક્યો છે, જતાં આ સ્મરણમુકુરમાં હેનું ખરું સ્થાન છે, તેથી અહિં નોંધું છું: એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં એક પારસી વિદ્યાર્થી હમારી સાથે હતો; નામ—સોરાબજી ખંભાતા હતું, પણ પોતે અંગ્રેજી બહુ સરસ જાણે છે એમ બ્યથ્ ફાંકો રાખતો હતો, અને અંગ્રેજી પ્રેફિસર કંઈ હામ નામના હતા ત્હેની ખુશામદ એ ખૂબ કરતો તેથી હેને બધા સોરાબજી કંઈ હામ કહેતા. હિન્દુ યુવરાતી-

નેા એ ઉપદાસ કરેા. “વૃદ્ધ યુજ્જરાતી શીખવનાર” એમ મથાળાવાળુ એક હેણે ચોપાનિયું પશુ પ્રગટ કર્યું હતું. હેણે હમારા મંડળ આગળ નીચેની કવિતા મૂકી:

તુતેલી દોસતી.

હતો નહિ પેચાર તાહરો ફરાખનો રસ,
 ને બુનો થઈ પકરેછ સરાખનો મિથાસ;
 હતો તે બામદાદનો નીરો ફિલકસ,
 ને બપોરે પકરેછ સરકાનો ખતાસ;
 આજ સુધી હતો એવો મહને વહેમ,
 કે દોસતી છે એક મોહતી અમલ વસંત;
 પન રાખું એ ખ્યાલને હું વધુ વાર કેમ ?
 કારન કે એ વસંતનો આયો છે અંત.
 શું જરો તું હવે એક બમરા મિસાલ
 કેઈ નવાં ખીલેલાં ગોલાબ આગલ!
 રખે થાય તે ફલનો મદારા નેવો હાલ!
 રખે તે બી આખે બેવફાઈનાં ફલ!

અને હમારી આગળ બીડું મૂક્યું કે તમારી “વાનિયાસાઈ” યુજ્જરાતીમાં હાવી ઉમદા કવિતા બનાવશો? અશ્વિલાલે બીડું ઝડપ્યું અને તત્કાળ (કે વખત લઈને) નીચેના શ્લોકો-એ જ વિચાર આવ ધસાદિ દર્શાવનારા-સંસ્કારી યુજ્જરાતી ભાષામાં રમીને આપ્યા:

(શિખરિણી)

હતી પ્રીતી તારી નહિ સરસ દ્રાક્ષારસ સમ્મિ,
 જતે કાળે યાયે મધુસમ મિઠી તે થઈ બુની;
 પ્રભાતે આણેલા અતિ મધુર નીરા સર્મી હતી,
 બપોરે વઢી તે બગડિ જઈ ખાટી બહુ થતી;
 (૪.૧.) બપોરે ખાટી તે બગડિ સરકા નેવી બનતી.
 હતો અજાપી એ મુજ મન વિશે વહેમ અફેકા,
 હશે પ્રીતીકાલ મધુર સુરણીકાલ સરખો,
 ન રાખું એ આશા પણ પશુ હવે મૂજ મનમાં.

નિહાળ્યો મેં આજે અચળ મુરબી-અંત પળમાં.
જશે છાદીને ઘું જમરસમ ખીજ સ્થળ વિશે,
ગુલાબી છાંડે કું લપટ થઈ રેશે કુલ વિષે;
(૪.૧.) થશે ખીતે લીન પ્રકુલિત નવ પાટલ વિષે;
રખે મારા જેવા સરસ કુલના હાલ નિપળે!

ઉદાસી ? પીતીનાં કળ વણ્ણ હવે તે અનુભવે!
(૪.૧.) હરામી ?

આ કાવ્યમાં ખાસ ચમત્કાર નથી. કાવ્યત્વનો કે શૈલીનો. પરંતુ પારસી ગુજરાતી અને શિષ્ટ ગુજરાતીનો પડછો બતાવવા માટે ઉપયોગી છે.

કાલેજમાંથી હમે છૂટા પડ્યા. લિજ લિજ માર્ગે હમારી મતિયો થઈ. તથાપિ વખતો વખત સાક્ષાત્ અથવા પરાક્ષ (પત્રાદિદ્વારા) મણિલાલનો સંપર્ક રહેલો હોવાથી થોડાક સ્મરણપ્રસંગો નાંધવા જેવા અહિં સ્થાન પામી સકશે.

ઈ. સ. ૧૮૯૮ ના જાન્યુઆરીમાં ‘કાન્ત’ નું અનુપમ કાવ્ય-‘વસન્ત-વિજય’-‘મકરન્દ’ ની ટીકા સાથે પ્રગટ થયું. મહેં તત્કાળ જ એ કાવ્યનું ગુણપરીક્ષણ કરનારી ચર્ચા ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ ને મોકલી. ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ે ચર્ચા પ્રગટ ના કરી; કારણ અહુત બતાવ્યું. કાવ્યની સાથે જ ચર્ચા પ્રગટ થઈ હતી તેથી મહારી ટીકા હવે પ્રગટ કરવાની જરૂર ના લાગી. ‘મકરન્દ’ ની ટીકા હતી, મહારી ચર્ચા હતી એ બેદને ઉલટાવી નાંખ્યો! હું નિરાશ ના થયો. મણિલાલ દિવેદીએ ‘ત્રિયંવદા’ થોડા વખત પૂર્વે જ માસિકરૂપે શરૂ કરેલું, તેમાં મહારી ‘ચર્ચા’ (કે ‘ટીકા’ ?) પ્રગટ કરવાને હેમને મોકલી; હેમણે આનન્દથી સ્વીકારી. આ નાંધવાનું ખાસ કારણ એ કે ઈ. સ. ૧૮૮૩-૮૪ માં મણિલાલના ‘ઉત્તરરામચરિત’ નાટકના ભાષાન્તર ઉપર સવિસ્તર અવલોકન લખતાં મહેં ગુણદર્શન સાથે દોષદર્શન પણ કરેલું હતું; છતાં એ ખાતે હેમણે હૃદયમાં તે વખતે કાંઈ પણ ડાંખ રાખ્યાનું પરિણામ ના બતાવ્યું. એ હેમનો સહુભાવ.

પ્રસંગવશાત્ એક વાત: ‘ત્રિયંવદા’ માસિકને વધાવનારી એક મરબી પંડિત મદ્રલાલજીએ ગુણદર્શિતાથી સ્ત્રી હતી (જાણ્યામાં ‘ગુજરાતી’

પત્રમાં પ્રગટ થઈ હતી.) એ સુંદર પંકિતયોને અહિં જિતારીને પુનરુજ્જીવન કરવું ઉચિત લાગેછે:

નૃપ ભરતપિતાને શુદ્ધ રાકુન્તલ પરણી,
અનસુયા પ્રિયંવદા જેય સર્પોએ ત્યાં વરણી;
અનસુયા રહે મન માલિ, પ્રિયંવદા મુખમાં
તો મુનિજનજનમી નાર સુમતિ મળે સુખમાં:
નરમણિ મણિલાલ રસાળ સદૃશ્ય સારા છે,
(.....)*.....)મિત્ર એ મહારા છે.

ઈ. સ. ૧૮૮૬-૮૭ માં “કુસુમભાળા” નામનો મહારો કાવ્યસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થયો તે ઉપર મણિલાલે ‘પ્રિયંવદા’માં જાન્યુઆરી ૧૮૮૮ માં ટૂંકું અવલોકન કર્યું; અને ‘પાશ્ચાત્ય રીતિની, છતાં સસાર કારીગરી’ એ સંગ્રહમાં હેમણે જોઈ, ‘પાશ્ચાત્ય’ કાવ્યપદ્ધતિનું દર્શન કરાવવાનો આ પ્રયત્ન સફળ હેમણે કહ્યો, કાવ્યોની “ઉત્તમ ખૂબી” સ્વીકારી, એ કાવ્યોની ભાષા ‘ધણી મધુરી તથા કાવ્યને ઉચિત માધુર્યવાળી’ કહી, માત્ર શબ્દની લેખન-પદ્ધતિની ‘નવાધ્યો’ને ‘કલ્પનાનો ચમત્કાર’ માની અનિષ્ટ ધણી હતી. ‘ઉત્તરરામચરિત’ના મહારા અવલોકન પછી ચારે વર્ષે લખેલા આ અવલોકનમાં પણ મણિલાલે સૌજન્યયુક્ત ગુણદર્શિતા પ્રગટ કરી, એ પણ હેમના સદ્ભાવનું ખીણું પ્રમાણ.

ઈ. સ. ૧૮૯૦-૯૧ માં ‘સંમતિવય’ પીનલકોડમાં વધારવાનું કાયદાનું બિલ રજૂ થયું ત્યારે અગે આખા ભરતખંડમાં ભારે વાદનાદ પ્રવર્ત્યા હતા ત્યારે જોર તે સમયનું રમરણ્ય જોને હશે તે લોકો જ સમજી સકશે. એ ચર્ચામાં મણિલાલ જિતાર્યા, ‘સુદર્શન’માં હેમની સમર્થ લેખનીને તર્કબદ્ધતાની મલિનશાહીમાં યોગીને અનુચિત કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરી. ‘જ્ઞાનસુધા’ નામના અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના માસિકમાં રમણભાઈ તથા હેમના સહકારી મિત્રોએ મણિલાલના એ સંચલનની સ્લામે ધર્મયુદ્ધ આરંભ્યું. એ ધર્મ-યુદ્ધમાં મહેં કાંઈક અઝ બાજ લીધા હતા. ‘મિ. મલગારીને છેલ્લો પ્રયત્ન,’

* અહિં થોડક શબ્દો બૂલી ગયાછું.

‘સુદર્શન’કાર અને સાંસારિક સુધારો’ એ નામથી લાંબા લેખો મહેં લખ્યા અને છૂટા પુસ્તકરૂપે પ્રગટ કરીને ફેલાવો કર્યો. પ્રથમના લેખનો ઉત્તર મણિલાલે ‘સુદર્શન’માં લખ્યો ત્હેના પ્રત્યુત્તરરૂપે બીજો લેખ હતો. ‘નારીપ્રતિષ્ઠા’ નામના લઘુ ગ્રન્થમાં મણિલાલે સ્ત્રીઓને માટે મ્હોટી વયે લગ્ન કરવાની ઇષ્ટતા દર્શાવીલી, અને આ વાદમાં બાળલમની-કન્યાની દસ વર્ષની ઉંમર પૂર્વે લમની-હિમાયત જોરથી કરી હતી, તે વચ્ચે વિરોધ મ્હેં પ્રથમ ના લેખમાં ઉઘાડો પાડ્યો હતો; મણિલાલે ત્હેનો તર્કચ્છલયુક્ત બચાવ કર્યો હતો. ઇલાહિ અનેક વાકપ્રહારો પરસ્પર દેવાયા લેવાયા હતા. વીગતને માટે અહિં પ્રસંગ નથી. સારાંશ એ કે આ વાદયુદ્ધને પરિણામે કાંઈક કટુતાનાં બીજ મણિલાલના હૃદયમાં રોપાયાં હશે એમ સંશય રહેવાને કારણો છે. છતાં ઈ. સ. ૧૮૯૧ ના અંતભાગમાં હું અમદાવાદથી વડોદરે જતો હતો તે વખતે નડિયાદ રેલ્વેને મ્હેને ટ્રેનમાં જોઈને ધાઈને મળવા આવ્યા હતા, અને સ્નેહભાવ દર્શાવી વાતો કરી છૂટા પડ્યા હતા. હું કુટુંબ સાથે હતો તેથી એ બીજા ડબ્બામાં બેઠા; બાકી બેનંતું દૈન્ય સ્થળ વડોદરું હતું.

આ ઉપરથી એક બીજી મુલાકાત યાદ આવેછે. એ ઈ. સ. ૧૮૯૮ ની વાત. હું અમદાવાદથી મુંબાઈ જતો હતો; મણિલાલ ગળ્ફામાં વડોદરેથી ટ્રેનમાં દાખલ થયા. ‘હૃદયવીણા’ નું અવલોકન એપ્રિલ ૧૮૯૭ માં ‘સુદર્શન’ માં મણિલાલે લખી પ્રગટ કર્યું હતું. એ અવલોકનમાં તો અત્યંત કટુતાયુક્ત, અસત્ય દોષદર્શન હોઈ હેમની કીર્તિને કલંક લાગે હેવાં વિધાનો બરપૂર હતાં; હેમના નિકટના મિત્રોને પણ એ અવલોકનનું સ્મરણ કરાવતે શરમ આવેછે. ‘ઉત્તરરામચરિત’ માં મ્હેં જે દોષાંશ જતાવેલા, ત્હેના પ્રતિધ્વનિરૂપ જ દોષો—પણ બોટી રીતના દોષો—મણિલાલે હૃદયવીણામાં નિર્દિષ્ટ કર્યા હતા. ઈ. સ. ૧૮૮૩-૮૪ ના ‘ઉત્તરરામચરિત’ના અવલોકનનો બદલો ૧૮૯૭ માં—એટલે ૧૩-૧૪ વર્ષે—આમ હેમણે કટુતા અને અન્યાય, અસત્ય, ઇલાહિ શસ્ત્રો વાપરીને લીધો હતો, એ હૃદયદર્શના ગુપ્ત સંરક્ષણ માટે ખુલાસો જડતો નથી, ખાસ એટલા માટે કે સફલાવયુક્ત વર્તનના દાખલા ઉપર નોંધેલા છે તે હેમની જામે બાજુમાં કાયમ જ રહેછે. ગમે તે

હેા, માનવહૃદયની ગલીગૂચીઓમાં પ્રવેશ કરવા જઈશું તો એ જૂલજૂલામણી-માંથી છૂટાશે જ નહિં:—આ વિષયાન્તરતાનો આભાસ આપતા પ્રસંગને પાછલા અંકેડાની સાથે સાંકળી લઉં.—એ ૧૮૯૮ ના મેળાપ વખતે મણિલાલે પોતા થકી જ વાત કાઢી, અને કહ્યું કે ‘ઉત્તરરામચરિત’ના ત્હમારા અવલોકનથી મ્હને ખોટું લાગ્યું હતું છતાંદિ વાતો જોડાવીને લોકો આપણી વચ્ચે વેમનસ્ય કરાવવા જાયછે, પણ હું એ લોકોને ગણકારતો નથી. એ એમ પણ ભોલ્યા કે ત્હમને તો ‘ઉત્તરરામચરિત’ મૂળ સંસ્કૃત નાટક ગ્રેફિસર રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકરની કને શીખવાનો લાભ મળ્યો હતો, મ્હને તે મળ્યો નહોતો. મ્હેં કહ્યું: ‘ઉત્તરરામચરિત’ હમારે ચાલતું હતું તે વખતે ભાંડારકર તો પૂને-ડેકન ફોલિજમાં—હતા, મુંબાર્મ એક્સ્પ્રિસ્ટન ફોલિજમાં નહોતા. અને હમારો સંસ્કૃત અધ્યાપક જડ અને સાહિત્યજ્ઞાનમાં યુગ્મલ હતો તેથી એ નાટક શીખવા માટે હમારે બધાને જાતે જ કરી લેવું પડ્યું હતું.

આમ મતભેદાદિકને લીધે ૬-૬યુદ્ધો થયેલા છતાં મણિલાલ અને મ્હારી વચ્ચે સાહિત્યસેવામાં સહકારિતામાં કોઈ બંગ પડ્યો નહોતો. એક પ્રમાણુ આપું: ઈ. સ. ૧૮૯૪ માં હું કારવાર ઉત્તર કાનડા જિલ્લામાં હતો તે વખતે રા. આણંદશંકરની મારફત મણિલાલે મ્હને એક પત્ર લખી મોકલી ‘પ્રાચીનકાવ્યમાળા’ વડોદરા રાજ્યના આશ્રયથી પ્રગટ થતી હતી તે વિશે મહત્વના પ્રશ્નો પૂછી અભિપ્રાય મ્હારો માગ્યો હતો. એ પત્ર અત્યારે લભ્ય નથી. હેનો ઉત્તર તા. ૭-૩-૯૪ ને રોજ મ્હેં લખેલો ત્હેની નકલ ‘વસન્ત’ અં. ૧૯૬૮ ના કાર્તિકના અંકમાં પૃષ્ઠ ૪૩૫-૩૭ મે (અન્ય પ્રસંગને યોગે) પ્રસિદ્ધ કરીછે.

આમ આ અસાધારણ બુદ્ધિશક્તિવાળા, વિદ્યાસંપત્તિવાળા મ્હારા અભ્યાસકાળના સહચારી, જીવનપ્રયાસકાળના સરસ્વતીસેવાના સહકારી, મણિલાલની સાથેના સંપર્કો આ મુકુરમાં પ્રતિબિમ્બિત કરીને જોડેશું તો જેદના ગૌણ અંશને દાખી નાંખતા હર્ષ, ગર્વ, અને ક્રિસાદના પ્રબળ ભાવોના પૂરમાં હું શ્રદ્ધાની નૌકામાં તરવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરુંછું; અને અદ્વૈત

સિદ્ધાન્તના એ આશ્વ અબ્યાસી, સૂરી માર્ગની કવિતાની ઝાંખી જુજરાતી
કાવ્યસાહિત્યમાં અદ્વૈતાંશે કરાવનારા પ્રતિભાસ્વાળી કવિનો આત્મા પરમાત્મા-
માં વિલીન થતો જોઈએ, અને હેના ઉદ્દગાર દિવ્ય અવલુચી સાંભળું છું:

પર યહી પર ધામ જે,
પદપંક્તિ વિષ્ણુ છે પંથ જે,
દેહ—આત્મ—અતીત હું;
જીવું ત્યહાં નવજીવને:
મુજ સૈનમ સહ લયબન્ધમાં,
અ દ્વૈત ના આ ન નદ માં. *

-
- * In a place beyond uttermost place,
In a track without shadow of trace
Soul and body transcending,
I live in the soul of my Loved One anew.

Jalaluddin Rami.

(૨૬)

સ્વ. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી

છજી પટના જય, ને
સ્થાન હેતું નવીન લે,—
એહ સ્થિર કમયોજના
ક્યમતોડી પ્રજાઓ! આજ હેં ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર સ્પષ્ટ છે. પ્રજાની ધચ્છા. ઊંડા તત્વાન્વેષણમાં
ઊતરવું નથી. વસ્તુસ્થિતિ જ સ્વીકારીને ચાલવુંછે. મધિયંકર રત્નજી
ભટ્ટના સ્મરણમુકુર દર્શનને પ્રસંગે જે કહ્યું હતું તે આ પ્રસંગે પણ કહું:
આ લેખમાળામાં “કમલંગ થવાનું જોખમ માથે લઈને આજ પ્રવૃત્ત
થાઉં છું. વૃદ્ધ અને તરુણ એ વચ્ચેનો કાલભેદ લોપી દઈને જે મૃત્યુ ગમે
ત્હેને ગમે તેમ ઊપાડી લેછે તે મૃત્યુનો કરેલા કમલંગ આપણે સહન કરિયે
છિયે, તો વાચક બંધુઓ આ મ્હારો કમલંગ વિના સંકોચે સ્વીકારી
લેશે એમ આશા છે. મ્હારા કમલંગને એ નિહુર મૃત્યુદેવે જ કારણ
આપ્યુંછે.”

માટે આ પ્રસંગે પણ મુકુરને ખશોડીને દર્શન કરું.

હમણાં થોડાં દિવસ ઉપર જ એક નવીન ઊગેલી સંસ્થાને અંગે
ઉત્તમલાલના સ્મરણમાં સભા મેળવી હતી ત્હેમાં પ્રમુખસ્થાન લેવાની મ્હને
માગણી કરવામાં આવી હતી. મ્હેં ના પાડી હતી. કારણ ઉત્તમલાલ-
ના મ્હારા નિકટ સંબંધથી તદ્દન અસ્પૃશ્ય હતું. એ પ્રસંગે હું જે કાંઈ
બંધુકૃત્ય કરી સક્ત તેથી વધારે ઉપયોગી અને વધારે ભાવમુક્ત બંધુકૃત્ય

उत्तमलाल केशवलाल त्रिवेदी
(पूर्वावस्था)

(पृष्ठ २२४)

उत्तमसाल केशवसाल त्रिवेदी
(उत्तरावस्था)

[५४ २२४]

આજ કરી સકાશે. આજ રમણમુકુરનાં દર્શનોમાં એ મધુર સ્વભાવની મૂર્તિનું પુનર્દર્શન કરીને તૃપ્ત હું થાઉં એ હું ધન્યતા ગણું છું; એ ધન્યતામાં શોકની ગ્લાનિનો ઘેરો રંગ બળે છે ખરો, પરંતુ સુખદુઃખ એ એ પરસ્પર-ને રંગનારાં જ દુધિરની યોજનામાં રચાયાં છે. માટે જ ધન્યતા શબ્દ અહિં વાપરું છું. મ્હારી અંગઝિનું અર્પણ આ રીતે જ વધારે ઉચિત ગણું છું.

ખ્રિ. સ. ૧૮૯૮ માં હું મ્હારો જમણો હાથ ભાગવાથી સિંધથી લાંબી રજા ઉપર આવીને અમદાવાદમાં લાંબા કાળના નગરનિકાલથી પાછો આવીને લગભગ દોઢ વર્ષ વસ્યો તે અરસામાં અનેક નવા અનુભવો, નવા પરિચયો, વગેરે થયા ત્હારે પ્રથમ પરિચય એક સૌમ્ય મૂર્તિનો થયો હતો. યુવરાત કાંલેજના વિદ્યાર્થીઓની sports (રમત ગમતો) લાલ દરવાજા આગળના મંદાનમાં થતી હતી. આણંદશંકર ધ્રુવ એ કાંલેજમાં પ્રેફેસર હતા અને પોને પોતાની જાતે જ ખેલમાં ભાગ લઈ સક્યા નહોતા તે ખેલ તરફ તેથી જ કરીને દ્વિગુણ્ય ઉત્સાહ અને પ્રેમ વહેવડાવતા હોવાથી આ રમતોમાં નેતાને પદે મહાલતા હતા. હેમની જોડે એક ખીજી સહાયકારી મૂર્તિ દરતી હતી: કાસ્મીરી ગરમ યોગો—રાખ રંગનો, કાંઈક જૂનો થયેલો, હેવો—પ્હેરીને જૂલાવતી, ઊપટી ગયેલા રંગની અમદાવાદી પાઘડી પ્હેરેલી, હાથમાં વાવટો ધારણ કરીને આમતેમ દરતી, એ મૂર્તિ ધ્યાન ખેંચતી હતી. એ કાંણું? જટ જણ્યું કે એ ઉત્તમલાલ,—આણંદશંકરના નિલસહચારી જૂના મિત્ર. આ યોગાધારી વાવટાધારી, મૂર્તિ તે પ્રસંગે મ્હારા નિકટ પરિચયની ખબર હતી, પરંતુ નામથી ને દર્શનથી એ જાણીતી હતી. આ પછી પરિચય શરૂ થયો, કાલક્રમે વધ્યો, છેવટે મિત્રસ્નેહના મધુરભાવમાં ઠર્યો.

એ પરિચય મુંબાઈમાં એ આવ્યા પછી જ વધ્યો, અને તે માટે આણંદશંકર ધ્રુવનો જ આભાર માનવાનો છે. આણંદશંકર હમેશાં ઉત્તમલાલને ઘેર બિતરતા, અને હું તે પ્રસંગે આણંદશંકરને મળવા જાઉં—પ્રત્યેક વખતે—ત્હારે ઉત્તમલાલના મધુર સત્સંગનો લાલ મ્હને મળતો. ઉત્તમલાલ સાન્ટાક્રુઝમાં કેટલીક મુદત સુધી વસ્યા હતા, તે વખતમાં હેમની

પ્રકૃતિ બહુ સારી સુધરી હતી. સાન્ટાક્રૂઝ છોડ્યું—પુત્રવત્ સંભાળેલા બાણેજ અકાલ મરણમાં ઊપડી મયા પછી ગ્લાનિના આવેશમાં છોડ્યું,—અને મોરારજી ગોકળદાસની ચાલમાં વચ્ચા, તે પછી ધીમે ધીમે પ્રકૃતિ હેમની શિથિલ થતી ગઈ.

ક્રિયા ક્રિયા પ્રસંગે સ્મરણમુકુરના કાચમાંથી પુનર્નિર્મિત કરું? આણ્ડંદશંકરની સાથે એ હમેશાં મ્હારે ઘેર, વાંદરાના મ્હારા નિવાસસ્થાનમાં, આવતા. ઈ. સ. ૧૯૧૩ ના આખરમાં મ્હારી પુત્રીના અવસાન પછી સમાધાન આપવાને આવેલા તે વખતનું હેમનું શાન્ત, મૌનયુક્ત, સહભાવ ઝરતું મુખ અનેક વાચાલ વચ્ચે કરતાં અધિક કામતી આશ્વાસન આપનારું બન્યું હતું. તે પછી કેટલાક માસ મયા પછી પ્રાર્થનામંદિરમાં એક પ્રસંગે ઉત્તમલાલ આવેલા—અને હમે મ્હાર નીકળ્યા પછી ઉત્તમલાલે મ્હને ધીરા માધુર્યભર્યા સ્વરે પૂછ્યું:—

“નનુભાઈ! લેડિા શી વાત કરેછે? ઊર્મિલા મ્હેનનું એમી ગુજરી ગયું?” મ્હેં હેમને ખાતરી આપી કે વાત ખોટી છે. આ સાંભળી નિરાંત, સતોષ, અને આનંદના ભાવથી જીવ નીચો મોઠો તે દર્શાવનારી હેમની મુખચર્યા અત્યારે જોઈછું અને હેમના શાન્ત સ્નેહાળપણાની દીપ્તિ અં મુખ ઉપરની દેખુંછું. દેવભાવથી પ્રેરાઈને દુર્ગને કંવી વાતો ફેલાવેછે તે ઉપરનાં હેમનાં ગમ્ભીર વચ્ચે તે વખતે ઉચ્ચારેલાં મ્હારા શ્રવણમાં મધુર બળકાર પ્રગટ કરેછે.

આ પછી જમ્હારે જમ્હારે આણ્ડંદશંકરની સાથે અવિચોળ્ય યુગ્મરૂપે મ્હારે ઘેર ઉત્તમલાલ આવતા, ત્મ્હારે ત્મ્હારે હમે બધા વાતોમાં મશગૂલ હોઈએ, તે વખતે આણ્ડંદશંકર હેમના વિલક્ષણ શરમાળ સ્વભાવને લીધે બાળકોને બહુ મોઢાવતા નહિં ત્હેનો વિરોધી નહિં પણ ઝીણી રીતે પ્રતિપક્ષ પ્રગટ કરતો પડેછો. ઉત્તમલાલ મુભગ રીતે પ્રગટ કરતા: બાલક પ્રેમલ જોડે જાની જાની ધજારતોથી, રિમતની લહરી વડે, સંસારવાર્તાલાપ ઉત્તમલાલ ચલાવે જતા અને હમારી વાતોમાં ભાગ લેતા ના લેતા,—એ ચિત્ર સ્મરણમુકુરમાં સ્થાયિરૂપે ઊપાઈ ગયેલું આજ પુનઃ પ્રત્યક્ષ કરુંછું.

ઉત્તમલાલે પ્રેમાનન્દનાં નાટકો વિશે મહેં જગવેલી ચચાને સંબંધે એકવાર “ગુજરાતી” પત્રમાં ચર્ચાપત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. એ નાટકોના કર્તૃત્વ વિશે નિર્ણય કરતા પહેલાં અમુક અમુક હકીકતો એ નાટકોના પ્રસિદ્ધ કરનારાઓ તરફથી રજૂ થવાની આવશ્યકતા દર્શાવતાં ઉત્તમલાલે લખેલું કે—“મુદ્રાલયમાં મોકલેલી ‘કોપી’ અને મુદ્ર સુદ્ધાંત બની શકે તેમ હોય તો રજૂ થવાં જોઈએ.” મહારા પક્ષને પુષ્ટિ આપવાના સારા હેતુથી એ ચર્ચા-પત્ર લખાયેલું છતાં હેમાં મહારા મત તરફ સંશયદષ્ટિનાં ચિહ્નો પણ મહેં જોરવાળાં દીઠાં હતાં. તેથી હેના ઉત્તરરૂપે ‘વસન્ત’માં મહેં ચર્ચાપત્ર મોકલેલું ત્હેમાં પ્રુદ્ધની માગણી વિશે મહેં ઉત્તમલાલને ઉપહાસ કરી લખેલું કે મુદ્રમાંથી કર્તૃત્વનું પ્રમાણ શું મળવાનું હતું? પ્રેમાનન્દે તો મુદ્ર સુધાર્યાં નહિં જ હોય ને?” આ વાતને બહુ વખત વીતી ગયા પછી એકવાર સાન્ટાક્રુઝમાં ઉત્તમલાલના નિવાસસ્થાનમાં આશ્વિનચંદ્ર, ઉત્તમલાલ, હું અને જાણ્યામાં બીજાં એકાદ મિત્ર સહવારે વાતો કરતા બેઠા હતા. વાતે વાતે મહેં કહ્યું: “મહેં પોતાની બેળે હજમત કરતાં આવડેછે, પણ બીજાની હજમત કરવાની હિમ્મત ના ચાલે.” એટલે ધીમે રહીને ઉત્તમલાલ બોલ્યા: “માત્ર ચર્ચાપત્રમાં બીજાની હજમત સારી કરી સકોછો!”—આ નિર્દોષ, મર્મભરેલો, સ્નેહયુક્ત કટાક્ષ હતો. હેમને ઉત્તરરૂપે લખેલું મહારું ચર્ચાપત્ર મનમાં રાખીને આવડેલું જ એ બોલ્યા, તે—મહેં તે ઉપર બોલું છાણું, ન હેમણે પણ કાંઈ કટુભાવથી કહેલું. હમે બધા હસ્યા.

ઉત્તમલાલ જોડે મહારે જમ્હારે જમ્હારે વાતચીત થઈ, તમ્હારે હમેશાં જોયા વિષયો, ઉમદા વિચારો, અને વિશાળ દષ્ટિથી પ્રશ્નોની ચર્ચા, એજ હમારી વાતોનો વિષય બનતા. હેમાં લાલ મહેં જ થતો. આનન્દ, ગમ્મત, મસ્કરી, ઇલાદિથી દૂર એ નહોતા રહેતા; ઉલટા ઝીણી મસ્કરી તો હેમને પ્રિય હતી. પરંતુ કોઈની નિન્દા, નીચ નિન્દા, એ તો હેમના સ્વભામાં નહોતી આવતી. આજથી દરેક વર્ષ ઉપર ગુજરાતમાં કેટલુંક તરુણ મંડળ રાષ્ટ્રીય સંચલનમાં પ્રવ્રત્ત થઈ નર્તન કરી રહ્યું હતું, તે વખતના એ મંડળના ઉત્સાહને પોષણ ન આપવાના હેતુથી નહિં, પરંતુ એ નર્તનનું રમજી પાસું

જોઈને ઉત્તમલાલ એકવાર મળે કહેછે; “નનુભાઈ! ત્હમે શું જાણો!—
ભાઈ તો કહેછે:—‘હમે તો ગુજરાતને ન્યાયવેષે છિયે।’” આ મંડળમાં
ઉત્સાહના પ્રમાણમાં અબ્યાસની અતિ જિનતા જોઈને જ ઉત્તમલાલ હેમની
જોડે બળી સકતા નહોતા.

રાષ્ટ્રીય વિષયમાં ઉત્તમલાલ અને આણંદશંકરની વચ્ચે અનેકવાર
ઉચ્ચ સ્વરે તકરારો થતી ત્હારે હું હાજર હોઈ ઉત્તમલાલની શાન્ત મૂર્તિ
પશ્ચ કૈવી આવેશમાં આવી જાયછે તે જોતો. રાષ્ટ્રીય વિષયમાં ગમ્भीરતા,
સમતોલ વૃત્તિ, અને દેશ તરફ ભક્તિ, એ ઉત્તમલાલનાં વિશેષ લક્ષણો
હોવાથી ઉદ્દામ વર્ષને એ સ્વાભાવિક રીતે અમિય થયા હતા. ગાંધીજીના
અતિ ઉત્કટ સંચલનની નિરીક્ષા કરનારા હેમના લેખો ખરેખરા મનનીય
છે. આણંદશંકરની સ્હામે વાચ્યુદ્ધ ખાનગી વાર્તાલાપોમાં—રાષ્ટ્રીય વિષયની
તકરારોને અગે—થતા છતાં ઉત્તમલાલની એ મિત્ર તરફની મધુર વૃત્તિમાં
અણુમાત્ર જિનતા થઈ નથી.

શુભાઈ યુનિવર્સિટીને અગે વેદાન્ત વિશેનાં આણંદશંકરે લાખણો
કરેલાં તે સાંભળવાને હું નિયમસર જતો, તે સર્વ પ્રસંગોમાં ઉત્તમલાલનું
સાહચર્ય હતું જ. અનેક અગવડો વેડીને એ જ્ઞાનલાલ હમે મેળવેલો યાદ
આવેછે. એકવાર શુભાઈના ભાઈ વરસાદમાં વાંદરેથી હું અને મ્હારો પુત્ર,
નલિનકાન્ત, શુભાઈ ગયા; ધોધમાર વરસાદમાં વિકટોરિયા ગાડીમાં
આન્ટરોડ રોશનથી એતવાડીમાં મોરારજીની ચાલ આગળ કમરપૂર પાણીમાં
ગાડી “તરાવી.” ઉત્તમલાલની બારી નીચે થોભ્યા. નીચેની દુકાનના
ઝોટલા ઉપરથી હમારી ગાડીના પગથિયાથી જાયે પાટિયું નાંખી પૂલ
બનાવ્યો; ઉત્તમલાલ એ દુકાનમાંથી હમારા હાથ પકડીને હમને લઈ ગયા;
પગ ધ્યાન, મુખ રોમ, કરતા પાર ગયા. પાછા એ જ વિધિથી ઉત્તમલાલ
અને આણંદશંકરને લઈને ગાડીમાં ચઢી હમે યુનિવર્સિટીમાં ગયા.

આ પ્રસંગના થોડા જ સમય પછી મ્હેં ઉત્તમલાલને કૈવા રૂપાન્તર
પામેલા દીઠા! એક સહજ અકસ્માત, પૂજા કરવા બેઠેલા તે વખતે છાજલી
ઉપરથી કાંઈક વાસણ ઉત્તમલાલનાં પત્ની સંભાળથી લેવા જતે તપેલી

પડી ગઈ, ઉત્તમલાલના માથામાં જખમ થયો, જલ્દયામાં થોડી વાર બેમાન થયા,—દલાદિ અકસ્માતમાં હેમની પાછળની માંદગીનું બીજ વવાયું. Nervous breakdown—તન્તુઓનો શકિતવિનાશ—થવાની સાથે ઉત્તમલાલ અસહાય જેવા થઈ ગયા. એ માંદગીમાં વખતો વખત સુધારો, સામર્થ્ય, આવવાની સાથે ઉત્તમલાલ કાર્યપ્રવૃત્તિ આદરતા. પરંતુ ઉતાવળ જરાક થતી. હેવા જ એક સમય પ્રસંગે આશ્ચંદ્યકર, ઉત્તમલાલ અને હું ઉત્તમલાલના ધરમાંથી નીકળીને કોટમાં જવાને વિકટોરિયામાં બેસતા હતા. હમે બેઠા,—હું અને આશ્ચંદ્યકર, અને ઉત્તમલાલ પસંદ બરવા જાય પણ ચલાય નહિ. એ ટીચણમાંથી કમગમી ગયા અને બેસી જતે, પડી જતે, હેમને હમે પકડી લીધા, આ વખતનો દેખાવ ખરેખર દયાજનક હતો.

અનેક ઉચ્ચાવચ માર્ગમાં થઈ ને પાછા ઉત્તમલાલ લગભગ પૂર્વવત્ સાબરસમા થઈ ગયા. અને આશ્ચંદ્યકર બનારસમાં ઈ. સ. ૧૯૨૨ ના ડીસેમ્બરમાં બચકર માંદગીમાં સપડાયા તે વખતે હું અને મ્હારી પત્ની તાર આવવાથી વાંદરેથી નીકળીને બનારસ ગયાં તે વખતે વિપત્તિમાં સાચા મિત્ર ઉત્તમલાલ પોતાની પ્રકૃતિ પાછી લયડી હતી છતાં—હમારાથી પ્હેલા જ હાજર થઈ ગયા હતા. પાછલી રાત્રે આગગાડીમાંથી જતરીને હમે આશ્ચંદ્યકરની મોટરગાડીમાં હિન્દુ યુનિવર્સિટીના આશ્ચંદ્યકરના મકાનમાં પહોંચ્યા ત્હારે પ્હેરાડ થઈ ગયું હતું. ઉત્તમલાલે મ્હારા માથા ઉપરની ‘બાલાકલ્પા’ ટોપી બેઈ. ટાલમમાં રક્ષણ માટે આ ઉત્તમ સાધન જોઈ ઉત્તમલાલ કહે: “નનુભાઈ! આ ક્યાંથી લાવ્યા? મ્હારે પણ હેવી એક ટોપી રાખવી છે.”—ઉત્તમલાલે હેવી ટોપી પ્હેરી હોત તોપણ હેમના ઊંડા બાધિ રહામે યુદ્ધ અશક્ત હતું.

ઉત્તમલાલે તે વખતે ધાર્ણા ફૂટાનો સ્વીકાર કર્યો હતો. જે લોકાએ હેમના એ ઉત્તર જીવનમાં ફૂટાધારી જ મૂર્તિ જોયેલી, તે લોકાએ હેમની પૂર્વજીવનના વખતની અમદાવાદી પાથડીવાળી સ્વરૂપશૈલી દૃઢિલી જ નહિ. આશ્ચંદ્યકર માથાના પ્રમાણમાં મ્હોટી પાથડી પ્હેરે છે ત્હેવી નહિ, પણ માથા કરતાં માત્ર રેખાપૂર ન્હાની પાથડી પ્હેરેલી, બુદ્ધિશક્તિની તીક્ષ્ણતા-

વાળી દષ્ટિ નાંખતાં નયનો વડે આકર્ષણ કરનારી, હેમની છત્રી જુદી જ તરેહની હતી. તેના પડછામાં ધોળો ફેટો ઝાંખ મારતો હતો, લાંબી માંદગી-એ મુખરેખાઓ ઉપર પ્રભાવ સ્થાપ્યો હતો,—છતાં હેમનાં નયનોમાંથી શુદ્ધિકૃતિનું તેજ લુપ્ત થયું નહોતું.

ઉત્તમલાલે અસાધ્ય માંદગીની ચઢતી પડતી દશામાં અનેક ઉપાયો કર્યા: દાકતરોની વિષરૂપ દવાઓ, આયુર્વેદનાં સફળ નિષ્ફળ ઓસડિયાં, ઇલાદિ અનેક ફાંફાં માર્યાં. એ સર્વની વચમાં અનેકવાર ઉત્તમલાલ મહેને કહેતા: “નનુભાઈ! ત્હમને શાથી મટયું? હવે તો જરૂર મ્હારે ત્હમारी હોમિયોપથી અજમાવવી છે.”—હું જાણતો હતો કે ‘ચાલો, આ નાટક-મૂઢમાં કે’વો ખેલ ચાયછે તે જોઈયે,’ હેવા ભાવથી ‘અજમાવવા’ની વસ્તુ હોમિયોપથી નથી;—હું પોને આજથી નવ વર્ષ ઉપરના સમય સુધી હોમિયોપથીને દશી કાઢતો હતો, humbug કહેતો હતો; તે જાને અનુભવ અને અનેક લાભ મળવાથી એ પદ્ધતિનો ભક્ત થયોહું. છતાં હેમાં અર્ધ-ભક્તિથી પ્રવેશ કરનારને હું કશું કરી સકું એમ નથી. છતાં ઉત્તમલાલને નિરાશ ના કરવાના હેતુથી હું હા એ હા કર્યે જતો હતો. કદી એ ‘અજમાવશ’નો પ્રસંગ આવ્યો જ નહિં.

ઉત્તમલાલના વિનયશોભિત સૌજન્યના મહેં અનેક અનુભવ કર્યાછે. મુકુરમાં ક્રિયા ક્રિયા પ્રગટાવું? દીળકની ‘ભગવદ્ગીતા’નું ભાષાન્તર (મરાઠીમાંથી ગુજરાતીમાં) ઉત્તમલાલે કર્યુંછે તે હેમની નિપુણતાનો ઉત્તમ નમૂનો છે; નિઃસંશય, પણ મ્હારી પાસે તો હેમણે આપેલી પ્રત હેમના સૂક્ષ્મ વિનય અને સહુભાવના નમૂના તરીકે જ રહેશે. બેટ માટે એ પુસ્તક કો’ને કો’ને આપવાં તેની નામની યાદી દીળક મહારાજને ઉત્તમલાલે મોકલી અને તે પોતાની તરફથી નહિં પણ દીળક તરફથી જ બેટ છે—એમ દર્શાવનારા શબ્દો લખ્યા. વિનય અને સૌજન્યની સૂક્ષ્મતા આ ન્હાના સ્મરણા કૃત્રમાં જોવાની શક્તિ ઉત્તમલાલના સ્વભાવના પરિચયથી જ હું પામ્યો.

મહારા પરિચયમાં ઉત્તમલાલ આવવાની સાથે જ મહારું હૃદય હેમની તરફ શાથી આકર્ષાયું? હેમનું અસાધારણ સૌન્દર્ય, તે બળતી જ. વૈદિક વર્ગમાં જન્મ લીધો, છતાં વૈદિકાના અનિષ્ટ સંસ્કાર, લક્ષણ, દૂષણ, ઉત્તમલાલના લક્ષણદેહમાં પ્રવેશ જ પામ્યાં નહોતાં: એ બાહ્યણ છતાં ગૃહસ્થ હતા એમ નાગરોની ગર્વદર્શિની વાણીમાં બોલું? ગર્વ માટે નહિ, પણ ઉત્તમલાલના સૌન્દર્યને સખળ પ્રકાશમાં દીપાવવા માટે એ વાણી હું વાપરીશ—ગર્વનો આરોપ સંભવરૂપે બહારી લઈને પણ; અને હેમના એ સૌન્દર્યનું મૂળ, હેમના ગર્ભગૃહસ્થપણમાં હતું. ઉત્તમલાલના પિતા મહારા જ્યેષ્ઠ બન્ધુદ્વારા હમારા કુટુંબના પરિચયમાં આવેલા તેથી હું જાણું છું કે કેશવલાલ પણ ખરેખરા ‘ગૃહસ્થ’ એટલે ‘સુજન’ હતા.

ઉત્તમલાલની છેલ્લી—છોકે છેલ્લી—માંદગીને વખતે હું હેમને મળવાને ગયો. મોરારજીની ચાલના હેમના જૂતા નિવાસસ્થાનમાં, આરામખુરશી ઉપર સુતેલા ઉત્તમલાલ નિરતેજ જેવા દીઠા. ધીમે ધીમે વાનોમાં હેમને રસ પાડીને મ્હેં કાંઈ ગમ્મતની વાત કહી. ઉત્તમલાલના અંતઃકરણમાં પ્રફુલ્લતા પંડી અને એ ઉત્સાહભરે હસ્યા. તેમનાં પત્ની કહે: “આજ ત્હમે કેટલે દલાડે હસ્યા!” ઉત્તમલાલ: “અનુકૂળ—હૃદયને ગોઠતું,—વાતાવરણ ઉપજ થવાની સાથે એ થાય જ.”

ઉત્તમલાલના મધુર પ્રેમનું દર્શન શા સાદસ્યથી હું અંકિત કરું? કવિ શેલીને ચડોળ પક્ષીના અલૌકિક ગાનનું શ્રવણ થતાં શેની ઉપમા આપવી તે અશક્યવત્ લાગવાની સાથે ઉપરાઉપરી પાંચસાત સૌન્દર્યસ્વરૂપો અમર વાણીમાં કવિવશકિતથી એ કવિયે રચાવ્યાં છે. ત્હેવી શક્તિ હું તે કપ્ડાંથી લાવું? માત્ર એક ચિહ્નદશન સૂચવું: એક વાર ગોપાળદાસ બરશીવાળાની દુકાન સ્હામે વિક્ટોરિયા ગાડી કાંઈક કારણ સર હમે બેઠી રખાવી હતી; આણુંદશકરે જતરીને કહીંકે ગયા હતા—જણ્યામાં મોહનલાલ પાર્વતી-દેવેના નિવાસસ્થાનમાં મળવાને ગયા હતા. ઉત્તમલાલ અને હું ગાડીમાં હતા. ઉત્તમલાલે એક અસાધારણ માધુર્યવાળું સોરઠ રાગમાં ગુંજન કર્યું. —સંગીત હેમને પ્રિય હતું, પરંતુ ગાનપ્રયોગ એ કરતા હશે તે હું આટલો

પરિચય છતાં જાણતો નહોતો; વિનય, સકોચ, ઇલાદિ બળેએ હેમને વારી રાખેલા. હેમનું એ મધુર ગુંજન આકર્ષક હતું; એ ગુંજનમાં હું આજ હેમના મધુર, શાન્ત, અણ્ધસતા છતાં સાચા, પ્રેમભાવનું જ સ્વરૂપ દેખું છું. એ ગુંજનનું માધુર્ય અને એ પ્રેમભાવનું માધુર્ય નિર્જન વનમાં ખીલેલા કુસુમના સૌરભની પેઠે જગતે જાણ્યું નથી અને જાણશે પણ નહિં.

મહારા પુત્ર નલિનકાન્ત, અવસાન સમયની માંદગીમાં પીડાતો હતો, તે વખતે આણંદશંકર અને ઉત્તમલાલે વાંદરે વારંવાર આવીને ન્હાનાં મ્હોટાં બન્ધુકૃત્યો કરેલાં, દુઃખપાત થતાં શાન્ત આશ્વાસનો, મૂક આશ્વાસનો, આપેલાં, તે કદી વીસરાશે નહિં.—એ બન્ધુવત્ મિત્ર હવે મહારા એ પ્રિય પુત્રની સાથે અખંડ જ્યોતિમાં વિહાર કરેછે ! આ આશ્વાસન શું એણું છે !—એ આકર્ષક જ્યોતિમાં હું ક્યારે પ્રવિષ્ટ થઈશ ?—આ જીવનમાં વિશુદ્ધ પ્રેમસાધના વડે સંપૂર્ણ અધિકાર પ્રાપ્ત કરીશ ત્યારે. ઝૂં.

गोवर्धनराम भाधवराम त्रिपाठी

(૨૭)

સ્વ ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી

ગોવર્ધનભાઈ વિશે શું થયું ? જંટલું લખવાનું હતું તે અન્ય પ્રસંગે લખી ચૂક્યો છું.

એક બહેલો અને વિદ્યાવ્યાસંગવાળો રસોધયો હતો. હેની રસોધનાં મહેં એકવાર વખાણ કરતે કહ્યું: “ રસોધ સારી થઈક.” એટલે એ બોલ્યો: “ હેમાં મ્હારું કશું નથી. રસ તો બધી સામગ્રીમાં ઈશ્વરનો મૂકેલો હોયછે; હું તો માત્ર ફેરફાર કરું છું.” મહેં કહ્યું: “ ફેરફાર સારો થયોછે.” આ દૃષ્ટાન્ત સર્વાંશે નહિં, પણ અદ્ધાંશે આજના પ્રસંગને લાગૂ પાડું ? બધી સામગ્રી ઉપરિચિત થઈ જ ગઈ છે, હેમાં માત્ર ફેરફાર કરીને વાચક આગળ હું રજૂ કરીશ. એ રસોધયો ખેરો હતો; ‘ ફેરફાર સારો થયોછે’—એ વાક્ય હેણે સાંભળ્યું નહોતું. મ્હારા આ લેખ વિશે પણ ‘ ફેરફાર સારો થયોછે’ કે ‘ નફારો થયોછે’ જે કહેશે તે સંબંધે હું પણ ખેરો જ થઈશ, મ્હારો જૂનો લેખ વાંચ્યો હશે, તાન્ પ્રતિ નૈષ યત્ન:—અને એ લોકોમાં કેટલાકની અપ્રસન્નતા મ્હને કૌમુદીસ્નાન કરાવશે તે પણ હું ગાળું છું. છતાં પ્રવૃત્ત થાઉં છું.

સમય ઈ. સ. ૧૮૭૬, જાન્યુઆરી માસ સ્થળ—ચીનાબાગ, મનસુખરામ સૂર્યરામના મકાનનો ઓટલો,—હું જિબો છું. નવા તાજા ખી. એ. માં પાસ થયેલા પાંચ છ મિત્રોનું મંડળ, હેમાં એક તેજસ્વી

મુખમુદ્રાવાળી, ઉત્સાહના જોસથી ચાલતી, મૂર્તિ—તે ગોવર્ધનભાઈ; ચીનાખાગના પાછલા મકાનમાં મિત્રોના ‘કલ્પ’ તરફ એ બધા જતા હતા. હું કુતૂહલ, માન, અને કાંઈક રમૂજના આકર્ષણથી એ દેખાવ જોઈ રહ્યો છું.— બસ આ પ્રથમ દર્શન, રનેહયુક્ત આદરનું ખીજ આમ વધાયું.

પછી, મનસુખરામભાઈને ઘેર ગોવર્ધનભાઈ તો રહેતા જ હતા, અને હું અતિથિ હતો એટલે સંપર્ક વધારે નિકટ થયો જ. ખીજો પ્રસંગ: એ સ્થળે મોરખીના એડમિનિસ્ટ્રેટર શંભુપ્રસાદ લક્ષ્મીલાલ નામે મનસુખરામભાઈને મળવા આવ્યા. એ ગણિતમાં બહુ કુશળ હતા. ગોવર્ધનરામભાઈને તથા મ્હને ગણિતનો એક દાખલો મળવા આપ્યો. અંતેએ ગણ્યો, ઉત્તર ધણો જ કઢંગી રકમવાળો આવતો હતો; છતાં સનિયમ ગણતરી કરીને, નિયમના શાશ્વત સત્ય ઉપર શ્રદ્ધા રાખનારા મદારા મનને સંશય ના બિપજ્યો: મ્હેં તે ઉત્તર લખીને આપ્યો, ગોવર્ધનભાઈની મનની ઘટના અન્વેષણ માટે જુદા પ્રકારનો ભાગ આદરનારી, તેથી એ ખંચ્યા; હાની કઢંગી રકમ તે આવે? અસંભવિત જણાતા અપૂર્ણાદ વળી એ ઉત્તરને વક્રરૂપ આપતા હતા. ‘શું હોતું જોઇયે?’ એ સ્વેચ્છાથી માની લીધેલી ભાવનાને વશ ગોવર્ધનરામ; એટલે હેમને સંશય જ રહ્યો. નિયમો ગણિતના પળાય પછી આમ? હેમને વિશે એમ જ, ભાવના અનાધાર માની લીધેલી ત્હેના ઉપર અશ્રદ્ધા હેમને ના આવી. ગોવર્ધનભાઈની ભાવપ્રવૃત્તિયોનું સ્વરૂપ આ ખીજમાં હું જોઉં છું.

સ્થળ: યુનિવર્સિટીનો કેનવોડેશન હાલ, સમય ૧૮૭૬ નો ફેબ્રુઆરી (જાન્યુઆરીમાં); હું જાંચેની ગેલેરીમાં વિદ્યાર્થીઓના ટાળામાં બેઠો બેઠો નીચે બેગા થયેલા મુખાઈના પ્રતિષ્ઠિત મંડળને કુતૂહલથી જોઉં છું. થોડી વારે યુનિવર્સિટીની પદવીનું માન નવીન લેવા માટેના ઉમેદવારો, તાજા પાસ થયેલા, સેનેટના મેમ્બરો વગેરેની પલટનને રૂપાની ચોખ પકડીને દોરનાર આસિસ્ટન્ટ રજિસ્ટ્રારના નેતૃત્વ પાછળ ચાલતા સરગસમાં બપોળેનાં જોડકાં આવેછે, ત્હેમાં ગોવર્ધનભાઈની મૂર્તિને આનંદથી ઓળખી કાઢું છું. બાળક

તનસુખભાઈ જેને ‘કર્નિવોશેકન’ કહેતા હતા, તે ખેલ થઈ રહ્યો; ગોવર્ધનભાઈ એ નાટકમાં ઉત્સાહપૂર્ણ નાટકપાત્રોમાંના એક મ્હેં દીધા. આ દર્શન હજી મુકુરમાં પ્રતિબિંબિત છે.

સમય ઈ. સ. ૧૮૮૧-૮૨ ની આસપાસનો; ગોવર્ધનભાઈ ભાવનગરમાં, હું મુંબઈ, અમદાવાદમાં. હું તે વખતે કાવ્યરચના નવી જ કરવા લાગ્યો હતો. ‘મેઘ’ અને ‘ચંદા’ એ કાવ્યો ગોવર્ધનભાઈએ વાંચ્યાં. મહારા મિત્ર વરજરાય સંતોકરાય દેસાઈ પણ ભાવનગર હાજરકુલમાં શિક્ષક હતા; ગોવર્ધનભાઈને ઘેરજ રહેતા હતા;—મુંબઈમાં હમારા અભ્યાસ-કાળમાં ગોવર્ધનભાઈને વરજભાઈનું ઓળખાણ થયેલું ખરું. પણ આમ ભાવનગરમાં નિકટ પરિચય થયો. વરજભાઈએ મને લખેલા કાગળ ભેગો ગોવર્ધનભાઈનો પત્ર આવ્યો: ‘મેઘ’ અને ‘ચંદા’નાં વખાણ કર્યાં હતાં; અને કાવ્યો નામ વિના ‘ભુદ્ધપ્રકાશ’માં પ્રગટ કરાવેલાં તેથી ગોવર્ધનભાઈએ એ પત્રમાં લખ્યું: હું નહોતો જાણતો કે ત્હમે આમ છછુંદરની પેઠે ગુપ્ત રહીને ખોદતા હશો. *

વરજભાઈ મને આ પછી એક વાર મળ્યા ત્હારે મહારા એક બીજા કાવ્ય વિશે ગોવર્ધનભાઈની વૃત્તિની વાત હેમણે કહી. ‘મધ્યરાત્રિયે કાયલ’ એ કાવ્ય પ્રગટ થયેલું ગોવર્ધનભાઈએ વાંચ્યું; ખોલ્યા: “આ કાવ્યમાં તો કાંઈ વિશેષ ચમત્કાર નથી.” ખ્યાન દઈને ફરી વાંચ્યું; વચમાંની એક પંક્તિ પકડી: “અનિલ ધીરે ભરે પગલાં—પગે શાન્તિ રખે સાદું” એ પંક્તિમાં નારસ્ય લાગ્યું, અને હુમસમાં હંકાયેલી ચાંદની ધીમે ધીમે હુમસ વેરાઈ જતાં દૃશ્યને સૌન્દર્યનો દોળ ચઢાવે તેમ સ્થિતિ થઈ, સમગ્ર કાવ્યની કદર અતે કરી. ગોવર્ધનભાઈના મનનું બંધારણ રસપરીક્ષામાં પણ સમગ્ર દર્શન કરતાં અવયવ દર્શન વધારે કરનારું હતું; હેતું જ આ ઉદાહરણ ગણીયું.

મહારી કાવ્યકૃતિયોને સંબંધે ગોવર્ધનભાઈનાં વચનોના બીજા એ પ્રસંગ યાદ આવેછે:

‘કુસુમમાળા’ પ્રથમ પ્રગટ થઈ તે વખતે ગોવર્ધનભાઈને એક પ્રત ભેટ આપી, તે પ્રત કેટલાક વખત પછી મ્હેં દીધી—હેમને ઘેરજ કે બીજે

કદિં, તે યાદ નથી. હેમાં હાંસિયામાં છૂટક છૂટક વિચાર—એ કાવ્યો વિશે—હેમણે પેનસિલ વડે લખ્યા હતા. એક યાદ આવેછે; ‘અભિનન્દનાટક’ કાવ્ય હેમને બહુ ગમ્યું હશે: ઉપર શેરો: Pathetic and Sublime.” વત્સલતાનાધ્વનિ પ્રતિધ્વનિથી હેમના હૃદયમાં આ પ્રકારનો સમભાવ જાગ્યાનું ખીજ હેમની જ કૃતિમાં હું જોઈ સકું છું:

“મનને મનસુખનું ખીજ ફોધું

રતિતન્ત્ર સ્વરૂપ અલુપ ઊંધું;

× × ×

તરછાડી રમા હડી દૂર જોભી,

હર વલ્લિ ફૂંસા ચીંતાય લચી;

દિન કેક બચા, દિન કેક જશે.

લચી તે ન લચી ન કદાપિ યશે.”

હેવા કેમજ ભાવોદ્ગાર કરનારા હૃદયને પિતૃભક્તિ ને પ્રેમ પ્રગટતું ‘અભિનન્દનાટક’ સમભાવના તન્તુ છેડીને કદરદાન બનાવે એ સમવિત લાગેછે.

ખીજે પ્રસંગ ‘ફૂલી પડેલી બાળ વિધવા’ (‘હૃદયવીણા’ પૃ. ૧૩-૧૮) એ કાવ્યને સંબંધે હતો. ઈ. સ. ૧૮૯૦ ની નાનાલની રમમાં અમદાવાદમાં હમારા જૂના ઘરમાં—લાખા પટેલની પોલ્યમાં—દીવાનખાનાની મેડીમાં ગોવર્ધનભાઈ, વરજભાઈ અને હું રાત્રે સૂતા હતા. કેટલાક વખત ઉપર રચેલું પાછલી રાત્રે જીડીને માસિક માટે તૈયાર કરેલું એ કાવ્ય વરજભાઈને તથા ગોવર્ધનભાઈને સ્હવારમાં મ્હેં વાંચી સંભળાવ્યું. ગોવર્ધનભાઈએ એ કાવ્ય વિશે આટલું જ કહ્યું: “I see it is the talk between the unseen and the seen.” પછી કહે: “મ્હને નવાઈ લાગતી હતી કે પ્હરોડમાં જીડીને લખવા વાંચવા ઈસવાની વિદ્યાર્થીની ટેવ હજી ત્હમે છોડી નથી.” (કાવ્યની નકલ કરતે હું મજુમજુતો હતો તે ગોવર્ધનભાઈએ સાંભળેલું; લલિત ગુંજે, ન્હાનાલાલ કવિ કહેછે કવિતા કરતી

વખતે કવિનો આત્મા ગુંજેછે,—તો આમ કું ગણગણું નહિં ?)—કાબ્યનું ખરું સ્વરૂપ હેમણે પારખેલું કેમ નહિં હોય ? હિંદુ વિધવાની દુદ્દેશાનાં પરિણામનો સંપર્ક હેમાં છે તેથી હશે ? સામાજિક સુધારાની હિમાયત આભાસરૂપે કર્યાં છતાં, અંદરખાનેથી તો “ગોવર્ધન વળા ગ્રુમ ફરે થઈ રક્ષકસાથી” એ વક્તવ્ય પોષ્ટના વચનમાં ખરી વૃત્તિ પ્રગટ થઈ છે હેવા ગોવર્ધનભાઈને આ કાબ્ય ખરા સ્વરૂપે આકર્ષણ ના કરે એ સંભવિત ધારું છું. ‘કુમુદસુન્દરી’ને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી સરસ્વતીચન્દ્રની સાથે સંસારલગ્ન ના કરાવ્યું, આત્મલગ્ન તો રખાવ્યું જ,—એ સુક્ષ્મ માનસ-શાસ્ત્રની, અને હૃદયશાસ્ત્રની, ઉન્ની ભાવનાઓને સ્પર્શ કરનારી સૃષ્ટિ જે કલાકારને હાથે ધડાઈ તે કલાકારને એ જ વૈધવ્યના જીવનનાં ખીજાં સ્વરૂપોની કરુણદેશનો પક્ષ સ્પર્શ ના કરી સકયો, અને ‘ફરી પડેલી બાળ-વિધવા’થી હેમના હૃદય ઉપર યોગ્ય છાપ પડી ગયાઈ નહિં. આ વિરોધ નથી; માનવવર્ગમાં અમુક ભાવનાઓથી આલંબાયો કેમ રંગાયછે તે તત્ત્વનું દર્શન અને ચમત્કાર જ આ પ્રસંગે જેઉં છું.

મહારા મુંબાઈના અભ્યાસકાળના નિવાસસમયમાં ગોવર્ધનભાઈ મહને આઠે દહાડે એક વાર મળવા આવતા હતા. હૃદય ભગતનો માળો, હેમાં તથુ દાદરા ચઢીને ન્દાની સરખી બે આપડીઓ, એ ગૂંમળાવનારા વાતાવરણમાં, એ વાતાવરણ જાણ્યે છે જ નહિં, જાણ્યે વિશાળ આકાશ અને સમુદ્રનો કિનારો હેવી પરિસ્થિતિમાં બિચે એમ ગોવર્ધનભાઈનું વિશાળ હૃદય જ મહને અનુભવગોચર થતું હતું.

ઈ. સ. ૧૮૮૨ પછી હમે મુંબાઈના સંપર્કથી છૂટા પડ્યા. ગોવર્ધનભાઈ ભાવનગરમાં હતા; મહારા મિત્ર વરજભાઈ હેમને ઘેર હતા. તે વખતે ‘સ્નેહમુદ્રા’ હસ્તત્રિખિત કાચા રૂપમાં હતી; હેમાંથી જુદા જુદા ભાગ વરજભાઈને ગોવર્ધનભાઈએ વાંચી સંભળાવેલા અને હેની દીર્ઘ અને ચમત્કૃતિની પ્રશંસા વરજભાઈ મહારી આગળ કરતા હતા; હેવામાં જ ગોવર્ધનભાઈ હમારા અમદાવાદના શહેરની અંદરના મકાનમાં પહોંચ્યા રહેલા હતા, તે વખતે મહારા પિતા, બન્ધુ, વગેરેની આગળ એ ‘સ્નેહમુદ્રા’

માટે ધડેલી પ્રસ્તાવનાનો મુસદ્દો વાંચી સંભળાવેલો યાદ આવેછે. એ પ્રસ્તાવના પ્રગટ થઈ નહિં; કાંણું બળે કેમ? હેમાં હુ. હુ. ધ્રુવની શૈલીને “તારાટપકીવાળી” એમ વિશેષણ આપેલું સાંભરેછે.

‘સરસ્વતીચંદ્ર’નો પ્રથમ ભાગ હસ્તલિખિત રૂપમાં હતો; તે વખતે મહારા પિતા, બન્ધુ ભીમરાવ, વગેરેની આગળ હેની વસ્તુધટના ગોવર્ધન-ભાઈ સવિસ્તર સમજાવી હતી. લાખાપટેલની પોબમાં મહારા પિતામહ વખતનું ધર, હેમાં દીવાનખાનાની મેઢી-એ આ દૃશ્યનું સ્થળ. ગોવર્ધનભાઈ હેમની રસ ઊપગ્નવતી છતાં દીર્ઘસૂત્રીપણાથી કંટાળો. પણ ઊપગ્નવતી પદ્ધતિથી એ વાર્તાની કથા કહેતા બેઠાછે; હમે સાંભળિયે છિયે; જે’મની માગણીથી જ કથા શરૂ થઈ તે મહારા વડીલ બન્ધુ, ભીમરાવ, કાયમના દરદથી શિથિલ શરીરપ્રકૃતિવાળા કંટાળાને ઊડી જાયછે—ગોવર્ધનભાઈના ધ્યાનમાં એ વાત છતાં રિમતમય મુખ અને રિમતમય હૃદયભાવ રાખીને વાર્તા કહેવાનું ચલાવ્યે જ જાયછે;—જણુતા નથી કે, રોગથી મન્દ બનેલા ભીમરાવનો કંટાળો પ્રત્યક્ષ જણાયો તે હમારા ગૂઢ કંટાળાના પ્રતિનિધિ તરીકે જ જોવાનો હતો; આત્મનિમગ્ન ગોવર્ધનભાઈની વાણી અસ્ખલિત વળા જ કરેછે. આ ચિત્ર પ્રત્યક્ષ કરુંછું ત્યારે ભીમરાવ અને ગોવર્ધનરામ એ બે નિકટના મિત્રોનાં હૃદયોમાં પ્રવેશ કરી સકવાથી હું રમૂજની વૃત્તિથી જ જોઈ રહુંછું.

ભીમરાવની સાથેના મિત્રતાના સંબંધને પરિણામે ગોવર્ધનભાઈના સંબંધીઓમાં એક ભ્રમ ફેલાયો હતો. ભીમરાવની પુત્રી જોડે વિદ્યુર થયેલા ગોવર્ધનરામને લમ સંબંધથી જોડવાની સૂચના મનસુખરામભાઈએ પત્રદ્વારા કરી હતી. મહારા પિતાએ ઉત્તરમાં ના લખી હતી. આ વિશે ગોવર્ધનભાઈના સંબંધીઓએ એમ માન્યું કે “બને પક્ષનાં અમુક અમુક કારણોને લીધે, આ ગોઠવણ બધાને એક સરખી પ્રિય થઈ નહિં. અને વડનગરા નાગરમાંના ગૃહસ્થ તથા વૈદિક એ બે વર્ગ વચ્ચેનો અન્તર ઘટાડવાનો આ પ્રયાસ નિષ્ફલ ગયો.” (‘શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ’—પૃષ્ઠ ૫૨). હું ખાતરીથી કહી શકું એમ છે કે હમારા પક્ષ-

માંથી એક પશુ વ્યક્તિની સંમતિ નહોતી. વસ્તુસ્થિતિ જુદી જ હતી. મહારા પિતાને પશુ એ સંબંધ છુટ્ટ નહોતો; અંગત વાંધો નહોતો, છતાં અન્ય કારણોથી વાંધો હતો. આ અંગે હમે ભીમરાવની પુત્રીની મફતરી કરતા— રમૂજ માટે જ—તે વખતે હેનો ઉત્તર તો એ જ હતો કે એ તો મહારા ગોવર્ધનકાકા થાય. ગોવર્ધનભાઈએ આ બનાવને પોતાના હમારા કુટુંબ જોડેના સદ્ભાવ સંબંધને ભગાર પશુ કલુષિત કરનારો થવા દીધો નહોતો. કાંઈ બન્યું જ નથી એમ હેમનું વર્તન હતું.

ભીમરાવની કૃતિ—‘મેઘદૂત’નું ભાષાન્તર એ કૃતિ—ગોવર્ધનભાઈએ કાચી વયની રચના હોવાથી દૂષણયુક્ત માની હતી. મહારે મહોએ ગોવર્ધનભાઈ કહેતા કે એ પ્રસિદ્ધ કરવા લાયક નથી એમ—મહેં તો ભીમભાઈને સ્પષ્ટ કહેલું છે. આ હેમનો ખરા હૃદયથી બાંધેલો અભિપ્રાય હતો. પરંતુ એ અભિપ્રાયનાં પરિણામ અન્ય પાત્રોના સંપર્કથી કેવાં અનિષ્ટ અને કટુતા-વાહક થયાં તે વિચારું છું તો આજ મૌન જ રાખું છું. એ વિશે અન્ય પ્રસંગે હું લખી ચૂક્યો જ છું. *

‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ ભાગ ૧ લાની એક પ્રત કોરાં પાનાં વચમાં નંખાવી-ને બંધાવેલી ગોવર્ધનભાઈએ મૂકે મોકલી; સૂચનાઓ. ટીકા, ઇલાદિ અંદર નંખાવવાની માગણી કરી. મહેં કેટલીક સૂચનાઓ લખી પશુ મોકલી. પશુ અમલ થયો જણાયો નહિં. ‘બોલી જવાયું’ અથવા ‘બોલાઈ ગયું’ એ પ્રયોગને બદલે “બોલાઈ જવાયું” એમ દિગુણ શક્યતાવાળા દૂષિત પ્રયોગ તરફ મહેં ધ્યાન ખેંચેલું બર્ય ગયાનું સાંભરે છે. (‘ચાળણી’ ને બદલે ‘ચારણી’ જેવા અશુદ્ધ પ્રયોગ માટે પશુ ‘વસન્ત’માં મહેં ચર્ચા કરેલી છેનો ઉત્તર પશુ ગોવર્ધનભાઈએ થીંગડામાર જ આપેલો તે યાદ આણું છું તો ખેદ થાય છે કે ન્યાયતુલા સાચવનારા ગોવર્ધનભાઈ પશુ તુલાની દાંડી અયોગ્ય રીતે નમાવતા હતા ખરા).

આ તુલાની દાંડીમાં વિકૃતિ સંબંધે એકાદ ખેદજનક પ્રસંગ પશુ ઉત્પન્ન થયો હતો. વરજભાઈ ગોવર્ધનભાઈના ઘરમાં ઘરના માણસ જેટલા પરિચયથી ભાવનગરમાં રહેલા, બળી ગયેલા; કાલક્રમે જડિયાદમાં

હરાવ રજૂ ના કરવા. આ સંબંધે હું પરિવહ માટે કુમસથી આવ્યો અને આ વાત જાણી, એટલે બેઠકને પ્રથમ દિવસે જ આણુંદણ કર મહારી જોડે શ્રોતામંડળમાં બેઠા હતા હેમને મહેં કહ્યું-હું પ્લેટફોર્મ ઉપર જઈને જોડણી સંબંધે કમિટી નીમવાનો હરાવ રજૂ કરવાનો અને જોડણી કે શું હમે બધા કરોછા! Out of order મહેં હરાવશો, તો હું મહેં સચવું કરીશ, આ મહારી વૃત્તની અદૃષ્ટ અસર થઈ, અને બીજી બેઠકમાં હરાવ જાણ્યામાં પ્રમુખે જ રજૂ કર્યો-કમિટી નીમવાનો.

એ પરિવહને અંગે મિત્રમેળાપ થયો હતો; ક્ષમાહાર, ચ્હાપાણી, સંગીત ઇલાદિ વિનોદોર્થા એ ત્રણ કલાક આનન્દમાં બધાએ ગાળ્યા. સંગીત સુન્દર ચાલતું હતું તે વખતે ગોવર્ધનભાઈએ જોડણીની ચર્ચાને અંગે કેટલીક શંકાઓ પૂછી: ચવર્ગના એ ઉચ્ચાર વિશે; મહેં સમાધાન થાય હેવા ઉત્તર આપ્યા. પરંતુ ઉચ્ચારણપરીક્ષા માટે અભ્યુશક્તિની તીવ્રતાને અભ વે એ સમજવા નહિં, મહેં વધારે પ્રયત્ન પણ કર્યો નહિં. કેમકે તે જ વખતે મધુર સંગીત ચાલતું હતું તે સાંભળવાની મજામાં લાંબ પડતો હતો; અનં તેથી હું મનમાં કચવાયો પણ હતો.

સાહિત્યક્ષેત્રમાં મહારા બંડખેર વર્તનથી-નરસિંહરાવ અને હેમના તરુણ મિત્રાએ જોડણીની બાબતમાં બંડ જિઠાવ્યું હેવો કાંઈક આરોપ ગોવર્ધનભાઈએ 'સમાસાયક'ના લેખમાં મુક્યો હતો, તેથી કહ્યું-હું કે મહારા બંડખેર વર્તનથી-ગોવર્ધનભાઈને કાંઈક અરુચિ ઉત્પન્ન થઈ હશે. તેથી પરિવહના ઉપસંહાર વખતે કરેલા બાબતમાં ગોવર્ધનભાઈએ એક નવી શોધથી મહેં દાખી નાંખવાની આશા રાખી હશે કે કેમ તે પ્રશ્ન જાણે; પણ એ નવી શોધ હેમણે બહુ ચમત્કારરૂપે, અને શ્રોતાઓનું કુતૂહલ જરાક ટટાળાવીને પ્રગટ કરી: એ નવી શોધ તે રા. કેશવલાલ ધ્રુવ. ગોવર્ધનભાઈને મન એ નવી શોધ હશે; બાકી સાહિત્યરસિક વર્ગમાં તો કેશવલાલભાઈની કાર્ત્તિ સ્થપાઈ ચૂકી હતી. અસ્તુ—પેલા સંગીતના મધુર ધ્વનિ તરફ પાછા વળિયે. સંગીતવિનોદવાળા મિત્રમેળાપને બીજો દિવસે પરિવહની પૂર્ણાહુત કરતી

વખતે ગોવર્ધનભાઈ બોલ્યા : આપણે ઝઘ્ઘ કાલે મિત્રમેળાપમાં બધા પરસ્પર મળી સકયા નહોતા; તે વખતે તો આપણે ગાનતાનમાં અને—” (વચમાં હું બોલ્યો “આનપાનમાં”) વખત ગાજ્યો તો—ગાનતાન તે ગોવર્ધનભાઈ ના અનધિકારી અવધુને રસહીન ઘોંઘાટ જ હશે?—માટે, હેમણે સૂચવ્યું કે, આપણે વિખરાતા પ્હેલાં બધા એક બીજાને મળિયે તો સારું. આ સૂચનાનો અમલ જૂદી જ રીતે થયો. બધા જઈ જઈને ગોવર્ધનભાઈ કને પૂજા-ઉપહાર-અક્ષરસા: નહિં, પણ રૂપકદષ્ટિયે પૂજા-ઉપહાર-અર્પવા ગયા, અને કૃતકૃત્ય થઈને ચાલતા થયા. હમે કેટલાક તો ગોવર્ધનભાઈના અંગત મિત્રો જ હતા એટલે હમે તટસ્થ રહ્યા. આ દૃશ્ય ઉચ્ચભાવ પ્રેરે હેવું તો ન હોતું જ.

જેડણી કરતાં વધારે મહત્વના બીજા વિષયમાં ગોવર્ધનભાઈ અને મ્હારી વચ્ચે ૬-૬યુદ્ધ થયું હતું: સામાજિક સુધારાના વિષયમાં. “દિન્દુઓની સાંસારિક જાવનાઓ” સંબંધે હેમણે અમદાવાદમાં ઈ. સ. ૧૯૦૨ ના * જૂન કે જુલાઈમાં સાહિત્યસભાને અંગે જાણણું આપ્યું. તેમાં ૩૬ સંસ્થાઓ-છટ્ટ અનિષ્ટ સર્વ સંસ્થાઓ-માટે દૂષિત તક વાપરીને બચાવ કર્યો હતો. એ જ સભાના તરુણ ચાલકવર્ગમાંથી-રણજિતરામ અને બીજો એક મિત્ર-મ્હારી કને આવ્યા, અને જાણણું માટે માગણી કરી. “Social Dynamics” (‘સામાજિક ચલનશાસ્ત્ર’) એ મથાળું લઈને મ્હેં જાણણું કર્યું: અમ્યાલાલ સાકરલાલ પ્રમુખસ્થાને હતા. (ગોવર્ધનભાઈનામાં પણ એ જ પ્રમુખ હતા). અમ્યાલાલભાઈયે તુલનાનિર્ણય આપ્યો; મ્હારા વિચારોને હેમણે સીકાર્ય ગણ્યા.

ઈ. સ. ૧૮૮૪ માં હું ખેડા જિલ્લામાં પ્રથમ સરકારી અધિકારે ચઢ્યો તે વખતે અમદાવાદથી આણંદ મુકામે હું જવાનો હતો ત્હારે નડિયાદ રેલ્વેને ગોવર્ધનભાઈ કરમોડાયેસો, સૂળેસો પગ, લસડતા લંગડાતા

* પાછળ પૂઠ ૮૫માં આ જનાવ માટે ઈ. સ. ૧૮૯૮-૯૯ નો સમય આપીએ તે સ્પષ્ટન લાગેશે.

લંગડાતા આવ્યા અને “ભાણુકાકા” એ આગ્રહથી મ્હને નિમંત્રણ કર્યું હતું કહીને મ્હને જબરજસ્તી જિતારીને અનસુખરામભાઈને ઘેર તેડી ગયા;—એ પ્રસંગ હું પાછળ કહી ગયો છું;† એ વખતના સ્નેહાર્દ્ર ગોવર્ધનભાઈ પંદર વીસ વર્ષના ગાળામાં બદલાઈ ગયા હશે? આ યુદ્ધ પ્રસંગથી એમ કોઈને લાગશે, પરંતુ એમ માનનારનો ભ્રમ તોડવાને હું કહું છું કે ગોવર્ધનભાઈને હેવો અન્યાય આપવો નહિં. હેમની હૃદયની જન્મસિદ્ધ ઉદારતાનાં પ્રમાણ મ્હને અનેક વાર મળ્યાં હતાં. એક જ પ્રસંગ નંદિયુ: ઇ. સ. ૧૯૦૫ ના એપ્રિલ માસમાં ગોવર્ધનભાઈના ખાસ આગ્રહયુક્ત નિમંત્રણથી હું અમદાવાદથી નડીયાદ હેમને ઘેર ગયો, હેમના ઘરની પરસાળમાં ઠંડકમાં એથી દ્વિયુ હેમણે બનાવરાવેલું હમે બધાએ પીધું. એ ભાંગવિનાની ભાંગથી સ્નેહની વૃદ્ધિ થઈ. કાપિક નિશો ના ચઢ્યો, પછી યુદ્ધાર્થ માસમાં વળી હેમને ઘેર હું ગયો ત્યારે મ્હને ગોવર્ધનભાઈ કહેછે: “લોકોને આશ્ચર્ય લાગેછે કે આપણે એ જાણુ વચ્ચે કેટલીક બાબતોમાં મહત્વનું અભિપ્રાય વિશે અન્તર હોવા છતાં બંનેની મિત્રતાને કશો આઘાત કેમ નથી થતો?”—ઉત્તર શો?—એ જ કે ગોવર્ધનભાઈના ઊંડા સૌજન્યથી લોકસંઘ અજાણ્યો જ હશે, અથવા ઇર્ષ્યાનો પડદો આડે આવીને સત્યદષ્ટિ અશક્ત થઈ જતી હશે.

ગોવર્ધનભાઈની નડિયાદમાં ઉપર નંધિલી મુલાકાતમાં અંતિમતાના મૂઠ બળુકારા હતા; મ્હને તે વખતે ના સંજળાયા. હું રત્નામિરિ નાંકરી ઉપર પાછો ચઢ્યો—રંગ પૂરી થતે, એ વર્ષ વીત્યાં ન વીત્યાં, અને

નમેશ કાળ! મળ્યો મુજ ત્હેં
અમોઝો મિત્ર બન્ધુસમ એહ!

તથાપિ આશ્વાસન એક છે.—રસિક આશ્વાસન:

ઉરવલ્લિ દૂલો થઈ કંઈક લગી,
લગી તે ન લગી ન કદાપિ ધરો.

(૨૮)

સ્વ. નારાયણ હેમચન્દ્ર

આ વિચિત્ર મૂર્તિ^૧ વિશે હું^૧ અન્યત્ર પુણ્ણ સવિસ્તર લખી ચૂક્યો છું. તે હવે શું બાકી રહ્યું? કંઈ જ નહિં. માત્ર સ્મરણમુકુરના બીબામાં બીતરે એમ રૂપાન્તર જ થશે. અંતર્ગત પુનરુક્તિયો આવશે જ. વાચક તે માટે ક્ષમા કરશે એમ ઉમેદ રાખું છું.

મહારા જીવનની રંગભૂમિ ઉપર નારાયણ પ્રવેશ કર્યો, તે પૂર્વે જવનિકાની પાછળથી હોતો જ્વનિ સંભળાતો હતો. મહારા પિતાને નવીનચન્દ્ર રાય જોડે મુંબાઈમાં પરિચય થયો, તે સમયે બાળુના પુત્રવત્ત યુવક તરીકે નારાયણ જોડે હેમને પ્રસંગ થયેલો. તે પ્રસંગને આધારે નારાયણ મુંબાઈથી 'બાણુ' જોડે ઉત્તર હિન્દુસ્તાન બધી ચાલ્યો ગયો તે પછી એ યુવકના પત્રોનો શરપાત મહારા પિતા તરફ સતત ચાલ્યે જતો હતો. એ હોના શબ્દોનું આમ જવનિકાન્તરથી અવણુ હમને-મ્હને અને મહારા બન્ધુઓને-કંટાળો આપતું હતું. બંગાળી રૂઢિનું, શબ્દોનું, ગુજરાતીમાં અયોગ્ય મિશ્રણ, આડમ્બરી સંસ્કૃત શબ્દોનો થોક, ગુજરાતી બાષા રૂઢિનું મઠન; ઇત્યાદિ લક્ષણાવાળી બાષાથી કલુષિત થયેલા હોના પત્રોથી હમને રમૂજ કરતાં કંટાળો વધારે આવતો હતો; મહારા પિતા તે ઉદાર બાવે હોને નિયમસર ઉત્તરો લખ્યે જ જતા હતા, અને નકામા ટપાલ ટિકિટોના ખરચ માટે હમે હેમને ફરિયાદ કરતા. છતાં મનમાં એમ ખરું કે આ વિચિત્ર યુવક કોણ હશે?

^૧ 'મનોહર,' પૃષ્ઠ ૨૭૧ થી ૨૯૭.

नारायण छेभ्यन्द्र-(पूर्वावस्था)

[पृष्ठ २४४]

नारायण हिमचन्द्र-(उत्तरावस्था)

[५४ २४४

એ મૂર્તિનો રંગભૂમિ ઉપર પ્રવેશ ઈ. સ. ૧૮૮૬ માં થયો. મહારા પિતા એ વર્ષના મે માસમાં દેવલોકમાં ગયા, તે પછી મહારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવ તથા એક બે સ્નેહીઓ ચાંપાસામાં શોલાપુર હું નાંકરી ઉપર હતો ત્યાં આવ્યા. એ મંડળમાં નારાયણ હેમચન્દ્ર પ્રગટ થયા: ઉઘાડું માથું, દંકા વાળ, કોટ ધોતિયું બંગાળી હતું,—એ બાજુ વેશસ્વરૂપ; બાડી આંખો, મોઢાએ શીળીના ધોળા, હરવા ફરવા ચાલવા મહાલવામાં કંઠગાપણું, ચાલતાં એક હાથ રિથર અને બીજો જોરથી વીંઝાતો જાય—હેવી હોડછા, મુખમુદ્રામાં કાંઈ પણ અસાધારણપણાનો અભાવ,—એ બાજુ શરીરાદિષ્ટના;—વાતચીતમાં પણ ભાષા છટા ધસાદિમાં સ્ખલનશીલતા, છતાં તે પાછળ ગૂઢ રહેલી બુદ્ધિની તીવ્રતા,—એ અંતરંગ સ્વરૂપ;—હેવો નારાયણ પ્રગટ થયો. દાદીવાળો જ જે લોકોએ હેને ઉત્તર કાળમાં દોડેલો તહેને દાદી મૂડેલી આ મૂર્તિ સહાંમે મૂકેલી જોઈને આશ્ચર્ય લાગશે—આ નારાયણ હેમચન્દ્ર ? પણ એ જ, નહીં.

આ વિલક્ષણ મૂર્તિયે મૂકને વશ કર્યો; શું અતકર્ય આકર્ષણ હશે ? બન્ધુ સ્નેહીનું મંડળ અમદાવાદ તરફ વદાય થયું; પણ નારાયણને મહેં તથા મહારી પત્નીએ મુખાર્ધજર્ધને પાછા આવવાની વિનંતી કરી; અને એ પણ આકર્ષાઈને આવ્યો. બંગાળીમાંથી ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર—અડબચડી ભાષામાં—કરવાનું નારાયણનું કારખાનું ચાલ્યું. ‘કુસુમમાળા’ હજી ગુર્જર વાચક વર્ગની સમક્ષ મહેં રજૂ કરી ન્હોતી. કાવ્યો હેમાંનાં કુટુંબ તથા મિત્રમંડળે વાંચેલાં સાંભળેલાં; નારાયણ પણ એ મંડળમાં ખરો. હેને કાવ્યો ગમ્યાં. મૂકને વારંવાર પુરૂષી મારે, તે કહે: “મહાશય ! કાંઈ કાવ્ય લખો !” હેના ઉપર હું ચીઠાઉં; “એમ તે કાવ્ય થતાં હશે ?” કાવ્યસરિતા સ્વચ્છન્દે નીકળેલી તે શુષ્કારણ્યમાં ગ્રીષ્મ ચર્મચર્મ હતી.—એ પુરૂષીથી હું કંટાળ્યો. પણ મનોવ્યાપારની મતિ બુદ્ધિ જ હતી. એ પુરૂષી મટીને બદ્ધમરનો દંડ બન્ધો, અને

બધી મત્રો ધાંપા ઠાણ પથરે દંડ મદરો,

અને એ ! ચાલ્યો ત્યાં બિછળો બજારે બજારે.

‘અભિનન્દનાટક’ કાવ્ય નારાયણના જ આત્મહથી રચાયું;—“મહાશય! નવા વર્ષનિમિત્તે કાવ્ય કાંઈ રચીને અમદાવાદ મોકલો.” (મહારા બન્ધુ વગેરે અમદાવાદ હતા; નારાયણ, મહારી પત્ની અને હું એટલાં શૌલાપુરમાં હતાં) કાવ્ય રચાયું—ગોવર્ધનભાષ્યે પોતાની ‘કુસુમમાળા’ની પ્રતમાં Pathetic and Sublime એમ શેરો મારેલો† તે કાવ્ય, હું તાવના જોસમાં હતો તે જોસમાં ને જોસમાં લખાયું. અને પછી તો કાવ્યપ્રવાહ ચાલ્યો.

નારાયણના આ ઉપકારનો સ્વીકાર ‘કુસુમમાળા’માંના અર્પણ વડે મ્હેં કર્યો. તે વખતે હું નહોતો જાણતો કે નારાયણના હૃદયમાં મહારી અમુક કાર્યમાં સહકારિતાનો સ્વીકાર પણ એ પ્રકારે કરવાની જિમ્મિ ઉત્પન્ન થશે. ‘અશ્રુમતી’ નાટકનું ઈંગાળીમાંથી ગુજરાતીમાં નારાયણે લગલગ સમગ્ર ભાષાન્તર કર્યું હતું; એ ગીત બાદ કરતાં બાકી સર્વાંશે ગદ્ય હતું; શૌલાપુર તળમાં અને જિલ્લામાં સવારીમાં ફરતે ફરતે નારાયણના આત્મહથી એ નાટકની નારાયણી ભાષા બદલીને ગુજરાતી બનાવવાનો પ્રયાસ મ્હેં આરમ્ભ્યો હતો, સાથે જ મઘમાંના અમુક ભાગ પઘમાં રૂપાન્તર આપીને મ્હેં જોડ્યો. આ કારણથી નારાયણે મ્હને ‘અશ્રુમતી નાટક’ અર્પણ કર્યું, અથવા હેના શબ્દો વાપરિયે તો, “અતિ શ્રમથી સંસ્કાર પામેલી અશ્રુમતી પાછી સ્વીકારો.” એમ હેણે ઉદ્ગાર કાઢ્યો. (‘અશ્રુમતી નાટક’ની એક પ્રત સુન્દર મોરાર્કકો પૂઠામાં સુતેરી નકશી વચ્ચે મહારી જખી જોડવીને મ્હને હેણે મોકલેલી ત્હેમાં જખી નીચે સુતેરી અક્ષરોમાં આ વાક્ય કોતર્યું હતું.)

મ્હને એ શૃંગારયુક્ત ‘અશ્રુમતી’ ની પ્રત મળી, ને હું અસાધારણ આદરતા, આશ્ચર્ય ઇત્યાદિ ભાવમાં લીન થયો. અર્પણનો અરસપરસ વ્યવહાર તો તદ્દન આકસ્મિક યોગનું ફળ જ હતું; ‘કુસુમમાળા’ મ્હેં નારાયણને મોકલી, અને ‘અશ્રુમતી’ મ્હને મળ્યું તે તારીખોની ગણતરીથી ખાત્રી થઈ કે કોઈ કોઈને કાંઈ ખબર નહોતી. પણ મસ્ત ફકીર

નારાયણ તો, વિચાર, ગણના, ઇલાદિ બન્ધનોથી મુક્ત ! એ તો ઉજ્જવ્યો અને કોધયુક્ત પત્ર મૂકે હેણે લખ્યો; “ મહેં દુનિયાંદારીને બહુપાર જેવો ધંધો હવે દોડો. હું નહોતો ધારતો કે આમ બહોલો વાળવાનો બહુપાર ત્હમે કરશો.” ઇલાદિ મતલબનાં વચનો હતાં. મહેં હેને પત્રદ્વારા ખુલાસો કર્યો. હેને ખાતરી થઈ, સતોષ થયો; પણ એ ચાલીઆ ફકીરનો ગુરસાનો આનન્દ આ પ્રસંગે તો જતો રહ્યો તે હેને જરા ગમ્યું નહિં હોય.

નારાયણ શેલાપુર જિલ્લામાં મ્હારી જોડે ફરતો હતો. તે વખતમાં ત્હનાં અનેક અંગાળીનાં ભાષાન્તરોની ભાષા સુધારવા ફેરવવાનું મગજતોડ કામ મ્હારી કને નારાયણે લીધું હતું. હેને ના કહી સકાતીજ નહિં. એક દાવો એક પ્રસંગ હતો; નારાયણ પોતાનું ભાષાન્તર મૂકે વાંચી સંભળાવતો હતો; વાંચને વાંચને બોલ્યો; “ એ ક્ષાન્ત થયો.” મહેં પૂછ્યું “ શું ” ‘ક્ષાન્ત ? ‘ક્ષાન્ત’ એટલે શું ? ક્ષમા યુક્ત ? નારાયણ; “ ના, ના, મહાશય ! ક્ષાન્ત ”. આમ રમઝમ ચાલી; આખરે લખેલું જોયું, તો નીકળ્યું—શ્રાન્ત ! પછી જુદા જુદા શબ્દો હેની કને ઉચ્ચારાવ્યા પછી મૂકે જણાવું કે શબ્દને આરમ્ભે આવેલો શ્રકાર નારાયણથી ઉચ્ચારાતો નહિં; છ જ ઉચ્ચાર કરે. શબ્દની વચમાનો બરાબર બોલે,—આશ્રમ શબ્દનો ઉચ્ચાર ‘આશ્રમ’જ કરે. શ્રી નો ઉચ્ચાર શ્રી જ કરે,—શ્રીમદ પોતાના નામની પૂર્વે મૂકવાની વિચિત્રતા નારાયણે આરમ્ભનાં પુસ્તકોમાં કરેલી. મહેં એની હસનીયતા અને અયોગ્યતા બતાવી તે પછી હેણે એ છોડ્યું કાઢી નાંખ્યું હતું.

નારાયણ શેલાપુરમાં હતો ત્હવામાં પોતાના એક ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના મિત્ર રામજીદાસજીનું નામ વારે વારે દેતા હતા; હેની જોડે પોતે બહુવાર મુસાફરીઓ કરેલી; હેની વિચિત્રતાઓ હમને કહેલી, ત્હમાંની એક યાદ આવેછે. દૂધ પીએ તે વાડકા વડે નહિં, ચમચી વડે નહિં, પણ લાંબી દુઢાની નેહ વડે ! શેલાપુરથી નારાયણ ગયા પછી કેટલીક મુદતે મ્હારા બન્ધુ મિત્રો વચેરે મ્હારે ત્હાં હતા ત્હવામાં

એકએક નારાયણ અને રામજીદાસજી આવી ચઢ્યા. હમારે ઘેર જીતયા. રામજીદાસજીનું ઓળખાણ કરાવ્યું. કોઈ હિઠાઉઠીર ન્હેવો, અથવા તો મગજનું ચક્કુ અવળું ફરી ગયેલો, હેવો આપણે વગેરેથી વિમુખ માણસ હમને તો એ લાગ્યો. આવતાં વાંત કાંઈ વિનાકારણની તકરારી ચર્ચામાં જ એ પડ્યો. હેની વાચાલતા ભારે. હેની જોડે માથું ફેડવામાં હું ના બેઠો; મહારા મિત્ર વરજરાય સંતોકરાય દેશાઈ પથ્થરના માથાવાળા હતા તે બદલ. રામજીદાસજીની હિન્દી વાણીમાં વારંવાર સિર્ફ શબ્દ આવતો ને વરજભાઈ સમજતા પણ નહિ; સમજવાની જરૂર પણ નહોતી. એ એ વિલક્ષણ મિત્રોનું જોડું મદરાસ તરફ ચાલ્યું ગયું. મુસાફરી, ઉદ્દેશહીન, બ્રમણ માટે શક, એ આ એ વિલક્ષણ માણસો વચ્ચે સંયોજક અંકોડો હતો. થોડા દહાડા પછી નારાયણ પાછો આવ્યો.—“ એકલા કેમ ? ” તો કહે રામજીદાસજી અને હું મુસાફરીમાં લઢ્યા એટલે હું ચાલ્યો આવ્યો ! ”

શોલાપુર જિલ્લામાં નિલ સદવાસે નારાયણનો પરિચય મદારે ગાઢ થયો. ખાતું પીપું, સુતું એસતું, ફરવા જવું વાર્તાલાપ કરવા, બધામાં નિલ સદચારથી એ બન્ધુવત્ બની ગયો. હેની ભાષા સુધારવાનું કામ કરતે અનેકવાર લઢાછ્યો પણ થતી. ખાસ કરીને બંગાળી ભાષાની કેટલીક હસનીય વિચિત્રતાઓનો હું તિરસ્કાર કરતો ત્યારે નારાયણ રીસાઈને મ્હો ચઢાવતો. એક હેવા પ્રસંગે ‘ઉપન્યાસ’ શબ્દ આવ્યો. મ્હેં પૂછ્યું: ‘આ શબ્દનો અર્થ શો ? આ વાક્યમાં સંસ્કૃતમાં જાણેલો અર્થ એસતો નથી. કિતર મળ્યો:—મદગાય ! ‘ઉપન્યાસ’ એટલે નવલકથા. ” હું તો હક જ થયો “ સંસ્કૃતમાં આ અર્થમાં કહિં પણ પ્રયોગ જાણ્યો નથી; અને ત્હમારા બંગાળીઓએ આ ક્રિદ્ધાથી ધડી કાઢ્યું ? કાંઈ અર્થનો સંબંધ પણ નહિ ! ‘કાદમ્બરી’ વાર્તાનાયિક ઉપરથી ‘કાદમ્બરી’ એ નામ વાર્તાનું પડ્યું. ને તેથી આજળ વધીને મરાઠીમાં ‘કાદમ્બરી’ એટલે કોઈ પણ વાર્તા એમ સામાન્ય નામ પડ્યું તે વિચિત્ર અને હસનીય છે, છતાં લક્ષણથી બંધ એસાકાવ એમ છે, પણ આ ત્હમારે ‘ઉપન્યાસ’ તો કાંઈ પણ ખાયા વિનાનો શબ્દ ! ” નારાયણનો

બાવ-રીસાર્થ ને મ્હોં ચઢાવવું. એ મિનિટ પછી પાછા પોતે પ્રકૃષ્ઠ સર્થ મળ્યા, અને બાપાન્તર તપાસવાનું કામ ચાલ્યું.

આ સહવાસના વખતમાં જ મ્હારી કાબરચનાની રસિક પ્રવૃત્તિની જોડાજોડ ગુજરાતી બાપાની જોડણી વિશેનો નિબંધ (ઈ. સ. ૧૮૮૮ નો પ્રથમ નિબંધ) એ શુષ્ક વિષયની પ્રવૃત્તિ પણ ચાલતી હતી. નારાયણ એ લખાતી વખત ચર્ચામાં લુહિયુક્ત ભાગ લેતો હતો. એક વાર મ્હને એ કહે: “ મહાશય! હકાર બોલાય ત્હાં લખવો એમ ત્હમારો આમદ છે તો ‘જમ્હારે’, ‘ત્હારે’ હેમાં પણ હકાર મૂકવો જોઇયે?” હું:—“ક્યાં મૂકાશું?” નારાયણ: “ બોલાયછે ચકારની પછી તરત, તો તેમ મૂકવો. ” હું:—“છાપખાનાવાળા હેરાં ટાઇપ ક્યાંથી લાવશે?” તો કહે:—“એતો મહાશય! બધું થઈ સકશે.” કરીને છાપવાની ઝીણવટથી પૂરા વાકેજ નારાયણે ‘જમ્હારે’, ‘ત્હારે’, ‘ક્યાં’ ‘જમ્હારે’, ‘ત્હારે’, ‘ડમ્હારે’, જેવાં સ્વરૂપો મ્હને વળગાડ્યાં. લોકો ભલે હસે; નારાયણની સ્વરૂપાકૃતિ જેવી એ રૂપાકૃતિયો કદંબી મણુશી—પણ એ રૂપાકૃતિયો આજ સડત્રીસ વર્ષના પરિચયથી મ્હને તો સર્વાંશે ઇષ્ટ જ લાગેછે, અને આકારમાં કાંઈ અણધડપણું જણાતું નથી. મ્હારા ઉપર જે પડિતો કોપ કરતા હશે ત્હેમણે અડધો કોપ નારાયણ ઉપર પણ કરવો જોઇયે.

“ મહાશય! મ્હારે ઈજાંડ જવુંછે; જરૂર હું જવાતો. ” હું:—“ પણ મિયાં! પૈસા ક્યાંથી લાવશે?” “એ તો મળી જસે; કોઇ પણ પરમેશ્વરનો લાભ મળસે. ” હું:—“ પણ લાઈ સાહેબ! ત્હમને અંગ્રેજી લગાર પણ આવડતું નથી તે શું કરશે?” “હું સીખીસ, પછી જઈસ.”—નિશ્ચય થયો પછી ડગે હેમાંતો નારાયણ ન્હોતો. અંગ્રેજી પ્રાઇમરથી અભ્યાસ શરૂ કર્યો. ટૂંકો, છ—ઓ, ગો, એટલે જવું;” w—e—n—t ડબલ્યુ—ઇ—એન—ટી, વેન્ટ એટલે ‘ગઓ’;—ઇત્યાદિ રૂપો ન્હાના બાળકની પેઠે કોકાં ધૂણાવીને ગોખતો મ્હોટા વયનો નારાયણ મ્હારાં નયનો સમીપ આવ્યારે જોઈ હું. રાત્રિસાળામાં પ્રૈક્ષ વચના, સ્મર, ખેડુત, વર્ષના પુરુષોત્તમ” એવ એક અંગ્રેજી કલાકારે

સમભાવ સાથે પણ કાંઈક કૃપાવૃત્તિ દર્શાવીને સરસ આપ્યું છે, તેવું જ ચિત્ર આ પથ્થર લઈને માથું ફેડનાર નારાયણનું હું જોઈ છું.”—અને નારાયણે આ ફાંફાં છોડી દીધાં. “મહાશય ! હું તો એમને એમ જઈશ. વિલાયતમાં ભાષા તો આવડી જશે.” દહતાનો ત્યાગ નહિ, પણ ઈલાંડ જવાની ઉતાવળ—એ જ આ કૃતિનું કારણ હતું. જવાનો નિશ્ચય એ ખરું મૂળ હતું.

નારાયણનું એક બીભું ચિત્ર નજર આગળ આવે છે. હમે સાંજે સાથે ફરવા જઈએ છિયે, હેના સ્વાભાવિક ઉત્સાહની જોસ ભરી વાણીમાં ગમે તેવા ઉચ્ચારો કરતો નારાયણ ઝડપથી મ્હારી જોડે ચાલે છે. હું એકાએક જોભો રહું છું:—“મહાશય ! ચાલતે ચાલતે મ્હને ત્હમે અથડાઓ છો—તે છેક ગટરમાં હું જતો રહું છું.” વળી એ ખશી જાય છે—ને જરાવાર સીધો ચાલે છે; પાછો મ્હને અથડાઈ અથડાઈ ને ધક્કેલતો જાય છે, મ્હેં હેનું કારણ અનુભવ પછી સોધી કાઢ્યું. મ્હને એક બાબુ જ એ ધક્કેલતો હતો. મ્હેં હેનાથી ઉલટી બાબુ રહીને ચાલવા માંડ્યું. ફળ સારું નીવડ્યું. હું ગટરમાં જતો અટક્યો. ટૂંકી નજરનો (short-sighted) નારાયણ હતો, તેથી આ પરિણામ આવતું. નારાયણને હાવે પ્રસંગે લગારે ખોટું નહોતું લાગતું. ટૂંકી નજરના માણસોનો મ્હને આ પ્રકારનો અનુભવ થયેલો, અને સમતોલતાની ખામીને લીધે આમ રખલનો થાય છે તે જણેલું, તેથી મ્હેં કારણ પણ નારાયણને સમજાવ્યું. હેને તે વિશે લક્ષ નહોતું. “મહાશય ! હું તો ‘પાગલ’ છું.” એટલે હેનો અનેકવાર જવો ઉત્તર હતો. “મહાશય ! ‘પાગલ’ એટલે શું ?” “એટલે ‘ધેલો’ !” એ પર ભાષાનો—હિન્દી ખંઝાળીનો—શબ્દ એ વખતમાં ગુજરાતીમાં પ્રવિષ્ટ થયો નહોતો. હવે તો ઠેર ઠેર પાગલ દેખિયે છિયે.—ખરે ! ભાષાશુદ્ધિની બાબતમાં ઢંગધડો ના રાખનારા ‘પાગલ’ ઓછા નથી.

નારાયણ આખરે ઈલાંડ ગયો, ત્યાં કેટલોક વખત ગાળ્યો, અમેરિકા ગયો, હેના અર્ધનગ્ન વેશને લીધે ન્યુયાર્કમાં પોલીસે પકડ્યો, ખુલાસો થતાં હેને છોડી મૂક્યો;—એ દેશમાં પણ લાંબી મુદત રહ્યો, અને ઈ. સ. ૧૮૯૪ માં એ પાછો હિન્દુસ્તાન આવ્યો. હું કારવારમાં નાકરી ઉપર હતો. ‘આવુંજ’

એમ ખબર આપનારો નારાયણનો પત્ર આવ્યો. સ્ટીમર પાછલી રાત્રે અંધારામાં આવતી હતી તેમ આવી. સિપાઈ તેડવા ગયેલો પાછો આવ્યોઃ “કોઈ હેવો માણસ તો નથી આવ્યો.” હું સ્થવારે બેઠો. જોઈ છું તો બંગલાના લાંબા વરંડામાં આંટા મારતો કોક દાદીવાળો માણસ ફરતો હતો. “કાંણું? નારાયણ?” “હા.” દાદીથી ઓળખ્યા નહિં—એ અસલ દાદી રાખતા, પણ મહેં તો આ રૂપ પ્રથમ જ દોડેલું.—વડોદરામાં ભગવાં પહોંચીને નારાયણ ફરતો તે વખતે બેરં “મહારાજ, મ્હારે ઘેર જમવા આવો” કરીને હેને ખેંચી જતાં તે ત્રાસથી કંટાળીને ભગવાં છોડી દીધાં હતાં, તેમ આ દાદી કાઠી નાંખવાનું પણ કાંઈ કારણ હશે; યાદ નથી.—“સામાન ક્યાં?”—“જાળી લાવ્યો છું ને.” હું સમજ્યો નહિં. દોરીની જાળી ગૂંથેલી કોથળી હતી, માંહિં ધોતિયું બેચાર પહોંચી, ચાંપડીઓ વગેરેનો ખીચડો હતો. આ હેનો સામાન. ફકીરને વધારે શું હોય? સ્ટીમર ઉપર ફર્સ્ટ ક્લાસના પસેન્જરમાં સિપાઈયે સોંધ્યો હશે—કોઈ ‘મ્હોટો’ માણસ હશે એમ ધારીને, તે ‘નથી આવ્યા’ નીજ ખુબર લાવે ને. દાદીવાળા નારાયણનું સ્વરૂપ સર્વને પછીથી પરિચિત હતું.

નારાયણ હમારી જોડે રહ્યો, સવારીમાં ફર્યો યુરોપ અમેરિકાના વિવિધ અનુભવો રસ પડે એમ હેણે કહ્યો. નારાયણના અનુભવ સાથે જ્ઞાન પણ વિજ્ઞાનતા પામ્યું હતું. અંગ્રેજ તો ભાગ્યું તૂટ્યું જ આવડતું.

સવારીમાં મ્હારાં છોકરાં તથા આયાની સાથે નારાયણ † ‘દમણી’માં મુસાફરી કરતો તે વખતે બાલકોને પુષ્કળ રમૂજ આપતો—અનેક આનન્દમય વાતોચીતો કરતો. કારવારથી અંકોલે દરિયા કિનારે કિનારે હમે ગયા. અંકોલે પ્લેઝ્યુરને નારાયણ મ્હને કહે, “મહારાજ! બહુ સુંદર પ્રદેશ છે;

† ‘મનોમુકુર’નું અવલોકન કરતે એક વિદ્વાન્ આ ‘દમણી’ રાખ્તને માન્ય કરીને કહ્યો કહે છે. મ્હેં ‘દમણી’=બળદનું સ્વરૂપ—એમ ખુલાસો તે સ્થળે આપ્યો જ છે. એ રાખ્ત ગુજરાતી નહિં પણ કારવાર બેલગામ વગેરે પ્રદેશમાંનો સ્થાનિક રાખ્ત છે. એ ઉપરના કથાસાથી તથા અવતરણ ચિહ્નથી સહજ જણાય એમ હતું. પરંતુ વિદ્વાનોની વાત જાહેરી છે.

ઈન્ડી કાર્સોનું સ્મરણ થાય છે.” અકોલા જતે ‘દમણી’માંથી નારાયણના દક્ષણી જોડાનું એક નંગ પડી ગયું. મુકામે જિતરતી વખત ખબર પડી. બબરમાં જઈને નારાયણ એક નંગ લઈ આવ્યો. (હેના જેવા ફકીરને એમ છુટક નંગ જડે અથવા મળે.) પણ જરાક જોડ મળવામાં ખામી હતી. એકના ઉપર રેશમના દોરાનું ફૂલ ન્હાનું કાળા રંગનું હતું બીજા ઉપર પીળા રંગનું હતું. નારાયણને શી વાર? કાળી શાહી વતે પીળા રંગનો કાળો રંગ કરી દીધો! ‘મહાશય! ત્હમારે વળી આમ સરખા રંગની ચટ શી’? નારાયણ હસ્યો. કાંઈક જવાબ દીધો. યાદ નથી.

કારવાર જિલ્લામાં બેલીકેરી નામનું ગામડું દરિયાકિનારે છે. બહુ સુંદર સ્થાને સરકારી બંગલો છે. (કારવાર જિલ્લામાં સર્વ સ્થાન સુંદર જ છે. સદાશિવગઢ નામની ટેકરી ઉપર હમે પ્રથમ સરકારી બંગલામાં જઈને રજા ત્યારે વિશાળ હિન્દી મહાસાગરના ઉર્જિત શીલુના તરંગ, આબૂઆબૂ નાગિયેરીઓની લીલોતરી, એક બાબૂ કાશી નદીનો સમુદ્ર સંગમ, ત્હમાં ધાળા શકના શૃંગારવાળી ન્હાની મ્હોટી હોડીઓ. પૂર્વમાં સલાદ્રિની શિખરમાળાઓ, ધુમ્મસમાંથી ડોકિયાં કરતી, સૂર્ય નીકળતાં હાસ કરતી;— આ સર્વ જોઈને તત્ક્ષણ થયું કે જીવનભર અહિં રહિયે.— અસ્તુ, વિષયાન્તરતા થઈ. બેલીકેરીનો બંગલો સુંદર સ્થળે છે). ત્યાં બંગલાના એક ભાગમાં હુલેલ નામના સિવિલ સર્જનનો મુકામ હતો, સફુડુમ્મ. હું પણ સફુડુમ્મ હતો. નારાયણ જોડે હેમને ઓળખાણ કરાવ્યું. રાત્રે બધાં સાથે જમ્યા પછી નારાયણ પોતાના યુરોપ અમેરિકાના પ્રવાસની વાતો કરવા લાગ્યો. હેનું ભાગુંતૂટું અંગ્રેજ મિસિસ હુલેલ સખ્યતાથી અને માનની સાથે સાંભળી રહેતી હતી. “વન સટ, વન કોટ,” ઇલાદિ ઇલાદિ બોલતો તે શ્વટ (shut) ને માટે નારાયણ ‘સટ’ કહેતો એ વાત હમે જાણિયે, મિસિસ હુલેલ શું જાણે? સમજે નહિં તોપણ ડોકાં હલાવ્યે જાય—(કારવાર તળમાં નારાયણ હમારી જોડે હતો તેટલી વાર એ તો કલ્પમાં ન્હોતો આવતો, પણ કલ્પમાંના થણા ખરા મિત્રો હેને વિશે હકાકત જાણીને માનવૃત્તિથી હેને જોતા.)

ઈ. સ. ૧૮૬૫ની સાલમાં નારાયણ અમદાવાદમાં હમારે બંગલે મહારા કુટુંબ થાસે હતો. મહારા પુત્ર નલિન, સાત વર્ષનો, કાંઈક જાક કરીને રેતો હતો. નારાયણ થાસે આવ્યો “અરે છોકરા! આમ રોવાય ? જે મ્હોં કે’વું દેખાયછે?”—કરીને મ્હોં સ્કાંતું ચાટલું ધણું. નલિન ઉલટો ચીઢાયો, અમણો રોવા લાગ્યો, અને હેણે નારાયણને હડરીલી કાઢ્યો. તરત બગ્ગમાં જઈને નારાયણ મીઠાઈ લઈ આવ્યો, અને નલિનને આપી, શાન્ત કર્યાં. નલિન પછીથી કહે: “રોયે માટે શું ચાટલું બતાવવાનું કે?” નારાયણ આનન્દથી હસ્યો.

મીઠાઈ નો શાંકીન નારાયણ પોતે બાળકો કરતાં આછો ન્હોતો. [સંધમાં હૈદરાબાદ જિલ્લામાં હું હતો તે વખતે નારાયણ હમારી સાથે થોડાક મહિના રહેલો, સવારીમાં ફરેલો. મહારાં એ છોકરાં જાંટ ઉપર બાળુ ઉપર ખેસાય હેવી ડબલ ખુરશીના કાઠડા ઉપર બેઠાં હોય, નારાયણનું જાંટ હેમની જેડાએડ ચાલે (મહારુ જાંટ તથા મહારી પત્નીનું જાંટ જગત આગળ હોય) તે વખતે નલિનને અને ઊમિંલાને નારાયણ ચીઢવે, હસાવે, અંમ મુસાફરી ચાલે. આ વખતમાં પ્લેગનું જેર બહુ હતું તેથી બગ્ગરની મીઠાઈ લાવવાની મનાઈ કરેલી નારાયણને બહુ સાલી. તડો આદમ નામના ગામથી હમે ઉપડ્યાં; નારાયણના મુખ ઉપર એ મનાઈના દીર્ઘ દબાણથી ગ્લાની આવેલી મ્હું દીઠી. મ્હને દયા આવી. “મહાશય! જાઓ મીઠાઈ લઈ આવો.” તરત હેતું જાંટ ફેરવ્યું, તડો આદમના બગ્ગરમાં જઈ મીઠાઈ લઈને પાછો હમને પકડી પાડી પ્રફુલ્લવદને શામિલ થયો. એ વખતનું ચિત્ર પ્રત્યક્ષ કરું છું, તો એ બાલક જેવા પ્રાઠ પુરુષ તરફ અપૂર્વ બાવ ઝરેછે.

ઈ. સ. ૧૮૯૪;—નાતાલના દિવસ:—સ્થળ; ઉત્તર કાનડા જિલ્લાની છેક દક્ષિણ હદમાં ગેરસપ્પાના જગવિખ્યાત ધોધ; ત્યાં મુસાફર બગ્ગામાં મહારો મુકામ; મહારા બન્ધુ સકુટુંબ, નારાયણ એ મંડળ સાથે છે. એ ધોધ લગભગ ૯૦૦ ફુટની જાંચાઈથી પડેછે; બંગલો એ જાંચા કિનારા ઉપર છે. મંડળમાંના બીજા કોઈની હિમ્મત ધોધને તળિયે ખડકોના પથરામાં ચર્મને જવાની ના ચાલી; મહારા બન્ધુ કાયમના જીકણ; બીજાં બાળક

અને બન્ધુની પત્ની. નારાયણ અને હું એ જણ્યા અને એક અગ્રેજ મિત્ર પોલીસ સુપરિટેન્ડેન્ટ, બ્રિડલ, ત્રણ જણા ઊતર્યા. એ જળધોધ તહમે દીઠાછે? ના? તહમારી અડધી બિંદગી રદ! કિનારાની ભેખડની ધાર ઉપર આખો દિવસ રહી ધોધના જળકણ્ઠમાં રચારતા ઇન્દ્રધનુષ્ય જોતે ધરાધ્યેજ નહિં; અને ધોધનું ગર્જન તો ચાલૂજ; એ ગર્જન વિશે એક અગ્રેજ મુસાફરે એ સ્થળની visitor's book માં લખ્યુંછે: "Would you have music? Then listen to the Falls; The scale is infinite, and God the organist. (તહમારે સંગીત જોઈશે? તો આ જળધોધનું શ્રવણ કરો; હેનું સ્વરમંડળ અનન્ત છે, ને પ્રભુ એ મહાવાદ્યનો વગાડનારો છે.) એ અલૌકિક જળધોધ.

તૂટી પડતો જળધોધ મહાન, ગર્જવતો અવિરત ઉન્નત સ્વર ગાન.
નગવતો અણગણ જળકણ્ઠ જ્ઞાંદિ, પરાતી રવિ નિજ અંશુલિ ત્યાંદિ
તરતાં મૂકે ગૂંચો અનેક ઇન્દ્રધનુ રંગરસીલાં છેક.

એ ગર્જન મીતની નીચે, એ રંગરસીલાં ઇન્દ્રધનુની પરંપરાની નીચે, બ્રિડલ, નારાયણ અને હું ઊભા છીએ. અને,—અને નારાયણ પાણીની ધારની છેક પાસે લપલપાટ કરતો ગયો, પગ લપસ્યો, ધબ નારાયણ પડ્યો! તરત ઊઠ્યો, ધોતિયું પલળેલું અડધું ઊઠેલીને નીચોવ્યું—તે ભાગ બદલીને વીંટ્યો; ને બીજો છેડો નીચોવ્યો. બ્રિડલ આ કળા જોઈ ને હક થયો—આ મિત્ર કે'વું! Sublime (ઉત્ત) માંથી Ridiculous (હાસ્યાસ્પદ) માં કે'વું પતન!

નારાયણને મહારા બન્ધુએ બહુ વાર કહેલું: તહમે બહુ લપલપિયા છો. એટલે કહેછે: “મહાશય! ભયનો શંભવ ના હોય ત્યાં લપલપાટ અવશ્ય કરવો જોઈએ.”—અર્થ લપસ્યા તે વખત ભયનો ‘શંભવ’ હતો કે નહિં? નારાયણ જણે.

મિત્રપરિવર્તન:—સમય: આ પછી એ ત્રણ દિવસ; સ્થળ: હોનાવરથી કારવાર જતે આગબોટની તૂતક. પાત્રો—નારાયણ હૈમચન્દ્ર વિશ્વવિકારી,

અને એક મંજીલારથી ચઢેલા રોમન કથાલિક પાદરી. પ્રેક્ષકમંડળ, હું, મહારા બન્ધુ. કૃષ્ણરાવ, વગેરે. સન્ધ્યાકાળની શાન્તિમાં આગખોટ શાન્ત સમુદ્રમાં ખળખળ પાણી કાપતી વગર ડોલ્યે સર્યે જાય છે. નારાયણ પાદરીની પાસે જઈને પૂછે છે: Do you know Dutch? (જર્મન માટે Dutch શબ્દ વાપરવો એમ નારાયણ હમને કહેતો હતો.) પાદરી જર્મન જ હતો. અને જર્મનમાં વાતો કરવા મંડી પડ્યા. પાદરી પુણ્યવંતઃ અને પાપિષ્ઠ * એમ કાનડી રૂપો વચ્ચે વારંવાર બેળવતો બોલ્યો જાય છે. નારાયણ જ્ઞેસબેર અરખલિત બોલ્યે જાય છે. હમે કશું સમજતા નથી. એટલું જાણે છે અંગ્રેજી કરતાં જર્મન ઉપર નારાયણને વધારે પ્રભુત્વ હશે. પછી તો પ્રભુ જણે. ધર્મ સંબંધી તકરારમાં બિતરેલા આ બે ‘પાગલો’નું ચિત્ર અભારે રમૂજ ઉત્પન્ન કરે છે.

હવે મુકુર ફેરવીને નીચે મૂકી દઉં. જરા પશ્ચાદ્દર્શનમાં લીન થાઉં: “મહારા આત્માની આ દુરવસ્થાની વેળાએ હું એક સુખસ્વપ્નું જોઉં છું.—ત્હમારો સ્નેહ, કેવો નિર્મળભાવ ધારણ કરીને મ્હને આલિંગન કરવા આવે છે! મહારું સર્વસ્વ મંથું છે—પરંતુ પામ્યો છું કેવળ ત્હમારી જ પ્રીતિ. એ પ્રીતિને પણ મ્હારે રાખવાની જગા નથી—મહારું હૃદય પ્રેમશૂન્ય છે—હું બન્ધુશૂન્ય છું, હું જ સંસારમાં યથાર્થ દરિદ્ર છું. ત્હમારી નિર્મળ પ્રીતિની સાથે વિનિમય કરી સકું હેવું મહારા આત્મામાં કંઈ જ નથી.” ‘અશ્રુમતી નાટક’ના ભાવ ઝરતા અર્પણમાંનાં આ વચનોના ઉદ્ગાર કરનારો ઉદાર નારાયણ! આ હેતું ઉચ્ચતર સ્વરૂપ: બાલકો જોડે બાલકવત્ આનન્દ ખેલ કરતો નારાયણ—આ હેતું નિર્દોષ સ્વરૂપ: પાછલા સમયમાં કેટલાક અનિષ્ટ સંજોગો અને સંબંધોને પરિણામે અન્યાયી, દુરામીદી, નિન્દક, નારાયણ; પોતાને માટે નહિં પણ પોતાના બાઈના સંતાનો માટે ધન બેગું કરવાના લોભમાં, ચિત્રોનું આલબન બનાવવા માટે અકલાક્રમનાઓની છબીઓ મેળવવા હેવીઓને આડીમાં જોડે બેસાડીને લઈ જનારો નારાયણ;†—

* રૂ પ્રત્યક્ષ કાનડીમાં અકરાન્ત નામને બહુવચન પ્રથમા માટે લગાડાય છે. (નામ તેમ જ વિશેષણને) † આ સર્વ મહાંત્રિક માટે ‘મનોમુકુર’માં નારાયણ દેવચન્દ્ર-વિશેષો લેખ જુઓ.

આ હેતુ પલનસ્વરૂપ, નીચસ્થ સ્વરૂપ;—મ્હારી જોડે અકારણ વિકલ્પતા કરીને પાછળથી પસ્તાયલો, છતાં પચાત્તાપ હર્ષાવતે અચકાતો, ફરી સન્ધિ કરવાને ઉત્સુક નારાયણ, મ્હારા અક્ષમાશીલ સ્વભાવને લીધે એ હેતુ મૂઠ ધચ્છાને પ્રતિધ્વનિ હું ના આપી સકયો તેથી નિરાશ થયેલો નારાયણ; આ હેતુ કરુણ સ્વરૂપ: આ વિચિત્ર ચિત્રધટના મ્હારી સમક્ષ એક પછી એક ચાલી જાયછે.—અને

આરમ્ભમાં જવનિકાની પાછળ અદૃશ્ય રહેલો નારાયણ સંસર્ગમાં આવ્યો, જોડાયો, છૂટયો, પછી લુપ્ત થયો; તે આ જીવનપાર અદૃશ્ય થયેલો નારાયણ ખીજ અભેદ જવનિકા પાછળ રહ્યોછે; એ અભેદ જવનિકા બેઠીને આવતો ઝંખી અવાજ આ હું શો સાંભળું છું?—“મહાશય! હું તો ‘પાગલ’ છું. ત્હમને અન્યાય આપ્યો હોય તો ક્ષમા કરજો.—અહિં હું સુખમાં છું; પણ એક બે બાબતથી ‘ક્ષાન્ત’ થઈ ગયો છું; બંગાળીમાંથી ભાષાન્તર કરવા માટે પુસ્તકો, જ્ઞાહી કલમ વગેરે માગ્યાં, પણ તે કોઈ આપતું નથી.—ને મીઠાઈ પણ મળતી નથી!”

श्रीमती वाहगाँव

श्रीमती वाहगाँव

ଶିଳ୍ପଶାଳା

(૨૯)

કેટલાક સંગીતાચાર્યો

ઝાકરૂદ્દીન ફત્તેલાલ, મનુરામ, શાન્તારામ, આદિત્યરામ,
મૌલાબક્ષ, ખાદમહુસેન, લસીટખાન

સંગીતના વિષયમાં મ્હારો અધિકાર શો ? ત્હમે પૂછશો. ના પૂછતા હો, તો કહું છું કે પૂછો. કેમકે આ સંસારમાં બહુ વાર થોડી મૂડીએ ધણો બર્હપાર ચાલેછે. આ બાબતમાં મ્હારું પણ સ્થાન હેવું જ છે. ત્હમાં મ્હારો હોય નથી. હું કહું છું છતાં લોકો માનતા નથી, કે સંગીતમાં મ્હારે વિશે જે નિપુણતા મનાયછે, તે થોડી મૂડી ઉપર જ સ્થપાઈછે. કાંઈક સુરમાં ગણુતર રાગ ગાઈ જાય, સંગીતશાસ્ત્રનાં કેટલાંક અંગો વિશે બહિરગ જ્ઞાન ધારું, એકાદ બે ચર્ચાઓ એ શાસ્ત્રના વિશિષ્ટ અંગને લગતા પ્રશ્ન ઉપર કરી;—આ પાયા ઉપર કાર્તીકમંદિર ચણાય ખરું? છતાં, “લટનું બોપાળું” નાટકમાં ભોળાભટ્ટને કમાલે અને હુરિયાએ માર મારીને કબૂલ કરાવ્યું હતું કે “મિયાં સાહેબ, હું વૈદ છું, જોષી છું, ગાંધી છું, ગવંડર છું, હજમ છું, કલેક્ટર છું, મોચી છું, કહો તે છું,”—એમ બળાતકારે કબૂલ કરાવતું હોય તો કહું છું કે હું સંગીતશાસ્ત્રી છું. બાકી સત્ય વાત તો આટલી છે: બાલ્યકાળમાં થોડુંક શિક્ષણ સંગીતનું લીધું, પછી થોડોક અભ્યાસ રાખ્યો; બસ. પછી ગણેશ ગોપાળ બર્વેના “શ્રુતિસ્વર સિદ્ધાન્ત” નામના નિબંધનું અવલોકન કરવાનું મ્હને સોંપાતાં એ પ્રશ્નને લગતા નાદશાસ્ત્રાદિકનો ખાસ અભ્યાસ કરીને અવલોકન

લખી અર્વેના વાદની પોકળતા ઊઘાડી પાડી. અંગ્રેજીમાં એ જ પ્રશ્ન ઉપર Modern Review માં ચર્ચા પ્રગટ કરી. આ મૂડી બાંધીને ઈ. સ. ૧૯૧૬ ના માર્ચમાં ૨૦ મી થી ૨૪ મી સુધી સંગીત પરિષદ વડોદરામાં ભરાઈ તે વખતે એ જ પ્રશ્ન ઉપર નિબંધ વાંચ્યો. રા. લાલપાડે જેવા સંગીતશાસ્ત્રી જેડે ખાનગીમાં તે પૂર્વે ચર્ચાઓ કરેલી. આ ઉપરાંત મહારા બાલ્યકાળથી માંડીને મહારા પિતાને પ્રતાપે સારા સારા સંગીત કલાકારોનાં ગાયનવાદન સાંભળવાનો લાભ મળ્યો. આ મહારી અધિકાર સામગ્રી.

આમ હમણાં છેવટના વાક્યમાં સૂચવેલા અનુભવો આજના મુકુરમાં પ્રગટ કરવાની ઉમેદ છે. વડોદરાની સંગીતપરિષદમાં હિન્દુસ્તાનનાં જુદાં જુદાં દેશી રાજ્યોમાંથી પ્રખ્યાત ગાયિકા આવેલા તહેમાંના એક સર્વોત્તમ મહેને લાગેલો તહેને પ્રથમ લાલુ: ઉદેપુરનો પ્રખ્યાત ગાયિકો ઝાકરુદીન ખાન. પરિષદને પ્રથમ દિવસે રાત્રે રાજમહેલમાં સંગીતનો મેળાવડો થયો તે પ્રસંગે ઝાકરુદીને તથા હેની જોડમાં રાખેલા હેના ભત્રીજાએ ગાયું તે તો આકર્ષક ના લાગ્યું. એક જ રાગમાં પુષ્કળ વખત રોક્યો. ને તે પણ એક જ સ્વરપંક્તિમાં રચ્યા કરીને કંઠાજો આપ્યો. એથી પણ અધિક કંઠના ઊંડાણમાંથી હા-હા-હા-હા-એમ અતિમન્દ સ્વરો કરતાં પણ વિશેષ અમધુર સ્વરો. જાણે પોતે હસતા હોય કે ભસતા હોય એમ કાઢીને સમા સર્વને હસવું જ આવે એમ કર્યું. બાકી પછીથી આલાપમાં તેમ જ એકમુખ ગાયું તહેમાં કેટલાક વિસંવાદી સ્વરોની રચનામાં ખૂબી હીક બતાવી હતી. મન્દ સપ્તકના સ્વરો લેવામાં પણ પ્રવીણતા દર્શાવી. પરંતુ aesthetic (રસિકતાની) દૃષ્ટિએ તો ઊનતા લાગી.

પણ, એ જ ઝાકરુદીનને બે દહાડા પછી સાંભળ્યા તે વખતે અદ્ભુત રૂપાન્તર જ થઈ ગયેલું લાગ્યું. પરિષદનો ચર્યાદિક કાર્યક્રમ પૂરો થયા પછી સંગીતના પ્રયોગ થયા, તહેમાં ઝાકરુદીને ભૈરવી દ્રુપદમાં અને વડોદરાના કૃષ્ણાઝ હુસેને ખ્યાલમાં ગાઈ બતાવી તે ઉત્તમ કલામય હતી; એ સંગીતવિધાન હૃદયને આનન્દલોકમાં ઊપાડી જાય હેવું હતું. પણ એથી

પણ વિશેષ સાંજે વળી સંગીતપ્રયોગ થયા તે વખતે તો ઝાકરુદીને હદ જ કરી; પોતાના કરતાં પણ ચઢી ગયો. શું ઊત્તર ભૂમિમાં વિચરતું સંગીત હતું ! પરભૂમિમાં વસતાં ત્રિવજનોની પાસે એ સંગીત પોતાની પાંખો ઉપર ચઢાવીને મ્હને લઈ જતું લાગ્યું; આ જીવનમાં દૂર વશેલા ત્રિવજનોની સંમુખ પાછો મ્હને સ્થાપ્યો. “હે પ્રભુ ! આ કેવી ઊત્તર, મધુર, હૃદયવેદના !”—એમ ઉદ્ગાર થયો.

એ પ્રસંગે દ્રાવિડ સંગીત પણ ઉમદા સાંભળ્યું. પંચાપ્પા કેશી નામના મદરાસના સંગીતશાસ્ત્રીએ ગાયું અને વાયોલિન વગાડ્યું તે પણ દિવ્યતાનાં દર્શન કરાવનારું હતું.

બધા ગવૈયાઓ કને જુદા જુદા રાગનું સ્વરબંધારણ કહેવડાવ્યું ત્હેમાં ઝાકરુદીનની સર્વોત્તમતા હેના સ્વરની અતીવ શુદ્ધતાને લીધે સ્થાપિત થતી હતી. સા...રિ...ગ...મ.....એમ પ્રત્યેક સ્વર સ્વતન્ત્ર, પરસ્પરમાં સરી ના જતો, કમ્પહોષ વિચ્છાનો, શુદ્ધ ચોખ્ખા નાણાના રણકારવાળો, કંઠમાંથી નીકળતો હતો.

આ તો મ્હારા જીવનકાળના આ છેડાનો અનુભવ. આરમ્ભમાં હવે જાઉં. મ્હારા બાલ્યકાળના ઉસ્તાદોનું દર્શન કરાવું.

કૂનેહલાલ—અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના ગવૈયા તરીકે અનેક વર્ષો, મરણ સુધી, જે જાણીતા હતા, તે પ્રાર્થનાસમાજની પૂર્વે પણ હમારા કુટુંબમાં ગવૈયા તરીકે અતિ પરિચિત હતા. સંગીતનું શિક્ષણ સર્વથી પ્રથમ મ્હેં કૂનેહલાલ કને જ લીધું. પરંતુ સંગીતકલાનાં આદિ ખીજ વવાયા છતાં, મ્હને એ શિક્ષણથી ખરો લાભ ના થયો. કારણે અનેકઃ એક તો, મ્હને ફારસી શીખવવા આવનારા એક ગોદરઅલી નામના સમદ કુટુંબના મુનશીની શીખવવાની પદ્ધતિ અસલી તરેહની હોવાથી જેમ મ્હને ફારસી ભાષા ઉપર કંટાળો આવ્યો (ફારસીની લિપિપદ્ધતિ પણ એ કંટાળામાં ઉમેરો કરે હેવી—તે વળી જુદું કારણ !) તેમ, આ સંગીત શીખવવાની પદ્ધતિ પણ તદ્દન જૂના રૂઢ પ્રકારની હતી; તે સાથે

એ ઉસ્તાદની પશુ પ્રવીણતા મર્યાદિત હતી; ત્રીજું, મહારી વિમુખતા; ફત્તેહલાલ તાલીમ આપવા આવે અને નહારા નિશાળિયાને જેમ લખવાનો કંટાળો આવે તેમ, મહેને પણે કંટાળો શરૂ થાય. આ ઉપરાંત ફત્તેહલાલ ધરના કુટુંબી જેવા અતિપરિચિત હતા—નહાના હતા ત્હારથી—એટલે હેમના વક્કર પશુ ઓછા હતા. એ ગિયારા કહેતા કે—હમે તો ત્હમારે મન “ધરકી મુરગી દાલ બરાબર” છિયે (ગવૈયા હિન્દુ કરતાં મુસલમાન વધારે તેથી ફત્તેહલાલને મુસલમાન ગવૈયાઓના સંપર્કને લીધે આ કહેવત પરિચિત થયેલી; બીજું કાંઈ નહિં. વાત કરતે ઉરકેરાઈ ને બોલે, ગુસ્સે થાય, તો એ હિન્દુસ્તાનીમાં ગુસ્સે થતા.) ફત્તેહલાલ કને શીખવા કરતાં હેમને બનાવવા, રમૂજો કરવી, એ વધારે હમારે બધાને પ્રિય હતું. રાજ બજારમાંથી શાક લઈને હમારે ઘેર (પોતાને ઘેર જતા પહેલાં) ફત્તેહલાલ આવે, તો કેળાં કે હુંબું તો હોય તે હમે લૂંટી ખાઈએ—હમે એટલે છોકરાં. એક વાર મહારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવે ફત્તેહલાલને કહ્યું “ત્હમારે સારાં આંખ્યને હુંડક આપે હેવાં ચરમાં જોઈતાં હોય તો બરફનાં ચરમાં પૂછીને લેજો.” એ કહે: “હું? બરફનાં ચરમાં થાય? અનુભાઈ (=કૃષ્ણરાવ) કહે: “હા, હા! સો વરસ સુધી બરફ રાખ્યો હોય તે પથ્થર જેવો થઈ જાયછે.” ગિયારાએ માન્યું, તે બજારમાં હોરાની દુકાને બરફનાં ચરમાં માગ્યાં, તો હેમને હરી કાઢ્યા, ને કહ્યું: કાઢ્યે ત્હમને બનાવ્યા લાગે છે. તંબૂરો લઈને ગાવાના અધિકારી થયા તે પહેલાં ફત્તેહલાલ એક વાર ખેસતા વર્ષને દહાડે હમારે ત્હાં સારંગી લઈને ગાઈ, બહોણી લઈને બીજા ગૃહસ્થ ગજનન (ગજનંદ?) ફાજિદારને ઘેર ગયા. ગલેફમાંથી કાઢવા જાય છે તો સારંગીના મજને બદલે સાવરણીનું હુંડું!—મહારા એક મ્હોટા બન્ધુ આપારાવે આ તોફાન કર્યું હતું.—બધા ખડખડ હસ્યા અને ફત્તેહલાલે કહ્યું: હું લાખા પટેલની પોળે હવેલીએ થઈને આવ્યોછું. બધાએ જાવડું કપ્ડાં તોફાન થયેલું તે. ખેસતા વર્ષને દહાડે એક વાર સૂરજ ખવડાવ્યું ને મ્હા આપ્યો ત્હારે મ્હામાં કવુઈની નાંખીને આપ્યો.—આમ અનેક તરેહની રમતોના

એમ બનનારા કુતેહલાસ તરફ ઉત્તાદ તરીકે માન મળે શી રીતે બિખરે ?

છતાં મળે પણ તાલીમ આપી અને મહારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવને પણ થોડા વર્ષ પછી કુતેહલાસેજ તાલીમ આપેલી; અને કૃષ્ણરાવ કુશલ ગાયક બન્યા. કિતરતિ ગુરુ પ્રાણે વિદ્યા ચર્ચેવ તથા જહે, છતાં કળા બુદ્ધિ બુદ્ધિ થવા માટે ભવભૂતિયે દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે કે પ્રમત્તિ શુચિર્ચિમ્બો દ્વારે મણિર્ન મુદાં ચયઃ એ કારણ અહિં પ્રવૃત્ત થયું હશે ? કાંઈક અંશે ખરું. અને કાંઈક એમ પણ હતું કે મુંબાઈમાં હમે કોલેજમાં ભણતા હતા ત્યારે શાન્તારામ ભિકંભટ નામના એક ગૃહસ્થ સંગીતવિદ્યાધકનો હમને નિત્ય પરિચય હતો, તેની કનેથી કૃષ્ણરાવને મહારા કરતાં વિશેષ કલાસાન મેળવવાના પ્રસંગ થયા હતા. પછીથી કૃષ્ણરાવે આપબળથી કળા વધારે કેળવી તે તો છે જ.

એ શાન્તારામની ‘સંગીતકલા ખરેખરી અદ્ભુત હતી. મીઠ, ગમક, ઇત્યાદિ કલાસૂક્ષ્મારની ખૂબી; તાન, બિખરમાં, વિવિધતા અને માધુર્યપૂર્તિ; ગાન સાથે સંગીતપરવે તેમજ અર્થ પરવે (કાંઈક અંશે) રસનિષ્પાદન; ઇત્યાદિ ચારુતા શાન્તારામ કનેજ હમે દીડી. શાન્તારામ પોતાના આપનાં વખાણુ કરતે કહેતા “હેમનો અવાજ આવડો મોટો છે”—કહીને એ હાથ દોઢ પૂટ દૂર રાખીને અભિનય કરી બતાવતા. ભિકંભટજી હરિકીર્તન કરતા હતા એમ કહેતા. તે તો ભલે પણ ભિકંભટ મહારા પિતાને મળવા આવતા ત્યારે એટલું તો કહેતા કે—“હમારા ઘરમાં રોજ ચાર નારણ જોઈએ છિયે, ચાર, શેઠજી!”—વખતે ‘નારણ’નો પ્રતાપ મોટો અવાજ બનાવવાનો હશે. અસ્તુ. ગુજરાતની ગરબીઓ શાન્તારામ માતા તે વખતે તો ખરેખરી અદ્ભુતભરી કરી નાંખતા! “લીધી સકેલી હુરિયે વિચારી પ્રબલ નિજ માયા રે” એ પદ ગાતાં તો ત્યારે જુદી જુદી વર્ણબુતિ લઈને ઉપર તાનની રચના હોવી તો કરતા કે સૌન્દર્યની પ્રભલ જખી ખડી થતી. મુંબાઈમાં પત્રિકા થઈ પાઠી, અનેક વર્ષે, મહારા પિતૃના મરણ પછી, કું વાંસનાં

રેલાગિરિથી રજા ઉપર આવેલો ત્હારે મહુતર મિત્રોને જોલાવીને શાન્તારામ કને ગાયન કરાવ્યું હતું. (પ્લેગને લીધે શાન્તારામ મુંબાઈથી ન્દાશીને વાંદરે હમારી પડોશમાં આવીને રહ્યા હતા.) તે વખતે આ પંક્તિ ઉપર સૌન્દર્યમંદિર હેમજી આદ્યુત રચ્યું હતું. એ સ્વપ્નસૃષ્ટિ હતી છતાં વારંવાર મ્હને દેખા દેછે. તાજ મહાલની સ્વપ્નસૃષ્ટિ પરચરમાં કાયમ રહીછે,—લલે; આ સ્વપ્નસૃષ્ટિ મ્હારા હૃદયમાં, સંસ્કારબળે, રસવૃત્તિના દહ પાયા ઉપર કાયમ રહીછે.—આ પ્રસંગે એક રમૂજ થઈ હતી. ત્હા બધાને બ્હેંચાયો. શાન્તારામે મ્હાનો ખાલો હાથમાં લીધો, અને ગાતા હતા તે ગાયા કયું—આંગળી બોળી જોઈને, ત્હા હજી ગરમ છે એમ ખાતરી કરી લઈને, ખાલો અહર હાથમાં રાખીને ગાવાનું ચાલૂ રાખ્યું; ગાવાની ધૂતમાં હાથનાં મન્દ આદોલનો કરતા હતા; હમણાં ત્હા ટોળાશી, હમણાં ત્હા ટોળાશી; હમે ચેતવ્યા; પણ સાંભળે કંઈ ? તાન જોખનની કલારચનામાં તક્ષીન ગાયક હતો !

હું તો રેલાગિરિ નાંકરી ઉપર ગયો. મ્હારું કુટુંબમંડળ વાંદરે જ રહ્યું. શાન્તારામ રોજ સાંજે ફરવા જતે હેમની કને આવતા; ગાઈ સંભળાવતા; મ્હારા પુત્ર નલિનકાન્તને સંગીતકલામાં પ્રવેશ કરાવતા; નલિનની ચાલાકી જોઈ લીધી એટલે ગાયકનું દૂપણ કસબચોરીનું—એક વાર મગદ થયું. નલિનને એક અમૂક રાગની ચીજ જોઈતી હતી; શાન્તારામે હા કહી; નોટયુકમાં છે તે હું લખી આપીશ, એમ વચન આપ્યું; “મ્હારા ગળામાં હાર રહેતો હોય, તો ત્હમને શા માટે ના આપું ?” એમ કહે જતા; પણ એ નોટયુક કહી બતાવી નહિં !

પાછા કુતોહલાલ તરફ વળિયે. આ લેખ સાથે આપેલી હેમની પ્રતિકૃતિ જુઓ. હેમની પાંધડીની આકૃતિ વિલક્ષણ જણાશે. પણ વધારે વિલક્ષણતા તો એ હતી કે હેમની ગંધર્વની નાસમાં દરેક જણ પાંધડી જુદા જુદા ધાટની બાંધે. ધાટનું મૂળ પાચારપ બધારણ્ય તો એક જ; પણ પછી બિજતા આવે; અભિસામાં પિલાડીની ટોપો નીકળે છે હવે. ધાટ મૂળ રપ, પછી એ ટોપોના જુદા જુદા અક્કાર હોયછે, તેમ આ પાંધડીઓનું પણ. હેમના સ્વરો

મનુરામ પ્રાથના સમાજમાં હેમના સંગીત વખત સારંગી હમેશાં વખાડતા હતા. સારંગી તો મનુરામની જ!—હેમની પાઘડી વળી જુદી વિકૃતિની, ગંધર્વની નાલજ સાત દસ ધરની; સૂરતમાં એ ચાર ધર; ખંભાતમાં થોડાંક, સૂરતમાં ફોતેહલાલનો કાકો નગીનદાસ (નગીનો કહેતા,—દાસ, રામ, જે હોય તે) હતો ત્હેણે સૂરતમાં એક વાર મહારા પિતા અને મિત્ર-મંડળ આગળ—“શેર બગ્ગરે આ શું કર્યું?” વાળ્યો દુનિયાંનો દાટા!” એ પદ અજબ કળાથી ગાયું હતું. મનુરામની સારંગી મ્હેં વખાણી, પણ હિમ્મત કરીને એક સૂરતનો ગંધર્વ હતો ત્હેની સારંગી પણ ત્હેવી જ; મનુરામ અને હિમ્મત એ જણાને એક વાર પ્રાર્થનામંદિરમાં આણેલા; ફોતેહલાલ પ્રાર્થનામાં સંગીત ગાતા હતા, અને એ એ સારંગીઓ વાગતી હતી તે વખતે આપું બક્ષાવૃન્દ ચિત્રવત્ સ્થિર થઈ રહ્યું હતું મ્હને યાદ છે. ગાયનના શબ્દો ગવાય, પછી સારંગીઓ બંને તે સ્વરપંક્તિ પુનઃ જોપાડી લઈને વગાડે તે વખતની સ્વરઘટના અવલ્લખી હતી.

ગંધર્વની નાત્યની ખુબી વ્યક્તિપરત્વે બિલ પાઘડી એ મ્હેં કહી. બીજી વિશિષ્ટતા એ નાત્યની એ હતી કે એક સ્ત્રી જીવતી હોય તો બીજી કરાય નહિં એ રિવાજ. મૈદનકૃત હિન્દુ લૉ (Hindu Law)માં એ વિશે જિલ્લેખ છે કે અમદાવાદના ગાયકવર્ગની નાત્યમાં અને વડનગરા નાગરોમાં એક પત્નીનો રિવાજ છે.† ફોતેહલાલને પુત્ર નહોતો છતાં આ નિયમને એઓ દૃઢતાથી તામે રક્ષા હતા. એક કોષ્ટકે રસ્તામાં તજેલા શિશુને દયાભાવથી જોપાડી લાવીને હેમણે ઉછેરી મ્હોટો કરી પુત્રવત્ રાખેલો હેનું મ્હારે નામે નામ પાડ્યું હતું: નરસિંઘરાવ,—ગણીને જ, કાંઈક ગવથી. એ તો હવે ગુજરી ગયો છે.

ફોતેહલાલ અસલ તળસત્તી હતા. પાછળથી તંબૂરો લઈને ગાનારા ‘ઉસ્તાદ’ ની પદવીએ આપબળે ચઢ્યા. તે રૂપાન્તરના આરંભકાળમાં એક

† Hindu Law, Mayne IV, 92 ત્હાં આરોડેલ તથા અંકિકમાંથી પ્રમાણસૂચન પણ કર્યો છે: 2 Bor. 524 (572), અને V. N. Mandlik, 406.

ઠેકાણે નાચનારીની પાછળ કમરે તબલો બાહ્ય બાંધીને વગડવા ઝિએલા મહારા વડીલ બન્ધુ આપારાવે પકડ્યા અને ઠપકો દીધો કે ઊંડતાદ થઈને હજી આ ધધો કરોછો? ત્હારથી પ્રતિજ્ઞા લીધી. પછીથી તે પ્રાર્થના-સમાજના ગવૈયા થયા તે બધે સમય કેવળ ઊંડતાદ જ રહ્યા. પ્રાર્થનાસમાજના આરમ્ભકાળથી પોતે મરણ પામ્યા ત્યાં સુધી—લગભગ ૩૫ વર્ષ સુધી એ જ પ્રાર્થનાસમાજના ગવૈયા રહ્યા. એ ગુજ્યા પછી હેમની વિધવાએ પ્રાર્થના-સમાજને ૧૦૦) રૂ. દાન કર્યું હતું. પ્રાર્થનાસમાજ અને ફોતેહલાલ એ બે અવિરોધી વસ્તુ અને કલ્પના હતાં. પ્રાર્થનામાળાના સંગીતભાગની રાગની અનુક્રમણિકા મહારા પિતાએ તૈયાર કરાવી ત્હારે રાગનાં નામ વગેરેનો નિર્ણય કરવામાં ફોતેહલાલની મદદ મુખ્ય હતી. પછી કોઈક કોઈ સ્થળે ગપ્પો પથ્ય હેમણે મારી હશે.

પ્રાર્થનાસમાજમાં જોડાયાની પૂર્વે દક્ષણી નાટકમંડળીઓ ગુજરાતમાં આવવા માંડી ત્હેના અનુકરણમાં ફોતેહલાલે એક નાટકમંડળી કાઢી હતી. પોતે સત્રધારને સ્થાને બેસા રહેતા;—સત્રધાર તે સંસ્કૃત નાટકોમાં પ્રસ્તાવનાના દૃશ્યમાં આવીને હ્રુમ થાયછે અથવા હાલની મિશ્ર સ્વરૂપની ગુજરાતી રંગભૂમિમાં આવે છે ત્હેવા નહિ; પરંતુ અસલની દક્ષણી નાટક મંડળીઓમાં આખા નાટકનો ખેલ ચાલે ત્હેમાં ઝીક કોરસના જેવું સ્થાન લેનાર, પદ્ય-પંક્તિયો ગાયકગણ ગાય અને નટ તે ફરી ગણમાં બેસે, હેવા સત્રધાર. ફોતેહલાલનો વાસ, પાડોશી સંબંધ, ભવૈયાઓ જોડે હતો. ભવૈયાઓમાંથી ચૂટી કાઢીને નટવર્ગમાં દાખલ કર્યા હતા.—મહીપતરામભાઈએ ભવૈયાઓની બવાઈ વખતની અશ્લીલતા કાઢવાનો પ્રયત્ન બહુ કરેલો; પૂર્ણ સાફસ્ય મળેલું નહિ. ફોતેહલાલે, અગણ્યતાં જ, એ અશ્લીલતા આમ ભવૈયાઓને નાટકના સીલામાં નાંખીને પૂર્ણ રીતે, તેટલા વખત પુરતી તો, કાઢી નાંખી. બાળકના હાથમાં હાનિકારક ચીજ કે રમકડું હોય તો તે તદ્દન છીનવી લેવાને બદલે ખીલું સાડું રમકડું આપિયે છિયે તેમ આ પ્રકાર બન્યો હતો. પરંતુ એ રમકડું જલદી જ બાગી મળું હતું; કારણે અનેક હતાં. એક કસબ એ હતું કે જોવા આવનારામાં શૈલિવાર્ચમાંના ફોતેહલાલના આશ્ચર્યતાઓ,

આપણે તો ધરના જ કની-કરીને, વગર ટિકિટ આવતા હતાં. જમજીવનદાસ જુહાભદ્રાસ નામના કાયસ્થ ગૃહસ્થ અમદાવાદમાં ઉખુરી કલેક્ટર હતા તે ફત્તેહલાલને આ કામમાં પ્રેર્યા આશ્રય આપતા હતા. હેમણે પોતાની પાસે બેઠેલા એક શેઠિયાને કહ્યું (ફત્તેહલાલે ખાનગીમાં પેલી વગર ટિકિટ આવવા બાબત ફરિયાદ કરેલી તેથી કહ્યું):—“—ભાઈ શેઠ! રામભાઈની નાટક-મંડળી વખતે તો લાલ રંગની ટિકિટો હતી, આ ફત્તેહલાલે લીલા રંગની કાઢીજે, મહારી જુવો આ રહી; ત્હમારી કેવા રંગની છે?”—શેઠ શરમાઈ ગયા. કાંઈ બદનાં કાઢ્યાં. ટિકિટ ખરીદ કરી.

બીજું કારણ ભવૈયાની નાટક ભજવવા માટે અયોગ્યતા, અશિક્ષિત હશાને લીધે, અને શિક્ષણ આપીને તૈયાર કરવાનું ફત્તેહલાલમાં આ (હવે તો ગુજરાતી રંગભૂમિ ઉપર પ્રવીણ નટો—અને સાધારણ નટો પણ—એ ભવૈયા (નટરાજા) વર્ગમાંથી જ ઘણે ભાગે પ્રાપ્ત થાય છે.) એ અશિક્ષિત-તાનો એક રમૂજ દાખલો: દક્ષણી નાટકમાં પતિના મરણ વખતે પત્નીના વિલાપમાં “શિવ! શિવ! પ્રાણનાથ!” એમ ઉદ્ગાર સાંભળેલો, તે જ વચન આ ભવૈયાનટે પાર્વતી બની પોતાના પુત્ર ગણપતિનું માથું શિવે કાપી નાંખ્યાથી વિલાપ કર્યો ત્હાં પણ વાપર્યું: “શિવ! શિવ! પ્રાણનાથ!”

ત્રીજું કારણ: ફત્તેહલાલ કને નાટક વસ્તુનું ભડોળ કશું નહિં. એકનું એક નાટક ભજવતા હતા: આર્પિાહરણ. પોતે પ્રેમાનંદકૃત આર્પિાહરણની કથા ગાતા હતા—બહુ સારી ગાતા હતા; તેટલી સામગ્રી જ હેમનું ધન હતું. તે ઉપરાંત નાટકના રૂપમાં કથાને ફેરવવાની કળા પણ હેમનામાં નહિં.

ફત્તેહલાલ બાલ્યકાળમાં નગરશેઠને ઘેર પોતાના વડુવા સાથે જતા, વડુવા ભજનો તવનો પૂજા વખતે ગાતા: જૈન ભોજકોને સ્થાને. તે વડુવા ગુજરાઈ પછી એ સ્થાન નગરશેઠને ઘેર ફત્તેહલાલને (નગરશેઠ પ્રેમાભાઈ તો ‘બાણિયો’ કહીને જ બોલાવતા; તે ‘બાણિયા’ ને) મળ્યું. પછી પ્રેમાભાઈ શેઠના બાણીયને—હુડીસિંચના વંશજને—ને ત્હાં, વગેરે શેઠિયાવર્ગમાં હેમનો પ્રવેશ થયો. એમ કરતે મવૈયાઓનો સંપર્ક બહુધા નીચ વર્ગમાં રહેતો, તેથી ઉચ્ચ કક્ષામાં ફત્તેહલાલ પરિક્ષણ કરતા હતા. આ સંગેએને લીધે સરકારી

અમલદારોના સંપર્કનો પણ શર્કિ કુતોહલાલને બહુ હતો; મ્હારે ઘેર દુશાણા સાહેબ આવ્યા, એમ ગવૈનું કારણ પ્રાપ્ત કરવાનો મોહ આ વાતમાં પ્રેરક-વૃત્તિરૂપ હતો. બીજું કારણ પોતાની બઝેયા પાડોશીઓમાં છાપ પાડવી-હેમને ઘેર તો દુશાણા અમલદાર આવેછે. !-બઝેયાઓ સંગીતનું કાંઈક શિક્ષણ મેળવવાની આશાએ કુતોહલાલને ઘેર વગર પગારે સેવા કરતા, ચલમો ભરી આપે, ચ્હા આણી આપે, ઇત્યાદિ. પરંતુ એક બઝેયા પાડોશી સાથે જમીન બાબત ટૂંટો થયેલો, કોર્ટ ચઢેલા, તેથી આમ છાપ પાડવાનો મોહ હેમને હતો. આ મોહને અગે બે રમૂજ બનાવો નોંધું: સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર અમદાવાદમાં ડિસ્મિકટ જજ હતા તે વખતમાં પ્રાર્થનાસમાજમાં વ્યાખ્યાનો આપી, બ્રાહ્મસમાજનાં સંગીતો મ્હારા પિતા કને બાપાન્તરમાં ઊતરાવી, વગેરે કરીને બહુ સદાયતા આપતા હતા. કુતોહલાલને ટાગોર સાહેબ પોતાને બંન્ને સંગીતશિક્ષક તરીકે બોલાવતા હતા. આ સંબંધને જોરે કુતોહલાલે ટાગોર સાહેબને પોતાને ઘેર આવવાને નિમંત્રણ કર્યું. આવ્યા. હમે-મ્હારા પિતા, હું, બન્ધુ કૃષ્ણરાવ વગેરે, પણ હતા. કુતોહલાલે સારમંડળ (=સ્વર-મંડળ) દારસીમાં જોને કાનૂન કહેછે તે વગાડ્યું. (કાનૂન, સિતાર, એ બે વાજ હતાં; તબલા તો બાતલ કરીશું). પછી ટાગોર સાહેબને કહ્યું: “સાહેબ! ચ્હા, તૈયાર કરાવ્યોછે. પીણા?”—પ્રથમથી આ વાત થયેલી જ નહિં. ટાગોર સાહેબે ડોકાવડે ના જ કહી બિચારાનો ચ્હા બચડ્યો. હમે પણ ચ્હા વિનાના રહ્યા!

બીજો બનાવ, વધારે રમૂજ. સ્માલ કાઝ કોર્ટના જજની જમાએ મિ. ખરસેદજી આજુકજી ખરસેદજી હતા. હેમની જોડે પણ કુતોહલાલે પરિચય થોડો બહો સાધેલો. એકવાર હેમને પોતાને ઘેર આવવાનું નિમંત્રણ આપવાને ગયા. સિપાર્થ જોડે કહાવ્યું: કુતોહલાલ આવ્યાછે. સિપાર્થ પાછો આવ્યો: સાહેબ પૂછેછે—“કુતોહલાલ સો ક્યા?” જવાબ મોકલ્યો: “પ્રાર્થના-સમાજમાં ગવેયા છે તે.” (તો તો ખરસેદજી નામ વગેરેથી કુતોહલાલને ઝેળખે ખરા). પાછો સિપાર્થ સવાલ લાવ્યો: “પ્રાર્થનાસમાજ સો ક્યા?” ચોખ્ખો ઉત્તર કહાવ્યો. પાછો સિપાર્થ જવાબ લાવ્યો: “ક્યા કામ હે?” જવાબ

કહાવ્યો: “આપકું ઇજન (= નિર્મત્રણ) દેનેકું આયે હૈ. “ પાછો સવાલ આવ્યો: ઇજન સો કયા ?”—ફત્તેહલાલ કંટાળીને ચાલી ગયા !

ફત્તેહલાલની કનેથી હું પૂર્ણ કલાભાવ ના પ્રાપ્ત કરી સક્યો હતાં અનેક કારણો મ્હેં બતાવ્યાં. હેમની જ્ઞાનમર્યાદા એ મુખ્ય કારણ હતું જ. ભૈરવી, ખમાચ, સોરઠ, મલ્હાર, જલજયવંતી, બિહાગ એ મુખ્ય રાગ હેમના હતા. બીજા રાગ ધણીમાં પ્રવેશ પૂરો હેમનો નહોતો. કહાનડો ગાવાનું કહિયે તો “ક્હાં નજા ?” કહીને શ્લેષની રમતમાં વાત જોડાવે. બાકી આવડ તો ખરી; બધાએ કહાનડા નહિં આવડતા હોય; દરબારી કહાનડો અને બાગેસરી (વાગીશ્વરી) કહાનડો આવડતા હતા ખરા. બીજા રાગ પણ આવડતા, ભૈરવ, ટોડી, પીલુ, જંગશે, સારંગ, બિલાસ ઇલાદિ ઇત્યાદિ. પણ એ રાગ ઉપર પ્રભુત્વ એણું. તેમ વળી હેમનું ગાયન સાદું; મીઠ, ગમક, તાનની સૂક્ષ્મકળા, વગેરે નહિં. તાન પણ સાધારણ. અને, મ્હારા બન્યું પાખારાવ કહેતા કે, કોઈ પણ રાગ ફત્તેહલાલ ગાય ત્હેમાં તાન લેતી વખતે ખમાચના સૂર બળી જતા હતા. વળી, મ્હેં ખાસ જોયું હતું કે, ધ્રુપદ, (ચૈતાલ ધ્રુપદ) માતાં હેમાં મીઠ, ગમક, આવે, પણ તાન પલટા અસ્થાને જ ગણાય, છતાં ફત્તેહલાલ ધ્રુપદમાં તાન પલટા આશ્વી દ્વિપિત કરતા, ગાયકવર્ગમાં જેને અતાર્થ કહે છે, ત્હેવા અતાર્થ એ નહોતા, તેમ પ્રભુત્વધારી ઉસ્તાદ પણ ન હોતા. એકાદ વાર અનુકૂલ કલારસિક મંડળમાં ફત્તેહલાલે પણ ઉસ્તાદને શોભે હેવી બ્હાર કરેલી મ્હને યાદ છે. મર્દાની, મીઠો, અવાજ એ ગુણ હતા. અને ગાતે મુખમુદ્રા લગીર પણ બગાડતા નહિં. સૂર પ્રથમ સાચ, તબ શુદ્ધ બંગ શુદ્ધ મુદ્રા એ કહાનડાનું ધ્રુપદ મ્હને ફત્તેહલાલ શીખવતા ત્હેમાંની શુંક મુદ્રા એ હેમનો ગુણ હતો.

મનુરામ

મુખમુદ્રા બગાડવાની કળા જોઈયે તો ફત્તેહલાલના સસરા મનુરામની. આંખો ચૂંચળી કરી નાંખે, ચાલ, કપાળ, દાદી—આખા મુખને વાંકી ચૂંકી કરચોલીઓ પાડી દે !—અને હેમાંથી સ્વરરચના, ગાનલક્ષરી અદ્ભુત

સુંદર કાઠે ! સસરા જમાઈને બનાવ નહોતો; ખાનગી કારણ—સસરાને વારસ કોઈ ના મળે—ને જમાઈ બધું લઈ જશે એ ધાસણ ! ગાયક તરીકે વિરોધ—“હેને શું આવડે છે ?” એ મનુરામની તિરસ્કારદ્રષ્ટિ; અને તે સાધાર. ફત્તેહલાલની આવડ થોડી જ; મનુરામ ખરા ગવૈયા. (સારંગિયા ઉત્તમ તે તો હું કહી ચૂક્યો છું.) ફત્તેહલાલ નિયમિત તાલીમ મળે આપતા તો હોવામાં મનુરામ મળે કહે:—“હણુમાં તમને શી તાલીમ આપે છે ?” [‘હમણુ’માં વ્યત્ય કરીને ‘હણુમાં’ જ ઉચ્ચાર એ કરતા. પ્રિન્સિપાલ વર્ડ્સવર્થ જેવો વિદ્વાન Phenomenon (ફિનોમિનન) નો ઉચ્ચાર ‘ફિનોમિનન’ કરતો, તો પછી બિચારા અર્ધશિક્ષિત મનુરામને શું હસવું ?) મહેં કહ્યું;—શું ચાલે છે તે. તો કહે: મહારી કને તમને એ જ દહાડા તાલીમ હોય તો ખરા ?”

ફત્તેહલાલની સંમતિથી તેમ કયું. અને ખરે !—એ તાલીમમાં જ મળે મનુરામને અજબ લાભ આપ્યો ! દેહી જેવી ચત્તર સુધર સુંદર નાર એમ શર થતી સોરહની હુમરી મળે શીખવી તોમાં સૌન્દર્ય નવું જ આણ્યું. સુરની વિશુદ્ધતા; મનુરામમાં ખરેખરી હતી—જે ગાનકલાનો પાયો છે. ફત્તેહલાલ તે મળે અપી સકયા નહોતા. મનુરામનો આટલો જ સંસ્કાર. શાન્તા-રામના સમાગમે થયેલા લાભ, ઇલાહિને પરિણામે અનેક વર્ષો પછી ઈ. સ. ૧૮૯૮ માં હું (સિન્ધથી—હાથ ભાગીને લાંબી રજા ઉપર—અમદાવાદ આગ્યો, ત્યારે મહારા એક ત્રણ વર્ષના માંદા પુત્રને “બોમમંડળેથી હમે જીનયારે લોલ” એ ગરબી હું ગાઈ સંભળાવતો હતો, તે ફત્તેહલાલે, આવી ચઢીને, સાંભળી, અને કહેવા લાગ્યા: ‘નનુભાઈ ! તમારા સુર બહુ જ સરસ, સાચા, થયા છે.’ મહેં મનમાં કહ્યું: “હેમાં તમને જસ આપવાનો નથી.”

સસરા જમાઈને બનાવ નહોતો; છતાં ફત્તેહલાલ ગાય અને જોડે મનુરામ સારંગી વગાડવાને આવે તે ‘આદિશિવલ’ સંબંધ સાચવવામાં વાંધો નહોતો. તોપણ, ફત્તેહલાલની ફરિયાદ એક એ હતી કે—હું ગાતો હોઉં, મઝા જમી હોય, ને વચમાં એકદમ મનુરામ સારંગીને ખાળીમાં સવાડીને તુરબે તુન તુન તુન તુન મેળવત મંડી જાય ! કાંઈક અંશે આ ફરિયાદ સ્થગિત થવા માટે સાચી હતી. પણ જમાઈના અવનમાં વિષ

નાંખવાના હેતુ કરતાં, અનુરામની સંગીતવિષયમાં તીક્ષ્ણ શ્રવણશક્તિ, જરાક પણ સ્વરદોષ ના ખમાય, ઝીણો સ્વરદોષ પકડી કાઢીને વાણ સુસ્થાપિત કરવાની ચીવટ, એ કારણ વધારે સાચું હતું.

કુતોહલાલની આકસ્મિક ગરદાજરી હોય ત્યારે અનુરામ પ્રાર્થના-સમાજમાં ગાયકનું સ્થાન લેતા હતા. પણ હેમાં બહુ વિનય નહોતો મળતો. આખો મીચીને ગાયે જ જાય એ કટેવ હતી. શબ્દો સુશ્રાવ્ય બનાવતા નહોતા. પ્રાર્થનામાળાની પ્રથમ આવૃત્તિનાં ટાઇપ મ્હોટાં હતાં, તે ખપી ગઈ પછી બીજામાં ટાઇપ કાંઈક ન્હાનાં રાખેલાં, તે અનુરામને ચક્ષમાં સાથે પણ જીકલતાં નહોતાં. તેથી પોતે આખી પ્રાર્થનામાળાનો સંગીતભાગ એક લાંબા પાનાંના દેશી કાગળના ચાંપડામાં મ્હોટાં અક્ષરે બાળબોધ લિપિમાં જતારી લીધેલો તે પોતે વાપરતા. અક્ષર સુંદર લખતા; લલિયાનું કામ હેમણે જાણ્યામાં કરેલું. એ અનુરામ સનાતન મૌનમાં વિલીન થયા !

• મૌલાબક્ષ

કવિ આલ્લ વાલ્મીકી, વ્યાસ, કાલિદાસ આદિ વિનાશથી,
મંભર્વ વેદ પ્રધારા નારદ કળા શારદ ન્યાં રામી:

x	x	x	x
x	x	x	x
x	x	x	x
x	x	x	x

મુજ ધન્ય ગુર્જરભૂમિ તું ! બદ બાગ્ય આ તુજ બાળથી !
પુર ધન્ય વીરક્ષેત્ર તું ! દીપતું તેજ વિરાળથી !
અંકે લહી આનંદ માને આજ મિત્રક હંસ આ !!
ગાયન તથા કવિતા તણા શરી સુરજ પશુ તારા અહ : !!
તે પૂર્ણ એમાનંદ અનુપમ બક્ષ મૌલા સાયમાં
દિન દિન કળાથી ખવલ સજ્જવળ હંસ સદયે રો' સદા !!!

('એક ચિત્તદર્શન'—હ. જી. કુવ.

મૌલાબક્ષને અગ્રાત વર્ષમાં નહિં મૂકાય. હરિ હર્ષદ ધ્રુવે, જેને આ પંક્તિઓમાં, નામનાં અંગોનો—છન્દના નિયમને સાચવવાને—વ્યત્યય કરીને, અમર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તે અગ્રાત તો નાજ કહેવાય. મૌલાબક્ષની મૂર્તિ નજર આગળ આણુંધું તો ખાળું, શોભિયા, દાઢી, ના વિસ્તારથી ભરેલું, વિશાળ આંખોવાળું, સિંહ જેવું મુખ પ્રથમ પ્રગટ થાયછે. આ લેખ સાથે મૂકેલું ચિત્ર મૌલાબક્ષની તરુણ અવસ્થાનું હશે એમ લાગેછે; છતાં મહેં ઉત્તરકાળમાં દોઢેલી મૂર્તિની છાયા આપેછે ખરું. બનાવટી ચિત્ર મૂક્યું નથી. ગાયનની કળાનો શરી મૌલાબક્ષ—એમ હરિલાલે કીર્તિ ગાઈછે. ‘ચિત્રદર્શન’ હેમણે રચ્યું તે સમયમાં મૌલાબક્ષની કીર્તિની કળા પૂર્ણ રૂપે ચઢેલી હતી. હેનાં અનેક કારણો હતાં: વડોદરાના રાજદરબારનો આશ્રય; ગુજરાતમાં કાંઈક વિરલ પ્રચાર પામેલું વાઘ, ખીન; તે વાઘ ઉપર સારું પ્રભુત્વ; (મુખ્યત્વે ખીનકાર તરીકેજ મૌલાબક્ષની ખ્યાતિ હતી); આપણા દેશના સંગીતને પાશ્ચાત્ય notation સ્વરચિહ્ન-પદ્ધતિમાં સ્થાપવાનો અપૂર્વ અને આદિ પ્રયાસ મૌલાબક્ષે આરંભેલો તે વિલક્ષણ યોગ;—છત્પાદિ કારણો.

વડોદરામાંજ પડી રહીને પોતાની કળામાં મૌલાબક્ષ નિમગ્ન રહેત તો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા તેટલા આવત નહિં. અમદાવાદ વગેરે સ્થળોમાં પોતાની કલાનું પ્રદર્શન કરવાને લીધે ગુજરાતમાં એ નામ પરિચિત થઈ ગયું હતું. ઈ. સ. ૧૮૭૯ માં કે તે શુભારમાં મૌલાબક્ષને મહારા પિતાએ અમદાવાદ બોલાવી એકાદ મહિના સુધી પૂરણ તરીકે રાખ્યા હતા. ખીનકાર તરીકેની હેની ખ્યાતિને લીધેજ બોલાવેલા. હેનું ખીન પણ બાણું ઉત્તમ પ્રકારનું હતું. હેવાં વાઘ આપણી તરફ બનતાં પણ નહિં. ખીન વગાડતી એ મૂર્તિ અત્યારે પ્રસક્ષ કરુંછું: ખીનનાં બે મોઢાં તુંબડાંમાંનું એક ખમા ઉપર આવેલું બીજું ખાળામાં, વચમાં મૌલાબક્ષનું માથું તે ત્રીજું તુંબડુંજ બાણું: ખીનના ગભીર નાદમાંથી મીઠ, ગમક વેરતા એ કલાકાર હેમાં તદ્દલીન: રાગના આલાપ ગભીર મહાની અને મધુર અવાજથી કરીને રાગની રૂપમૂર્તિ ખડી સુરેખ કરતા; મૌલાબક્ષ એટલા દેખું છું.

મૌલાબક્ષ ગવેશા તરીકે પ્રથમ વર્ગમાં જેસે એમ તો નહોતું. હમારા કુતોહલાલ તો ગાયકવર્ગને સુલભ ઈર્ષ્યાથી હેને વખોડતા જ હતો. એક રાગ મૌલાબક્ષે ગાયો. મહારા પિતાએ પૂછ્યું: “આ કિયે રાગ?” ઉત્તર:— “નારાયણી.” થયું. આ નામ આપણી તરફ જાણેલું નહિં. કુતોહલાલ આ વખત હાજર હતા; તે પાછળથી હસવા લાગતા અને નારાયણી રાગ કહીને રમૂજ કરતા. પરંતુ મ્હને કેટલાંક વર્ષ પછી જણાયું કે કુર્ણાટકમાં અને ગુજરાત, ઉત્તરહિન્દુસ્તાનમાં રાગનાં નામમાં અને કેટલીક વાર સ્વરૂપમાં ભિન્નતા છે. વસ્તુતઃ નારાયણી રાગ નામમાં હસવાનું કાંઈ નહોતું. અને મૌલાબક્ષે એ નામ જેડી કાઢ્યું પણ નહોતું.

મૌલાબક્ષની જ્ઞાનમર્યાદા બીજે એક પ્રસંગે તો જણાઈ આવી. અમદાવાદમાં હેમના નિવાસના માસના ગાળામાં લગભગ રાજ મૌલાબક્ષનું ગાયનવાદન હમારે ઘેર થતું હતું. એક દિવસ હમારા મિત્રમંડળમાંના એક દુર્ગાશંકર નામે વકીલ, જતે ગાયનમાં પ્રવીણ, મૌલાબક્ષને કહે: લલિત રાગ ગાઓ. આડા અવળાખીજ રાગ હેણે ગાયા; લલિત રાગ ના જ ગાયો. એ રાગ હેને આવડતો જ નહોતો.—અથવા તો એ નામ હેના મુલકમાં જાણેલું નહિં હોય. ગમે તેમ હો, ગાયો નહિં. બધા હેની મર્યાદા સમજી ગયા. પછીથી એકાન્તમાં મહારા એક સગામાંના ગૃહસ્થ—ગાનકલામાં રસિક અને પ્રવીણ, મૌલાબક્ષને લેકો નકામાં હદપાર પુલાવેછે એમ માનનારા હતા તે—તંજુરા લઈને બેઠા અને લલિત રાગ ખરા લલિત્યથી હેમણે ગાઈ સંભળાવ્યો.

[‘લલિત રાગ’ શબ્દોથી કોઈ એમ ના ખોટી જિદ્દશો કે: ઓહો, હેમાં તે શું? લાવો, હું ગાઉં; કરીને “કરણરાજ તું ક્યાંહ રે ગયો.” એમ લલિત છન્દ લલકારવાની ઘેલાર્ધના કરશો. ‘લલિત એ નામ એક રાગનું અને એક છન્દનું એમ અકસ્માત જ યોગ આવ્યોછે. બાકી રાગ અને છન્દ એ બે વસ્તુઓ મૂળ પાયાથી જ જુદી છે; તે કહેવું પડશે? મ્હેં અનેકવાર એ બેદ બતાવ્યોછે છતાં લાગેછે કે કહેવું જ પડશે. થોડા દિવસ ઉપર જ એક યુવકે વાત કરી કે ગુજરાતના એક

જાણીતા કવિને કોઈક પોતાનું કાવ્ય મોકલ્યું હોના ઉત્તરમાં એ કવિએ લખ્યું કે: “તમે ‘રાગ વિહાર’ એમ લખ્યું છે, ને વિહાર રાગ શું તે હું જાણતો નથી, એટલે આ કાવ્યમાં જન્દના ગુણદોષ શા છે તે હું બતાવી નહિં સકું” !—તો દંકામાં હું કહીશ કે જન્દનું સ્વરૂપ વર્ણ્યકૃતિની માત્ર—લઘુતા અને ગુરુતા—એ ઉપર જ ધડાય છે; અને રાગનું સ્વરૂપ તો સ્વર—નાદશ્રુતિ—સરિગમ પલાદિ સંગ્રાથી જાણિયે છે (એ તે સ્વર) ના ઉચ્ચવચપણા (pitch) વડે બંધાય છે; જન્દ તે કાલમાન (time-measure) ઉપર આધાર રાખે છે ત્હાં રાગ તે સ્વમાન (sound-measure) ઉપર આધાર રાખે છે. આ કારણથી જ કોઈ પણ જન્દ જુદા જુદા રાગમાં ગાઈ સકાય અને જન્દ તરીકે સ્વરૂપ કાયમ રહે.]

વિષયાન્તર માટે ક્ષમા નહિં માગું. ગુજરાતના મ્હોટા મ્હોટા પંડિતો હજી આ બાબતમાં બૂઠ્ઠા કરે છે, તેથી વાર વાર ચેતવણીનો નાદ પ્તન કરવો પડે છે.—મૌલાબક્ષ અમદાવાદમાં હમારા પ્હરણા તરીકે રચ્યા તે દરમ્યાન મ્હારા પિતાએ તથા મ્હેં કેટલાક આનુષંગિક લાભ હોના સમાગમથી લીધા હતા. તારવો તિહારો અલ્લ્યાર હૈ, એ લગ્નન મૌલાબક્ષ કાશી રાગમાં બહુ હૃદયસ્પર્શી બનાવીને ગાતા હતા, તે મ્હારા પિતાને બહુ જ ગમી ગયું, અને હેમણે તે જ નમૂનો લઈ ને, કેટલાક શબ્દો પણ સમાન રાખીને, તાજા ત્હમે પ્રમુ સમર્થ છો એ પ્રાર્થનાસંગીત રચ્યું અને પ્રાર્થના માળામાં દાખલ કર્યું. બંને ગીતની હૃદયવેધક શક્તિ સમજાય તે માટે અહિં બિતારુંકું:

તારવો તિહારો અલ્લ્યાર હૈ

તારો ના તારો તારવો.

મજાજન તારે જિને તારવેવો કામ કીનો,

બિના મક્તિ તારો તો તારવો તિહારો હૈ

તારવો.

તારવા ત્હમે પ્રમુ! સમર્થ છો.

જેવો હું ત્હેવો તારવા.

અવગુણ દોષો અપાર નાથ છે હમારા,
 દયા કરી તારો તો તારવા સમર્થ છે. તારવા૦
 શોધ્યતા નથી તથાપિ આરા રાખુંહું લ્હમરી,
 ઠીન બાણી પાળો તો પાળવા સમર્થ છે. તારવા૦
 મુક્તિપદ માગવાની હામ કેમ ચાલે મ્હારી,
 દૃષા કરી આપો તો આપવા સમર્થ છે. તારવા૦
 કષ્ટાનિધાન નામ નાથ છે લ્હમારું મદિ
 પાપતાપ કાપો તો કાપવા સમર્થ છે. તારવા૦

આ પ્રાર્થનાનું પદ—મ્હારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવે એક વાર હમારા કુટુંબમંડળમાં હેમના નિસર્ગકલાવિધાનથી ગાયું, તે વખતે મ્હારા પિતાની એક મશિઆઈ બ્હન એકાગ્ર ચિત્તે સાંભળતી હતી તે, પદ ગવાઈ રહ્યા પછી બોલી: “મનુભાઈ! મેહોટાભાઈનું આ પદ સાંભળવાની સાથે આપણે કેવાં દીન બની જઈએ છીએ!”—આ શુભ પરિણામ માટે મનુભાઈની સંગીત-કલાને, મ્હારા પિતાના ભક્તિરાસિક કવિત્વને, અને હેતી પછાડી રહેલા પ્રેરક બળ—મૌલાબક્ષ—ને યથોચિત યશ્ન હું એવી આપવાનું કામ કઠણ છે.

મૌલાબક્ષે મદને એક ખમાયચ રાગનું ભજન આ સમયમાં શીખવેલું યાદ આવે છે:

પરમેશ્વર એક તું મજ રે પ્રા...ન
 પરમેશ્વર એક તું મજ રે.

સ નિં ધ પ મ ગ મ મ પ...સ નિ સ ધ નિં પ
 સ નિં ધ પ મ ગ મ મ પ...સ નિ સ)

શ્વેત ન પીત ન રક્ત ન કારો,
 સકલ સૃષ્ટિ રચ્યો સો પ્રમુ હમારો;
 એક મહાકો હૃદે થીવ તું રસ રે બ્યા...જ
 પરમેશ્વર એક તું મજરે.

મૌલાબક્ષની સાથે એક હેઝને પાકિત બાલક કાઢિયો નામે મુસલમાન છોકરો દસ અગિયાર વરસની, હતો. હેણે મ્હને ત્રિતાલનો એક ન્હાનો મ્હારો શીખવેલો. યાદ આવેછે :

તિ^૧ક્ કિટિ^૨ કિટિ^૩ કિટિ^૪ । ચિ^૫ક્ કિટિ^૬ કિટિ^૭ કિટિ^૮ ।

ચં^૧ કિટિ^૨ કિટિ^૩ કિટિ^૪ । ચં^૫ કિટિ^૬ કિટિ^૭ કિટિ^૮ ॥

એ બાલકના મુખમાં આ મ્હારો, હેના હાથના તાલપ્રદાન સાથે, બહુ રમૂજ ઉપગ્નવતો હતો; ખાસ નં નો ઉચ્ચાર કરતે અનુસ્વારનો રણુકાર બહુ મીઠો લાગતો હતો.

મૌલાબક્ષની સંગીતકલાની મર્યાદિતતા હતી જ. અને તે સાથે કેટલાક હસણું આવે હેવા હેના ગાનવિલાસ હતા. હેની નકલ શાન્તારામ બિઠ્ઠલટ કરતા તે હૂણ્હૂ ! પરંતુ જે વખતે મૌલાબક્ષ ખરા સ્વરૂપમાં ખીલતા તે વખતે તો આપણને ઉદ્ઘાસ આપી, હૃદય આપણાં અદર જોડે છે એમ ભાસ થતો. હેવો એક પ્રસંગ ઈ. સ. ૧૮૭૬ ના હુનાબામાં બન્યો હતો. હમારાં સગાંમાં લમપ્રસંગે મ્હારા પિતા અને બધું કુટુંબમંડળ વડોદરે થયું હતું; મૈમાબાઈ શેઠની દુકાન-દુકાન એટલે ન્હાની સરખી હવેલી-માં હમને જિતારો આપ્યો હતો. આ પ્રસંગે એક દિવસ ત્રીજા પહાર પછી મૌલાબક્ષનું ગાયન હમારા જિતારામાં થયું. તે સવિતા પરબ્રહ્મ પ્રમુનું નિલ્ય નિરંતર ધ્યાન ધરું એ સુપ્રસિદ્ધ શૈલીનું પદ મૌલાબક્ષે મૂળ રાગ બદલીને ધન્યાશ્રી (શાન્તારામ કહેતા કે લોકો ધન્યાશ્રી જેને કહે છે તે ખરું જોતાં બીમપલાસી રાગ છે-તે મતે બીમપલાસી) રાગમાં ગાયું; અને ખરે કંઠની ગમ્ભીરશ્વનિ-યુક્ત મીઠાશ, સંગીતકલાના ચમત્કાર, એ સર્વ, સાજની સામગ્રીની મદદને લીધે નહિં પણ મદદના વાતાવરણમાં, અદ્ભુત ઉદ્ઘાસપ્રદ બન્યાં હતાં. સર્વ શ્રોતાવર્ગ ચિત્રાર્પિત થઈ ગયો હતો. એ શ્રોતાવર્ગમાં હું એક ખૂણામાં બેઠો બેઠો.

“મુણ્તો હર્ષ ક્રોધ મોદે.”

કાષ્ઠના જોવામાં જળવામાં આવું એમ હતું નહિં.

એક પ્રકારે તરીકે સાનસાક્ષી મૌલાબક્ષ કહેથી એ ક્ષમ્યમાં થયો તે *motivation* પદ્ધતિ વિશેનો. પાશ્ચાત્ય સંગીતમાં *staff notation* જેને કહે છે તે નક્કી કરીને તમામ સંગીતમાં ઘટતા ફેરફાર સાથે સ્વરસંગ્રા-પ્રકાર દર્શાવવાનો પ્રયાસ મૌલાબક્ષે આરંભ્યો હતો; એ વસ્તુના આદિયોગ કે તરીકે મૌલાબક્ષનું જ નામ નોંધવાનું છે. એ પદ્ધતિના ગુણુદોષ તપાસવાનું આ સ્થળ નથી. મૌલાબક્ષની પછી બીજા આધુનિક સંગીત-શાસ્ત્રીઓએ આમ સંજ્ઞાપદ્ધતિયો સૂચવેલી છે. મને એ પદ્ધતિ મૌલાબક્ષે સમજાવી ત્યારે સતોષ મને થયો નહોતો. સામાન્ય રીતે ગીતના નમૂના ગિતારવા માટે એ યોજના ઠીક હતી. પરંતુ આપણા દેશનું સંગીત સ્વરૂપ-ઘટનામાં, કલાવિધાનના પ્રકારોમાં, હેતુ તે અસાધારણ છે, સ્થૂલ સંજ્ઞાદિકથી અમાણ્ય, અનિયમ્ય, છે ૧૭ કે મીડ, મમક. ઘટકડી, તાન ગિપજ, ઇલાદિને સંજ્ઞાપદ્ધતિમાં સ્થાપવાનું કામ અશક્ય જેવું જ મને હજી પણ લાગે છે.

આ મૌલાબક્ષ. હેતો સમાગમ થયા પછી લગભગ ચાળીસ વર્ષે એ કલાકાર જોડેનો સંબંધ, હેતો મરણ પછી લાંબી મુદતે, સત્કારવાનો પ્રસંગ મારે એક આવ્યો હતો. વડોદરા સરકારની મદદથી મૌલાબક્ષે સંગીત શાળા કાઢેલી તે હતી પાછળ હેતો પુત્ર મુર્તુઝાખાનના ઉપરિપણા નીચે ચાલતી હતી. જમાનો બદલાયો; વડોદરામાં એક રક્ષિયત બંડમાસ્તર સરકારી બંકનો અધ્યક્ષ આવ્યો; ફ્રેદિલિસ હેતું નામ;—*frate* (વાંસળી) બહુ જ ઉત્તમ કલાવિધાનથી એ વગાડતો હતો. વડોદરામાં સંગીતપરિષદ ઈ. સ. ૧૯૧૬ માં મળી તે પ્રસંગે મેં હેતો વાલકજાના પ્રયોગ જોયા હતા, અને હું મુગ્ધ થયો હતો. આપણી સંગીતપદ્ધતિનું અહણુ કરી લેવાની ચાલકી હેતોમાં સરસ હતી.—કાલકમે મૌલાબક્ષવાળી શાળા ઉપર આ વિદેશી કલાકારનું લક્ષ ગયું. એ શાળા કેવળ જૂની પદ્ધતિથી અને અસરકારી રીતે ચલાવાય છે, મુર્તુઝાખાન એ શાળાના ઉપરિપણા માટે લાયક નથી, વગેરે પુકાર આ કલાકારે તત્ત્વાધિકારી મંડળ આગળ આપ્યો. દીવાન રા. મનુભાઈ નંદલાલકરે (હવે 'સર' થયા છે તે સર મનુભાઈએ)

મ્હને તથા સંગીતશાસ્ત્રવિચારક રા. ઓંકારનાથને મુર્તુઝાખાનની પરીક્ષા લેવાને વડોદરે બોલાવ્યા. હમને બંનેને સરકારી ‘અતિથિસત્કારગૃહ’માં બિતારો આપ્યો હતો, જુદા જુદા ખંડમાં. થોડીક વાર પછી મુર્તુઝાખાન મ્હને મળવા આવ્યો; હેના પિતાના વખતનો જુનો સંમન્ધ કાંઈ જાણે કશ્ચાંથી હેણે સોધી કાઢ્યો હશે ત્હેનું સ્મરણ આપીને હેણે મ્હને હેના પેટ ઉપર પગ મૂકાય નહિં એમ સહાયતા માગી. મ્હેં કશું વચન આપ્યું નહિં; અપાય પણ શી રીતે? ગુણદોષના ધોરણ ઉપર જ નિર્ણય બાંધવાનો હતો.

થોડાક કલાક પછી અતિથિગૃહમાં જ પરીક્ષા માટે બેઠક થઈ. દીવાન મનુભાઈ ઓંકારનાથ, હું, અને ફ્રેદિલિસ-એટલા જણા સાંભળવાને બેઠા. બે તંજૂરા, બે સારંગીઓ, મૃદંગ, તબલા, અને હાર્મોનિયમની સાજ-સામગ્રી હતી. હાર્મોનિયમ મ્હેં કાઢી નંખાવ્યું; એ સંગીતની વિશુદ્ધિને બગાડનારી બલા છે. ઓંકારલાલને અને ફ્રેદિલિસને પણ મ્હારી એ વાત ગમી. બે તંજૂરાની મદદમાં ફ્રેદિલિસને દૂધણ લાગ્યું; મ્હને કાનમાં ફરિયાદ રૂપે કશું. હું કશું બોલ્યો નહિં. તંજૂરાના નાદબ્ધનિથી સંગીતપોષક વાતાવરણ ઊભું કરવામાં અણુમાત્ર દૂધણ મ્હને લાગ્યું નહિં; દૂધણ હું મણુતો પણ નથી.-(અલખત વગર સાજ સામગ્રીએ ગાવાનું સામર્થ્ય પાશ્ચાત્ય કલાકારોએ સારું ખીલવેલું છે ત્હેની ના નહિં.) મુર્તુઝાખાને ગાવાનું શરૂ કર્યું. મ્હારી ખાતરી થઈ કે શાસ્ત્રીય ગાનકલા આ ગરૈયાને લખ્વ થઈ છે, અને હેના પેટ ઉપર પગ મૂકવાની ખટપટ કાંઈક ઈર્ષ્યામૂલક હતી. અથવા એ શાળા પોતાને હસ્તગત કરી લેવાના ગૌરવલોભથી ઉત્પન્ન થઈ હોય એમ સંભવ છે. ફ્રેદિલિસ મ્હને ધીમે રહીને કહે: “જુઓ, પાછળ બેઠેલો

† ઓંકારનાથને બદલે હું ઓંકારલાલ નામ બોદું જણતો હતો. તે નામ મ્હેં કશું એટલે હેમણે સુધાર્યું; મ્હારું નામ ઓંકારનાથ છે.” મનુભાઈ કહે: “હું પણ ઓંકારનાથ જ જાણું છું.” એટલે ધીમે રહીને ઓંકારનાથ બોલ્યા: “મ્હારા ઉપર આપના પત્રોમાં ‘ઓંકારલાલ’ જ આવડું હતું.”

એ ભરૂચના વતની છે; ‘બાંધવ મહાવિદ્યાલય’માં હતા. પછી લાહોર તરફ જઈ રહ્યા. નતે ખાલણ છે. હેમને હું હિન્દુસ્તાની જાણતો હતો. ભરૂચી નીકળ્યા. આખું નામ ઓંકારલાલ બૈરીશ્વર ઠક્કર.

પેલો બીજો હેની જોડે ચાલે.” મહેં કહ્યું: “એ તો રિવાજ છે.” ખોળ કાઢવી એ જ હેતુ હતો. બાકી મુર્તુઝાખાનનો અવાજ પહાડી સરસ હોવા હતો, અને તાન બિપજની શક્તિ આપબળની અને આપકળની હેવી તો સુસિદ્ધ હતી, કે હેવી મદદને દોષરૂપ ગણવા જેવું કાંઈ પણ નહોતું. મુર્તુઝાખાનની ગાવાની શૈલી અને તો સારી લાગી; તાનની સમતોલતા, મીઠ, ગમક, ઇલાદિ રસમય લાગ્યાં. ફ્રેદિલિસ વળી અને કહે: “જુઓ, ખેસરે થયો!” મહેં સંખ્યતાથી ડોકું હલાવ્યું કેવળ છિદ્રાન્વેષણ હતું. (જે કે, ફ્રેદિલિસના ગયા પછી ઓંકારનાથે અને સ્વતન્ત્ર રીતે કહ્યું ખરું કે કોક વાર ખેસરે ચાલે. અને એ રીકા માત્ર પોતાનું ચઢિયાતાપણ જણાવવા માટેની લાગી.)

મનુભાઈ અને કહે: કાંઈ પ્રશ્ન પૂછવા છે?” મહેં ઓંકારનાથ તરફ ઇશારત કરી. હેમણે કહ્યું: “લલિત રાગ મ ઉપર જોર રાખીને ગાઈ બતાવો.” ગાયો. મ ઉપર આવતાં ઘમાં હેનું મિત્રણ થતું હતું એમ બૂલ્ય ઓંકારનાથે બતાવી. “notation તમે કરોછો?” ઓંકારનાથે પૂછ્યું. મુર્તુઝાખાને ગહાંતહાં કર્યાં. એમ ગભરાવાની જરૂર નહોતી. મારે મતે તો આપણા સંગીતને notation જોડે એમ જ નથી. પણ મૌલાબહે શરૂ કર્યું, અને બેવે, ‘સંગીત મહા વિદ્યાલય’ વગેરેએ ‘ઈશન’ પોત પોતાની રીતે નકામી બિપાડી; એમ છે. પછી ઓંકારનાથે એક તાન ગાયું, હેના સ્વરાનુક્રમ બિપજનવાનું કહ્યું. મુર્તુઝાખાને તે બરાબર બિપજનવ્યા. કહિં કહિં ક્ષતિયો મર્ધ; પણ એકંદર રીકે હતું. આ કળા વિષમ છે અને ભલભલા હેમાં બૂલ્ય પકડી ના સકે, પકડે તો ઘણીવાર ખોટી પણ પડે. ઓંકારનાથે એક બીજા માર્ગને પૂછ્યું: “આ કિયો રાગ?” મુર્તુઝાખાને બિપજનારો જવાબ દીધો. “હમારી ક્યુટકી પદ્ધતિ છે; હેમાં ને હમારામાં રાગનાં નામ જુદાં પણ હોયછે.” (મુદે વાત ખોટી નહોતી). મહેં પ્રશ્ન પૂછ્યો: “સોરઠ અને દેસ એ બે રાગમાં શે ભેદ છે તે માર્ગને તથા સ્વર. વગેરેમાં ભેદનું જીજ શું છે તે કહીને બતાવો.” હેણે બંને રાગ માર્ગ બતાવ્યા. બરાબર બિતર્યો. ‘સોરઠ રાગમાં બને ગાન્ધાર વિશેષ રીતે લાગેછે’

એમ કાંઈક ખુલાસો કર્યો. અભારે મહેને પાદ નથી. મહારી કપડાંમાં હેમી પૂર્ણ નોંધ નથી.

રાત્રે ભોજન પછી અનુભાઈને બંધારનાથે માયું. તે સંબંધની મહારી નોંધ ડાયરીમાં આમ છે: “કળા સારી છે, કસરત સારી છે. પણ તાનની પદ્ધતિ તદ્દન જૂના ઉસ્તાદો જેવી, grace વિનાની balance વિનાની છે. ખાડી અવાજ ઉપર કાંઈક પ્રભુત્વ છે; જોકે અવાજમાં જોર નથી; અને નાકમાં ગાય છે. (મહારે મન એ મોટી ખામી છે; અવાજ ઉપર ખરું પ્રભુત્વ ના હોય તે જ માથુસ અનુનાસિકત્વનો આશ્રય લે.) ખાદમહુસેન, ઝાકરુદીન વગેરે ખરા ઉસ્તાદોના અવાજ કદી પણ નાકમાંથી નીકળ્યા નથી.”

પરીક્ષાનું પરિણામ ઓંકારનાથ તથા હું પોતપોતાનો રિપોર્ટ સ્વતન્ત્ર મોકલી દઈને જણાવીશું એમ ઠરાવ્યું. તે જ રાત્રે હું વાંદરે જવાને બપડ્યો. સ્ટેશન ઉપર જને ફ્રેફ્રિલિસ મહારી જોડે મોટરમાં ચઢી બેઠો અને મહારું વસણુ જણવાનો બહુ એ પ્રયાસ હેણે કર્યો; મહેં કહ્યું: “હજી રિપોર્ટ હમારે જઈને લખી મોકલવાનો છે.” એ મનમાં બહુ ચીદાયો. મહેં રિપોર્ટ અનુકૂલ લખી મોકલ્યો. ઓંકારનાથે પણ તેમ જ કહ્યું હશે. આખર નિર્ણય શો થયો તે હું સ્પષ્ટતાથી જણ્યો નથી. પણ, મુર્તઝાખાનને પેનસન આપી, સાળા ફ્રેફ્રિલિસની સાળા જોડે બેળવી દેવી, નવી પદ્ધતિથી ચલાવવી, એમ કાંઈક યોજના થઈ હતી. (હમને બંનેને પરીક્ષક તરીકેની શી પાછળથી મળી ગઈ). ફ્રેફ્રિલિસે નવીન બેંડ બેસું કહ્યું છે. તે ખરેખરું અપૂર્વ, મોહક, અને વૈનિષ્ણથી ભરેલી યોજનાવાળું છે; હેમાં શક નહિં.—મહેં સાહિત્યપરિષદ વખત અમદાવાદમાં, ઈ. સ. ૧૯૨૦ માં શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈને ત્યાં ગાડનપાટીમાં સાંભળ્યું હતું.—મોલાબક્ષના પુત્રનું મર્દન કરીને આરસિક કલામંદિર ચણાડું કરી, તો પણ બહુ ખેડનું કારણ નથી.

આદિત્યરામજી

આદિત્યરામજીની ખ્યાતિ સંજીતશાસ્ત્રી તરીકેની મહારા પિતાએ સાંભળીને હેમને નિમંત્રણ મોકલ્યું હતું. ઈર્ષ સાલમાં એ હમારે ઘેર આવ્યા.

તે યાદ નથી. પરંતુ ઈ. સ. ૧૮૭૫ અને ૧૮૮૦ ની વચ્ચે એ વાત હતો. આદિત્યરામ સંગીતમાં કુશળ હતા; અને વિશેષતઃ મૃદંગના વાદ્ય વિશે પ્રવીણતા હેમની ગણાતી હતી. હેમની ગાનકલા સંબંધે એક કથા કહેવાતી હતી; હિન્દુસ્તાની ગવૈયાઓની સમક્ષ આદિત્યરામે ગાનકલાના પ્રયોગ એકવાર કર્યા; બધા ઉસ્તાદોએ ગમ્ભીર મુખ રાખીને સંભળ્યા હતા; ગાન કલામાં કરી ખોજ કઢાઈ નહિં, સૂરમાં, તાલમાં, તાનમાં જીપજમાં, ખામી કાંઈ નીકળી નહિં. એટલે ઉસ્તાદમાંનો એક બોલ્યો: “ઠીક છે; ગાના છે તો અદ્ભુત અચ્છા; લેકિન,—કુછ આરતીકી બો આતી છે.” વક્ષભંષનાં મંદિરોમાં ગાનકલાની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ સારી સચવાય છે; પરંતુ હેમાં અમુક પ્રકારની શૈલી હિન્દુસ્તાનની કલાથી ભિન્ન હોય છે, તે ભિન્નતાને મંદિરની આરતીના ધૂમાડાની વાસની જાયા વિશે આમ ઉલ્લેખ કરીને ખાંસાહેબોએ ઉપહાસ કર્યો હતો.

અરવુ. આદિત્યરામ હમારા અતિથિ થયા. સાથે હેમનું શિષ્યમંડળ હતું; એક ધનજી નામનો નૃત્યાન્વ નાગર ગૃહસ્થ હેમાં હતો; મૂળજી નામનો બીજો શિષ્ય—પાછળથી સ્વતન્ત્ર ગવૈયા તરીકે જે મૂળજીભાઈ પ્રખ્યાતિમાં આવ્યા હતા તે,—અને બીજું બે ત્રણ જણનું મંડળ હતું. ધનજી સારું જ્ઞાન્ત પ્રકૃતિથી ગાતા હતા. આદિત્યરામની જોડમાં મૂળજી ગાતા હતા; પણ તેમાં નકામાં તાનમાં થોડાં ધુસાડીને, પોતાની વ્યક્તિતા આગળ પાડવા જતા હતા, તેથી હમને કંટાળો આવતો હતો. એ જ મૂળજી મહારા પુત્રના જન્મ વખત ઈ. સ. ૧૯૦૨ માં હમારે ઘેર આવેલા અને ગાયેલું તે વખતે અજળ સુધારો, તદ્દન ફેરફાર, હેની ગાનકલામાં થયેલો દોઠો.

આદિત્યરામની પ્રભાવ સ્થાપનારી મૃતિ^૧ બુલાય એમ નથી. હેમનું અભિમાનરહિત આત્મચેત્ર પણ અપૂર્વ હતું. હેમનો પ્રાચીન રીતિનો પહેરવેશ, સાદાઈ, સર્વ નજર આગળ આવે છે. જન્મનમરી પાંધડી, વળવાળી ધટના, મહાહેબની જટાનાં મૂંઝાણની પેઠે વાંદાઈ ચક્રે જતી (જટાની પેઠે અક્ષીયાળી ટોચ નહિં, પણ ઉપર જઈ પહોંચી સપાટીયાળી), એક બાબૂલી હતી જતી,—એ સ્વરૂપ જોઈને મહારા પુત્ર બલિનહાને *tohānāṅg tohānā*

નામ આપેલું (આદિત્યરામની પામડી તો હેણે ના દીઠેલી; ખીજી જામનગરી લીંબડીના ગણેશજી દુબળને માથે દીઠેલી તે વખતે એ નામ આપેલું); હેવે leaning tower માયા ઉપર રાખનારી આદિત્યરામજીની મૂર્તિ અભારે પ્રત્યક્ષ કરું છું.—ગાનકલામાં સાદાપણું, પણ જ્ઞાન સમતોલતા, એ હેમનું મુખ્ય લક્ષણ હતું. તાલશાસ્ત્રમાં પૂરી નિપુણતા હેમની હતી; અને હેમની કનેથી મળે તાલને સંબંધે એક નવીન જ્ઞાન, અને સાચું જ્ઞાન, મળ્યું તે કદી જૂલાશે નહિં. જ્ય શબ્દ સંગીતશાસ્ત્ર અને કલાને અંગે લોકો, અર્થ સમજીને નાસમજીને ગમે તેમ, વાપરતા હતા, વાપરેછે. એ શબ્દનું ખરું સ્વરૂપ હમને આદિત્યરામે વિવેચન અને પ્રયોગ સાથે સમજાવ્યું. ત્રિતાલની માત્રા ૮, દીપચંદીની માત્રા ૧૪; આ બંનેનો સમન્વય પ્રયોગથી કરી બતાવ્યો; એક શિષ્ય ત્રિતાલના તાલ, માત્રાની સંખ્યા ગણતો જઈને, આપતો હતો; ખીજો તે જ આરમ્ભક્ષણથી દીપચંદીના તાલ, માત્રાસંખ્યા ગણતો જઈને, આપતો હતો; ત્રિતાલનાં ૭ આવર્તનો અને દીપચંદીનાં ૪ આવર્તનો પૂરાં થવાની સાથે બંને તાલધટનાનો સમાગમ સંપૂર્ણ થયો. (૮x૭=૫૬; ૧૪x૪=૫૬ એમ ૫૬ માત્રની પૂર્ણતાએ એકતા થઈ). આમ એક પ્રકારના તાલનો લય, વિચીનતા, ખીજા પ્રકારના તાલમાં, થઈ માટે હેનું નામ લય. આ ઉપરથી પછી, જ્ઞાનનો લય, જ્ઞાનની શેઠ, વગેરે વગેરે શબ્દો સાચાજૂઠા રૂઢ થયા. આ નવું જ્ઞાન મહારા મનમાં સ્થપાઈ મળ્યું છે; હજી હું એ છોડીશ નહિં; દુરામદ કહો તો બરે.

આદમહુસેન

આ ગવૈયાને મહારા પિતાએ ઈ. સ. ૧૮૭૮-૮૦ માં વડોદરેથી અમદાવાદ બોલાવ્યો હતો. ગવૈયા તરીકેની હેની કાર્તિ તે સમયમાં બહુ પ્રસરી હતી. અને ખરે જોની જ્ઞાનકલા અદ્વિજુત હતી; પહાડી અવાજ, અસાધારણ માધુર્યથી જરપૂર, રાજના આલાપ, તાન, ઇલાદિમાં ગમ્મીરત્વ વગેરે જા જા શ્રેણી સંભારું?—હમારા લાખા પટેલની પોખના મહાનસી દીવાનખાનાની મેડીમાં ગાયન શરૂ થયું. મિત્રમંડળ અચૂતર

હાજર હતું; તથા સંગીતની કદર જાણનારા આશરે ૩૦-૪૦ જણા હતા. યમનથી શરુ કર્યું, અનેક રાગ ગાયા. પ્રત્યેકનો પ્રથમ આલાપ કરે—એ આલાપથી રાગનું સ્વરૂપ વાતાવરણમાં હેલું તો ભરી દે કે સર્વત્ર એ રાગનું જ દર્શન થાય; પછી એ રાગનું ધ્રુપદ ગાય; તેમાં પશુ ગમક, મીઠની લલિત ગૂંચણી,—ધ્રુપદમાં તાલધટનાની અદ્ભુત સમતોલના રચાપે; પછી તેજ રાગનો ખ્યાલ, ટપો. કવચિત્ તે રાગની હુમરી; એમ ગાયા કર્યું. બોલવામાં હેવો મીઠો ! “ હાં. હુઝુર ! આપકી જે ખુશી હોગી સો સુનાઉંગા ! સત્ત રાગ સુનાઉંગા. ” કરીને ‘ ઉંસ્તાદોના મયડાટથી મુક્ત, આલંભાન વિનાનો, આ ગવૈયો પ્રથમ જ દીઠો. આ ગાનની મોહની મહેં જુદી જ રીતે અનુભવી. દીવાનખાનામાં એડે એડે થોડા રાગ મહેં સાંભળ્યા. પછી જોડેના ખંડમાં જઈને ખાટલામાં પડયે પડયે હું સાંભળતો સૂતો, એ શ્રવણની ખુશી જુદી જ ! “ દુરથી ગીત-ખવનિ ” † નામના લેખમાં મહેં પરાક્ષ શ્રવણના સૌન્દર્યનું તત્ત્વ દર્શાવ્યું— છે તે હું અનુભવવા લાગ્યો. ગાનાર અદક્ષ, સર્વ વિક્ષેપનો લોપ, માત્ર મધુર સ્વરસંયોગનું પ્રત્યક્ષવત્ દર્શન—એ આનન્દસાન્દ્ર લય, સ્વધાયો. કહાનડા રાગનો આલાપ શરૂ થયો ત્ત્ત્તારે તો હું એ રાગની પાંખા ઉપર ચઢીને, ખાટલામાંથી જાણે જીડીને, આનન્દલોકની ચાંદનીમાં તરતો હોઉં એમ થયું. હું નહાનપણમાં જુદા જુદા રાગને જુદાં જુદાં ફૂલના સુગન્ધ જોડે સરખાવવાની તરંગલીલા કરતો હતો; એ લીલામાં કહાનડા રાગ તે હારસિંગાર (મરાઠીમાં પારિજાત કુસુમ) જોડે એકરૂપ હું માનતો. આ પ્રસંગે એ અસાધારણ કાંઈક મધુર, કાંઈક કડક, કાંઈક તેજસ્વી, સુગન્ધનાં પુલનો જ આસ્વાદ હું કરતો હોઉં એમ લાગ્યું.

પણ—અસ. હવે બહુ કવિત્વકલ્પનાઓ નહિં પ્રગટ કરું,

ઘસીદખાન

આ કલાકાર સિતારના બજાવેલા તરીકે જ મશહૂર હોતો. મહારા એક બંધુ આપાસાવ સિતારના રસિક અભ્યાસી હતા. લાખા પટેલની

† “ બનોમુદર ” મંચ ૧ લો; પૃષ્ઠ ૨૫૦-૨૭૧ જુલો; ખાસ પૃષ્ઠ-૨૬૨, ૨૬૮.

પોહ્યવાળા મકાનની અગાશી ઉપરની રાવડીમાં શાન્ત રંગનીમાં આપારાવ સિતાર વગાડતા હતા, એ ચાર મિત્રોની સ્થાને; ત્યારે શાન્ત સુખભોગ મહેને આળકને થતો. મહારા એક શાળાના સહાધ્યાયીએ એક વાર વાત કરેલી કે અમુક ગાયુભટ વ્યાસ રાત્રે પોહ્ય બંદાર કથા કહેતા હતા; હેવામાં આપારાવનો સિતાર રાવડીમાં બેશીને વગાડેલો સાંભળાયો; વ્યાસ તો મંત્ર-મુગ્ધ બની ગયો.—અસ્તુ. વકતવ્ય એ છે કે તે સમયમાં વલ્લભાચાર્ય સંપ્રદાયના જીવનલાલજી મહારાજ મુંબાઈવાળાના સિતારની બહુ જ ખ્યાતિ હતી. હેમની કલામાં મીડની ખુબી ખાસ વખણાતી. એ જીવલુલાલજી મહારાજનો સિતાર આપારાવે તથા વડીલ બન્ધુ આપારાવે સાંભળીને વખાણ જે કરેલાં તેથી હું પોતાને કમનસીબ માનતો કે—અરે, એ જીવલુલાલજીનો સિતાર મહેં ના સાંભળ્યો. કોઈવાર સાંભળાવીશું એમ મહેને આશ્વાસન બન્ધુઓએ આપેલું. પણ તે સુખપ્રસંગ જ ના આવ્યો. પરંતુ એ અણબોગવ્યા સુખનું સાદું આ ઘસીટખાનનો સિતાર સાંભળીને વળી ગયું.

ઈ. સ. ૧૮૭૬ ના હુનાળામાં વડોદરામાં ઐલાબક્ષનું ગાયન સાંભળ્યું તે જ પ્રસંગે ખીજે કોઈક દિવસે રાત્રિના શાન્ત સમયમાં હમારા ઉતારાના મકાનની જ ન્હાની સરખી અગાશીમાં ઘસીટખાનને આપવા. ઓતાઓનું મંડળ ગણતર હતું—૧૫, ૨૦ જણ હઈશું. રાત્રિ અંધારી હતી. આકાશમાં તારા ચમકતા હતા. ઘસીટખાને સિતાર શરૂ કર્યો. શેા અદ્ભુત નાદરંગ! આ સિતારનો નાદ સાંભળવાને આકાશમાં તારા આશ્ચર્યમૂઠ જ ઊભા હતા એમ લાગે તો નવાઈ નહિં. અને એ સમયે સિતારમાંથી ઉત્પન્ન થતા સ્વર મહેને અહર તરતી કૌન્દર્યમૂર્તિઓ જેવા ખરે, લાગ્યા હતા.

અંતરિક્ષ તરી ચમકતા મધુર વાલસર એક
ગમના અણુ રમતા વારકસમ દિવ્ય ધરંતા દેહ,
વિલસતાં મુગ્ધ નયન તણ સમીપ
નિરખિયા એ ઊભળા અખીંદીવ.^{૧૫}

મહારા બેન્ચુ, કૃષ્ણરાવના અલીકેન્ડ્રીક ગાનને સંજ્ઞાએ કાઢેલા ઉદ્દાહરણમાં 'ગાન' ને બદલે 'વાદ્ય' શબ્દ મૂકીશું તો મહારા એ સમજાવી લુહવટ્ટિ બરોબર બિચ્ચિત થશે. જસ્ટીટ્યાનના સતારસ્વર વિશે થયેલું મહારું સ્વપ્ન-દર્શન મહારા મનમાં સંસ્કારરૂપે રહીને સોળ સત્તર વર્ષે 'હૃદયવીણ'ના આ ઉદ્દાહરણમાં પુનર્જન્મ પામ્યું હશે એમ લાગે છે.

સંગીતના સ્વરોનું આ પ્રકારનું પ્રત્યક્ષવત્ દર્શન કેવળ એક વ્યક્તિની તરંગપ્રતિનું કૃણ નથી; અનેક કવિજનની રુચિર કલ્પનામાં હોતો ઉદ્ભવ છે. જુવો :

“કે તું રહી લગતી વનવૃક્ષડાળે,
એથી તળે નિરતવાદિતને નિહાળે.”

એમ 'પૃથુરાજરાસા'ના આરમ્ભના ભાગમાં ભીમરાવે પણ નારદની વીણાને પોતાના મૂક થયેલા સ્વરોને ઊંચે ઝિડતા જોતી કહી છે.

Effie Leigh ની “Golden Memories” નામની વાર્તામાં સંગીતદેવીની મૂર્તિરૂપ અનેહી આને વિશે વચન છે કે :

I represented Music, seated on a throne, with a small lyre in my hand. I gazed upwards, as if my Soul were wandering after the echoing sound.

અહિં કલ્પના કાંઈક બિજ વલણની છે; છતાં બીજ સમાન છે.

આ મુખ્ય મુખ્ય સંગીતાચાર્યોનું દર્શન કર્યું. આ શિવાયના ઘણા કલાકારોના પરિચયનું વિસ્તારથી વર્ણન કરાય એમ નથી. ટૂંકી નામનાંધ કરવાથી હિંમોના કેટલાકને અન્યાય પણ થાય. જતાં નિર્દેશ કરવો પ્રાપ્ત થાય છે. સૂરતમાં ઈ. સ. ૧૯૦૭ ના ડીસેમ્બરમાં ધર્મની પરિવહમાં એક બંગાળી યુવક, નામે પ્રબોધકુમાર દત્તે આરમ્ભમાં ભજન ગાયું તે આત્માને ઉચ્ચ પ્રદેશમાં તરાવે હેવું હતું તે મહારા મનમાં નિરંતર રમ્યા કરે છે. ઈ. સ. ૧૯૧૩ માં દાહીબિંદમાં આઠાણુધર્મની કન્યાજાળની યુવતીઓએ 'એસરાજ' નામના (દિલરુબાને મળતા) વાદ્ય સાથે સંગીતકલા દર્શાવી હતી તે પ્રસંગના

માધુર્યનો આસ્વાદ પણ જૂલાતો નથી. ઈ. સ. ૧૮૮૭-૮૮ ના શુભારમાં રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે શેાલાપુરમાં હેમના બન્ધુને ધેર શાન્ત સન્ધ્યા સમયે—
ટેનિસ કોર્ટમાં—અહ્ભુત માધુર્ય રેલાવતું ગાન કરેલું ચિરંજીવ લાગેછે. અને તેથી જ ૧૯૨૦ માં અમદાવાદમાં સાહિત્ય પરિષદને પ્રસંગે શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈને અંબલે માર્ડન-પાર્ટીમાં એ જ રવીન્દ્રનાથનું ગાન શુષ્કવત્ અર્ધગયેલું જોઈને પૂર્વના સૌન્દર્યની કીમત શતગુણુ થાયછે. રા. ગણેશ ગોપાળ અવેએ થોડાંક વર્ષ ઉપર મ્હારે ચાંદરાને નિવાસસ્થાને આવીને ગણુતર મિત્રમંડળની વચ્ચે દિલરુઆ ઉપર જે પરમ કલાવિધાન અને માધુર્યવર્ષણુ કરતી કરામત કરી હતી તે પણ ચિરંજીવિની જ ગણુધુ. તે જ પ્રમાણે ગયા જૂન માસના અંતભાગમાં અમદાવાદમાં મહાવિદ્યાલયના સંગીતશિક્ષક રા. શંકરરાવ આપટે “ગોગોલીન” વાદ્યમાંથી મધુરા મધુરા સ્વરોનાં અમૃતબિન્દુ ઝરાવીને જાદુ કર્યો હતો અને અહ્ભુત કલાવિધાન પ્રગટ કર્યું હતું. તે પણ સૌન્દર્યમન્દિરના સુવર્ણગવાક્ષમાંથી અનન્તતાનાં દર્શન કરાવનારું અની મ્હને વશ કરી નાંખનારું હતું.

આમ આ બધા માધુર્યરસના પ્રસંગોને વિશે ‘ચિરંજીવ’ જેવું વિશેષણુ લગાડવાની સાથે જ હૃદયમાં ઊડા ખીજો ધમકાર થાયછે, અને ઉદ્ગાર થાયછે કે

વિરમતાં જાન વિરમીં સહુ અય,
મધુરતા એ નવ સારી રખાય;
મધુરતા અનુપમ કેરો સાર
વિનમ્રવર કેમ કર્યો કરતાર?

હતાં વળી મનોરથની ફાળ ઉત્પત્તિ બરાયછે, મનમાં થાયછે કે:

તરંગ વિધવિધ મન વિશે જીજગી જોપને આશ:—
જાનમધુરતા રાખું સનાતન, પામે ન કરી વિનાશ,
વાસ કરી અનન્તતાને દ્વાર
મધુર સમીપ વસેા ચિરકાળ.

હાજી મહમ્મદ

[૧૪ ૨૮૫]

(૩૦)

સ્વ. હાજી મહમ્મદ

ઈ. સ. ૧૯૨૧ ના જાન્યુઆરીની ૨૨ મી તારીખે એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં નવા સ્થપાયેલા ગુજરાતી મંડળનું 'મંગલ બાધણ' હું કરતો હતો, તે વખતે મહેને ખજાર નહોતી કે હેને આગલે જ દિવસે એક વિરલ સાહિત્ય-સેવક અસ્લાહના દરબારમાં ચાલી ગયો હતો. તા. ૨૩ મીની સાંજે મ્હારી પુત્રીએ કહ્યું કે હાજી મહમ્મદ ગુજરી ગયાની ખબર મુ'બારકમાં ડોક કનેથી મ્હારા જમાઈ સાંભળી આવ્યા. આ પછી પાંચ જ દિવસે વિક્ટોરિયા ગાર્ડન્સના ગ્રુગ્રીયમના ક્યુરેટર રા. ચૂનીલાલ ઘોડી સાંટાકુડ સ્ટેશનની ખજાર મહેને મળ્યા, તહેમણે આ શોકભરી વાતને સાચી કહી: હાજી મહમ્મદ જોડે મ્હારો પરિચય માત્ર જ વર્ષનો જ હતો; પરંતુ આ આઘાત મહેને હેવો લાગ્યો કે જાણી લાંબા સમયનો મિત્ર મહેં ગુમાવ્યો હોય. મહેં અન્ય સ્થળે કહ્યુંછે કે—જીવનનું માપ વર્ષો વડે નથી થતું, પ્રસંગોની તીવ્રતા, ખજ, ઇત્યાદીથી થાયછે. જ વર્ષના ટૂંકા ગાળામાં હાજી મહમ્મદ સાથે એટલા સતત. નિકટ, પરિચય-પ્રસંગો આવેલા કે હેમની જોડે લગભગ તેર ચૌદ વર્ષના કાલમાનથી જ મપાયેલા અનુભવવાળા કરતાં દશગુણ મ્હારું યોગબાણુ અને સ્વભાવપરીક્ષા હતાં. તદસ્તુ.

આ આઘાતની સાથે જ મ્હારા મનોગગનમાં અનેકાનેક સ્મરણુતારક-ગણ તરવરી રહ્યા. એ તારકોનાં પ્રાંતોગમ્ય પાડવાનો પ્રયાસ આજ કરુંછું.

સમય—ઈ. સ. ૧૯૧૫ ના જાન્યુઆરીની ૧૪ મી તારીખની સાંજ; સ્થળ—ખેતવાડી મેઈન રોડના દ્વામ સ્ટેશનથી ચૂનામહાદી રોડ તરફ જનારી ગલી. પ્રસંગ આ હતો: દક્ષિણ આફ્રિકાથી આવેલા મોહનલાલ કરમચંદ

સ્મરણસુકુર

માંથી તથા હેમના પત્ની સૌ. કસ્તુરબાના સત્કારાચ' મેળાવડો. ત્યાં હું, નલિનકાન્ત, તથા પુત્રી લવંગિકા દ્રામમાંથી ઊતરીને મહીમાં જતાં હતાં. એ જ દ્રામમાંથી ઊતરેલા ઝાંચા, ફલંગો ભરતા, તરુણ ખોળ ગૃહસ્થે આવીને હમને પકડી પાડ્યા. નલિનકાન્તે ઝોળખાણ કરાવ્યું: આ હુણ મહમ્મદ અલારખ્યા શિવજી—આ કાણે ખીજ રોપાયું. કાલક્રમે સ્નેહના અંકુર પૂદી મનોહર વૃક્ષ પ્રગટ થયું.

ઝોમાર ખ્યામની ફિક્ક જોરાઈ કૃત રુચાયાતનો અનુપમ સંગ્રહ, વિવિધ પ્રસિદ્ધિયોતો, સચિત્ર, હુણ મહમ્મદને ઘેર છે એમ બહુ વખતથી સાંભળેલું. જઈને જોવાના મનોરથ કરેલા, નલિનકાન્ત જ ત્યાં લઈ જવાનો હતો. પછી એ દોઢ માસ પછી છેવટની માંદગી ભોગવી એ માસની અંદર જીવનનો પ્રયાણનો દરવાજો વટાવીને ચાલ્યો ગયો. તેથી વાત અટકી પડી. આમ ઝોળખાણ કરાવી ઊડી જનારા વિરલા આત્માને વિશ્યભૂત કરનારા કાવ્ય—‘સ્મરણસંહિતા’—ની પ્રસિદ્ધિમાં હુણ મહમ્મદ: અવિખ્યમાં સહાયભૂત થયા, એ સ્નેહલોકનાં સદ્ગમ બળોનું આણુગૃહ્યું જ પરિણામ હતું. કેટલાક માસ પછી સ્નેહીવર્ગ સાથે હું એ સંગ્રહ જોઈ આવ્યો. મ્હારી પત્નીથી હુણ મહમ્મદના મકાનના સખત દાદરા ચઢવા અસાધ્ય હતા; તેથી એ સંગ્રહનો મુખ્ય મુખ્ય ભાગ હુણ મહમ્મદ ખીજે પ્રસંગે મ્હારે ઘેર, વાંદરામાં, લાવીને બતાવી ગયા. કાલક્રમે સ્નેહના તન્તુના તાણાવાણા વણાયા. ‘સ્મરણસંહિતા’નું કાવ્ય મ્હારે ઘેર હુણ મહમ્મદ આવીને સાંભળી ગયા. ગમ્યું. છપાવવા માટે ચિત્રોની યોજના, પુસ્તકના બાહ્ય સ્વરૂપની બટના, છત્યાદિ કરવાનું હુણ મહમ્મદે પોતાની ઇચ્છાથી માથે લીધું, તે પાર જિતાર્યું. આ માટે કેટકેટલી દુકાનોએ, કેટકેટલા કલાકારો પાસે, એ અને હું જતા હતા, તે ગણાવવા જતાં કંટાળો આવે—સાંભળનારને. આ સર્વ હમારી મુલાકાતો અને સહકારિતાના યોગે હુણ મહમ્મદ જોડે જે હલની નિકટતાથી પરસ્પર વાતો થતી તે મિત્રતાના મન્દિરના અમૂલ્ય સુવર્ણલેપનું કાર્ય જ કરતી હતી. દ્રામમાં, વિકટોરિયામાં, હીંમતા, મ્હોટા રસ્તામાં, મહીગૂંચીમાં, નાટકમાં, જિનેયામાં,—સર્વ સમેલોમાં હુણ મહમ્મદે, અને

ચેલાની એડે ફેરવાના અનેક પ્રસંગો મનોનયન આગળ હિપસિયત થાયછે, ત્યારે આ પરિચય, વિસ્તારમાં તેમ જ જિંડાણમાં, અમેય થતો લાગેછે.

હાજી મહમ્મદની સ્વભાવધટનામાં હાસ્યરસને સ્થાન હતું ?—આ પ્રશ્ન શા માટે પૂછું છું ? મહારો અનુભવ પ્રમાણુ આપવાને બસ નથી ? પણ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થવાનું કારણ છે. હાજી મહમ્મદ સ્મારક ગ્રંથમાં એક શાણા લેખકે લખ્યુંછે કે હાજી મહમ્મદના મોટા મનમાં મીઠી મગ્ગક—મગ્ગકભરી નિન્દા—જેવી ન્હાની વાત કદી જ આવી સકતી નહિં. મીઠી મગ્ગક અને પરનિન્દા સમર્થ શક્તિવાળા અને બુદ્ધિશાળી પુરુષોને “મોટા બાળક” બનાવેછે એમ એ શાણા લેખકે સૂત્ર સ્થાપ્યું હતું; શા પ્રયોજનથી તે તો તે જાણે અને પ્રભુ જાણે. હું તો “મોટા બાળક” ગણાવામાં ધન્યતા જ માનીશ. હાજી મહમ્મદ પણ “મોટા બાળક” હતા હેનો અનુભવ મને અનેક વાર થયોછે. હેણે કાંની મીઠી મગ્ગક કરી નથી ? હેના “વીસમી સદી”માં અનેક હાસ્યરસના લેખોને સ્થાન મળ્યાંછે, તેના ઉત્પત્તિ ઇતિહાસ-થી મને વાકેફ કરીને હાજી મહમ્મદે પોતે હેવા “મોટા બાળક” હોવાની ધન્ય પદવી પ્રાપ્ત કરી જ હતી એમ મહેં જાણ્યું હતું. ક્રિયા પ્રમંગો વર્ણવું ? એક જ બસ થયે: “વીસમી સદી”માં એક લેખમાં એલિફન્ટની ગુફા જેવાને એક મહામંડળ ગયેલું તેની આપવીતી રસ ઊપજે હેવી વણુધાર્ધ હતી. એ બનાવનો પડદા પાછળનો ઇતિહાસ હાજી મહમ્મદે મહારે ઘેર એક વાર સવિસ્તર કહેલો તેમાં હેમની મીઠી મગ્ગકનો સ્વભાવ ઊભરાઈ જતો હતો. એલિફન્ટ જવા માટે શી શી સહાયતા કરી, પાછા આવતે આગમોટને હોડી સાંધીને મંડળને મુંબાઈ લાવવામાં શા પ્રસંગો ઉત્પન્ન થયા, આગ-મોટમાં આવનાર ગૃહસ્થે, અગ્નિમાં જ, એ મંડળના નેતાને કેવી વાણી-થી વધારી લીધા, ઈલાદિ કયા રસિક રીતે અને રસ લઈને હાજી મહમ્મદે મહારા કુટુંબમંડળ આગળ કહી; તે જેણે સાંભળી હોય તે નો હાજી મહમ્મદની હાસ્યરસની વૃત્તિ માટે શંકા આણે જ નહિં.

હાજી મહમ્મદનો વિસ્તીર્ણ મિત્રવર્ગ હોવાને લીધે વિવિધ પ્રકારની મૂર્તિયોનો મને અનુભવ થયો હતો. હેમન' માળામાં હેમની નીચેના ખંડમાં

જ એક મિત્ર—જાતે ખોળ—તરણું વચના રહેતા હતા. હેમની સાથે અસલ બહારમાં હાજી મહમ્મદને સંબંધ હતા, કડવા અનુભવ થઈને હેમનાથી છૂટા પડ્યા હતા, છતાં મિત્રતા, હાજી મહમ્મદની સુગનતાને લીધે જ, ચાલુ હતી. હેમની એ આફ્રિસ રમમાં અનેક વાર ઉત્તમ મદા પીવા હમે ખેઠેલા, તે વખતે એ ગૃહસ્થના જાપાન વગેરે દેશોની મુસાફરીના અનુભવોનાં વર્ણનો ની રસિકતા હજી મન ઉપર રહેલી રહીછે. ‘મસ્તફકીર’ની સંગાથી લેખો લખનાર આ ગૃહસ્થની આફ્રિસમાં હતા. હેમનો પરિચય હાજી મહમ્મદે પોતાના ઉપરના નિવાસના ખંડમાં મળેને કરાવ્યો તે બુલાય એમ નથી. ‘વીસમી સદી’ના આરમ્ભકાળમાં ખિલાફાના સંવનનની કથા બહુ જ રસમય રીતિમાં પ્રગટ થયેલી મ્હેં વાંચી ત્યારથી એ બાઈની રમૂજ લેખક તરીકે શક્તિ માટે મ્હને બાવ ઉત્પન્ન થયો હતો. તેથી “મસ્તફકીર”—ને ખોલાવ્યા, ઝોળખાણ કરાવ્યું; મ્હારા મિત્ર સ્વ. મથિશંકર રત્નજી બદના નિકટના સગા એ તો નીકળ્યા. ‘મસ્તફકીર’ની એક ખાસિયત જણાઈ: લેખ લખવાની શક્તિ પોતાનામાં નથી એમ હેમણે કમૂલ કર્યું; લેખનો વિષય લેખરૂપે જ ખોલી ગય, ખોલે તેમ તેમ ખીજે માણસ લેખ જિનારી લે, તો જ હેમની શક્તિ ખીલે; એ વિલક્ષણ શક્તિઅશક્તિ હેમની હેમણે જણાવી; અને પોતે ધારેલા ઘણા લેખોનાં ખોખાં,—ખોખાં શું, સમગ્ર લેખ જ,—મ્હારી સમક્ષ ખોલી જઈને આનન્દ મ્હને આપ્યો. હોરાજીની મળકનાં ગીતો,—“ફોગત તંતો કરો, મધેરા ફોગત તંતો કરો,” એમ શરૂ થતું ગીત, ‘જાફરબાઈની જનનું’ ગીત જેમાં ઘોડે ચઢેલા ‘જાફરબાઈ પતાક લઈને પરા,’ છત્યાદિ રમૂજભરી પંક્તિયોવાળું ગીત, વગેરે અનેક રમૂજ ગીતો ‘મસ્તફકીર’ના મુખમાં જે શોભા પામતાં જોયાંછે તે અન્યના મુખમાં અલબ્ધ છે. હેમાંના એક ગીતની નકલ એ બાઈ કનેથી હજી મ્હારે મ્હેણી છે, કોઈ દિવસ વચન, સાંભરશે તો, પાળશે ખરા.

આ અનુભવ પછી હું કેમ કહીશ કે હાજી મહમ્મદ મીઠી મળકના સેવક, “મ્હેટા બાળક”, નહોતા?

રા. નહાનાલાલ દલપતરામ કવિની સાથે મ્હારે એક પ્રસંગે ગેરસમજ

થયેલી; “ગુર્જર સભા”માં એક વાર કોઈકનું ભાષણ હતું, સ્વ. ગોકળદાસ કહાનદાસ પારેખ પ્રમુખસ્થાને હતા; ભાષણ સર થતા પ્હેલાં હું પ્રેક્ષક-મંડળમાં બેઠો હતો. ત્યાંથી ગોકળદાસે મને પુનઃ પુનઃ આમ્રલ કરીને પોતાની પાસે બોલાવી લીધો. રા. નહુનાલાલ પ્રેક્ષક મંડળમાં હાજર હતા; હેમને આ વાત ના ગમી (પાછળથી મ્હેં એ બાબતનો ખુલાસો રા. નહુનાલાલને કર્યો તે વખતે હેમણે એ અરુચિ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં બોલાવી હતી; હાજી મહમ્મદને ઘેર જ;—પણ હું આગળ હોડી જઈશું—). એ ભાષણ પછી બધા શ્રોતાજનો ટોળે મળીને વાતે વળગ્યા; નહુનાલાલને મ્હેં સોધ્યા, મિત્રમંડળ-થી વીંટાઈ ગયેલા નહુનાલાલ અદરથ હતા, હું ચાલ્યો ગયો. આ પછી ખીજે કે ત્રીજે દહાડે એક મિત્રે મ્હેને પૂછ્યું: “નહુનાલાલને ત્હમે મળ્યા?”; મ્હેં કહ્યું: “દીકા.” આ વાત નહુનાલાલને કાને પ્હોંચી. વૈમનસ્ય થયું. મ્હેને ખબર પડી. હાજી મહમ્મદે વાત જાણી;—જાણ્યામાં મ્હારી જ કનેથી જાણી. થોડા દિવસ પછી હાજી મહમ્મદે પોતાને ઘેર હમને બંનેને—નહુનાલાલને તથા મ્હેને—બોલાવ્યા; સાથે જમાડયા; કાંઈ જ બન્યું નથી એમ વાતો થઈ. આ વખતે પેલી ગોકળદાસની વાત મ્હેં ખુલાસારૂપે કહી, હું નિરુપાય હતો તે કહ્યું. તે કહે: “I did not like that on Gokaldas' part.” ગોકળદાસના સતત આગ્રહને કુતકારી કાઢવો એ મ્હેને ઠીક લાગ્યું નહોતું. આ મ્હારો બચાવ. આ વાતને આટલું બધું મહત્વ શા માટે આપ્યું દશે? પ્રશ્ન જાણે.

પેલી ખીજ બાબત—“નહુનાલાલને મળ્યા?”. ઉત્તર:—“દીકા”, એ બાબત—વિશે મ્હેં ખુલાસો કર્યો: ત્હમને બહુ સોધ્યા પણ મિત્રમંડળમાં ત્હમે ઘેરાઈ ગયા હતા એટલે મ્હેં પ્રયત્ન છોડી દીધો. આ વાત કાંઈક મતમાં ઊંડી રાખીને ખીજા એક અન્ય ગૃહસ્થ સાથેના પ્રસંગ વિશે રા. નહુનાલાલે પોતાનું એક વર્તનસૂત્ર કહી સંભળાવ્યું: “I believe in reciprocity” (પરસ્પર સમાનવર્તનને હું સત્કારુંછું). હું પ્રગટ બોલ્યો કે તાર્દિ તે શાદ નથી, પણ મ્હારા અંતરમાં વાક્યનો ધ્વનિ થયો: reciprocity શી રીતે સધાય? આરમ્બ બેમાંથી કોણે કરવો?—આમ

બનેએ કમુંબા પીધા. હાજી મહમ્મદની પ્રબળ ઇચ્છાને બળે જ આ સિદ્ધિ થઈ.

સૂરતમાં પાંચમી સાહિત્યપરિષદનો પ્રસંગ;—‘વસન્ત’ને એ સંયોગમાં મ્હારી છબી જોઈતી હતી. તાજી છબી એક પથ્થુ નહોતી. મુંબાઈમાં મરાઠી સાહિત્યસંમેલન, જાણ્યામાં માધવબાગમાં મેડા ઉપર ભરાયું હતું. હું અને મ્હારો જમાઈ, પ્રિયંવદ મહેતા, અને હાજી મહમ્મદ ત્યાં ગયા. પ્રમુખની પુરાણી છુવા જેવી કથાથી હમે કંટાળ્યા હતા. અંદર અંદર વાતો હમે ગૂચપૂચ કરતા હતા; આ છબીની વાત નીકળી. તત્કાળ સિદ્ધિસાધક હાજી મહમ્મદ જાહેરા; જિંઘડકી જાઠિયો વેગે હાજી તઈ. “ચાલો, હમણાં જ તારાપુર ફોટોગ્રાફરને ત્યાં.” હમે ત્રણે જિપજ્યા. તારાપુર હાજી મહમ્મદનો પૂર્ણ સ્નેહી હતો. બીજાં કામ ઝટ આટોપાવી દઈને મ્હારો ઘાટ ધડવાનું શરૂ કરાવ્યું. હાજી મહમ્મદે અનેક સૂક્ષ્મરસિક કલાસાધક સૂચનાઓ તારાપુરને આપી, અને છબી પડી.—જોઈ. પછી ચાદ આવ્યું, હળમત વધેલી હતી!—બલે, એ પથ્થુ સ્વાભાવિક દશન સારું જ ગયું.

છબી જપાઈ તૈયાર થઈ ગયા પછી ઘણે દહાડે હાજી મહમ્મદ મ્હારે ઘેર એક વાર આવેલા ત્હારે એક વિધાન હેમણે કયું : આ છબી ત્હમ્હારી સર્વ છબીઓમાં ઉત્તમ છે; અને Posh કેવો છે ? “હવે ક્રિયા સાક્ષરને જિપાડું અને હેનો ઘાટ ધડું ? એમ વિચાર ત્હમે કરતા લાગોછો !” આમ મીઠી મળક એ “મ્હોટા બાળક” કરી.—સૂરતમાં સાહિત્યપરિષદની એક ભરખી હતી. બાપણો વગેરે ચાલતું હતું, તે વખતે ટપાલ આવી ત્હમાં ‘હિન્દી પંચ’માં મ્હારા ચિત્ર સાથે એક રમૂજી દુચકા આવ્યો હતો તે હાજી મહમ્મદે મોકલેલો મળ્યો. આસપાસ એકેલા મિત્રોને મ્હેં એ બતાવ્યો. “મ્હોટા બાળક” હાજી મહમ્મદની ‘મીઠી મળક’નો આ વળી વધુ નમૂનો.

હાજી મહમ્મદને ફોટોગ્રાફ પાછળ બહુ જ ધેલાઈ હતી. પોતાના પુત્ર કને મ્હારી છબી હેના મકાનની સાંકડી અગાશીમાં પ્હરાણે મ્હને બેસાડીને લેવડાવી તેટલાથી ના ધરાતાં, એ પુત્રને બધી ફોટોગ્રાફની સામગ્રી લઈને વાંદરે મ્હારે ઘેર મોકલ્યો; કુટુંબના અનેક જણની છબીઓ બંગલા નીચેન

જમામાં પાડી. પછી ધરની અંદર મ્હારી જાડવા એસવાના રૂમમાં, ચાંપિડી-એનાં sholaros આસપાસ રહેલાં, હું આરામ ખુરશી ઉપર ધરનાં કપડાં—ધોતિયું, સાદો કોટ,—પ્હેરીને બેઠેલો, હેવી છબી લીધી. અને એ ખરેખરી ઉત્તમ નીવડી. મ્હારી કને એક જ પ્રત છે. તે પણ કોઇક કનેથી પાછી આવશે ત્હારે.

હાજી મહમ્મદના સંયોગથી અનેક વ્યક્તિયો સાથે મ્હારે ઓળખાણ થયાની વાત હું કહી ગયો છું. કેટલાં નામ ગણાવું? વિદ્યાવિજયજી, ઇન્દ્રવિજયજી, અને વિજયગ્ધાનસુરિ એ જૈન સાધુઓને અમરસ્થાને મૂકું? હેમાંના પ્રથમ એ જણા હાજી મહમ્મદને ઘેર પ્રથમ મળ્યા; પછી ગોડીજીના અપાશરામાં ત્રણેની મુલાકાત હાજી મહમ્મદ જોડે હું ગયો ત્હારે થઈ. ત્હાં એક તરુણ, તેજસ્વી, સાધુનો સમાગમ થયો; નામ—મુનિ ન્યાયવિજય. હેમની જોડે ગુજરાતી શબ્દોની અમુક બ્યુત્પત્તિ વિશે ચર્ચા થતાં એક ઉત્સર્ગ વિશે એ હજી પકડી રહ્યા; બીજી વાર મ્હેં એ ઉત્સર્ગની પ્રવૃત્તિવાળાં જથ્થાબંધ ઉદાહરણો ટાંકી બુતાવ્યાં. ઉત્તર મળ્યો નહિં. “અધ્યાત્મતત્ત્વાલોક” નામનો હેમનો રચેલો ગ્રન્થ મ્હને બેટ મળ્યો; પદ્યમાં છે; વિષય જ્ઞાનનો છતાં કાવ્યમાં પ્રસાદગ્રણ્ય, વાણીમાં માધુર્ય, વગેરે સુન્દર લક્ષણો હેમાં પ્રત્યક્ષ થાયછે. વાત આડી ગઈ.—આ ત્રણે સાધુઓને યોગે ઈંગ્લાંડની રાઈલ એશિયાટિક સોસાયટીના તંત્રી અને ઈન્ડિયા ઓફિસના લાયબ્રેરિયન, ડૉ. ટૉમસ જોડે પરિચય થયો, જે પરિચય કાયમના સંબંધમાં પરિણામ પામ્યો છે. આ પરંપરાજાલ એ હાજી મહમ્મદને ખાતે જમે કરું છું.

રવિશંકર રાવળનું ઓળખાણ સાન્ટાક્રુઝમાં સહજ થયું હતું—રા. હિમ્મતલાલ અંજરિયાએ રસ્તામાં મળી જતાં જતાં કરાવેલું; તે હાજી મહમ્મદના સાક્ષર—નિરક્ષર અર્ધ સાક્ષર—અખાડામાં પાકું થયું અને સારા પરિચયમાં પરિણામ પામ્યું. એ ચિત્રકારનો લાલ મ્હેં એકાદવાર લીધો પણ ખરો : “વીસમી સદી” માં “પ્રેમરહસ્ય,” નામે પુસ્તક અને ઉર્વશીના કલ્પિત સંવાદરૂપે લેખ લખ્યો તે માટેનાં ચિત્ર રવિશંકર રાવળ કને કઢાવ્યાં; મ્હારા મનમાનતા ફેરફાર સાન્ટાક્રુઝમાં હેમને ઘેર મળીને હું સચવતો, એ

અમલમાં આણના; કાષ્ટ રીતે માહું લગાડતા નહિં. એક ચિત્રમાં સુતેલી ઉર્વશીના વસ્ત્રસંસ્થાનાદિકમાં કાંઈક બહુ બિધાડાપણું આવેલું મહેં ઢંકાવ્યું. હેમણે તરત અમલ કર્યો.

ચિત્રકાર દુરંધરને ઘેર “રમરણસંહિતા” માટે પૂઠા ઉપરની છાપનું રેખાચિત્ર કરાવવા હુણ મહમ્મદ મહેને લઈ ગયેલા; તે પ્રસંગે પછી દુરંધરનું ઓળખાણ થયું. ગૌરક્ષકર ચિત્રકારે તો “રમરણ સંહિતા” ની અંદર મૂકેલાં ચિત્રોમાંનાં કેટલાંક કરી આપેલાં; તે પ્રસંગે મ્હારા કાવ્યના અંતર્ગત ભાવ સમજાવીને ફેરફાર કરાવવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. દુરંધરને ઘેર અનેક વાર હુણ મહમ્મદ જોડે જતું પડતું,—કલાકારને સુલભ કાર્યની શિથિલતાને લીધે. તે પ્રસંગે પડોશમાં શ્રીમાન પુરુષોત્તમના નિવાસમાં મહેને હુણ મહમ્મદ લઈ ગયા, ઓળખાણ કરાવ્યું, હેમની ચિત્રકલાના નમૂના બતાવડાવ્યા.

ખરી ચિત્રકલાના ઉપર પ્રભુત્વ અદ્ભુત જોનું હતું હેવો ચિત્રકાર મૂલર નામનો કાંણે નથી જાણ્યો? મુંબાઈના કલાપ્રદર્શનમાં હેણે આંદ મેળવેલું રામ સીતા વનવાસનું સમર્થ ચિત્ર હમેશા મ્હારાં મનોનયન સમક્ષ તરેછે. એ કલાનાથનું ઓળખાણ પણ હુણ મહમ્મદે કરાવ્યું. ફીઅર રોડ ઉપર એક મકાનના બે માળ ઉપર ન્હાની ઓથડીમાં હેનો નિવાસ હતો; અન્યન્ત સાદા જીવનનાં ચિહ્ન નજરે પડતાં હતાં; માત્ર ચિત્રકલાના નમૂના ચારે બાજુ આકર્ષણ કરતા હતા. એ દીન નિવાસસ્થાનમાં હુણ મહમ્મદ મહેને લઈ ગયો. અડધા કલાક ઉપરાંત ઉચ્ચ આનન્દમાં ગાળ્યો.

હુણ મહમ્મદને પ્રતાપે મુંબાઈની રંગભૂમિના કેટલાક ઉત્તમ નટની કલાનું દર્શન મહેન થયેલું. હુંમાં “ફાંકરો ફિતૂરી” ના નાટકમાં ‘મારનર’ ભાદળ અને મિસ ગૌહરની અદ્ભુત સંગીતકલા અને પ્રતિભાસુક્ત અભિનયકલાથી હું મુગ્ધ થયો હતો. અર્ધશિક્ષિત તરગાગાગણમાંના નટોને ધિક્કારી કાઢનારાએ આ ખરી કલાનું દર્શન કરેલું જ ના હોવું જોઈયે.

એક દીન સ્વભાવના, દીનદેખાવના, હિન્દી બાપાના સાહિત્યમેવકને નહિં બૂલું. “પ્રેમીજી” તખલ્લુસથી એ પરિચિત છે. “વીસમી સદી” મ

“દેશદેશન” “નામનો લેખ હિન્દીના બાષાન્તરરૂપે આવતો હતો (જાણ્યામાં હવે પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થયોછે), તે લેખને અંગે “પ્રેમીજી”ને હેના મૂળ લેખકે ‘બહુ હેરાન કરેલા વગેરે કરુણ વર્ણન હાજી મહમ્મદને ઘેર લેખણે કરેલું; કોર્ટમાં ઘસડવાની ધમકીઓ વગેરેને પરિણામે બનારસ વગેરે સ્થળે અથડાવું પડેલું’ ઇત્યાદિ વીગતો અહિં અસ્થાને છે. એ “પ્રેમીજી” નો ઉલ્લેખ હમણાં થોડી વાર પછી પ્રસંગવશાત્ આવશે. આ શિવાય અનેક મૂર્તિયોના સમાગમ હાજી મહમ્મદના મધ્યસ્થપણાથી થયેલા ગણ્યુતે તાગ નહિ આવે. કોઇ મૂર્તિ મ્હને મુરજમી દાવો કરનાર જેવા પ્રશ્નો પૂછે: “હાલમાં આપની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ શી ચાલેછે?” હું ઉપરજીલ્લા ઉત્તર વાળી દેતો. કોઇ વળી કાંઈ ખીજી જ રમજી આપે. એ બધું ચિત્તદર્શન ચાહ્યું ગયું.—એક ગૃહસ્થને નહિં બુલું: હાજી મહમ્મદની પત્નીના બન્ધુને રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીને ઘેર હાજી મહમ્મદ લાવ્યા હતા; હેણે પોને ઇરાનનો પ્રવાસ કરેલો, ત્યાં કે’વું માંજીલુ જીવન ગાળેલું, ઇત્યાદિ અત્યન્ત રસ પડે હેવાં વર્ણનો કરીને મોતાની જીવનકથાનો બાગ સંભળાવેલો તે નવી જ દુનિયાનું દર્શન કરાવનારો હતા.

હાજી મહમ્મદે “વીસમી સદી” માસિકનું સાહસ વિષમ સંજોગો રહામે યુદ્ધ કરીને માથે લીધું હતું, ને વિષમતાઓ તો બૂલાઈ જશે; એ સાહસનો ગુણપક્ષ જ કાયમ રહેશે. એ માસિકને અમેરિકન માસિકોના નમૂના ઉપર ચલાવતા હતા. હેમાં એક પ્રભાવશી મ્હોટા પુરુષોની પાસે ઉત્તર લખાવવા માટે કાઢી હતી. “ત્હમારું પ્રિય પુસ્તક કિયું?” “ત્હમારું પ્રિય કુસુમ કિયું?”—ઇત્યાદિ પ્રશ્નો હતા. મ્હને આ યોજના ગમી નહોતી. વારું. આ માસિક માટે અથાગ શ્રમ હાજી મહમ્મદ કરતા હતા. ત્હને અંગે પ્રખ્યાત પુરુષોને પકડવા, હેમના ફોટોગ્રાફ લેવા, હેમને પ્રશ્નો પૂછવા, ઇત્યાદિ પ્રકારો હાજી મહમ્મદ ઉજાસથી પ્રયોગમાં આણુતા. આ પ્રયોગમાં સર જગદીશચન્દ્ર બોસને હાથ કરવા માટે શી શી મુસીબતો નડી એ મહાપુરુષનું જાહેર પ્રજાથી રક્ષણ કરનારા ચોક્કીદારો—મુંબાઈના પ્રસિદ્ધ પુરુષો સ્વનિર્માણથી બનેલા ચોકીદારો—કે’વા હેમને નજ્યા, સર્વ વિધ્ન ટાળીને

પોતે કેવો વિજય-મેળવ્યો,—એ કથા હજી મહમ્મદે મ્હને રસમય રીતે કહેલી.

આ પ્રયોગમાં રવીન્દ્રનાથ ઠાગોરને હાથ કરવાનો મનોરથ હજી મહમ્મદને થયો. એ કથા રમણીય છે. કહું? અમદાવાદની સાહિત્યપરિષદ ઈ. સ. ૧૯૨૦ માં પૂર્ણ થઈ તે પછી રવીન્દ્રનાથ મુંબઈ આવ્યા; કોલાબામાં એસ. આર. અમનજીના ઘરમાં ઊતર્યાં. જોડે હેમનો નિયત સહચારી મિત્ર મિ. એન્ડ્ર્યુઝ હતો. અમદાવાદ જતે રવીન્દ્રનાથ સર લક્ષ્મીભાઈ શાહના ઘરમાં એક દિવસ હતા, તે વખતે, મિ. એન્ડ્ર્યુઝ જોડે ઓળખાણ મહારું રવીન્દ્રનાથે કરાવ્યું હતું. હમારા એના પાટલા સાથે મંડાયા હતા. મહારો રવીન્દ્રનાથ જોડે હેમના પિતા, મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ, તથા બન્ધુ સત્યેન્દ્રનાથ એ એની દ્વારા મહારા પિતાના વખતથી નિકટ પરિચય હતો. આ બધી વાત હજી મહમ્મદથી અજાણી નહોતી. મ્હને હજી મહમ્મદે આ દુર્ગ જીતવામાં સહકારી બનાવ્યો. એક દિવસ હમે બંને રવીન્દ્રનાથને ઊતારે ગયા. અમનજી અને એન્ડ્ર્યુઝ બંને ખ્દાર ગયા હતા; શિકાર સુલભ હતો. હમે ઘરમાં દાખલ થયા. રવીન્દ્રનાથ ખાનગી ખંડમાંથી—હમને ચાલી જેવા ભાગમાંથી જતા જોઈને—આવ્યા—પસાર થતે અનાયાસ નજરોનજર મળી જવાથી હેમણે ઇશારત સાથે કહેલું:—એસો આવું છું. હમે અગ્રભાગમાં જઈને બેઠા. રવીન્દ્રનાથને હજી મહમ્મદનું ઓળખાણ કરાવ્યું. બહુ સારી રીતે વાતો કરી. પછી હજી મહમ્મદે અભાસ્ત્ર પોતાનું છોડ્યું: આપને “ફોટો લેવડાવવાની મ્હારી પ્રબળ ઇચ્છા છે.” (“વીસમી સદી” માટેજ; તે કહ્યું.) અસ્ત્ર સફળ થયું. “આવતી કાલે નવ વાગ્યે આવવને”—ફોટોગ્રાફરને લઈને આવવાનું હતું. (એક જણે તો હેમને એક ખૂણાખોયરિયા મકાનમાં વિષમ દાદરા ચઢાવીને ફોટો લીધો હતો. આ તો ઘેર બેઠે બધો વિાવ ચનાનો હતો.) હજી મહમ્મદે પેલી ‘પ્રભાવલી’ (“Confessions”) બતાવી; મ્હેં હજી મહમ્મદને એ વાત માટે ક્યાણ કરવાની ના કહી. રવીન્દ્રનાથે મ્હારા અભિપ્રાયને અનુમોદન—કદર સાથે—આપ્યું. હમે વદાય લીધી. મિ. એન્ડ્ર્યુઝ આવી પહોંચ્યા. હજી મહમ્મદને મ્હેં ઓળખાવ્યા.

હાજી મહમ્મદે સાધનકલામાં ખામીનું પગલું ભર્યું. એકદમ જ એંગ્લેઝને કહ્યું : “I want your photo.” ઉત્તર કાંઈક અપ્રસન્નતાથી આવ્યો; “No, Thanks.” મ્હને લાગ્યું કે પોતાની ચાકી નહોતી તે વખતમાં રવીન્દ્રનાથને હમે પકડ્યા તે હેતુ રુચ્યું નહિં.—થયું. વિષમતાનું બીજ વધાયું. હમે દેવારે ફોટોગ્રાફરના Studio માં ગયા. આવતી કાલ્ય માટે સર્વ બુદ્ધસામગ્રીનો બદોબસ્ત કર્યો. આ તા. ૧૪મી એપ્રિલ ૧૯૨૦ ની વાત.

બીજે દિવસે રહવારે સાત વાગ્યે વાંદરેથી ઊપડીને હું મુંબાઈ ગયો. ફોટમાં દેવારે ફોટોગ્રાફરના Studio માં ગયો. એ સર્વ સાધન સાથે તૈયાર હતો. હાજી મહમ્મદની વાલ્ય જોઈ. આવ્યા. વિક્ટોરિયામાં કેમરા વગેરે મામત્રી ભરીને હમે બધા ઊપડ્યા. કોલાબા સ્ટેશન પાસે હાજી મહમ્મદે હમને ઘોલાવ્યા. અમુક ટ્રેનમાં ‘પ્રેમીજી’ (ઉપર નામ વગેરે કહેલું છે તે) આવ્યા. હમને રવીન્દ્રનાથનાં દર્શનની ઇચ્છા હોવાથી હાજી મહમ્મદે આ સરગસમાં બેગા રાખવાની મુક્તિ સાધી હતી. મ્હને આ ખેલ ના ગમ્યો. ખમનજીને ઘેર બધો વરઘોડો ગયો. બીજા બધાને નીચે રાખીને હાજી મહમ્મદ તથા હું ઉપર ગયા.—“કવિ માંદા છે ! જરાક તાવતો અલુસારો છે ” હું બેઠો. એંગ્લેઝ તથા ખમનજીએ આ ખેલ રમ્યો. દા. માસીના આવ્યા; જોઈ ને ગયા. હાજી મહમ્મદને તેા ખમનજીએ પ્રથમ પગસે જ ઠંડા કરી દીધા : મ્હેં તહમારું આ appointment (મળવા માટેનું યોજન) નથી કર્યું” —એમ ! એ ચોક્કીદાર મારફત જ કામ કરાય ! નહિં તેા આમ કથળાવે. “કાલે આવજો” એમ કાંઈક કહ્યું. પલ્લુ હાજી મહમ્મદ સમઝી ગયા; કંટાળ્યા. નીચે હમે બંને ઊતર્યા; દેવારેને વીલે મ્હોએ પાછો મોકલ્યો. હાજી મહમ્મદ, હું અને પ્રેમીજી કોલાબા સ્ટેશનથી સાઠાનવની ટ્રેનમાં ઊપડ્યા. પ્રેમીજી બિચારા નિરાશ થયા; રવિનાં દર્શન શ્યામ ધનમંડળના આવરણને લીધે ના થયાં ! “રાજા ચીર પ્રજા” એ નામનું પુસ્તક હિન્દીમાં રવીન્દ્રનાથના બંગાળી ગ્રંથનું ભાષાન્તર પોતે કરેલું ‘પ્રેમીજી’ લાવ્યા હતા; એ મહાપુરુષને ભેટ હું આપીશ, એ પ્રસન્ન થશે, હું ધન્ય થઈશ.—હેવા હેવા પ્રેમીજીના હૃદયના જાના ઉન્નિશાસ હૃદયમાં જ સમાઈ

ગયા !—એ પુસ્તક ટ્રેનમાં ‘મિમીજી’એ મ્હને બેટ આપ્યું ! હેમાં શો સંતોષ ?
પણ વારું.—હમે પોતપોતાને ઘેર ગયા. વિનાચક્રપ્રસાદેન છ. વાગું બોધવચન
આ પ્રસંગે અનુસર્યા નહિં તેથી હુજી મહમ્મદે વિજય ના મેળાવ્યો.

હુજી મહમ્મદના સ્મરણ્યિહન તરીકે હેની એક પણ જખી
મ્હારી કને નથી. એક ઉત્તમ પ્રકારની અમેરિકન hot water bag (શેક
કરવા માટેની ગરમ પાણી ભરવાની રબરની ફાથળી), વગર પ્રયોજને વગર
માગ્યે, કેવળ પોતાના હૃદયના ઉછાળાથી, હુજી મહમ્મદે મ્હને બેટ
આપેલી સંઘરી રાખી છે. વાપરિયે પણ છિયે.—જખી નથી તહેમાં શું ?

નથી તે શું બિલ્લું ? મુજ હૃદયમાં હેની જખિ જે
જપાઈ મ્હોટી તે સ્થિર રહી કહિં જાય ન બીજે,
કદી કાળે પેલી જડ જખિ વિનાશે પડી જશે,
અને આતો મ્હારે હૃદય જડી તે ત્હાંજ જડી તે

મ્હારા મનોગગનમાં રમી રહેલા આ સર્વ સ્મરણ્યુતારકગણુ પ્રથમ આધાત
સમયે તરવરી રહ્યા, ને જમણુ કરી રહ્યા, ત્હાં અત્રૈકિક ઉપા આવી જ
ઝગમગતી, અને એ અમર આત્માનું દર્શન થયું !

श्री. श्री.

॥ ॥

नासिनकांत

[५४ २६७]

સ્વ. નલિનકાન્ત તથા સ્વ. સૌ. ઊર્મિલા

હાજી મહમ્મદ જોડે પ્રથમ ઓળખાણ મહારા પુત્ર નલિને કરાવ્યું હતું એ વાત છેલ્લા મુકુરદર્શનમાં જોઈ હતી. તેથી આમ એ પ્રિય પુત્રનું સહજ રીતે મુકુરમાં પ્રિય પડે છે કે શું? નલિન મહેને હાજી મહમ્મદનો અમૂલ્ય અંધ-સંગ્રહ—ઉંમર ખૂબ્યામની ટુપાયાતનો—જોવાને લઈ જવાનો હતો, એ સંગમેગ ના જ અન્યો, એ પણ કહી ગયો છું. હાજી મહમ્મદ જોડે હેને ઓળખાણ મહારી અગાઉ થયેલું તે પ્રસંગ પણ સાદિલપ્રવૃત્તિના યોગથી જ અન્યો હતો; “નર જ્ઞાન”ની વાર્તા નલિનકાન્તે જોગેન્દ્રસિંહના અગ્રેજી ઉપરથી કરી હતી તે પ્રસિદ્ધ કરતા પહેલાં હાજી મહમ્મદની “મહેરુખસા” જોઈ જવાની જરૂર હતી, અને તે પ્રયોજને એ એ વચ્ચે મેળાપ કે પત્ર-વ્યવહાર થવાનું યાદ આવે છે. છેવટે, “સ્મરણ સંહિતા”નો વિપવબૂત નલિન એ મહારા કાવ્યની પ્રસિદ્ધિને અંગે હાજી મહમ્મદનો સહકાર;—એ પણ આજના મુકુરદર્શનનું પ્રેરક બળ થાય છે.

હરિકીર્તન કરવાનો આરમ્ભ મહેં ૧૮૯૧ માં કર્યો, તે પછી થોડી મુદતે બીજું કીર્તન કર્યું. તે પછી અનેક વર્ષે સાન્ટાકુઝમાં કહાનજી શેઠને બંધે કીર્તન કર્યું તે વખતે મહારી જોડમાં સંગીતસહાયક થયેલાં મહારાં બને સંતાન—નલિન અને ઊર્મિલા—પ્રત્યેક કીર્તનમાં એ સ્થાન લીધે ગયાં. હેમના અવસાન પછી કેટલીક મુદતે મહારા કીર્તનની માગણી મિત્રો કરતા ત્હારે મહેને બળ કહિંથી પણ મળતું નહિં; હજી પણ મળતું નથી. મહારો ડાહ્યો ને જમણો બને હાથ લાગી ગયા છે. છતાં હેમને હાજર

માનીને જ હરિકીર્તન કરું છું; અને—વાચકને હૃદયનું રહસ્ય કહું?—એ હાજરી કોઇ વાર પ્રેરકબળ બને છે તો કોઇ વાર હોબકબળ પણ બને છે. તદ્વસ્તુ.

શિશુ નલિનને જોઉં છું; શૌલાપુર જિલ્લાના માળશિરસ તાલુકામાં હું સદ્ગુરુબ્ધ સવારીમાં ફરતી વખતે હેનું મુખ જોઈને મ્હેં મહારા બન્ધુને પત્રમાં લખ્યું, હેના મુખસૌન્દર્ય વિશે; એ નજવી વાત છે. પરંતુ એ શિશુ અવસ્થામાં અવિધ્યનું ક્ષતિકર બીજ વવાયું; સતારા જિલ્લા અને માળશિરસ તાલુકાની સમાન સીમા ઉપર—સતારાની હદમાં આવેલું—શિંગણાપુરના મહાદેવનું સ્થળ જોવાને હમે ગયાં; રમણીય લઘુ પર્વતમાળમાં સ્થાન સુંદર તળાવની સમીપ રમણીય હતું. ત્યાં કોઇક અદૃષ્ટ રોગબીજ એ શિશુ શરીરમાં પેહું.—લાંબી માંદગી પ્રગટ થઈ. પછી પાછો સુધારો થઈ ગયો. પરંતુ મ્હને લાગે છે કે છેવટ સુધી કેટલીક શરીરપીડા ગૂઢ રહી ત્હેનું બીજ એ વખતનું જ.—આ નો વિષયાન્તરતા થઈ. એ શિશુ નબળો પડ્યા પછી, રીખતો રીખતો, હેની દાદા પૂણામે વર્ષે મ્હોટી બ્હેન ઊર્મિલાના ઉપર મુવેલા મકોડા જમીન ઉપરથી પકડી પકડીને ઈંડીને ચીઢવે છે અને ખુશ થાય છે;—આ જૂનું ચિત્ર, ત્રણ દસકા ઉપરનું જૂનું ચિત્ર, સદુથી પ્રથમ પ્રગટ થાય છે, અને કરુણ રસદંકાર્ષ જઈને આર્દ્રહાસ્યરસ દેખા દે છે.

કારવારમાં ઈ. સ. ૧૮૬૨ માં હું ગયો, ચાર વરસ રહ્યો, એ ગાળામાં આરમ્ભના સમયમાં ચાર પાંચ વર્ષનો નલિન બાલુવામાં પોતાની માતાને શ્રમ આપતો જોઉં છું. અક્ષર લખે તે પણ અણધાર; માતાને નિરાશા થાય છે; આ છોકરાને કદી પણ લખતાં આવડશે? મ્હોટો થયો ત્યાં સુધીમાં એ જ છોકરાના અક્ષર સુંદર બની ગયા. ઉચ્ચાર? કે વર્ગને બદલે ચ વર્ગ. “ચૈાન તુમયુ જલ્લી દિયા? હમ તુમયુ જલ્લી દિયા?” એમ હિન્દુસ્તાનીમાં બહોતો, ચાર વર્ષનો બાલક, એટલા ઉપર વાંકો વાંકો થઈને બોલે છે—એ ચિત્ર નજર આગળ આવતાં રમૂજ બાપજે છે.—ભાઈ બ્હેનની જોડી બાલ્યકાળથી અવિચોળ હતી. બ્હેને જાન કરી લીધું તે બાલ્યતાં ભાઈની પ્રથમ મામણી એક એટલી કે હમારી પાસેથી દૂર એ ના જાય. આ બગિનીસ્નેહની

તીવ્રતાનો છેવટનો પ્રસંગ ચિત્રપટ ઉપર આવેછે: સત્તાવીસ વર્ષની ઉંમરે એ ભગિની પ્રભુના દરબારમાં ગર્ભ; વાંદરાનો સમુદ્ર હેતું સનાતન શોકમાન ગાતો હતો; રાત્રિનો આરમ્ભ તારાજડિત આકાશમાં તિમિર અને તેજના મિશ્રણથી ઝણઝણકાર કરતો લાગતો હતો; શોકમાન ભર્થા મિત્ર-આપત-જન આગળ્યા ખંડમાં બેસી રહ્યાં હતાં. “મ્હને એક વાર હેતું મુખ જોવા દો!”—બન્ધુની માગણી થઈ. હેતે શબ્દનું દર્શન કરાવ્યું: મરણમાં પણ દિવ્ય કાન્તિથી દીપિત શાન્ત સૂતેલીને જોઈ, હાથ જોડી પ્રાર્થના કરીને નલિન પાછો આગળ્યા ખંડમાં આવી મેજ પાસે બેઠો. “નલિન! અંજરિયાને ચિટ્ટી લખીને ખબર કરવ.”—મ્હારી આ આજ્ઞા પાળતાં, લખતાં લખતાં, કાગળ ઉપર પેનસિલ ચટકી પડી, અને નલિન મૂર્છાવશ થયો, માથું મેજ ઉપર ઢળી ગયું. હું શો પસ્તાયો! હજી પસ્તાઉં છું. મ્હારા વજીરદારને શું કદ? મ્હોં જાતે જ શા માટે લખવાનું ના સ્વીકાર્યું?

ચિત્રપટ ખસેડી દઉં.—પાછો બાલ્યકાળમાં જાઉં: કારવારથી પંદરેક માસ દૂર બેલીકેરીનો સરકારી બંગલો સમુદ્રના તરંગ મથુનો ઊભો છે; ત્યાં એક મે મહિનામાં હમારી સ્થિતિ હતી, હું અને પુત્રપુત્રી સહિત પત્ની. વર્ષાઋતુનો અગ્રચર એકાએક ગાજવીજ સાથે એક વર્ષાઘાત પડ્યો.—બધે આનન્દ આનન્દ પસર્યો. નલિનના હૃદયનો આનન્દ શરીરમાંથી ફૂટી નીકળ્યો અને દર્શનર્તનમાં પ્રગટ થયો. એમ નાચવા દોડવા માટે હમે હેતે વાયો (શા માટે? યાદ નથી મૂર્ખતા જ). આજ્ઞા માની. નલિનનું નૃત્ય બન્ધ થયું? છેક નહિં. રૂપાન્તર પામ્યું. ધીમે ધીમે પણ લાં...બી લાં...બી ફલગોથી વરંડામાં ચાલવાની ક્રિયામાં હવેના બાવનો ઊભરો વજીરો. આ ચિત્ર હજી આનન્દ આપેછે.

બીજું એક ચિત્ર: ઈ. સ. ૧૯૦૨ માં ફૂલાળામાં ટીથળમાં દરિયા કિનારાનો એક બંગલો; મ્હારા બન્ધુ કૃષ્ણરાવ બે ચાર દિવસ રહેવાને હમારે ત્યાં આવેલા તે ગાવાને બેઠા. નલિન ચૌદ વર્ષની ઉંમરનો. જોડે હાર્મોનિયમ વગાડવા બેઠો. મનુભાઈ (કૃષ્ણરાવ) કંઠમાનમાં પૂરા પ્રવીણ ત્યજ પલટા લેવા લાગ્યા; નલિનની કસોટી લેવા માટે, હેતે જૂલાવવા માટે

અહુ તાન પલટા લીધા; પણ એ જાગારે ચૂક્યો નહિ. આ વખતની હેની છબી લઈ લેવાં જેવી હતી: હાર્મોનિયમ ઉપર આંગળીઓ રમત રમતી જય, નલિનની નજર મનુભાર્તના મ્હો તરફ સ્થિર, અને વગાડતી વખતે મ્હો પ્લાળું કરીને ડોકું વાંકું રાખેલું—હેવો આ છોકરો ચીતરી લેવા જેવો હતો.

સંગીત શિક્ષણ ન્હાનપણમાં થોડુંક મેળવેલું. પછી આપખળ; મિત્રો કનેથી પૂછી પૂછી શીખી લેવાની કળા, અને સતત અભ્યાસ, એ સાધનો વડે નલિન હાર્મોનિયમ અને વાયોલીન વગાડતાં શીખ્યો; કંઠગાનમાં પણ અકુશલ નહોતો. શાન્તારામ નામના મિત્ર કનેથી એક રાગની ચીજ, માગણી કર્યા કરી છતાં, કસબચોરી કરનારા એ ગૃહસ્થ કનેથી નલિનને ના જ મળી, એ વાત પૂર્વના મુકુર દર્શનમાં આવી ગઈ છે.† સંગીત સાથે હાસ્યરસના મિશ્રણનું એક ચિત્ર: ડું રત્નાગિરિમાં નાકરીને લીધે રહેતો હતો; કુટુંબ વાંદરામાં રહેલું હતું (લઢાઈ થવાથી નહિ; છોકરાંને મુ'બાઈમાં શિક્ષણ આપવાને માટે). વખતો વખત 'કિરકોળ' રમ્મ લઈને ડું વાંદરે આવતો. હેવા એક પ્રસંગે, ઊર્મિલાએ કે મુશિલાએ કહ્યું: “નલિનના વાયોલીન ઉપરના એક ખેલ જોયોછે?”—નલિને થોડીક આનાકાની પછી વાયોલીન હાથમાં લીધું, એક ઝડપ ભરેલી ગીતપંક્તિ વગાડતો ગયો અને તોફાની નૃત્યમાં પગ ઊછાળતો ગયો, અને હાલિમાં ફરી વળ્યો—પછી ચાક્યો. આ આનન્દવર્ધી સ્વભાવના બળનું જ પરિણામ હતું. હેનું “હાટ” કેટલું રોગાવિષ્ટ હતું તે કોઈને તે વખતે જાણવામાં નહોતું; જે રોગે હેનો અંત આણ્યો.

કાંઈ ને કાંઈ શરીરની વ્યાધિઅસ્ત દશા છતાં, નિસર્ગલખ્ય આનન્દી સ્વભાવની પ્રબલતા—એ નલિનનું ખાસ લક્ષણ હતું. હેના એ લક્ષણના અનેક નમૂનામાંથી થોડાકનું જ દર્શન કરીયું; એ આનન્દી સ્વભાવનું એક રૂપ હાસ્યરસની વૃત્તિ છે તે નલિનમાં સ્વભાવસિદ્ધ હતી. એ હેની રમૂજમાંથી કોઈ પણ માણસ મુક્ત નહોતું રહેતું, ટેકનિકલ ઇન્ટિટ્યુટમાં જોવા આવેલા જોળા મામડિયાને ઇલેક્ટ્રિક લાઈટની ચાંપ (switch) બીજ

† પાછળ પૃષ્ઠ ૨૧૨ જુલો.

મિત્ર કને ગુપ્ત રીતે દબાવડાવીને પ્રત્યક્ષ દર્શનમાં ફૂંક મારીને એ દીવો હોલવી બતાવીને આશ્ચર્યમુદ્ધ કરવો એ બહુ મ્હોટી રમૂજ નહોતી. એ કાંલેજમાં લેકચર ચાલતે ખાનગી રમૂજ સહાધ્યાયી જોડે થતાં બંને ખૂબ હસ્યા અને પ્રોફેસરે બંનેને તે દિવસે કાઠી મૂક્યા તેથી ખિન્ન ના થતાં ઘેર આવીને રમૂજ રૂપે જ કથા કહી, એ બનાવમાં પણ વિશેષ ચમત્કાર નહોતો; પરંતુ કાઠ પછી સ્ત્રી કે પુરુષને જોતાં વાંત, કાઠ પછી બનાવ બનેલો જાણવાની સાથે, હેમના રમૂજ અંશનું દર્શન હેને તત્કાળ થતું: એક વાર દ્રામમાં પાંચ સાત ગામડિયા—ગુજરાત તરફના—ચઢ્યા; દ્રામ એ ફાંટામાંથી એક ફાંટા તરફ ચાલી, ગામડિયાઓને ખીજી બાજુથી જવું હતું. તેથી કંડકટરને કહેવા લાગ્યા: “હવે આંમથી જ હાકોને. એ દોઢિયાં વધારે આલીશું”. એ ટોળામાંથી એકની દ્રામ ટિકિટ હાથમાંથી ઊડી ગઈ એટલે આખું ટોળું હુલ્હુલું કરીને ઊભું થયું ને ઊતરી પડ્યું;—આ બનાવો નજરે જોઈને ઘેર આવીને રમૂજ સાથે નલિને કહેલા. ઘરમાં મ્હારી પણ ભસવા જેવી રીતિયાની નકલો કરતે ચૂક્યો નથી. પોતાની માને તે રમૂજનો વિષય અનેક વાર બનાવેલી: માથેરાનમાં ઘોડા ઉપર બધાં ફરવા ગયાં, હેના ઘોડાને ઘેર પાછા આવેને ઊધરશ આવી એવું લિન બોલ્યો. “ઘોડા ! ત્હને ઊધરશ ચર્મ છે ? કાંઈ નહિં; ઘેર જઈને ત્હને મળપટો બાંધીશું અને માનીવાળાની ગોળી ખવડાવીશું.”—પોતાની મા જરાજરામાં આ વિધિ હેના ઉપર ચલાવતી હતી, તે વાતને લક્ષ્ય કરીને આ વચન કહેલું. ચાટલામાં મ્હો જોઈને પોતે કાંઈક ૪૦-૫૦ તરેહનાં વિકૃત મ્હો કરેલાં, અને પછી મુખના રનાયુ યાદા ગંગલા; જાતે પાતળો, એટલે એ જાડી સુન્દરાબાઈ નામની યુવતીની નકલ કરતે એ હાથ ફફળીમાંથી વિસ્તારીને, માલ ફૂલાવીને, હેના જડપણની નકલ કરી; વગેરે અનેક રમૂજે હેના અન્યથા કરુણ રસથી—મૂઠ્ઠા કરુણ રસથી—દબાવલા હૃદયને પ્રયુક્ત રાખતું હતું. રનાગિરિમાં એકવાર ખરેખટ જજ અને હેમનાં પત્ની, તથા એ ત્રણ ગણતર મિત્રોને ચઢા પીવાને હમે બોલાવ્યા; તે વખતે કોઈ ખેલ કરનારો આવ્યો. એમ નામ દીધા વગર મિત્રોને સૂચના આપી; પછી પડદા પાછળથી નલિન નીકળ્યો; પારસી યુવક, હેની વૃદ્ધ માતા અને ત્રીજું એક પાત્ર હેમની વચ્ચેના સંવાદની, ત્રિવિધ પાત્ર

પોતે જ બનીને, નકલ અત્યંત રમૂજ ભરેલી, તાદ્દશતાથી અંકિત કરી; વળી અંગ્રેજ ડોશી, અંગ્રાળી બાબૂ, વગેરે એ ત્રણ જણની The Charge of the Light Brigade બોલી બતાવવાની હાસ્યરસભરી નકલો કરી; વગેરે નહાનું સરખું પ્રોગ્રામ બજાવીને અધા મંડળને હસાવી માર્યા.—વધારે ઉદાહરણોથી લંબાણ કરવું અનિષ્ટ છે. પણ હેનો રમૂજ સ્વભાવ વિષમદુઃખમાં પણ કેવો સ્ફુરી નીકળતો તે દર્શાવનારું એક ચિત્ર પ્રગટ થાયછે: સંધિ-વાતની વિષમ, અસહ્ય, પીડાથી હેની ઉવટની માંદગીમાં નલિન પીડાતો હતો તે વખતે પણ એક નવી નર્સ આવી તે અસાધારણ પુષ્ટ શરીરની દીઠી; નામ નર્મદાબાઈ સાંભળ્યું; એટલે નલિન હમને કહે: “નર્મદાના પૂલનું જૂંગળું!”; “આજ ખાવાનું વધારે, ખાસ વધારે, રંધાવજો.”

આમ છતાં, આસ્થકાળમાં, કોઈ ધૂષ્ટ મશ્કરી કરે તો નલિન સહન કરતો નહિં: ઈ. સ. ૧૮૯૬-૭ માં હૈદરાબાદ (સિંધ) માં હમે દતાં; સરહદ ઉપર નહાની લઢાઈ થવાનો સંભવ હતો તે વખતે એક લશ્કરી અમલદાર, કંપ્ટન, રેનો નામનાની સાથે હું મુલાકાત ખાતા તરફથી મદદગાર તરીકે transport સારું ગધેડાં ખરીદ કરાવવાને ગયો:—હસવાનું હામાં નથી; એ તરફનાં ગધેડાંમાંથી ઉમદા નંગની કીમતો ૨૦૦) ર. ૨૫૦) ર. ૩૦૦) ર. સુધી થતી હતી. અસ્તુ; આ પ્રસંગે નલિન મહારી સાથે (આઠ વરસની ઉંમરનો નલિન) જિલ્લામાં ફરવાને એકલો આવ્યો હતો. કંપ્ટન રેનોના બટલરે નલિનને એક મુકામે ચીઢવવાને કે રમૂજ માટે કહ્યું: “બાબા! બીડી પીએગા?” “ચૂપ રહો! હમ તુમ્હારા સાબકા બોલ દેગા!” કહીને નલિને બાળક છતાં મોટી ઉમરનાનું ગૌરવ ધારણ કર્યું.—એ મુદતમાં હૈદરાબાદમાં એક મુસલમાન દરજી હમારે ઘેર શીવવાને બેસાડયો હતો તે કહે: “બાબા! અફલ બીડી કે બેંસ?” તરત નલિન બોલ્યો: “ચૂપ! તુમ્હારેસેં હમ બ્યાદે પદા હે.”

આ લક્ષણરેખામાં ગૂઢ અંશે શા હશે? અમુક પ્રકારના લોકો તરફ અંતઃકરણની વિમુખતા, એ બીજ હશે. હું જાણું છું, અમદાવાદમાં એક ધૂષ્ટ, દુષ્ટ, પુરુષ હતો; સારાં સારાં ઘરમાં પ્રવેશ પામેલો એ હતો. એ

આજક નલિનને વાટે ને ઘાટે સજામ કરે, બોલાવે, પણ નલિન હેનો! ગૌરવયુક્ત અનાદર જ કરતો. હેના દુર્ગુણથી નલિન અજાણ્યો હતો; છતાં હેનું ઊંડું હૃદય જ એ દુષ્ટ તરફ અણગમો કરાવતું હતું. નલિનના અંતર્ગત આત્મિક સૌન્દર્યનું દર્શન એક મિત્રે મળે કરાવેલું પ્રત્યક્ષ કરું છું. એ મિત્રને નલિનનો પરિચય અદ્ય જ થયેલો; હું તો એ મિત્રને ઓળખતો પણ નહોતો; નલિનના અવસાન પછી આશ્વાસનપત્ર લખતાં એ મિત્રે લખ્યું હતું કે: “He had inherited not only the best traits within you, but he had more valuable additions in his intellectual calibre and moral stamina—things for which credit was due to his own soul rather than to any heredity.”

જરાક અણુધડ વાણીમાં, છતાં શુદ્ધ ભાવથી, ગુણુદર્શન આ વચનોમાં કહેલું છે.

નલિનની સભ્ય અને શુદ્ધ ઈશ્વરભક્તિનું ખીજ પણ હેના આ રવભાવમાં જણાય છે. એક પ્રસંગ, મળે ભૂલ્યમાંથી ગયાવનારો પ્રસંગ: આશરે પંદર વર્ષ ઉપર મુંબાઈના નાગરમંડળના વાર્ષિક સમારમ્ભમાં પ્રમુખપદ સ્વીકારવાની માગણી કરવાને રા. હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંગરિયાના નેતૃત્વ સાથે કાઠિયાવાડી નાગર ગૃહસ્થો ચાર પાંચ જણા બંધૂ બંગલે મળવા આવ્યા. મહેં હેમની ઇચ્છા પ્રબળ માનીને હા પાડી. વીગતોની ચર્ચા કરતે કરતે મહારા હાથમાં મૂકેલાં છાપેલાં કાગળિયાંમાંથી પ્રોગ્રામની પ્રત ઉપર આરમ્ભમાં “હિટકેશ્વરની સ્તુતિ” એ શબ્દો તરફ નલિને મહારુ ખ્યાન ખેંચ્યું. મહેં તરત જ ક્ષમા માગી લીધી, અને સંમતિ પાછી લઈ લેવાની છૂટ માગી. કારણ દર્શાવવાનો આગ્રહ એ ભાષ્યોનો થવાથી ખરું કારણ કહ્યું: મહારા ધર્મ સંબંધી મતને ક્ષોભ આપવો પડે એમ આ વિષયથી થશે તે કારણ બતાવ્યું. રા. અંગરિયા કહે: “હિટકેશ્વરની સ્તુતિ” એ વસ્તુ પ્રોગ્રામમાંથી બાતલ કરિયે. મહેં જોરથી ના કહી: “મહારા વ્યક્તિગત વિચારને ખાતર મંડળ સમસ્તના ઉપર એ ભાર મૂકું જ નહિ.” આ બતાવ

પછી મંડળમાંના કેટલાક લાખ્યો તરફથી મ્હને અનેક અપવાદનો સરપાવ મળેલો, એ વાત અહિં અપ્રસ્તુત છે. નલિન વિશેની વાત જ મુખ્ય છે.

નલિનકાન્તની મતદહતાનું એક ખીલું ઉદાહરણ: ઈ. સ. ૧૯૧૪ ના ડીસેમ્બરમાં નંશનલ કોંગ્રેસને પ્રસંગે નલિન કેટલાક મહારા સ્નેહીઓની સાથે મદરાસ ગયેલો તે વખતે રા. ગિરજશંકર ત્રિવેદીની જોડે કેટલાંક સ્થળ જોવાને એ ગયાં. એક મહાદેવના દેવાલયમાં એ ગયા. પૂજારીએ અધું ફરીને ખતાવ્યું. છેવટે આરતીની થાળ હેણે ધરી તહેમાં ગિરજશંકરે પાવલી કે કાંઈક નાંખ્યું. તરત નલિને હેમને અડાવ્યા: “તહેમ હાવા સુસ્ત પ્રાર્થના સમાજ થઈને આ શું કર્યું?” ગિરજશંકરે ફાંફાં મારીને બચાવ કર્યો: “એ તો હેણે અધું ફરીને ખતાવ્યું તે માટે ‘બક્ષીસ’ આપી.” નલિન કહે: “‘બક્ષીસ’ આપવી’તી તો એમને એમ પછીથી આપવી’તી; પણ આરતીમાં ‘શા માટે મૂક્યું!’—ગિરજશંકરે ભૂલ્ય કખૂલ કરી.

આ મદરાસની નલિનના મુસાફરીની સાથે એક કરુણ પ્રસંગ તરી આવેછે: હેણે મદને ત્યાંથી લખેલો એક પત્ર જંગલિયું; હેમાં હેના હૃદયની ગૂઢ વ્યથા મિત્રવત પુત્રે લખી જણાવીછે. આ સૂક્ષ્મ, પવિત્ર, રહસ્ય પ્રગટ કરું? કરીશ જ; એ કામળ હૃદયનું અર પ્રતિબિમ્બ પાડવા માટે એ કર્તવ્ય. ૩૫ ગણુંછું. આ માટે ઈ. સ. ૧૯૧૩ માં પાછા જવું પડશે. એ વર્ષના હુનાગામાં હમે દાણલિંગ ગયા હતા. ત્યાં એક પ્રતિષ્ઠિત બંગાળી કુટુંબ સાથે હમારો સર્વના પરિચય બંધાયો. હેમાં એક તરુણ કન્યા તરફ નલિનનું હૃદય આકર્ષાયું; વાંદરે આવીને મદને પોતાનું હૃદયરહસ્ય કહ્યું:—એક ચિઠ્ઠીમાં લખી જણાવ્યું. હમે કેટલાક મિત્રો મારફત મારું મોકલ્યું; ઉત્તર સભ્ય નકારે નો આવ્યા, નલિન નરાશ થયા. કાલક્રમે વાત ધસારે પડી. પણ દોઢ વર્ષે આ મદરાસના મુસાફરીમાં એ કન્યાનાં માતાપિતા તથા એ કન્યા નલિનને મળ્યાં; મદરાસનાંજ મળ્યાં. હેને ખોલાવ્યો. સભ્યતાના વ્યવહારથી મળવા ગયાં. હૃદયનો ગૂઢ વ્રણ તાજે થયો. પત્ર મ્હને લાંબો લખ્યો; આ બનાવ કરુણ વાણીમાં હેણે હૃદય જિઘ્રાડીને વર્ણવ્યો.—કશે ઉપાય નહોતો. મદરાસથી પાછા આવતે ટ્રેનમાં મિત્રો ચાર પાંચ હતા. હેમાં એક દાકતર હતો. કાંઈને

આ હૃદયરહસ્યની ખબર નહોતી. ટ્રેનમાં રસ્તામાં એક વખતે નલિન મૂર્છા-વશ થયો. ઉપચાર કર્યાથી સ્વસ્થ થયો. અહિં આવ્યા પછી એ દાકતરે મહેને કહ્યું? નલિનને minor epilepsy નો વિકાર છે તે ત્હમે જાણો છો?—મહેં હા કહી. બાલ્ય કાલિક વિકાર એ હશે; હૃદયનું ઝિંડું રહસ્ય ટુંજ જાણુતો હતો. કોઈને કહેવાય એમ નહોતું.

આન્ટ મેડિકલ કોલેજના ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓએ રમણભાઈનું “રાઈ નો પર્વત” નાટક બજવવાનું ધાર્યું. મ્હારી તથા નલિનની અમુક આખતમાં મદદ હેમણે માગી. મહેં સંસ્કૃત નાટકોની ઢબની સુત્રધારની પ્રસ્તાવના રચી આપી. નલિન દરેક rehearsal (અભ્યાસ પ્રયોગ) માં મદદ કરવાને જવા લાગ્યો. એ પ્રસંગમાં rheumatic fever (સંધિવાત-જ્વર) ના જન્તુઓએ અલક્ષ્ય પ્રવેશ કર્યો. નાટક બજવાતું જોવાનો વારો આવ્યા જ નહિં; એ જન્તુઓએ જીવલેણ વ્યાધિથી નલિનને ઘેર્યો. એ અઠવાડિયાની અસહ્ય માંદગી ભોગવીને હેણે દેહત્યાગ કર્યો. આ માંદગીમાં સંનિપાત અવસ્થામાં હોને પેલી હેના હૃદયમાં સંતાયલી કન્યાનાં દર્શન થયાં. સાવધ અવસ્થામાં પોતાની માતાને નલિને પૂછ્યું: “સુશીલા! અહિં નલિની આવી હતી ખરું? મ્હારી સારવાર કરતી હતી.” માતાએ જુકી હા કહી.

ધણી વાર વિચાર આવેછે; તે વખત, નલિનના અવસાન પછી તરત વિચાર આવ્યો હતો, કે હેનું heart (હાર્ટ) વિકારથી વધેલું હતું અને તેથી સંધિવાતે pericarditis ઉત્પન્ન કરી હોનો અંત આવ્યો તે ખરું, તથાપિ એ કાલિક વિકારને આઘાત મળ્યો આ બગ્નાશ્વતાને લીધે, અને ખરે, મહાસ્વેતાના પ્રેમાઘાતથી પુંડરીકનું અવસાન થયું, હેવોજ આ નું પ્રકાર કાંઈક હતો.

એક ચિત્ર પ્રગટ થાયછે. તા. ૨૦ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૫; જીવનચિત્ર-વિલોપનના દસ દિવસ પૂર્વે.—કરુણાશંકર માસ્તર હેમના શિષ્યમિત્રમંડળ સાથે મળવા આવ્યા. (૧૪ મીએ એ મંડળ સાતેક વાગ્યે આવેલું, હું મુંબાઈ જતો હતો, પાછો હું ૧૧ વાગ્યા પ્હેલાં નહિં આવી સકું કહેલું તો કહે હમે બનશે તો રોકાઈશું; ખરે, તે રોકાયા જ હતા, ચાર કલાક સુધી; અને ધરમાં

આવ્યા પછી નલિન માંદો હતો. —આરમ્ભની માંદગીમાં—તણાઈને બહાર આવીને કરુણાશંકર જોડે વાતોમાં ભાગ લેવાને આવીને ખાટલામાં પડ્યો હતો. —આ બીજવાર ખાસ નલિન માટે આવ્યા). નલિન વધારે માંદો હતો, છતાં હેમને હેણે અંદર બોલાવ્યા; એ આવ્યા; હેમની સાથે નલિને સુરેખ વાતો કરી; લવવા કરવાનું તે વખત જવું રહ્યું હતું. આ પ્રસંગની નોંધ જ બિતારું: “લવંગીએ નલિનના ખાટલા પાસે બેસીને મન્દસ્વરે “પ્રેમસિન્ધુ! પ્રેમનો પ્રસાદ સર્વને” એ બજન ગાયું. નલિન પણ ગાવામાં બીજી સ્વરે શામિલ થયો. આખું બજન ગાયું. What a sweet and sacred sight it was! Oh! Lord!”

ખરે દેહ કરતાં આત્મા વધારે બલવાન છે. વ્યાધિની પીડા દૂર સરી ગઈ; તત્કાળતો દ્યૌર્ઘ્ય ગઈ.

એક તીવ્ર સંવેદન મ્હને નિરંતર દમ્યા કરેછે: નલિન પંદરેક વરસની ઉમરનો હતો; ભગવાનદાસ માધવદાસના ઘરમાં, મુખ્યાર્થીમાં હમે પઢણ્યાં હતાં. નલિનને કાંઈક મન્દ જોઈને મ્હેં કારણ પૂછ્યું; “કાણે બન્યું!” એ ભાવ દર્શાવનારી દાઢીની ચર્ચા કરી; મુખચર્ચા પણ વિચિત્ર કરી; મ્હેં હેની સૂક્ષ્મ લાગણી જોડે સમભાવ ના સાધ્યો; બેપરવાપણા માટે મ્હેં સખત ટપકો દીધો. થોડી વારે શાન્ત હમે બંને થયા; દીનતાથી નલિન મ્હારી કને આવ્યો: “નનુભાઈ! માફ કરો!” મ્હેં હેને વત્સલભાવે આશ્લેષમાં લીધો. આ નજીવી વાત દશે. પણ આ પછી અનેકવાર વાંદરામાં કાયમ મ્હારું કુટુંબ સ્થપાયું તે ગાળામાં નલિનને મ્હેં નિરર્થક કૂર ટપકો દીધેલા યાદ આવેછે, અનેકવાર પરસ્પર ગર્હસમઝ થયેલી અને હેના મનને ઉદ્દેગ કરાવેલો યાદ આવેછે, —ત્હારે મ્હને જે પશ્ચાત્તાપ હવે થાયછે, તે શો રીતે પ્રગટ કરું? હૃદયના લોહીનાં અશ્રુમાં લેખની બોળીને લખું તોપણ ખરું પ્રતિબિમ્બ નહિ પડે. મ્હને ખાતરી છે કે એ મ્હને ક્ષમા આપી ચૂક્યોછે., “અન્યનાં ઉર વાંચતાં ક્ષમાધર્મ સધાયછે” (Tout comprendre c'est tout pardonner,) એ જેનું જીવનસૂત્ર હતું તે હવે મ્હારું ઉર વાંચી જ સડેછે એમ માનું છું. માટે આ શ્રદ્ધા. છતાં હું મ્હારી જાણને ક્ષમા આપી સકતો નથી.

આ અપ્રિય દર્શન લુપ્ત થાયો ! શાશ્વત સંબન્ધ તો હમારો વાત્સલ્યની પરાકાષ્ઠાનો જ હતો. એટલુંજ નહિં મિત્રવત્ પુત્ર મ્હારો નિત્યસહચારી હતો. દાઝુંલિંગ મ્હારા કરતાં એ અઠવાડિયાં અગાઉ એ ગયો હતો. હું, મુશીલા અને લવંગિકા ત્હાં પ્હોચ્યાં. હિમાલયના ખરકની શૃંગૃશૌભા મ્હને દર્શાવવાને નલિન અતિશય ઉત્સુક હતો. એ શૌભા પ્રગટ થતાં ઉક્લાસથી મ્હને દર્શાવી. હમે સાથે એ સૌન્દર્યનું પાન કર્યું. આ પ્રસંગોનું અન્ય સ્થળે મ્હેં અનુલક્ષણ કર્યું જ છે; અને માનગિરિનાં શૃંગે ભક્તિ-કિરણો રંગતાં એ આત્મિક સૌન્દર્યદર્શન પણ ત્હાં કર્યું છે.

એ નિત્યસહચાર ભૌતિક તેમ જ હૃદયવર્તી પણ હતો. ભૌતિક સહચાર જ્ઞેનારો મ્હારો પ્રિયમિત્ર શ્રીધર ભાણ્ડારકર મુંબાર્મ પ્રાર્થનામંદિરમાં નલિન વિનાનો મ્હને જોઈને બોલ્યો: “ “ You are alone ”. આ તણુ જ શમ્બો કેટલા ઝોડા, સૂતમ, સ્નેહભર્યા સમભાવના શબ્દો ! મ્હેં કહ્યું: “ હા, હું એકલો ! ”—ખરે, મુંબાર્મમાં તે સમયમાં જ્યાં જ્યાં હું ફરતો ત્હાં ત્હાં સહચારીની ગિનતા, મ્હારી હૃદયશૂન્યતા, મ્હને વીજળીના આઘાતો વારંવાર આપતી. “ હા, હું એકલો હવે છું ! ”—જીવનવનમાં પણ એકલો છું ? ના, પ્રધિરે એ એકલાપણામાં ભાગ લેનારું એક હૃદય સાચવી રાખ્યું છે. અને—“ પદપદે પ્રત્યક્ષ તું ” એમ કહેનારો હું એકલો નથી.

બિર્મલા

હું એકલો એ જ્ઞાન મ્હને તીવ્ર જ્ઞા માટે હતું ?

નલિનનું અવસાન હેની પ્રિયભગિનીના અવસાન પછી સપ્તા વર્ષમાં જ આવેલું તે કારણનો મ્હારી એકલદશાના સંવેદનમાં કાંઈક અંશ ખરો. આ પ્રસંગે મ્હને બર્કનું એક વચન યાદ આવે છે:

“ They who ought to have succeeded me have gone before me; they who should have been to me as posterity are in the place of ancestors.”†

§ “ સ્મરણ સંહિતા ”, ખંડ ૧ લો, સ્થા. ૨૫-૨૬-૨૭.

† Burkes’ “ Letters to a noble Lord.”

(Chambers’ Encyclopædia of English Literature Vol. II p. 549.)

આ પુત્રીનું પુનર્દર્શન કરું:

“નનુભાઈ! મ્હને બેટી કહેા”; ત્રણ વર્ષથી પણ ન્હાની, શેશવની મુગ્ધ દંશામાં, તેજસ્વી નારંગી રંગના સાન્ધ્ય બ્યોમમાં બાલશુક્રતારાની પેઠે, વિહરતી પુત્રીનું આરબ્બમાં પ્રભસ્ય દર્શન થાયછે. આ ચિત્રમાં રંગ પૂરવાની જરૂર નથી. હૃદયમાં એ ચિત્ર પ્રગટ થતાં વાંત હૃદય જ રંગ પૂરી દેછે. હેની પ્રતિબિમ્બમુદ્રા છાપવી અશક્ય છે.

આ કરતાં પૂર્વે અતિશૈશવ કાળનું ચિત્ર આવેછે: મુંબાઈમાં રાત્રે આન્ટરોડ સ્ટેશન ઉપર, અમદાવાદ જવાની મેલટ્રેન સાધવાને, હમે જઇયે છિયે; વિક્ટોરિયામાં મ્હારી સાથે બેઠેલી હેની માતાના ઉછંગમાં એ બાલકી સૂતી છે; સૂતી સૂતી કિંચે જાડનાં ડાળી પાંદડાની પાર રહેલા બ્યોમદીપકે, રૂપેરી તારાગણ, તરફ, વાણીનો કિચ્ચાર આવડતો નહોતો એટલે મૂક ભાવે અંગુલીનિર્દેશ કરીને હમારું ધ્યાન તે તરફ દોરેછે. હેનો ધ્વનિ શેા હશે? “એ તારાગણમાંની હું એક નારાકણી આ માનવલોકમાં ઊતરી આવીધું; એ મ્હારી સખીઓનું સૌન્દર્ય જીવે.”—આ હેની આત્મકથા હશે?

વાચાશક્તિ પ્રગટ થયેલું વય આવ્યું. મુંબાઈથી શેાલાપુર અને શેાલાપુરથી મુંબાઈ અનેકવાર પ્રયાણ હમારી સાથે બાળક ઊર્મિલાએ કર્યાં, તે સમયે આગગાડીનાં વેગગતિથી લોખંડના પાટા ઉપર નૃત્ય કરતાં પયડાંનો નાદધ્વનિ સાંભળીને હેનું અનુકરણ એ બાળકીએ અપૂર્વ જ કર્યું. ઉદરનિર્વાહ માટે હજિ રાખનારા, ઘાટ ઉપર રેણવે બંધાતી વખતે મળૂરી કામે જનારા, ઘાટીઓ પોતાના જીવનવ્યવહારને અનુરૂપ અનુકરણ કરેછે: કશા સાઠી? પોટા સાઠી, મંઘાળાચ્ચા ઘાટા સાઠી—એ અનુકરણથી ભિન્ન જ ઊર્મિલાનું અનુકરણ: “દૂક દૂકપ્રક્ષ્તા, બપી.બપી ભાડા.” હામાં અર્થ કશો નહિ, માત્ર નાદધ્વનિનું રૂપાન્તર; પૂર્વાર્ધમાં ગાડીના પયડાંનો ધ્વનિ; ઉત્તરાર્ધમાં એંજિનના ફૂંફાટનો ધ્વનિ. આ નાદધ્વનિના રૂપમાં દૂ જેવા ઉચ્ચારવિષમ સંયુક્તાક્ષર કરતાં પણ વધારે વિષમ ‘ક્ષ્તા’ એ સંયુક્તા—ક્ષર ઉપરથી એક સ્મરણ પ્રગટ થાયછે. બાલ્યકાળથી જ એ બાલિકાના શબ્દોચ્ચારની શુદ્ધિયે સ્વ. માધવદાસ રઘુનાથદાસનું ધ્યાન ખેંચેલું. હેમને ઘેર હમે અનેકવાર ઊતરતાં. હેમના દૌહિત્ર બાલકો વિલક્ષણ ગડબડિયા,

રખાવન યુક્ત,† ઉચ્ચાર કરતા તે મનમાં હોઈને માધવદાસ બોલતા “આ. ભુવો ઊર્મિલા કેવા સૂઠું ઉચ્ચાર કરેછે!” માત્ર એક અપવાદ હતો: મ્હારો બગીચો, સત્યેન્દ્ર, ઊર્મિલાને માથામાં ટપલો મારતો એટલે કહેતી; “ન્યાપા પૂટી?” એટલે “માથું કૂટશે.” ‘માથું’ શબ્દનો ‘ન્યાપું’ એ જાવાચ્યારને નિયમે વિકાર થયો હશે તે હજી મ્હને જડયું નથી. કેશવલાલ-ભાઈ ધ્રુવને પૂછવું પડશે. સત્યેન્દ્ર (હાલ એ પણ પરભૂમિમાં પ્રવેશ કરી ગયોછે, ને) ઊર્મિલા મ્હોટી થયા પછી પણ “ન્યાપા પૂટી!” એમ કહીને હેને મૃદુ ભાવે ચીંઠવતો તે મધુર દર્શન કદી લુપ્ત નહિં થાય.

એક બીજું ન્હાનું ચિત્ર: ઊર્મિલા પાંચ વર્ષની બાળકી હતી તે વખતે મ્હારી બહુલી કારવાર—કાનડા જિલ્લામાં—થઈ તે માટે આગબોટમાં મુંબાઈથી બેપડીને હું સફુટગ્ન કારવાર જતો હતો. શન્ય, વેરાન, સમુદ્રમાં આગબોટ જતી હતી; ડાબી બાજુ કોંકણપટ્ટીનો કિનારો છેક અદૃશ્ય નહિં, છેક રપટ નહિં, એમ સરકતો જતો હતો. જમણી બાજુ કેટલાક ખરેખરી એકલદશા ભાગવતા ખડકો હમારી પાછળ ચાલ્યા જતા હતા. સમય સન્ધ્યાકાળનો; આગબોટ સમુદ્રમાં સરી જતી હોય તે વખતે આ સન્ધ્યા સમય હમેશાં સુનસુનકારભર્યાં લાગેછે. આ સમયે પેલા ખડકો તરફ નિર્દેશ કરીને બાલક ઊર્મિલા પૂછેછે: “નનુભાઈ! આ ખડકોને અહિં એકલા કેમ ગમતું હશે?” *—હમે માનવસંબંધમાંથી છૂટાં પડેલાં હતાં તે સ્થિતિની છાયા આ વિચારમાં આડકતરી હશે. પરંતુ હેનું ઉડું બીજ તો માનવજાતિના સમાજજીવી સ્વભાવમાં વિશેષ છે.

આ હૃદયસ્વભાવના તત્ત્વદર્શનનો વિષય; હવે માનસશાસ્ત્ર.

† નહિં ટ, નહિં ધ, હેવા મિત્ર અધવચસા ઉચ્ચાર માટે ધ એમ પ્રતિ-જિજ્ઞાસુ હું આ ક્ષણે થોભું છું. વાણીનું અસામર્થ્ય નક્કી છે, તેમ વાણીના રૂપ-જિજ્ઞાસુનું અસામર્થ્ય પણ છે, એ આજ અનુભવ થાયછે. મુંબાઈગિરાના સંપર્કથી દૂષિત સંસ્કાર સેનારા તાલબ્ય અને હંત્ય શાં એ બેનું મિત્રણ પણ હેવું જકરેછે.

* “રનેહીઓનાં સહજવન” નામના મ્હારા લેખમાં આ બાલક વિચારનો ઉલ્લેખ નામનર્હિય વિના મ્હેં કર્યોછે. ‘વસન્ત’, માધ સં. ૧૯૭૦, પૃ. ૧૫ મું છુવો.

(Psychology) ને અથવા અતિભૌતિક શાસ્ત્ર (Metaphysics) ને સામગ્રી પૂરી પાડનારા બાલવિચારોમાંથી એક નમૂના ‘મુકુર’માં આવેછે: સમય, ઇ. સ. ૧૮૮૬, સ્થળ હૈદરાબાદ (સિંધ); ઊર્મિલા હવે ૯-૧૦ વર્ષની થઈ છે. એક વાર કાંઈ પણ પ્રસંગ વિના જ એ પૂછવા લાગી: “નનુભાઈ! આપણે બધાં જનવરોનાં કે કંદાનાં નામ કહિયે છિયે, તે મૂળમાં તો ગયો જ મારેલી કની?” હું સમજ્યો નહિં; ખુલાસો પૂછ્યો. ઉત્તર આપ્યો: “ગાય હોય; ત્હેને ‘ગાય’ એમ નામ પાડ્યું તે પ્રથમ તો ગપ મારીને જ કની?” હું હવે સમજ્યો. મિશ્ટને Paradise Lost માં ચિત્ર આપ્યુંછે: આદમની આગળ યજ્ઞને બધાં પ્રાણી ચાટ્યાં જાયછે અને પ્રત્યેકને એ જાતિવાચક નામ આપેછે. ભાષાની ઉત્પત્તિ માનવસંકેતમાં છે કે કેમ—એ કૃત પ્રશ્નના આ ખુલાસો છે. બાલક ઊર્મિલાએ પણ ભાષાનું નિદાનદર્શન આદિસંકેતમાં, યદ્વચ્છાકલ્પનમાં, કર્યું. અલખત, એ દર્શન કાંઈ શાસ્ત્રીય પરીક્ષણશક્તિના વ્યાપારથી નહોતું જ; કેવળ દુશ્વરી પ્રેરણા-રૂપ હતું.

કાલક્રમે ઊર્મિલા મ્હોટી થઈ. કેટલાક હૃદયનો આધાતોને પરિણામે હેતી હૃદયદશા બહુભાઈ. મુંબાઈના “સેવાસદન”માં આશ્રિતવિધાવિકાસોમાં સ્થાન લીધું. કેટલીક ગરસમજણોને પરિણામે ત્યાંથી મુક્ત થઈને વાંદરામાં સેવાસદન સ્થાપ્યું; ચલાવ્યું;—એ સર્વ વ્યાપ્તિનું અંગે કાંઈ ચોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી. ચિત્રકળામાં નૈસર્ગિક શક્તિને બળે સુંદર વિજય મેળવ્યો. હેના હાથનાં ત્રણ ચિત્રો મ્હારા સ્થળના એક ખંડમાં નિલરમારકરૂપે ટંગાયાંછે. ખીજી કળાઓ—ગૂંચણ કામ ઇલાદિ—માં પણ હેતી ઉચ્ચ કારીગરીના નમૂના સ્મારકરૂપે રાખ્યાછે.† મુંબાઈના સેવાસદનમાં એક આંધળી છોકરીને લેસ ગૂંચતાં શીખવવા માટે ઊર્મિલાએ પોતે પોતાની આંખો બંધ કરીને ગૂંચી; પછી છોકરીના હાથ ઝાલીને શીખવ્યું. સ્વકીય કલ્પનાનો વ્યાપાર આમ થયો. સંગીતનું શિક્ષણ બાલ્યકાળમાં આરંભાયલું, પણ પાછળથી પોતાના જ પ્રયાસથી કેળવેલું હતું. સતાર શીખવનાર એક

† આ કારણથી જ હમણાં યથેલા “અગિનીસમાજ”ના મદર્સનમાં Not For Sale ‘વેચવાના નથી,’ એ સંજ્ઞાના stail માં એ નમૂના મૂક્યા હતા.

ગુરુ આવતા હતા, શ્રીકૃષ્ણ નામના, તે ગમે તેમ શીખવતા તે ઉપરાંત ઊર્મિલાએ પોતાની બુદ્ધિથી મતોનાં પ્રતિબિંબ કાઢી ઉપર નવીન પ્રકારથી જ ચોળ્યાં હતાં;—એ જોઈને મ્હારા મિત્ર મેરવાન કારભારી (હાઇ કોર્ટ પ્લીડર)—સંગીતકળામાં નિપુણ છે ત્હેમણે એ ચોળનાની અપૂર્વતા વખાણી હતી.

“ઉપાનન્દિની” (“Heifer of the Dawn” નામના Bain ના પુસ્તકનું ભાષાન્તર), ‘કમલિની’ (Mrs. Satyanathan ની ‘કમલા’ નામની વાર્તાનું ભાષાન્તર) એ બે ઊર્મિલાની મુખ્ય કૃતિયો ગુજરાતી વાચક વર્ગની સમક્ષ મૂકાઈ છે. એમાંની એકે પ્રસિદ્ધ થયેલી જોવાને એ રહી નહિં. હેના અવસાન પછી એ માસના અંતરે “ઉપાનન્દિની” પ્રગટ થઈ; “કમલિની” એક વર્ષને અંતરે.

એ બિનીને અનુપમ રનેહથી મ્હાનારો બન્ધુ નલિન પણ એ સાહિત્ય કૃતિયો પ્રસિદ્ધ મૂકી ગયેછે: ‘નૂરજહાન’ (સરદાર જોગેન્દ્રસિંહની અંગ્રેજી વાર્તાનું) અને ‘ઇન્દુકલા’ (જોષના “The Digit of the Moon” નું) ભાષાન્તર. ‘નૂરજહાન’ તો હેના જીવનકાળમાં પ્રગટ થઈ; પણ ‘ઇન્દુકલા’ હેના અવસાન પછી.

બંનેની અપ્રસિદ્ધ કૃતિયો, ગદ્ય તેમ જ પદ્ય, હજી પડી રહીછે. હેમાં ગુણ્યુક્ત હશે તે પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવાનો મનોરથ મ્હારે સફળ થશે તે હું જાણુતો નથી.

બંને સંતાનોના અવસાન પછી પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકોની પ્રસ્તાવનાઓ લખવાનો વખત મ્હારે આવ્યો. ‘કમલિની’ માં “ત્રિકાલ સ્વપ્ન” એ કાવ્યદ્વારા હૃદયના તાળ ઉદ્દગાર કાઢ્યા. આમ મ્હારાં પૂર્વજનું સ્થાન લેનારાં અનુજ્ઞેની ઉત્તરક્રિયા અનેકવિધ મ્હેં કરી.

ફરી મનમાં થાયછે: હું એકત્રો છું? ઉત્તર પૂર્વવત્. અહિં એક વાર્તાનું સ્મરણ થાયછે. એ ક્યાં હતી?—હા. જડી. વિવર્તીલામાં “ગાનબાજે”† આપીછે, તે જ અહિં આપું: (વકના એક અપ્રખ્યાત પાત્ર છે.)

† ‘વસન્ત સ્વ.’ ૧૯૭૫ ફાલ્ગુન પૃષ્ઠ ૬૭-૬૮.

“ દક્ષિણના એકાન્ત પ્રદેશમાં શાન્તનીરા સરિતા વહેછે; ત્યાં મ્હારી દષ્ટિ અત્યારે ટૂરેછે; નદીના પાત્રમાં એક ન્હાનો બેટ જોઉં છું; બેટમાં બેઝાં પ્રચંડ આવળનાં ઝાડની વિશાળ ઘટામાં એક બે ધણા તંબૂ જોઉં છું; તંબૂની બહાર એક બાઈ અને હેની દાસી બેઠાંછે; સમય બપોરનો છે; બેટમાં સર્વત્ર ગમ્ભીર શાન્તિ છે. જુઓ, સાંભળો:

બાઈ:—“ સડીના ! આ ઝાડની ઘટામાં કેટલા બધા હોલા લાગલગટ કે ફે...ફે ? કે ફે.....ફે ! ” કરી ગમગિનીના સૂર ખેંચતા લાગેછે ! ”

દાસી: બાઈ સાહેબ ! એ તો એક બુદ્ધી માની વાત છે. જાણો છો ? એક બુદ્ધીનાં બે જવાન છોકરાં એક પછી એક ગુજરી ગયાં; એક છોકરો અને એક છોકરી. પછી એ જંગલમાં છોકરાંને સોધતી, પુકારતી ફરવા લાગી. ‘લેકા તું ! લેકી તું !’ ખુદાને હેતા ઉપર રહેમ આવી તેથી એકદમ હેને હોલી ખનાવી દીધી; ત્હારથી દુનિયામાં બધાં હોલાં આમ બેલેછે; ‘લેકા તું ! લેકી તું !’ ”

આટલું બોલી એ વકતા એકાએક સ્વપ્રદર્શન ગુપ્ત થઈ ચમક્યો હોય તેમ જાગૃત થઈ બોલ્યો:—

“ બાઈ ! શું એ દૂર, દૂરતમ, ગયેલું સ્વપ્ન ! ત્હાર પછી લગભગ ત્રણ દાયકા ગયા, અને પ્રભુએ મ્હારાં પ્રિય લેક લેકીને બોલાવી લીધાં. આ બે અંકોડા શું વિચ્છિન્ન ગણશે ? પેલો દૂરતમ અંકોડો તે આ છેવટના અંકોડા બોડે આમામિ સૂચનના સંબન્ધથી જોડાયેલો ન્હોતો ? કાણુ કહી સકશે ? ”

આટલું જ કહી ‘લેકા તું !’ ‘લેકી તું !’ એમ કરુણધ્વનિ કરતો કરતો એ અર્ધ ઉન્મત્તની પેઠે ચાલ્યો ગયો. પેલી બાઈ તે હેની પત્ની હતી. કથા આત્મકથા હતી.”

હું પણ લેકા તું ! લેકી તું ! એ ઉદ્ગાર કરતો જીવનના જીર્ણોદયમાં ભટકું છું.

સમાપ્ત.

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પાંખિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૯	૧	તેથી	થતું તેથી
૨૯	૩	જાળ	છાળ
૩૯	૧	સુધા	સુધારા
૬૪	છેલ્લેથી ૫ મી	વાઙ્ય	વાલ્ય
૯૮	૪	જાણું છું. કે	જાણું છું કે
૧૧૦	૧૦	ક્રિસ્ટમસ	ક્રિસ્ટમસ
૧૧૪	૧૦	ત્હમને	(એ શબ્દ છેકી નાંખવો)
૧૧૭	૧૭	મનસુખરા	મનસુખરામ
૧૨૧	૭	રખૂજત	રખૂત
„	છેલ્લેથી ૬ ઠી	મંડળી	મંડળ
૧૨૭	૧૮	પરિપદ્	પરિપદ્
૧૫૭	૧૩	લક્ષ્ય	લક્ષણ
૧૬૧	૧૩	ફલણુજી	ફલણુજી
૧૬૫	૧૩	કુલાવટ	કુલાવટ
૧૭૧	છેલ્લેથી ૩ જી	પગટાવીને	પ્રગટાવીને
૨૦૩	૧૨	દાસે	દોસે
૨૦૫	૭	મનચા	મનમાં
૨૨૧	૧૪	દય	લક્ષ્ય
૨૪૨	છેલ્લેથી ૪ થી	વીકાર્ય	સ્વીકાર્ય
૨૫૭	૨	ઝાકરૂદીન	ઝાકરૂદીન

પૃષ્ઠ	પાંખિત	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૫૮	૩	મંગીત પરિપદ્ધ	સંગીતપરિપદ્ધ
"	૯	પરિપદ્ધમાં	પરિપદ્ધમાં
"	"	હિન્દુસ્તાન	હિન્દુસ્તાન
"	૧૦	સર્વોત્તમ	સર્વોત્તમ
૨૬૫	૧૦	અ	અસામર્થ્ય
૨૬૭	૫	જલ	જય
૨૬૮	૧૧	તોલ	ફોલ
૨૭૧	૧૯	લાલિય	લાલિય
૨૭૪	૫	નં ની નીચે ૦ ચિહ્ન મૂકવું	
૨૭૫	૧૧	‘છે’ અને ‘કે’ વચ્ચે ‘૧૭’ છે તે કાઢી નાંખો	
૨૭૬	૪	બૂનો	બૂનો
૨૭૯	૧૦	ભિન્નતાને	ભિન્નતાને
"	૧૮	તાનમાં	તાનનાં
૨૮૧	૬	સમતોલના	સમતોલતા
"	૧૨	ખૂબી	ખૂબી
૨૮૨	૮	"	"
"	છેલ્લેથી ૩ છ	ગણ	કગણ
૨૮૩	૧૪	મૂર્તિ	મૂર્ત
"	છેલ્લેથી બીજી	બાહ્ય	બાહ્ય
૨૮૫	૧૩	ધસાદી	ધસાદિ
૨૮૮	૧	તરણ	તરણ
૨૯૧	૧	મ્હારી	એ શબ્દ છેકી નાંખવો
"	૩	હેવી બબી	હેવી મ્હારી બબી
૩૦૦	૧૪	સશિલા	સુશીલા
૩૦૧	૭	હેમના	હેમાંના
૩૦૩	૧૩	કહેલું	કરેલું.
૩૦૫	૩	કહ્યું ?	કહ્યું :

